

UDC 930.85 (4—12)

YU ISSN 0350—7653

ACADEMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS

INSTITUT DES ETUDES BALKANIQUES

BALCANICA

ANNUAIRE DE L'INSTITUT DES ETUDES BALKANIQUES

XXV-1

BELGRADE
1994

<http://www.balcanica.rs>

BALCANICA
XXV-1

BALCANICA XXV-1, BEOGRAD 1994, 1-361

<http://www.balcanica.rs>

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ
БАЛКАНОЛОШКИ ИНСТИТУТ

БАЛКАНИКА
ГОДИШЊАК БАЛКАНОЛОШКОГ ИНСТИТУТА
XXV-1

Уредник
НИКОЛА ТАСИЋ
Директор Балканолошког института

Секретар
АЛЕКСАНДАР ПАЛАВЕСТРА

Редакцијски одбор
МИЛУТИН ГАРАШАНИН, МИЛКА ИВИЋ, ЧЕДОМИР ПОПОВ,
НИКИТА ТОЛСТОЈ (Москва), АНТОНИ ЕМИЛ ТАХИАОС (Солун),
ДИМИТРИЈЕ ЂОРЂЕВИЋ (Санта Барбара), ДРАГОСЛАВ АНТОНИЈЕВИЋ,
ВЕСЕЛИН ЂУРЕТИЋ, МИОДРАГ СТОЈАНОВИЋ

БЕОГРАД
1994

UDC 930.85 (4—12)

YU ISSN 0350—7653

ACADEMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS
INSTITUT DES ETUDES BALKANIQUES

BALCANICA

ANNUAIRE DE L'INSTITUT DES ETUDES BALKANIQUES

XXV-1

Rédacteur

NIKOLA TASIĆ

Directeur de l'Institut des Etudes balkaniques

Secrétaire

ALEKSANDAR PALAVESTRA

Membres de la Rédaction

MILUTIN GARAŠANIN, MILKA IVIĆ, ČEDOMIR POPOV,
NIKITA TOLSTOÏ (Moscou), ANTHONY-EMIL TACHIAOS (Thessalonique),
DIMITRIJE ĐORĐEVIĆ (Santa Barbara), DRAGOSLAV ANTONIJEVIĆ,
VESELIN ĐURETIĆ, MIODRAG STOJANOVIĆ

BELGRADE

1994

Овај број часописа *Balcanica* штампан је уз финансијску помоћ Министарства за науку и технологију Србије

<http://www.balcanica.rs>

C A D P Ж A J
TABLE DES MATIERES

СТУДИЈЕ И ЧЛАНЦИ	[Оригинални научни радови]
ETUDES ET ARTICLES	[Travaux originaux]
IN MEMORIAM - RADOVAN SAMARDŽIĆ (1922-1994) (<i>Dušan T. Bataković</i>)	I
<i>Milutin Garašanin</i> , Pastoralisme semi-nomade et nomade dans la Péninsule balkanique à l'Énéolithique et au début de l'Age du bronze	7
<i>Nikola Tasić</i> , Das archäologisch-historische Bild der Entwicklung der Kulturen des Äneolithikums im südlichen Banat	19
<i>Biljana Djordjević-Bogdanović</i> , Chronology of the Earliest Use of the Potter's Wheel in the Central Balkans	39
<i>Petar Popović</i> , Lanzenfibeln des Westbalkans und der Donauniederung	53
<i>Aleksandar Jovanović</i> , Beiträge zur Erforschung der thrakischen Triumphalikonographie	73
<i>Aleksandar Palavestra</i> , Balkanology, Archaeology and Long-term History	83
<i>Živko Mikić</i> , Beitrag zur Anthropologie der Slawen auf dem mittleren und westlichen Balkan	99
<i>Драгољуб Драгојловић</i> , Есхатологија средњовековних дуалиста	111
<i>Aleksandar Fotić</i> , Huyeti mitropolita Andrije	123
<i>Миљорад Екмечић</i> , "У оку духа свога" - прилог Радована Самарџића научном методу и историји историјске науке код Срба	137
<i>Dušan Bataković</i> , Plija Garašanin's <i>Načertanije</i> - A Reassessment	157
<i>Љубодраг Ристих</i> , Велика Британија и намере Аустрије да окупира Београд (1856-1862)	185
<i>Веселин Ђуретић</i> , Употреба Русије ради уклањања српске препреке с пута "новог светског поретка"	205
<i>Miodrag Stojanović</i> , Karadjordje in der griechischen Literatur und Kultur	225

<i>Dorde S. Kostić</i> , Die Ansiedlungen Mazedoniens in den deutschen Publikationen (1730-1850)	235
<i>Darko Todorović</i> , The Elements of Senecan Tragedy in Chortatsis' <i>Erophile</i>	243
<i>Мирјана Детелић</i> , О могућностима реконструкције митског лика светог Саве у српској десетерачкој епизи	257
<i>Вања Станишић</i> , Глаголица и фонетические алфавиты средней Европы	267
<i>Marina Adamović</i> , Towards an Artistic Dichotomy - Old and Modern	287
<i>Мирјана Татић-Ђурић</i> , Мистични Логос и његова слика	297

ПРИЛОЗИ И ГРАЂА CONTRIBUTIONS

<i>Veselin Đuretić</i> , In Memory of General Draža Mihailović - The Speech on the Commemorative Gathering in Chicago Marking the One Hundred Year Anniversary of the Birth of Draža Mihailović	317
<i>Миодраг Милин</i> , Из историје румунско-српског политичког дијалога - мисије Теолора Вакарескуа (1872) и Александра Стурзе (1874) у Црну Гору	323

КРИТИКЕ, ПРИКАЗИ, ИЗВЕШТАЈИ CRITIQUES, COMPTE-RENDUS, RECENSIONS

Р. Радић, <i>Време Јована V Палеолога</i> , Византолошки институт САНУ, Посебна издања 19, Београд 1993, стр. 511 (<i>Сања Мешановић</i>)	331
Nathalie Clayer, <i>Mystiques, Etat et Société. Les Halvetis dans l'aire balkanique de la fin du XVe siècle à nos jours</i> , Leiden-New York-Köln. E.J. Brill, 1994 (<i>Александар Фотић</i>)	333
Радосн Љушић, <i>Књига о Начертанију. Национални и државни програм Кнежевине Србије</i> , Београд 1993, стр. 181 (<i>Љубодраг П. Ристић</i>)	334
Eliza Campus, <i>Ideea Federala in Perioada Interbelica</i> , Editura Romane, Bucuresti 1993, str. 149 (<i>Милан Ванку</i>)	337
Милош Минић, <i>Ослободилачки или грађански рат у Југославији 1941-1945</i> . Агенција "Мир" и ИИ "Цветник", Нови Сад 1993, стр. 611 (<i>Здравко Антонић</i>)	339
Jane McIntosh Snyder, <i>The Woman and the Lyre: Woman Writers in Classical Greece and Rome</i> , Carbondale. Southern Illinois University Press 1989, 199 p. (<i>Татјана Филиповић-Радулашки</i>)	344
Промоција књиге Здравка Антонића, <i>Записи Пера Ђукановића - устанак на Дрици</i> , Балканолошки институт САНУ, Посебна издања 53, Београд 1991, стр. 350: <i>Уводна реч Николе Тасића, директора Балканолошког института</i>	345
<i>Реч академика Милорада Екмечића</i>	347
<i>Реч академика Владе Стругара</i>	350
<i>Реч др Здравка Антонића</i>	355
Хроника Балканолошког института за 1993. годину	357

<i>Dorde S. Kostić, Die Ansiedlungen Mazedoniens in den deutschen Publikationen (1730-1850)</i>	235
<i>Darko Todorović, The Elements of Senecan Tragedy in Chortatsis' Erophile</i>	243
<i>Мирјана Детелић, О могућностима реконструкције митског лика светог Саве у српској десетерачкој епизи</i>	257
<i>Вања Станишић, Глаголица и фонетические алфавиты среднеи Европы</i>	267
<i>Marina Adamović, Towards an Artistic Dichotomy - Old and Modern</i>	287
<i>Мирјана Татић-Ђурић, Мистични Логос и његова слика</i>	297

ПРИЛОЗИ И ГРАЂА CONTRIBUTIONS

<i>Veselin Đuretić, In Memory of General Draža Mihailović - The Speech on the Commemorative Gathering in Chicago Marking the One Hundred Year Anniversary of the Birth of Draža Mihailović</i>	317
<i>Миодраг Милин, Из историје румунско-српског политичког дијалога - мисије Теодора Вакарескуа (1872) и Александра Стурзе (1874) у Црну Гору</i>	323

КРИТИКЕ, ПРИКАЗИ, ИЗВЕШТАЈИ CRITIQUES, COMPTE-RENDUS, RECENSIONS

<i>Р. Радић, Време Јована V Палеолога, Византолошки институт САНУ, Посебна издања 19, Београд 1993, стр. 511 (Сања Мешановић)</i>	331
<i>Nathalie Clayer, Mystiques, Etat et Société. Les Helvetis dans l'aire balkanique de la fin du XVe siècle à nos jours, Leiden-New York-Köln, E.J. Brill, 1994 (Александар Фотић)</i>	333
<i>Радош Љушић, Књига о Начертанију. Национални и државни програм Кнежевине Србије, Београд 1993, стр. 181 (Љубодраг П. Ристић)</i>	334
<i>Eliza Campus, Ideea Federala in Perioada Interbelica, Editura Romane, Bucuresti 1993, str. 149 (Милан Ванку)</i>	337
<i>Милош Минић, Ослободилачки или грађански рат у Југославији 1941-1945. Агенција "Мир" и ИИ "Цветник", Нови Сад 1993, стр. 611 (Здравко Антонић)</i>	339
<i>Jane McIntosh Snyder, The Woman and the Lyre: Woman Writers in Classical Greece and Rome, Carbondale, Southern Illinois University Press 1989, 199 p. (Татјана Филиповић-Радулашки)</i>	344
<i>Промоција књиге Здравка Антонића, Записи Пере Ђукановића - устанак на Дрини, Балканолошки институт САНУ, Посебна издања 53, Београд 1991, стр. 350:</i>	
<i>Уводна реч Николе Тасића, директора Балканолошког института</i>	345
<i>Реч академика Милорада Екмечића</i>	347
<i>Реч академика Владе Стругара</i>	350
<i>Реч др Здравка Антонића</i>	355
<i>Хроника Балканолошког института за 1993. годину</i>	357

IN MEMORIAM

RADOVAN SAMARDŽIĆ (1922-1994)

I

Radovan Samardžić, beyond any doubt, was one of the greatest Serbian historians of the 20th century if judged by the scope and significance of his prominent work. His wide scholarly interests ranged from political history of the Ottoman era (16th-17th c.), history of culture and sciences in the period of Enlightenment and restoration of national states (18th-20th c.), to the currents of thought throughout modern and contemporary ages. Radovan Samardžić was born in Sarajevo 1922, graduated history from Belgrade University, Faculty of Philosophy in 1949, received his PhD with professor Jorjo Tadić in 1956. He specialized with Fernand Braudel in his Paris seminar (1957-58), and at the Institute for European History in Mainz (1967-68). He was professor of history at Belgrade University, Faculty of Philosophy (until 1990), Head of the History Department, editor-in-chief of the "Jugoslovenski istorijski časopis" (1974-81), member of the Serbian Academy of Sciences and Arts, and Secretary to its Department of Historical Sciences (1985-89), as well as Director of the Institute for Balkan Studies (1978-88). He was the President of the Editorial Board preparing the most ambitious project of Serbian historiography - *Istorija srpskog naroda* (History of the Serbs, 1981-1992, in ten vols.), editor of the third volume and co-author of the III, IV and VI volumes.

Radovan Samardžić's major work is his trilogy : *Mehmed Sokolović* (Belgrade, 1971) with its four Serbian editions, and translations to Polish (Lodz, 1982) and French (Lausanne, 1994): *Sulejman i Rokselana* (Belgrade, 1976; 2nd ed. 1987); and posthumously published *Osman* (Belgrade, 1995). By the subject and content, the trilogy is akin to the monograph *Veliki vek Dubrovnika* (The Great Age of Dubrovnik, Belgrade, 1962; 2nd ed. 1983), devoted to the 17th-century Dubrovnik. While carrying out his research for

this book, Radovan Samardžić gathered and published a comprehensive collection of archival material *Borba Dubrovnika za opstanak posle velikog zemljotresa 1667* (Dubrovnik's Struggle for Survival after the 1667 Great Earthquake, Belgrade, 1960), whereas it was in Paris that he gathered poorly known testimonies of French travelers in the central Balkans, which he translated and published under the title *Beograd i Srbija u spisima francuskih savremenika XVI-XVII veka* (Belgrade and Serbia in the Records of French Contemporaries in the 16th-17th Centuries, Belgrade, 1961, bilingual Serbo-French edition). His historical essays, intended to be the part of a thematic whole, were published in books: *Usmena narodna hronika* (Oral Popular Chronicle, Novi Sad, 1978), devoted to the relations between the epic and historical in folk poetry; *Ideje za srpsku istoriju* (Ideas for Serbian History, Belgrade, 1989), containing his essays on the cornerstones of Serbian history; and *Kosovsko opredeljenje* (The Meaning of Kosovo, Belgrade, 1990), analyzing the relationship of the historical and legendary in "the Serbian testamentary thought". The three books of historical essays, written with a pronounced philosophical note, contain the sum of Samardžić's views of history. His essays on the history of historiography were published in four volumes of *Pisci srpske istorije* (Writers of Serbian History, 1976-1995). Book of his interviews *Na rubu istorije* (On the Edge of History, Belgrade, 1994) was published posthumously. Radovan Samardžić's books and articles, most of them of synthetic nature, were published in various scholarly publications and collections of works in France, Spain, Italy, Germany, Greece and the U.S.A. It was under his editorship that the book *Kosovo i Metohija u srpskoj istoriji* (Kosovo and Metohija in Serbian History, Belgrade, 1989; French and German translations - Lausanne, 1990) was done as a complete survey of the history of the region, as well as the historical chapters of *Zadužbine Kosova* (The Kosovo Endowments, Belgrade-Prizren, 1987), with new documents covering the period from the 16th to 20th centuries. He also acted as the editor of various collections of works submitted at numerous symposia organized by the Serbian Academy of Sciences and Arts and the Institute for Balkan Studies.

II

Firmly relying upon rich legacy of Serbian historiography, Radovan Samardžić considered the history of Serbs as a problem which could not be understood without its Balkan dimension and, furthermore, out of its broader European perspective. His major works, dedicated to the first centuries of the Ottoman rule (the above-mentioned trilogy), are thus clearly marked by an endeavour to view the Balkan mosaics of nations, religions and traditions as a dynamic entity dependent upon complex interaction of local conditions, Ottoman framework and European processes. Biographical method was, therefore, used only as a convenient means to refract, as if in a focus, a broadly taken picture of the entire Balkan area through lives and destinies of prominent figures of the epoch.

Radovan Samardžić never reduced the results of his research to an exact communication of mere facts, but transcended them by an elevated understanding that was designated by the critics, *apropos* of Mehmed Sokolović, as a "scholarly synthesis in a higher intellectual projection". The experience of French school of structures of the Mediterranean world and the German tradition of "living through" past realities were merged into Samardžić's method producing new quality. F. Braudel's and W. Diltay's postulates were taken only as starting points in his research. Comparing Turkish, Venetian and Dubrovnik materials to the tradition preserved in hagiographic writings, creations of Dubrovnik poets and epic folk tradition, Samardžić deduced an authentic reconstruction of Balkan history of the 16th and early 17th centuries. From these investigations, enriched with comparative study of European processes, his well-known theory was derived of "the sorrowful 16th-century man" and "disunion of civilizations" - as the phenomena resulting from the break with the Middle Ages and the ingress into the Modern Age. It was with particular affinity that he wrote about the Levantine world and its religious syncretism, recognizing the forms common to various Balkan nations.

Studying history of the Dubrovnik Republic with special passion and steadiness, he showed in his *Veliki vek Dubrovnika* to which extent the links of this small Slavic enclave with its broader hinterland had determined its cultural horizons and shaped its literary interests, even in the 17th century, the age of its full prosperity. Material from rich series of the Dubrovnik Archives served as a basis for comparative verification of the tradition fixed in "oral folk chronicles". National history inscribed in epic poems, especially in those about national leaders and haiduks that had revolted against the Turks, appeared thus, with all poetic ornamentation being removed, as an important, often relevant historical source. On the other hand, as Samardžić used to emphasize, the epic tradition had gradually become substance of a unique "epic vertical" which, impressed into collective consciousness of the people during the Ottoman rule, was to be one of major foundations of the 19th-century national revival.

The study of cultural heritage and epic tradition in particular incited his special affinity for the research, analysis and critical redaction of the works of Vuk Stefanović Karadžić. His attention was focused on the epic poems Vuk had collected, calendars he had edited and historical writings he had left behind (*Istorijski spisi I-II*, Belgrade, 1969; *Danica za 1826, 1827, 1829, 1834*, Belgrade, 1969; *Treća knjiga srpskih narodnih pjesama*, Belgrade, 1988).

Besides reconstruction of certain epochs and conspicuous processes marking them, Samardžić's line of work was also directed to systematic research of historiographical heritage (*Pisci srpske istorije I-IV*): his intention was not only to evaluate the writers of history, from Jovan Rajić, Vuk Karadžić, Stojan Novaković and Jovan Ristić to Vladimir Ćorović, Slobodan Jovanović and Jorjo Tadić, by their contributions to greater knowledge of the

past, but also to situate these contributions in reference to a broader frame of cultural history and the currents of thought that were marking their epoch.

He attached special importance to republishing and critical edition of *Sabrana dela Slobodana Jovanovića* (Collection of Works of Slobodan Jovanović, in 12 vols., Belgrade, 1991), considering him to be one of the greatest Serbian historians and jurists, brilliant stylist whose texts on the 19th-century Serbia, along with his treatises on law, were proscribed by the Communist authorities for half a century due to Jovanović's participation in Royal government in London during World War Two. As one of editors of his works, Samardžić wrote the most complete essay so far dealing not only with Jovanović's method, but also with his literary proceeding which made way for the so-called Belgrade style in literature. By the end of January 1994, a few days before his death, Radovan Samardžić was granted the "Slobodan Jovanović Award" for his authorship and editorship in the third volume of *Istorija srpskog naroda*.

III

Radovan Samardžić was not only the great historian whose Renaissance-like knowledge, as transposed into his books, has captivated both common readers and his colleagues, not only a favourite professor emphasizing in his lectures the European dimension of Serbian and Balkan history, he was also an unrivaled charmer and eloquent orator, reliable support for his associates and students, both in everyday life and in their professional quandaries - choice of topics and research priorities. He was an apt initiator of major projects, particularly interested in establishing close cooperation between Belgrade and Balkan and European historiographies. Strengthening already numerous contacts of the Institute for Balkan Studies with scientific centers in Southeast Europe (notably Greece), Samardžić insisted upon systematic study of Balkan themes in great European centers, from Italy and France to Austria, Germany and the U.S.A. Special agreements were made with the CNRS, Paris, and The University of Santa Barbara, California, aimed at the study of major projects. Two important scientific symposia and two collections of works came as results of that cooperation : the Balkan urban culture was investigated in concert with the CNRS, and the history of Balkan migrations with the UCLA. While the implementation of many agreements on bilateral cooperation was still waiting for more favourable conditions, Samardžić initiated by the end of his life an attempt at comprehensive insight into historical and cultural contribution the Serbs have made to European civilization, a project whose results were recently published in English and Serbian under the title *Serbs in European Civilization*.

With the departure of Radovan Samardžić, the Serbian and Yugoslav, Balkan and European science is left without an outstanding personality whose opus, we are certain, will carry growing weight with time.

Dušan T. Bataković

STUDIJE I ČLANCI

Milutin GARAŠANIN

UDC 903'14/15(497)"636/637"
Travail Originel

PASTORALISME SEMI-NOMADE ET NOMADE DANS LA PENINSULE BALKANIQUE A L'ENEOLITHIQUE ET AU DEBUT DE L'AGE DU BRONZE*

Abstract: Par une comparaison des traits caractéristiques des groupes de pasteur transhumants du Moyen Age et de la période moderne dans les Balkans avec les données archéologiques sur les groupes de civilisations énéolithiques et de l'Age du bronze ancien dans la Péninsule (tumuli à fosse, de l'énéolithique final; groupes de Belotić-Bela Crkva, Cetina, Posušje, tombe centrale du tumulus de Barç en Albanie, Bubanj-Hum III, Somogyvár), l'auteur aboutit à la conclusion que l'économie pastorale nomade avait existé dès les étapes finales de l'énéolithique (fin du IVe millénaire) et à la période du Bronze ancien (vers 2000 av.n.è.). Des mouvements transhumants de ces populations peuvent être observés entre les différents groupes mentionnés. Ils s'étendent toutefois aussi à des territoires plus éloignés atteignant l'île de Leucade et le Péloponnèse (Olympie, Lerma). Ce type d'économie pastorale s'est maintenu en partie au cours des étapes suivantes de l'Age du bronze et à l'époque de fer.

Dans les régions montagneuses de la Péninsule balkanique, le pastoralisme nomade ou semi-nomade semble apparaître dès une époque bien reculée de la préhistoire, soit vers la transition de l'énéolithique à l'Age du bronze, en chiffres ronds approximativement entre 4000 et 2000 avant notre ère. Il atteint à son apogée au Moyen Age et sous la domination turque pour décliner rapidement au cours du 19e siècle, avec la formation des principautés et états balkaniques. Il est actuellement en pleine voie de disparition.

*Cette contribution représente le texte intégral de l'introduction de l'auteur à la table ronde "Les mouvements transhumants dans le Sud-Est européen" au VIIe Congrès international d'études du Sud-Est européen (Thessalonique, 29 août-4 septembre 1994).

A ce sujet, l'archéologie nous fournit aujourd'hui encore des informations insuffisantes. Le fait est dû au manque de recherches spécialisées et systématiques dans ce domaine. La méthode générale à suivre a été définie déjà par N.G.L. Hammond, malgré les faiblesses de certaines de ses interprétations, faute de données suffisantes. C'est l'interdisciplinaire. Il s'agit de confronter les connaissances pour des époques plus récentes que nous possédons grâce à l'histoire et avant tout à l'ethnologie, à ce que le préhistoire nous offre à l'état actuelle de la recherche.¹

Précisons de prime abord que le problème du pastoralisme nomade et semi-nomade est avant tout d'ordre sociologique et économique, moins ethnique. Au Moyen Age est plus tard, il était pratiqué par les Vlachs (Karavlahs, Frachériotes, Morlaques et autres), restes des populations autochtones romanisées de la Péninsule; par les Sarakatsani, d'origine grecque, mais aussi par les Albanais et les peuples slaves: Serbes, Monténégrins et Bulgares. Le terme général de Vlachs s'applique à une catégorie sociale définie. Au début du 16e siècle nous trouvons dans l'anthroponomie des Vlachs de la Serbie occidentale (Radjevina) des noms d'origine romane et slave.²

L'histoire ancienne n'apporte pour l'étude du problème que quelques données plus au moins d'ordre général. Citons, à titre d'exemple, le passage de Thucydide (I,2) nous apprenant qu'autrefois les migrations étaient usitées en Grèce, l'homme ne possédant pas de bien foncier et ne produisant que pour le maintien de son existence. Le discours d'Alexandre, reproduit chez Arrien (Anab. VII.9.a), ne nous en apprend pas d'avantage sur les Macédoniens. Il est en plus surchargé d'exagérations rhétoriques. Une information précieuse nous est fournie par le Pseudo-Aristote (Mir. 138) et par Strabon (VII.5.2): il s'agit du conflit permanent entre deux peuples illyriens, les Autariates et les Ardiéens autour de certaines sources d'eau salé indispensable au maintien de leurs troupeaux. Ceci s'encadre à merveille dans ce que nous savons des relations entre les populations semi-nomades de pasteurs. L'archéologie se trouve en mesure de projeter cet état de choses dans un passé plus reculé et dans un cadre plus général, aux époques où la notion de peuple ne peut encore être appliquée. Celle-ci n'est légitime selon nous que depuis une époque vers les débuts du Ier millénaire av.n.è.³

- 1 N.G.L. Hammond, *Migrations and invasions in Greece and the adjacent region*, 1976; M. Garašanin, *Zur Frage der Transhumanz in der dinarischen Bronzezeit*, *Balkanica* VIII, 1977, 32 et suiv.; *Idem*, *Betrachtungén zu den Wirtschaftsformen der Bronzezeit in Serbien*, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* (Abr. GČBI) XXVIII, 1990, 49 et suiv.
- 2 D. Bojanić, *Krupanj i Radjevina u XVI i XVII veku*, dans: *Radjevina u prošlosti*, 1986, 131 et suiv., surtout 141.
- 3 Cf. M. Garašanin, *Origines et formations des Illyriens*, dans: *Iliri i Albanci*, SANU, Naučni skupovi XXXIX 1988, 81 et suiv.; *Idem*, *Problèmes de l'ethnogénèse des peuples paléobalkaniques (régions centrales et occidentales de la Péninsule)*, 1 Iliró-trački simpozijum, 1989 (1991), 9 et suiv.

Quant aux données des époques historiques plus récentes et de l'ethnologie, il est nécessaire d'en déduire les traits fondamentaux du pastoralisme nomade et semi-nomade et de les confronter aux informations fournies par l'archéologie. Ces éléments peuvent être résumés comme suit:⁴

1. Le pastoralisme nomade se distingue par des déplacements constants des groupes de population - famille, famille élargie ou tribu - à la recherche de pâturages et sans base fixe.

2. Le pastoralisme semi-nomade ou transhumant est caractérisé par des déplacements à un rythme annuel établi, entre les pâturages d'été dans une région définie et les bases d'hiver, soit entre les plateaux et pâturages de montagne et les habitats fixés au pied des monts et dans des agglomérations de plaine. Les pâturages peuvent être à une proximité relative des bases d'hiver (notamment chez les Monténégrins, ou cependant ils peuvent se trouver aussi à 3-5 jours de marche de la base d'hiver), mais aussi dans des régions bien plus lointaines. Selon D. Antonijević, les Frachériotes migraient entre la Thessalie, l'Épire, et les Carpathes ou le Velebit au Nord de la côte adriatique. Les Karakatsani se déplaçaient entre la Thessalie, l'Épire, le Pinde et l'Olympe, mais aussi entre le Vermion, le Pajak et le Kajmakčalan en Macédoine et les zones côtières autour de Thessalonique et en Chalcidique, jusqu'à Kilkis et en Thrace orientale; les Karakatsani de Bulgarie fluctuaient entre les Rhodopes, le mont Vitoša près de Sofia, la Srednja Gora (massif des Balkans) et les régions de plaine aux alentours de Thessalonique, de Sérès, de Xanthi et de Komotini en Thrace et Macédoine maritime. Les déplacements et migrations des pâtres albanais aux 14e et 15e siècles vers la Thessalie et jusqu'au Péloponnèse sont bien attestés par les informations des auteurs byzantins.⁵

Au début, ces migrations saisonnières étaient pratiquées par l'ensemble des communautés: familles, familles élargies, groupes apparentés d'une cinquantaine d'individus (Sarakatsani), ou l'ensemble des tribus. Plus tard, le soin du pastoralisme semi-nomade fut confié à un certain nombre de membres de ces communautés. Les pâturages d'été se trouvent bien délimités entre les familles, groupes et tribus respectifs, dans les katouns, groupés dans leur ensemble, mais à une certaine distance les uns des autres.

Les groupes et l'ensemble des tribus se réunissaient au cours de la saison d'été, plus exactement vers sa fin, à l'occasion de fêtes com-

- 4 N.G.L. Hammond, *op. cit.*, 37 et suiv.; 46 et suiv.; 52 et suiv. et surtout D. Antonijević, *Obredi i obiçaji balkanskih stoçara*, Balkanološki institut SANU, éd. spéc. 16, 1982. Cf. aussi les contributions de M. Lutovac, P. Vlahović et D. Antonijević, dans: *Odredbne pozitivnih zakona i obiçajnog prava o sezonskim kretanjima stoçara u jugoistočnoj Evropi kroz vekove*, Balkanološki institut SANU, éd. spéc. 4, 1976, 23 et suiv., 41 et suiv., 57 et suiv.
- 5 B. Ferjančić, *Les Albanais dans les sources byzantines*, dans: *Iliri i Albanci*, 303 et suiv.; D. Antonijević, *op. cit.* (n. 4), 42 et suiv.

munes. Ses contacts contribuèrent en une mesure importante au rapprochement des groupes différents et à l'unité des tribus.

3. Cette forme de l'économie et ce mode de vie impliquent une forte organisation patriarcale (autorité absolue du chef, *čelnik* chez les Vlachs, *tselingas* chez les Sarakatsani, répartition établie de toutes les activités), ce qui englobe dans le domaine de la vie spirituelle le culte des ancêtres.

D'autre part et surtout dans le passé, les pasteurs semi-nomades ne connaissaient pas l'habitat sédentaire, en se contentant de huttes construites en matériaux périssables et de tentes. C'est ainsi que la langue des Vlachs ne possède que des termes désignant les parties les plus élémentaires de l'habitat: *casa* (cabane), *poarta* (porte), *vatra* (foyer), et emploient pour d'autres notions des termes étrangers.⁶ On rencontre aujourd'hui encore au Monténégro l'emploi de grottes comme habitat provisoire ou lieu d'ébergement temporaire du bétail.⁷

L'inhumation des morts se faisait soit dans les cimetières des villages voisins, ou et surtout sur les plateaux dans les montagnes non loin des pâturages d'été. Souvent les tombes sont disposées sur des points dominant les pâturages afin que le défunt puisse observer d'outre tombe les activités de son ancienne communauté.

Le tableau que nous venons de brosser du mode de vie des pasteurs nomades ou semi-nomades ne peut être restitué qu'en partie, disons même en bribes pour les époques reculées de la préhistoire. Ceci dépend avant tout du niveau et de la qualité des informations dont l'archéologue dispose actuellement. Il est très difficile en effet, sinon impossible, d'identifier dans les zones de pâturages et de forêts, où ne peuvent jouer les hasards des découvertes dûes au labourage, des habitats provisoires en matériaux périssables, de plus relativement éloignés les uns des autres. Il n'y a là que des rares exceptions, tel le cas du groupe de Noa en Moldavie et ses habitats désignés du terme russe "zolniki". Dans la plupart des cas nos connaissances se basent sur les observations minutieuses faites dans les nécropoles et avant tout sur les tertres funéraires - tumuli. Par leur structure, leur organisation et le mobilier des tombes, ces objectifs permettent de restituer l'organisation sociale et l'économie des communautés préhistoriques et d'en tirer des conclusions.

Il a été dit au début de notre exposé que l'existence du pastoralisme nomade et semi-nomade ne peut être confirmée avec certitude que depuis l'énéolithique - Age de cuivre - et les débuts de l'Age du bronze. L'économie agricole des populations néolithiques du Sud-Est européen, avec un nombre relativement restreint d'animaux domestiqués, suppose un mode de vie sédentaire dans des villages bien organisés, et des relations d'échanges avec les communautés voisines. C'est cette image que nous offrent les grandes civilisations du

6 N.G.L. Hammond, *op. cit.*, 37.

7 M. Lutovac, *op. cit.*, 27.

néolithique final et des débuts de l'énéolithique, notamment celle de Vinča dans les régions balkaniques centrales, au Sud de la Pannonie, en Transylvanie et en Olténie, celles de Karanovo II-IV, plus tard Karanovo V et des complexes de Kodža Dermen-Gumelnitsa-Karanovo VI en Thrace et sur le Bas Danube, ainsi que de Cucuteni-Tripolje en Moldavie et en Ukraine.

C'est à l'aube de l'énéolithique, vers le IVe millénaire, que commence la désintégration du monde néolithique dans le Sud-Est européen. Elle fut suscitée d'abord par des problèmes d'ordre démographique - accroissement des populations - qui soulevèrent des difficultés dans la répartition des sols arables et de la production, et arrive à culminer avec l'introduction de la métallurgie et des activités minières, impliquant une réorganisation de fond en comble dans les structures sociales (spécialisation dans la production, organisation du transport et des échanges à longue distance, défense). Ce furent toutefois les déplacements, infiltrations et migrations des pasteurs des steppes et silvo-steppes des régions situées au Nord du Pont, à l'Est du Dniestr et jusqu'au delà de la Volga, qui jouèrent un rôle primordial dans l'introduction et l'essor du pastoralisme semi-nomade. Elles furent initiées bien moins par l'attrait des riches civilisations énéolithiques du Sud-Est européen qui, dans certains cas, avaient atteint un niveau presque protourbain - rappelons la nécropole de Varna - que par des fluctuations de climat, ayant pour effet des changements d'ordre pédologique.⁸ Le climat et l'écologie des régions nord-pontiques ont déterminé ici des formes d'économie foncièrement différentes de celle du Sud-Est européen. C'est ainsi que survivent au cours du néolithique les anciennes formes de vie économique - chasse et pêche - auxquelles s'ajoute au fur et à mesure l'économie pastorale qui, à l'énéolithique, devient dominante. L'agriculture n'a toujours joué ici qu'un rôle secondaire. Le maintien de grands troupeaux de moutons, de chèvres et de bovins dans les vastes territoires des steppes impose des déplacements successifs sur des territoires étendus, déplacements facilités par la domestication du cheval. C'est de ce fait que furent favorisés les contacts entre différentes populations et leur acculturation mutuelle: nous adhérons au point de vue de nombreux chercheurs qui dans ces régions recherchent le lieu de formation des Indo-européens. A l'encontre du particularisme impliqué par l'économie agricole, les régions nord-pontiques étaient propices à la formation de grands complexes de civilisation tels ceux de Sredni Stog II, en général à l'Est du Dniepr et de Hvalinsk au Nord de la Volga. C'était là aussi l'eldorado du pastoralisme transhumant.⁹

8 Pour l'économie néolithique et chalcolithique: J. Lichardus - M. Lichardus Itten, *La protohistoire de l'Europe, le néolithique et le chalcolithique*, 1984, 320 et suiv.; 355 et suiv.; 490 et suiv.; J. Lichardus, *Die Bedeutung Südosteuropas für die Herausbildung und Verbreitung der kupferzeitlichen Zivilisation Alt-Europas*, I Ilirio trački simpozijum, 211 et suiv., surtout 220 et suiv.

9 J. Lichardus - M. Lichardus Itten, *op. cit.*, 355 et suiv. Surtout: J. Mallory, *The Secret of the IndoEuropeans*, Chapt. *Archaeology of Proto-IndoEuropeans*, 1986, 186 et suiv.

Cet état de choses est bien connu par les données de l'archéologie. Il y eu certes des agglomérations permanentes, parfois importantes, tel Sredni Stog et surtout, à une période tardive, Nova Danilovka. L'étude des restes osseux d'animaux prouve la prédominance absolue de l'élevage des troupeaux de moutons, de chèvres, de bœufs et de chevaux. On connaît toutefois dès les débuts de l'énéolithique de petites nécropoles familiales, mais aussi des inhumations sous tumuli. A une étape finale, les sépultures de tumuli dites à fosse (*pit grave*), qui semblent s'être développées dans les complexes de Sredni Stog II et Hvalinsk deviennent absolument dominantes dans toutes les régions nord-pontiques. Il s'agit de grands tertres funéraires répartis isolément ou en groupes, loin de tout habitat et qui dominent les vastes étendues des steppes. Ceux-ci recouvrent des tombes individuelles (tumuli avec une seule tombe masculine centrale) ou représentent des nécropoles familiales à plusieurs tombes secondaires d'hommes, femmes et enfants accompagnant la tombe centrale. On trouve dans cette dernière des sceptres, des massues ou des haches de combat, insignes de dignité du chef de la communauté. L'organisation de ces tombes et la structure des tertres sont définies par des règles bien précisées. Les corps ont été déposés dans des fosses le plus souvent sur le dos avec les jambes "à la turque", mais aussi en position accroupie sur le côté. Les fosses et leurs parois sont souvent recouvertes de charpente, le fond enduit d'une matière blanche, les squelettes saupoudrés d'ocre rouge. Les sépultures, parfois l'ensemble du tertre possèdent souvent un encerclement de pierres. On connaît des tombes à construction en pierres brutes ou en cistes édifiés en plaques de pierres. La sépulture centrale peut être recouverte d'un amas de pierres représentant le noyau du tumulus. Les défunts peuvent être accompagnés de sacrifices d'animaux - moutons, chevaux ou bœufs. Des traces de feu et des foyers découverts dans le remblai du tertre démontrent l'existence de rites funéraires définis.¹⁰

L'ensemble de ces observations confirme l'existence des communautés patriarcales de pasteurs semi-nomades.

L'extension, les infiltrations et, plus tard, les migrations des semi-nomades des steppes vers le Sud-Est européen et les Balkans sont attestées dès une étape ancienne de l'énéolithique aux alentours de l'an 4000, par des tombes de steppes ou des découvertes isolées notamment en Dobroudja (Casimcea), Transylvanie (nécropole de Dacia Murcului), dans la vallée de la Tisa (Csongrad) et par les sceptres de Drama, Rezovo (Thrace) et de Šupljevec (Pélagonic), ainsi que par les dépôts de Kladovo dans les Portes de Fer et de Lastva en Herzégovine. L'apparition des communautés de pasteurs de steppes sur le Bas-Danube-groupe de Cernavoda Ia provoqué des bouleversements, regroupements et déplacements des populations autochtones

10 J. Mallory, *op. cit.*, 197 et suiv.

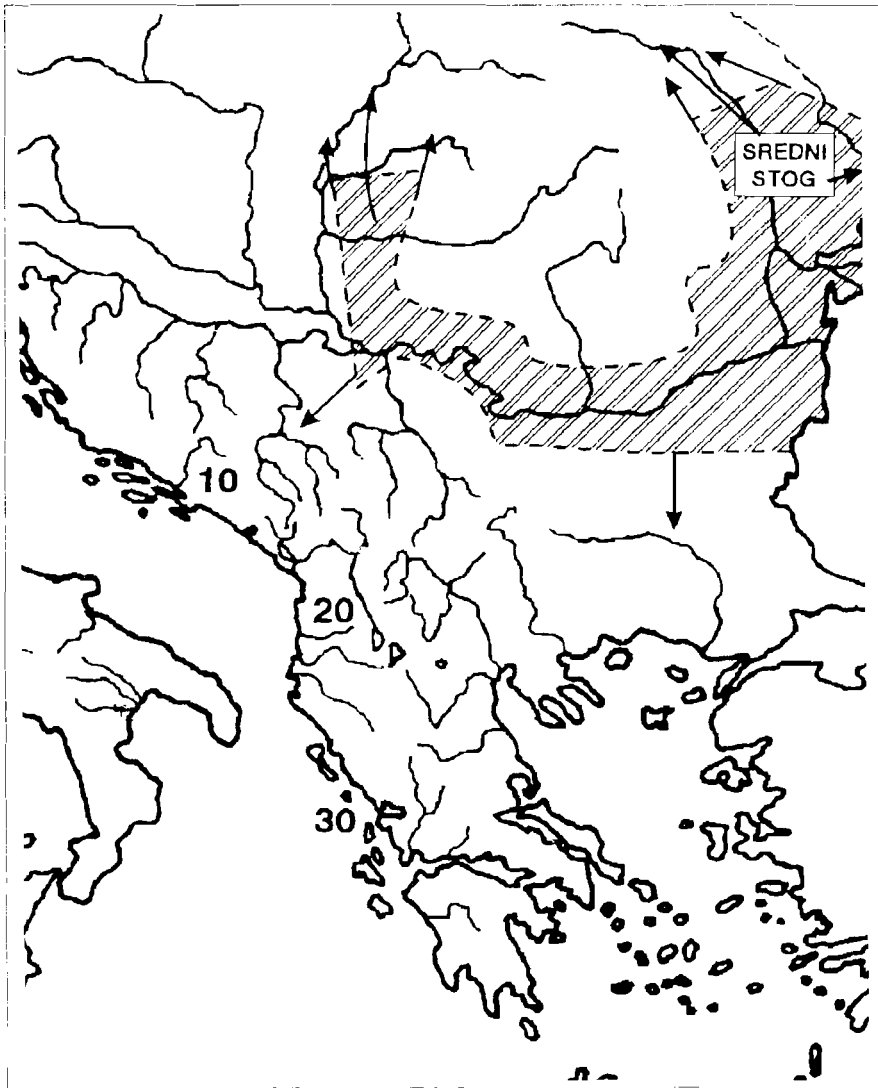
et, en partie, une certaine fusion avec des groupes de nouveau-venus. Ils se manifestent par l'extension des porteurs du complexe Salcuta-Krivodol-Bubanj de l'Olténie jusqu'en Pélagonie et Albanie du Sud et par la formation de nouveaux grands complexes de civilisation, ceux de Baden et de Vučedol, entre les Carpathes et les Alpes. C'est à la fin du IVme millénaire que se placent les migrations des porteurs des tombe à fosse à l'Ouest du Dniestr, dans les régions Est des Carpathes, sur le Bas-Danube entre la Srednja Gora et le massif carpathique, dans le Banat et jusqu'au cours de la Tisa en Hongrie. Les rites funéraires, l'organisation des sépultures et la structure des tumuli sont en tout point identiques à ceux des steppes. Les tumuli à fosse sont toutefois encore rares plus au Sud, en Thrace, Serbie et dans la partie occidentale de la Péninsule balkanique. Selon toute vraisemblance il s'agit de lacunes de la recherche.¹¹ C'est ainsi que dans le Sud-Ouest de la Serbie on a découvert récemment des tumuli avec tombes en fosse et certaines altérations dans les rites funéraires. Les tumuli de Pazhok sur le Shkumbin en Albanie centrale comportent toutefois toutes les caractéristiques des tombes à fosse avec un mobilier rattaché à la variante adriatique du complexe de Vučedol. On trouve en général dans le mobilier des tumuli du Sud-Est européen, notamment en Bulgarie du Nord (Trnava) et en Transylvanie, des objets, surtout de la céramique appartenant à la civilisation des communautés déjà existantes avant l'apparition des pasteurs des steppes.¹² Ceci démontre que les porteurs des tombes à fosse sont entrés en symbiose avec les anciennes populations. Selon toute vraisemblance, après leurs mouvements migratoires ils reviennent à la forme originare de leur économie, au pastoralisme semi-nomade (Carte I).

Le rôle joué par les semi-nomades des steppes à l'intérieur de la Péninsule est confirmé par les observations sur les débuts de l'Age du bronze vers l'an 2000 av.n.è. Il s'agit avant tout des groupes de civilisation de Belotić-Bela Crkva en Serbie occidentale et de Cetina dans l'arrière-pays de la côte adriatique, entre la Cetina en Dalmatie et l'Albanie du Nord aux environs de Shkoder et vers le Mati, enfin du groupe de Glasinac en Bosnie du Sud-Est.¹³ Ils nous sont connus surtout par leurs inhumations individuelles ou familiales sous tumuli disposés isolément ou en petits groupes, dont la structure est en tout

11 M. Garašanin, *Der Übergang vom Neolithikum zur frühen Bronzezeit auf dem Balkan und an der Unteren Donau - Ein Rückblick nach dreissig Jahren*, dans: *Die Kupferzeit als historisches Problem* (éd. J. Lichardus), 1991, 205 et suiv.

12 Pour les tumuli à fosse dans le Sud-Est européen, cf. I. Panaiotov, *Iamnata kultura v blgarskite zemli*, Raskopki i proučvanja XXI, 1989, et les contributions de M. Girić, Lj. Bukvić et P. Medović dans: *Hügelbestattung in der Karpaten-Donau-Balkan Zone* (abr. *Hügelbestattung*), Symposium Donji Milanovac (1985), 1987, 71 et suiv., 77 et suiv., 83 et suiv.; B. Jovanović, *Stepska kultura u eneolitikom periodu Jugoslavije*, dans: *Praistorija jugoslavenskih zemalja III* (éd. A. Benac)

13 Pour Belotić-Bela Crkva: M. Garašanin, dans: *Cambridge Ancient History*, 2nd ed., III, 1, 1982, 173 et suiv.; Idem, *Grupa Belotić-Bela Crkva*, dans: *Praistorija jugoslavenskih zemalja IV*, 1983, 705 et suiv.; pour Cetina: I. Marović - B. Čović, *ibid.*, 191 et suiv.; B. Govedarica, *Rano bronzano doba na području istočnog Jadrana*, 1989, 129 et suiv.; pour Glasinac: B. Čović, dans: *Praistorija jugoslavenskih zemalja IV*, 183 et suiv.

Carte 1. Extension des tumuli à fosse dans le Sud-East européen 1. Ljubonir, 2. Pazhok, 3. Leucade (en partie d'après D. Srejšović)

point identique à celle des tumuli à fosse: encadrements de pierres, noyau centrale, vestiges d'un culte des morts après l'inhumation. Il existe toutefois certaines altérations dans le rite funéraire. Là aussi.

les constructions de sépultures en pierres (Belotić-Bela Crkva, Glasinae) et en cistes (Cetina) sont bien attestées et même de règle. Cependant, les tombes sont disposés à raz du sol, l'ensevelissement en position à la turque est exceptionnelle, et l'incinération, rare dans les tumuli des steppes, fait son apparition.¹⁴ Dans les groupes de Belotić-Bela Crkva et de Glasinae on ne connaît jusqu'ici aucun reste d'habitat. Dans celui de Cetina, des restes d'un habitat de courte durée ont été identifiés à Krstine en Herzégovine, peut-être aussi à Gajtani en Albanie du Nord et des traces d'habitat plus ou moins temporaire dans plusieurs grottes.¹⁵ Le fait que les groupes de civilisation en question se rattachent aux territoires géographiquement bien délimités confirme qu'il s'agit ici de communautés de pasteurs semi-nomades rétablies en familles ou en petits groupes, et se déplaçant entre des bases d'hiver insuffisamment connues et leurs pâturages d'été. Il y eut cependant certes aussi des déplacements à plus grande distance. C'est ainsi que l'on a découvert dans les tumuli de l'arrière-pays adriatique dans les régions appartenant au groupe de Cetina, un mobilier céramique appartenant au groupe de Belotić-Bela Crkva de la Serbie occidentale. Il en est de même de la sépulture centrale du tumulus de Barç dans la plaine de Korçë en Albanie du Sud.¹⁶ Les mouvements des porteurs du groupe de Cetina semblent être encore plus étendus. Certaines tombes de Glasinae et celle de tumulus I de Ražana en Serbie du Sud-Ouest ont fourni un mobilier appartenant indubitablement au groupe de Cetina. D'autre part, les décors incisés et estampillés de certains vases découverts à Bubanj près de Niš (Bubanj-Hum III), en Serbie centrale au confluent de la Morava-Sud et de la Nišava, ne peuvent être comparés qu'à ceux du groupe de Cetina.¹⁷ Notons surtout qu'une céramique sans aucun doute de Cetina nous est connue par des découvertes faites dans le Péloponnèse, à Olympie et à Lerna.¹⁸ Les nombreux tumuli répartis dans l'arrière-

14 Pour les changements intervenus dans les rites funéraires surtout: D. Garašanin, *Origines et mécanismes d'expansion du rite funéraire des tumuli dans la partie occidentale de la Péninsule balkanique*, *Starinar* XL-XLI, 1989-1990, 73 et suiv. Cf. aussi: Idem, *Die Herkunft der westserbischen Hügelgräber*, dans: *Hügelbestattung*, 51 et suiv., et *Die Grabhügelsite in Südost-Europa*, *Balkanica* XVIII-XIX, 1987-1988, 55 et suiv.

15 B. Govcedarica, *op. cit.*, 133; Idem, *Problem datacije naselja Gajtani i neka pitanja kulturnih odnosa na ilirskom području u kasnom eneolitu i ranom bronzanom dobu*, *GCBI* XXIV, 1986, 75 et suiv.

16 B. Govcedarica, *op. cit.* (n. 13), 139, fig. 19.2; Pl. XXVII,2; XXVIII,2 (Lukovača); A. Benac, *Praistorijski tumuli na Kupreškom polju*, *Djela* CBI 5, 1986, 29 et suiv., Pl.V.7a (*Dokanova glavica*); Zh. Andrea, *Kultura ilire e tumave në pelligun e Korçës*, 1985, Pl. XVI, tombe 181, 1-3 (Barç, sépulture centrale.)

17 M. Garašanin, *Praistorija na tlu Srbije* I, II, 1973, 184 et suiv., 610 et suiv., Pl. 56,1; Idem, *Neolithikum und Bronzezeit in Serbien und Makedonien*, 39, *Ber.d.Röm.-germ. Kommiss.*, 1958, 44 et suiv., Tl. 14,1. Pour les découvertes de Glasinae et Ražana: B. Čović, *Ornamentika keramike ranog bronzanog doba u tumulima zapadne Srbije i istočne Bosne*, *Clanci i grada za kulturnu istoriju Istočne Bosne* 8, 1974, 15 et suiv., Pl. I-III.

18 J. Maran, *Kulturbeziehungen zwischen dem nordwestlichen Balkan und Südgrichenland am Übergang vom späten Neolithikum zur frühen Bronzezeit*, *Archäol. Korrespondenzblatt* 17,1, 1987, 71 et suiv., Abb. 2,1-2 (Olympie); 3,6-8 (Lerna); J.R. Rutter, *A group of distinctive pattern decorated Early Heraldic III Pottery*, *Hesperia* 51,4, 1982, 45 et suiv., figg. 1,12-14, 18; 2,24,26; Pl. 99, 16, 22, 24, 25 (Lerna).

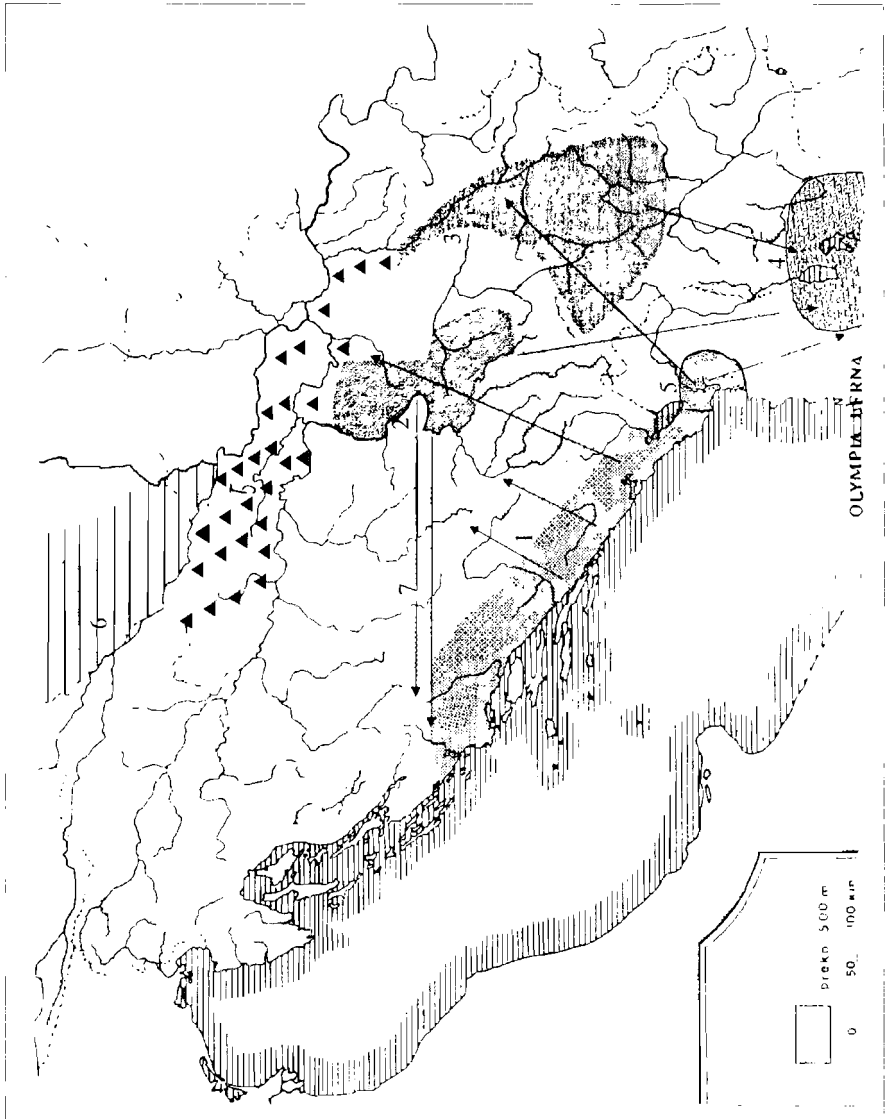
pays de la côte ionienne de Grèce, qui à notre connaissance n'ont pas été explorés jusqu'ici, pourraient indiquer la voie suivie par les semi-nomades du groupe de Cetina dans leurs déplacements en cette direction (Carte II).

Qu'il nous soit permis enfin de mentionner, ne fût-ce qu'en quelques mots, les relations entre les porteurs des groupes de pasteurs semi-nomades de Cetina et de Belotić-Bela Crkva, avec leurs voisins immédiats. Parallèlement au groupe de Cetina, recouvrant le même territoire, apparaît dans la même région le groupe de civilisation de Posušje.¹⁹ Leur synchronisme est confirmé par des importations de céramique de Cetina dans des sites du groupe de Posušje. Les porteurs de ce dernier vivent cependant en habitats permanents souvent fortifiés ("Gradine") et pratiquent surtout l'agriculture. Il s'agit ici selon B. Čović d'une économie complémentaire associant entre eux les deux groupes en question. Une situation analogue peut être envisagée pour le groupe Belotić-Bela Crkva en Serbie occidentale. Les produits de sa civilisation, avant tout la céramique, se rapprochent à tel point de ceux du groupe voisin de Vinkovci dans la plaine de Pannonie entre le cours inférieure de la Save et de la Drave, que certains auteurs se refusent même à faire une distinction entre les deux groupes. Le groupe de Vinkovci possède toutefois des habitats sédentaires avec une économie basée sur l'agriculture.²⁰ Là aussi on pourrait penser à une économie complémentaire ou même supposer les bases d'hiver du groupe Belotić-Bela Crkva dans les plaines voisines, au sein du groupe de Vinkovci (Carte II).

En Serbie occidentale et en Bosnie - groupe de Glasinac, l'économie semi-nomade s'est maintenue tout au long de l'Age du bronze et en partie même plus tard, à l'Age du fer. Malgré des changements notables dans le caractère de la civilisation, les rites d'inhumation restent toujours identiques et de nouveaux tumuli s'adjoignent aux groupes déjà existants des tertres funéraires de l'Age du bronze ancien. En Albanie, les inhumations sont opérées même dans le même tumulus autour et au-dessus de la tombe primordiale qui reste toujours respectée. C'est là une preuve éclatante d'une continuité ininterrompue, cette fois même ethnique. Ceci touche toute-

19 B. Čović, *Posuška grupa*, Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo, Arheologija 44, 1989, 61 et suiv.; B. Govedarica, *op. cit.* (n. 13), 225 et suiv. (designé de civilisation Dinara) et cartes 6-7.

20 Pour Belotić-Bela Crkva: M. Garašanin, *op. cit.* (n. 13). Pour Vinkovci: Idem, dans: *Praistorija jugoslavenskih zemalja* IV, 471 et suiv. (avec bibliographie); N. Tasić, *Die Vinkovci-Kultur*, dans: *Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans*, 1984, 15 et suiv., où le groupe de Vinkovci incorpore aussi celui de Belotić-Bela Crkva. Des relations analogues à celles entre Vinkovci et Belotić-Bela Crkva, doivent être envisagées pour les groupes de Somogyvár et Vinkovci (Carte II). Le groupe de Somogyvár en Transdanubie hongroise se rattache étroitement par les rites d'inhumation et son mobilier céramique à celui de Belotić-Bela Crkva. Cf. M. Garašanin, *op. cit.* (n. 13), 264 et suiv., 619; I. Bona, *The Peoples of southern origin of the Early Bronze Age in Hungary*, Alba Regia IV, 1963-1964 (1965), 71 et suiv.

Carte II. Mouvements de pasteurs à l'Age du bronze ancien 1. Groupe de Cetina et de Posušje, 2. Groupe de Belotić-Bela, 3. Bubanj-Hum III, 4. Groupe d'Amnenochori (Pélagonie) et Maliq III. 5. Groupe de Vinkovci, 6. Groupe de Somogyvár, 7. Glasiuac

fois à d'autres problèmes dépassant les cadres que nous nous sommes proposés de respecter dans cet exposé.

Traduit par l'auteur

НОМАДСКО И ПОЛУНОМАДСКО СТОЧАРСТВО НА БАЛКАНУ У ЕНЕОЛИТУ И РАНОМ БРОНЗАНОМ ДОБУ

Резиме

Номадско и полуномадско (трансхумантно) сточарство појавило се на Балкану још у касном енеолиту и на почетку бронзаног доба. То је констатовао још Н.Г.Л. Хемонд, иако се његови закључци, засновани на недовољној археолошкој грађи, данас више не могу одржати. Установљавање ове форме економике у присторији заснива се на поређењу трансхумантног сточарства у средњем веку, познатог из византијских извора, и у новије време, до XX века, о чему постоји богата етнолошка литература, са оним што нам археологији говори о економским приликама и социјалној структури присторијског становништва на Балканском полуострву.

Услови за развој номадског и полуномадског сточарства постојали су још почетком енеолита у понтским степама. Током енеолита та се форма сточарства шири ка доњем Дунаву, Балкану и Панонији (до Тисе), сукцесивним продорима полуномадских сточара, подстакнутим распадом неолитског друштва, климатским и еколошким променама. Нарочито значајну улогу играли су носиоци културе сахрањивања под хумкама у "јамним" гробовима, који се већ у енеолиту почињу мешати са старим домородачким становништвом. У рано бронзано доба, око 2000 година пре наше ере, свакако као последица контакта придошлица и домородачког становништва, у погребним обичајима настају извесне промене (нестаје сахрањивање у јами и на леђима, појављује се кремација), али су основе обреда сахрањивања остале непромењене. Оне указују на јаку патријархалну организацију с водећом улогом старешине заједнице (породице, проширене породице, рода или племена), слично као код Саракачана и Влаха. Готово потпуно одсуство насеља говори о краткотрајном и повременим боравку на једном месту (групе Белотић-Бела Црква, Цетина, рани Гласинац). Археолошки налази недвосмислено потврђују трансхумантна кретања носилаца ових група (цетинска керамика у гробовима на Гласинцу и у Ражани, посуде групе Белотић-Бела Црква у гробу 181 у Барчу), но, и кретања и контакте са удаљенијим територијама (урезани и жигосани орнаменти групе Бубањ-Хум III, тумули на Леукади, налази цетинске керамике у Олимпији и Лерни). Постојање комбиноване економике, земљорадње и сточарства, потврђује однос цетинске и посушке групе, као и група Винковци, Белотић-Бела Црква и Сомођвар.

Nikola TASIĆ
Institut für Balkanologie
Belgrad

DAS ARCHÄOLOGISCH-HISTORISCHE BILD DER ENTWICKLUNG DER KULTUREN DES ÄNEOLITHIKUMS IM SÜDLICHEN BANAT

Abstract: Die Entwicklung der äneolithischen Kulturen im südlichen Banat verlief mit geringen Abweichungen in derselben Richtung wie auch im größeren Teil der Pannonischen Tiefebene. Das Spezifikum dieser Region bildet in erster Linie ihre hydrologische und geologische Situation: häufiges Überlaufen des Wassers der Donau und ihrer rechten Nebenflüsse sowie die Deliblatska peščara als ein besonderes Phänomen. Im Laufe der annähernd 1000 Jahre der Dauer des Äneolithikums entwickelten sich in ihm: die Tiszapolgar- und die Bodrogkeresztur-Kultur, ihrer Herkunft nach aus dem Norden, die Salcuta IV-Scheibhenkel-Gruppe, die eine Brücke zwischen den östlichen Gebieten und der Pannonischen Tiefebene bildet, weiterhin die Cernavoda III-, die Baden-, die Kostolac- und die außerordentlich seltene Vučedol-Kultur. Die letztere wurde durch den Vorstoß der Stepenkulturen vom Osten her an ihrer Ausbreitung gehindert.

Seinen geographischen Charakteristika zufolge ist der südliche Banat Bestandteil des großen, vorwiegend flachen Pannonischen Raumes. Das ist er auch in der kulturgeschichtlichen Entwicklung, obwohl er sich nach einigen seiner Spezifika, als Rand- und Grenzgebiet in manchem unterscheidet. Im Äneolithikum dieser Gebiete gelangt das noch mehr zu Ausdruck, und zwar allein durch die Tatsache, daß es in diesem Zeitabschnitt zu starken kulturellen Veränderungen sowie Veränderungen der Population kam. Die Entstehung autochtoner Kulturen und das Auftreten neuer, "invasionistischer" Kulturen zeigen im südlichen Banat eine ausgeprägtere Dramatik als das in den zentralen Gebieten der Pannonischen Tiefebene oder auf dem Balkan der Fall war. Aufgrund all dessen scheint es, daß die

äneolithische Periode in der zweiten Evolution der Urgeschichtlichen Gesellschaft jenen bedeutenden Augenblick kennzeichnet, der nicht nur jene einfache Ablösung der Stile und Kulturgruppen darstellt, sondern weitaus tiefere Veränderungen aufweist, wie wirtschaftliche, soziologische und andere, die auf das Gebiet des südlichen Banat neue Populationen bringen, welche in der Urgeschichtlichen Archäologie als indoeuropäische Stämme gekennzeichnet werden.

Das zweite bedeutende Elemente in der Entwicklung der äneolithischer Kulturen des südlichen Banat bilden geoklimatische Charakteristika dieses Raumes. Zweifellos waren die klimatische und besonders die hydrologische Situation auf diesem Raum anders als heute. In einzelnen Zeitabschnitten war ein Großteil des südlichen Banat von Sümpfen bedeckt, und die Bedingungen für eine Entwicklung der Lebewesen waren minimal. Kleinere Siedlungen konnten nur auf erhöhten Lehnterrassen oder an den Hängen des Vršački breg überdauern. Es gab jedoch auch solche Zeiten, wo sich das Wasser zurückzog, wobei es fruchtbaren Schlamm und eine üppige Vegetation hinterließ, die die Entwicklung äneolithischer Kulturen begünstigte. Eine solche klimatische und hydrologische Situation waren der Grund, daß einzelne Kulturen, die übrigens aus den benachbarten Gebieten bekannt waren, hier isoliert an ihrem Rande zum Vorschein kamen (Kostolac- und Vučedol-Kultur). Andererseits ist eine intensive Ansiedlungsdichte dieses Gebietes im frühen Äneolithikum bemerkbar (Tiszapolgar-Kultur), und später im Laufe des mittleren Äneolithikums, zur Zeit der frühen und entwickelten Phase der Badener Kultur.

In relativem und absolutem chronologischen Sinne kann der äneolithische Zeitraum, der uns hier interessiert, mit dem Verschwinden der Vinča-Kultur auf dem breiteren Raum der jugoslawischen Donauniederung und des zentralen Balkans einerseits und dem Zerfall des Vučedol-Kulturkomplexes andererseits begrenzt werden. In absoluten Zahlen wäre das die Zeit zwischen 3000 und 2000 v.u.Z.¹ Im Laufe dieser eintausend Jahre erschienen, entwickelten sich und verschwanden zahlreiche Kulturen, wobei sie bedeutende Spuren ihrer materiellen Kultur hinterließen. Unter diesen Kulturen heben sich ihrer Entstehung nach zwei Gruppen hervor: jene, die autochtoner Herkunft sind, und andere, die in diesen Raum bereits als geformte Kulturen durch Migrationen kamen. Zur ersten Gruppe zählen jene, die ihrer Genese nach die Fortsetzung der Entwicklung des autochthonen Substrats sind (Herkunft aus Vinča oder dem Theißgebiet). In direkter oder indirekter Linie übernahmen sie die grundlegenden stilistischen Merkmale der materiellen Kultur, die Wohnungs- und die Bestattungsweise. Zu diesen Kulturen zählen die Tiszapolgar-, Bodrogresztur- und die Salcuta-Kultur, die im Raum

1 N. Tasić-S.Dimitrijević-B.Jovanović in: PZI III, 435-442.)

des südlichen Banat in größtem Maße das frühe Äneolithikum ausfüllen. Die zweite Gruppe bilden Kulturen von "Migrations"-Herkunft, die in diese Gebiete vordrangen, wobei sie die autochtone Bevölkerung verdrängten oder assimilierten. Wie zuvor hervorgehoben wurde, können sie nicht mit der ersten Bewegungswelle der Steppenvölker identifiziert werden, welche vom Osten, von den südrussischen Steppen bis zu unseren Gebieten verfolgt werden kann.² Das Auftreten der ersten Kulturen dieses Zyklus sind direkte oder indirekte Folgen der "indoeuropäischen Völkerwanderungen", der sukzessiven Verschiebung der Bevölkerung sowohl indoeuropäischer als auch autochtoner Herkunft. Diese große Wanderungswelle fällt in die Zeit um etwa 2800 v.u.Z., mit dem Auftreten zuerst der Cernavoda III-Kultur, um mit der direkten Migration der Steppenbevölkerungen zu enden, deren Präsenz im südlichen Banat eine Großzahl von Tumuli (Hügelgräber) mit Bestattungsweisen wie in Steppen kennzeichnet (Vojlovića und Jabuka bei Pančevo, die Hügelgräber bei Vršac, Vlajkovac, Uljma u.s.w.). Diese letzte Welle der großen indoeuropäischen Völkerwanderungen fällt in die letzten Jahrhunderte des 3. Millenniums und könnte als Ursache des Zerfalls der äneolithischen Gemeinschaft, des Verschwindens der Kostolac-, Cotofeni und Vučedol-Kultur gekennzeichnet werden.

Kulturen des frühen Äneolithikums

Das Ende des Neolithikums kennzeichnet auf dem überwiegenden Territorium des südlichen Banat die Vinča-Kultur. Nach jüngsten Erkenntnissen zählt sie zum Großteil bereits zum Äneolithikum. Wir werden sie jedoch hier nicht gesondert bearbeiten, allein wegen der Tatsache, daß sie im Grunde eine weitere Evolution der neolithischen Kultur darstellt, die auch in diesem neuen Zeitabschnitt weiterlebt, in der das Metall (Kupfer) zum Vorschein tritt. Eines werden wir kennzeichnen, und zwar daß einer der bedeutendsten Fundorte der jüngeren Phase der Vinča-Kultur jener bei Opovo ist, an dem bereits mehrere Jahre umfangreiche, systematische Forschungen betrieben werden. Es ist charakteristisch, daß die Siedlungen aus dieser Zeit in den östlichen Teilen des Banat seltener sind, so daß angenommen werden kann, daß sie sich in ihrer Schlußphase, nach ihrer Blüte auf dem breiteren Raum der Donauniederung (Potporanj, At u.a.) gen Westen, ihrem primären Zentrum zurückzieht, wobei sie einen leeren Raum für den Vorstoß neuer Kulturen hinterläßt, besonders aus dem Norden, dem Theißgebiet. Eine solche kulturgeschichtliche Entwicklung erklärt die Tatsache, daß im südlichen Banat zahlreiche Fundorte auftreten, die der Tiszapolgar-Kultur angehören.

2 M. Garašanin, 1973, 281-285; B. Jovanović, 1974, 59 ff.; Derselbe 1976, 12 ff.; PZJ III, 381-395; N. Tasić, 1984, 23-26.

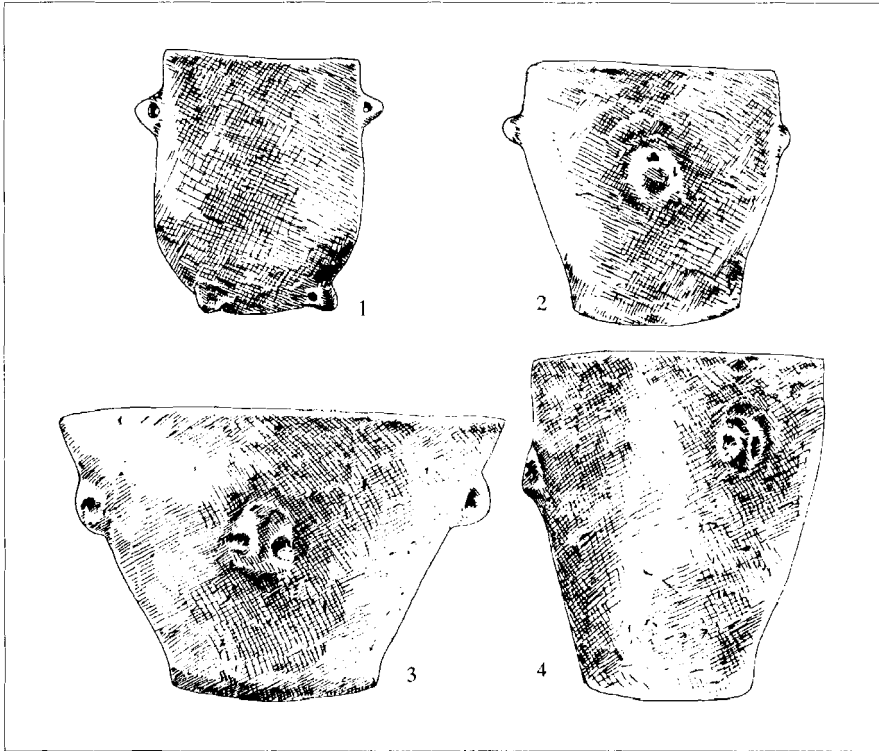

Abb. 1-4, Omoljica, Beigaben aus einem Grab der Tiszapolgar-Kultur

Die *Tiszapolgar-Bodrogkeresztur-Gruppe* stellt einen sehr verbreiteten Kulturkomplex des frühen Aneolithikums des Karpatenbeckens dar, dessen Siedlungen und Nekropolen auf dem Raum von der Tschechoslowakei bis zur serbischen Donauniederung im Süden auftreten, mit größter Ansammlung im Theißgebiet. Die Fundorte um Vršac, Kovin, Pančevo und das Grab aus Omoljica stellen die südlichsten Punkte der Ausbreitung dieser Kultur dar. Sie ist in erster Linie aufgrund der Nekropolen bekannt, wo sich in Hockergräbern der Regel nach eine größere Zahl von Beigaben befindet, vorwiegend Keramikgefäße. In der Vojvodina gibt es solche Nekropolen bei Subotica und Senta, und in jüngster Zeit wurde eine kleinere Nekropole auch in Vinča bei Belgrad entdeckt. Die Siedlungen aus dieser Zeit sind seltener, so daß damit die Funde aus dem Banat interessanter sind, besonders jene bei Crna Bara bei Jaša Tomić sowie die Funde aus Vršac selbst, aus der Straße 29. November.³ Auf dem Raum des südlichen Banat wurden noch 30 Fundstätten dieser Kultur

3 D. u. M. Garašanin, 1957, 202 ff., T. I-VI; N. Tasić, in: PZJ III, 55-85; Eneolit J. B., 21-24.

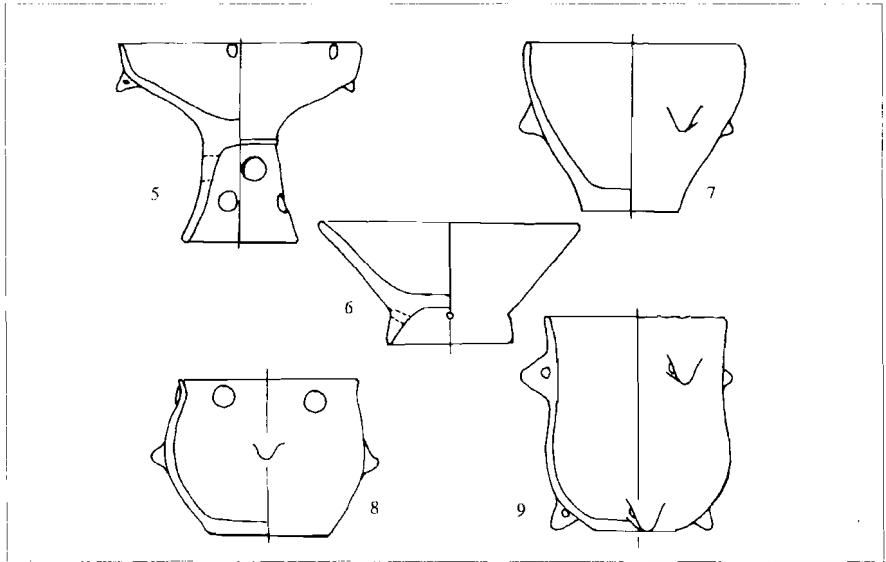

Abb. 5-9, Keramik der Tiszapolgar-Kultur aus Vršac (5-8, Straße 29. November) und aus Centa (9, Mali Alas)

registriert, die zeigen, daß dieser Raum im frühen Äneolithikum dicht besiedelt war.

Das grundlegende stilistische Merkmal der Tiszapolgar- und Bodrogkeresztur-Kultur stellt deren Keramik dar. Die Formen sind charakteristisch und uniform, sei es daß es sich um Siedlungen im ungarischen Theißgebiet, der Slowakei oder bei uns im Banat handelt. Vorwiegend sind das Becher mit einem hohen, hohlen Fuß, Schüsseln mit hornförmigen Zusätzen, die manchmal derart groß sind, daß sie ihre ursprüngliche, praktische Funktion verlieren, weiterhin sind da Tassen sowie konische und bikonische Schüsseln u.s.w.. Der Regel nach ist die Faktur der Tiszapolgar-Keramik sehr gut, mit geglätteter Oberfläche, aus gut gesäuberter Erde. Die Funde aus Vršac sind jedoch etwas schlechter gearbeitet, so daß angenommen wird, der Grund liege darin, daß diese Keramik für den täglichen Gebrauch bestimmt war, während jene qualitativ bessere vorwiegend aus Gräbern stammt.

Die Tiszapolgar- und Bodrogkeresztur-Kultur sind die ersten wirklichen äneolithischen, kupferzeitlichen Kulturen im südlichen Banat. Ein Teil der zufälligen Kupferfunde von diesem Raum, besonders die kreuz- und plattformigen Beile könnten diesen Kulturen angehören. Gemäß den gewohnten Periodisierungen des Äneolithikums entwickeln sich diese beiden Kulturen in der Zeit zwischen 2900 und 2700 v.u.Z..

Dem frühen Äneolithikum des südlichen Banat gehörte noch eine Kultur an, die auf diesem Territorium ein "Gast" ist. Das ist die *Salcuta-Kultur*, die sich lange, durch mehrere Phasen hindurch in der rumänischen Donauniederung und südlich von der Donau (Ostserbien, Nordwestbulgarien) entwickelte, die jedoch unter dem Druck der Wanderungen der Steppenvölker in Richtung des unteren Donaulaufs ihre zentralen Gebiete verläßt. So kam es in der Endphase der Salcuta-Kultur (Salcuta IVa) zu ihrer Verschiebung gen Westen, in Richtung des Banat, wo zahlreiche Fundorte und einzelne

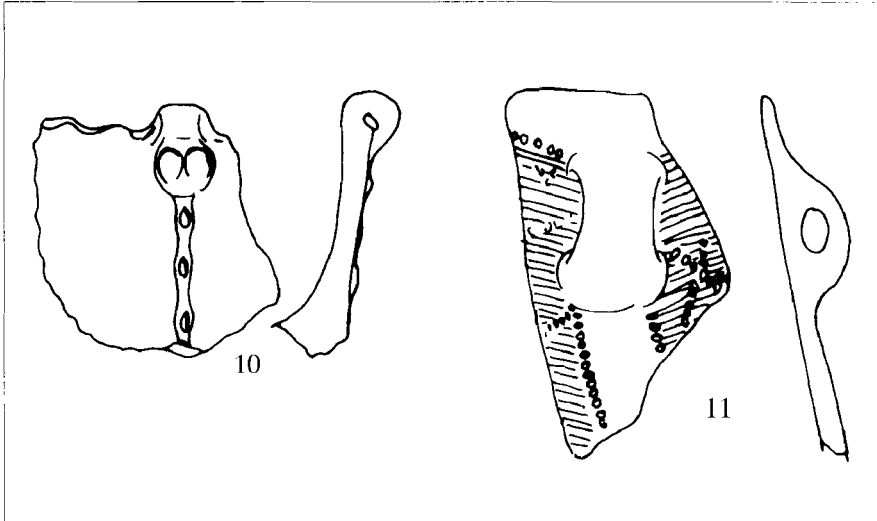

Abb. 10-11, Baranda, Fragment eines Gefäßes der Salcuta IVa-Kultur (10) und Dubovac, der Bodrogresztur-Kultur (11)

Funde registriert wurden. Charakteristisch für diese Kultur sind die Keramik, vor allem die Gefäße, Tassen und Schüsseln, mit Henkeln, die nach unten hin scheibenförmige Erweiterungen aufweisen, weswegen dieser ganze Horizont auch Scheibenhenkel-Horizont genannt wird. Bei uns im Banat tritt diese Keramik an mehreren Fundorten auf.⁴ Besonders bedeutend ist eine Kollektion ganzer und fragmentarischer Gefäße dieses Typs aus Trnovača bei Baranda, weiterhin an noch einigen Fundorten in der Umgebung von Opovo, Kovin, Pančevo und Banatska Palanka. Im Westen tritt sie in größerer Zahl in der Umgebung von Zemun bei Prigrevica auf, und in Richtung Norden und Nordwesten kann ihr Vorstoß bis Vinkovci und Vajska bei Odžaci verfolgt werden, wo sie in einer abgeänderten Variante unter dem Namen Hunyadi-Vajska-Gruppe auftritt.⁵ Die Kultur kennt Metalle, besonders Kupfer, und eine Zahl der zufälligen

4 B. Brukner, 1976, 27-31, Abb. 1-5; Derselbe in: Praistorija Vojvodine, 139-142. Vinj. 57-61.)

5 B. Brukner, 1970, 1-14 (Vajska); N. Tasić, in: PZJ III, 129-135.

Funde (Pfrieme, Meißel, Nadeln) vom Territorium des Banat könnte ebenfalls ihrer Präsenz zugeschrieben werden. Außer aus Kupfer wurden auch Ziergegenstände aus Gold angefertigt (Gräber aus Vajska), jedoch sind diese aus dem engeren Raum des südlichen Banat bisher unbekannt.

Der Vorstoß der Salcuta-Kultur in den südlichen Banat fällt in das Ende der Tiszapolgar- und Bodrogkeresztur-Siedlungen, so daß wir sie ungefähr in die Zeit 2700 v.u.Z. datieren können. Mit dieser Kultur würde eigentlich das frühe Äneolithikum auf diesem Territorium enden.

Kulturen des mittlere Äneolithikums

Die Verschiebung der Salcuta-Kultur gen Westen war nur eine Ankündigung breiterer ethnischer Bewegungen, die Anfang des mittleren Äneolithikum die breiteren Gebiete erfaßten, von den südrussischen Steppen über Moldawien und Dobrudscha, das rumänische und südslawische Banat bis hin zu den zentralen Gebieten der Pannonischen Tiefebene. Diese Migrationen hielten mehrere Jahrhunderte an. Darunter versteht man die sukzessive Verschiebung der Steppen- und indoeuropäischen Bevölkerung, aber ebenso auch der Bevölkerung autochthoner Kulturen, die sich unter dem ständigen Druck der neu hinzugekommenen Population allmählich verschieben, wobei sie nacheinanderfolgende Verschiebungen ihrer Nachbarn und größere Veränderungen in der materiellen und geistigen Kultur in einzelnen Gebieten hervorriefen.⁶ Im südlichen Banat offenbarten sich diese Verschiebungen zunächst durch das Auftreten der späten Salcuta-Kultur, und gleich darauf durch die Funde der Cernavoda III-Kultur, einer spezifischen Manifestation, die etwas später gemeinsam mit der Boleraz-Gruppe als Substrat für die Bildung des großen Badener Kulturkomplexes dienen wird. Mit diesen Kulturen - wie es scheint - ändert sich nicht nur das Bild der materiellen Kultur, sondern es kommt zu enormen wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Veränderungen und ebenso zu einer Ablösung der Bevölkerung auf dem gesamten Territorium Mittel- und Südosteuropas. Im Unterschied zu den Kulturen des frühen Äneolithikums, die sich nahezu in allem an die Tradition des Neolithikums anlehnen, stellen die Kulturen des mittleren Äneolithikums eine Neuheit in der materiellen und geistigen Kultur, in der Lebens- ja auch in der Bestattungsweise dar. In der Ökonomie sind das vor allem nomadische Kulturen, ohne ständige Siedlungen, sehr beweglich, was die große Ähnlichkeit bei den Keramikformen und der Ornamentik erklärt, sei es, daß es sich um Fundorte im Süden, im südlichen Banat oder um jene im Norden der Pannonischen Tiefebene, in der Slowakei ja auch weiter bis hin zu Südpolen handelt.

6 H. Todorova in: *Istorija na Dobrudža*, 56-58; N. Tasić, 1984, 27 ff.

Die *Cernavoda III-Kultur* erfaßte als erste Offenbarung der neuen Invasionswelle in ihrer Ausbreitung gen Westen die südlichen Teile des Banat. Die Siedlungen befinden sich näher an der Donau, in Flachland auf einer relativ geringen Kote, weshalb es heute schwer ist, sie zu erforschen, besonders jetzt, wo das tiefste Niveau der Donau über der Kote dieser Siedlungen liegt. Es ist ein glücklicher Umstand, daß ein solcher Fundort unmittelbar vor dem Bau des Wasserkraftwerkes Eisernes Tor I und dem Anheben des Wasserspiegels der Donau erforscht wurde, so daß wir von diesem Raum zumindest eine erforschte Siedlung der *Cernavoda-Kultur* haben. Das ist Brza Vrba bei Kovin, wo zwischen 1969 und 1971 Forschungen durchgeführt wurden.⁷ Außer den Siedlungsresten, den Grundsteinen der Häuser, den Herdstellen u.s.w. wurde reiches und mannigfaltiges Material entdeckt, besonders was die Keramik anbelangt, die den Stil dieser Kultur klarer determiniert. Es überwiegen große, massive Gefäße, verziert mit plastischen Bändern oder Kerben in Form einer Reihe paralleler Linien, weiterhin sind da große Schüsseln mit Kannelüren am Gefäßrand, Becher mit einem Henkel, Deckel und anderes Material, das für die *Cernavoda III-Kultur* typisch ist. Die rustikale Bearbeitung der Gefäße, einschließlich der Verzierungs-technik - das Einkerbten in die noch nicht gebrannte Oberfläche des Gefäßes - bilden das Grundmerkmal dieser Kultur. Außer in Brza Vrba bei Kovin stammt solche Keramik von noch einigen Fundorten aus der Umgebung von Vršac, jedoch wurden dort keine archäologischen Ausgrabungen durchgeführt.⁸

Den kulturellen und chronologischen Platz der *Cernavoda-Fundstätten* im südlichen Banat bestimmen auch ähnliche Fundorte in der Nachbarschaft. Hier denkt man vor allem an die Brza Vrba

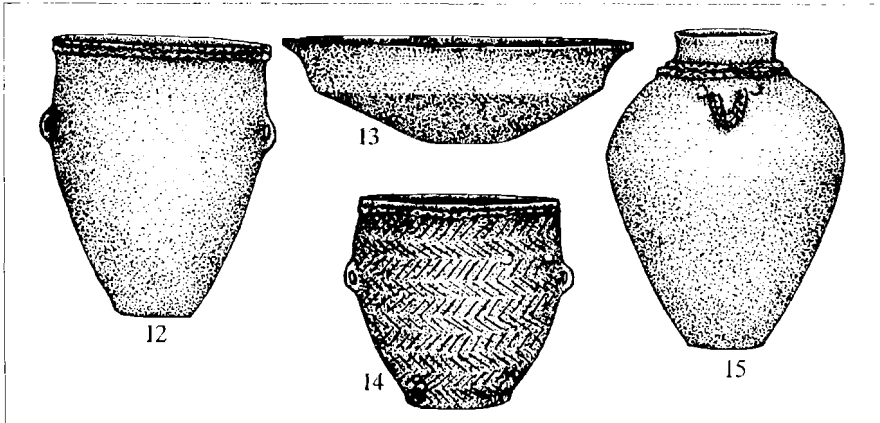

Abb. 12-15, Gefäß der *Cernavoda III-Kultur* aus Brza Vrba bei Kovin

7 P. Medović, 1976, 105-110. T. I-VII; Derselbe, 1976a, 5-18, T. I-XVIII.

8 *Enceolit J.B.*, 39.

sehr nahestehende Siedlung an der Mündung der Bolečica in die Donau bei Vinča, weiterhin an Beljarica bei Zemun und an die neuentdeckte Siedlung in den tiefsten Schichten von Gradina am Bosut bei Sid. Die stratigraphische Lage dieses Fundortes zeigt, daß sich die Cernavoda III-Kultur in diesem Raum Ende des frühen und Anfang des mittleren Äneolithikums meldet, und in die Zeit um etwa 2600 v.u.Z. fällt.

Die nächste, die *Badener Kultur* entwickelt sich auf dem Territorium des südlichen Banat in einer zeitlichen und stilistischen Kontinuität nach der Cernavoda III-Kultur. Lange Zeit wurde in der archäologischen Literatur eine Polemik über die Herkunft dieser Kultur geführt. Die einen vertraten die Auffassung, sie sei aus dem nahen Osten, aus Anatolien in das Gebiet der Pannonischen Tiefebene und in den Banat gelangt, während sie für andere ihre Herkunft aus den Steppen trägt, jedoch gab es auch Meinungen, sie komme aus dem Norden. Die Forschungen bei Kovin, Gradina am Bosut und an vielen anderen Fundorten von Polen im Norden bis zur Donau bei uns im Süden, und von Österreich im Westen bis zu den Fundorten in der rumänischen Donauniederung im Osten zeigen, daß die Badener Kultur - zumindest nach ihrer Keramik - ihre Herkunft in den Formen und der Ornamentik der Keramik des Boleraz-Cernavoda III-Komplexes trägt: Tassen mit Kannelüren, Verzierungen mit Motiven von Fischgräten u.s.w. sind eine weitere Evolution des autochthonen Stils. Auf welchem engeren Raum des Karpatenbeckens sich die Evolution auf der Relation Cernavoda III-Boleraz-Kultur einerseits und der Badener Kultur andererseits abgespielt hat, ist schwer mit Gewißheit zu beantworten. In jedem Falle könnte das irgendwo auf dem Territorium der großen Pannonischen Tiefebene geschehen sein, wo sich zahlreiche Fundorte sowohl der einen als auch der anderen Kultur befinden.

Im südlichen Banat wurden zwei Gruppen der Badener Siedlungen registriert: eine, konzentriert um den Tamiš-Fluß und den unteren Lauf der Theiß, und die andere entlang des Vršačko Gorje. Die Siedlungen sind der Regel nach einschichtig, vom Typ der Wohngruben, von kurzer Dauer, in denen einige Jahreszeiten gelebt wurde. Es handelt sich offensichtlich um Siedlungen, die für Flachlandbevölkerungen mit Viehzucht charakteristisch sind, welche auf trockenen Lehm Balken ihre Siedlungen errichteten. Zu diesem Typ zählt auch die anlässlich der Aushebung eines Grabens in der Straße Andja Ranković in Vršac entdeckte Siedlung, wo auch eine Großzahl ganzer und fragmentarischer Gefäße gefunden wurde, die für die Badener Kultur typisch sind.⁹

Die materielle Kultur aus den Badener Siedlungen im südlichen Banat ist reich und mannigfaltig. Besonders charakteristisch ist ihre Keramik, die oft qualitativ sehr gut gearbeitet, mit geglätteter dunkler oder schwarzer Oberfläche ist, was eine Charakteristika dieser Kultur

9 *Ibid.*, 20 und 22.

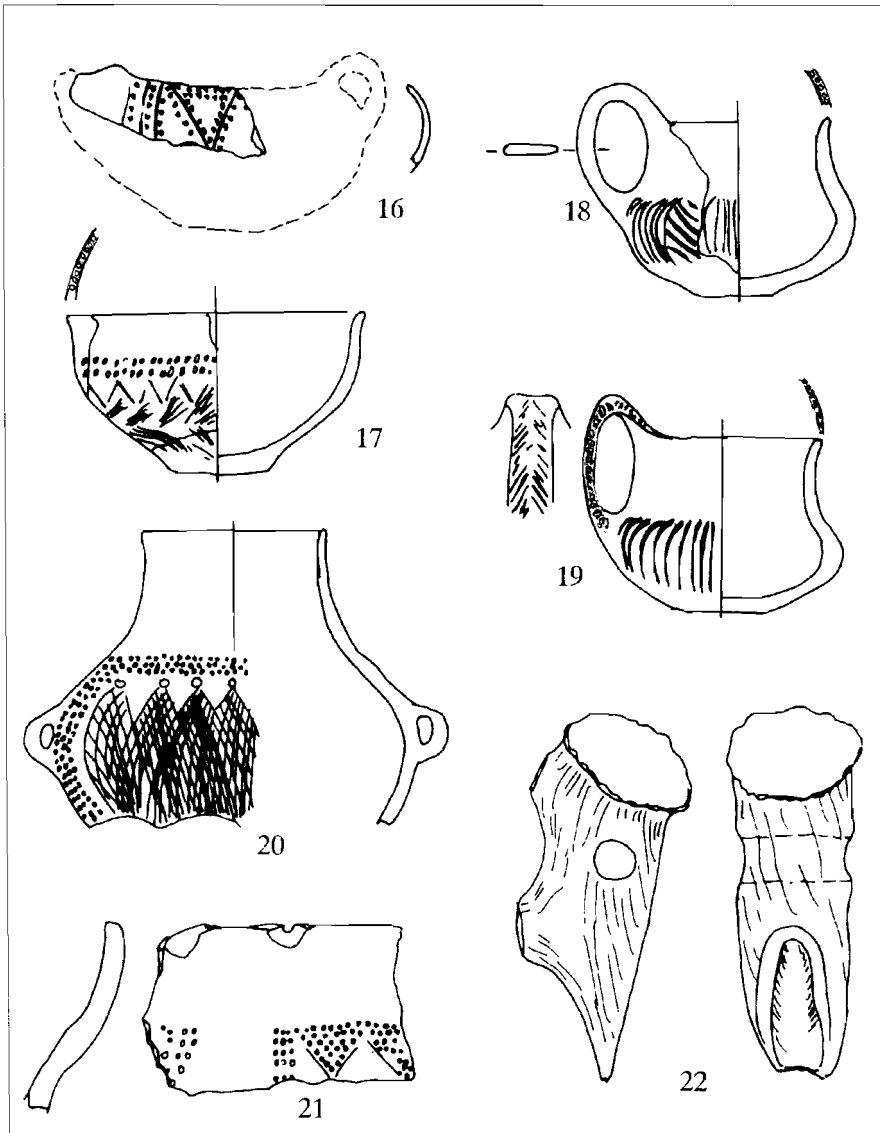

Abb. 16-22, Funde der Badener Kultur aus: Jabuka bei Pančevo (16-18,22), Opovo-Beli breg (19), Vršac-Andja Ranković (20), Vršac-Žarka Zrenjanina (21)

überhaupt ist. Tassen mit bandförmigen Henkeln, die über dem Rand hervorsteht, und mit zwiebellörmigen Rezipienten, sind die grundlegenden stilistischen Merkmale dieser Kultur (Pančevo-Gornjovaroška ciglana, Jabuka, Omoljica, Vršac und andere, Fundorte).

Außer diesen Formen treten auch Schüsseln mit ausgebogenem Rand, weiterhin Amphoren, Töpfe, Pithoi u.s.w. auf. Die Verzierung der Oberfläche wird in zwei Techniken ausgeführt: dem Einkerbten linearer Motive (Zick-Zack-Linien, Sterne, Fischgräten) oder die Verzierung in der Technik flacherer und tieferer Kannelüren. An den Fundorten der Badener Kultur wurden außer Keramikgegenständen auch Knochengeräte, Stein- und Kupferbeile entdeckt (drei Hügelgräber bei Jabuka).

Die Badener Kultur stellt im Ganzen eine sehr verbreitete stilistische Erscheinung dar, die zeitlich sehr schwer genau zu bestimmen ist. In einzelnen Gebieten tritt nur eine ihrer Phasen zum Vorschein, was bedeutet, daß sie von kurzer Dauer ist (südliche Gebiete des Karpatenbeckens), während man in den zentralen Teilen der Pannonischen Tiefebene und nördlich von ihm auf mehrere Entwicklungsphasen dieser Kultur stößt. Daher kann die Badener Kultur etwa in die Mitte des 3. Millenniums (2600-2400 v.u. Z.) datiert werden. Diesem Zeitabschnitt würden auch die Fundorte in der Umgebung von Pančevo, Kovin und Vršac angehören.

Kulturen des späten Äneolithikums

In der Endphase des Äneolithikums ereignen sich auf dem Territorium des südlichen Banat bedeutende Veränderungen. Der Prozeß der "Indoeuropäisierung", der mit der Erscheinung der zunächst importierten Steppenelemente in die autochthonen Kulturen einsetzte, tritt am Ende des Äneolithikums in die Phase der vollkommenen Stabilisierung, was auch die physische Präsenz der Menschen, der Träger der Steppenkulturen, voraussetzt. Der südliche Banat spielt innerhalb dieser historischen Ereignisse eine außerordentliche Bedeutung, sowohl wegen der Tatsache, daß das ein Gebiet ist, welches der direkten Ausbreitungswelle der Steppenstämme ausgesetzt war, als auch wegen seiner spezifischen, vorherigen Entwicklung. Diese offenbarte sich zunächst durch das Auftreten der Kostolac-Kultur, deren Entwicklung durch die direkte Kontinuität - stilistisch und ethnisch - betrachtet werden könnte, abgeleitet aus der Badener Kultur und durch die Erscheinung der Hügelgräber (Tumulus) der Steppenstämme (Grubengrabkultur), die die kontinuierliche Entwicklung der äneolithischen Kulturen auf diesem Territorium etwa am Ende der Kostolac-Kultur abgebrochen hat.

Die Siedlungen der Kostolac-Kultur sind im südlichen Banat nicht so zahlreich. Sie wurden vorwiegend im westlichen Teil um Pančevo registriert, obwohl einzelne für die Kostolac-Keramik spezifischen Funde auch im Raum von Vršac bekannt sind. Im Unterschied zu den kurzweiligen Badener Siedlungen werden in der Kostolac-Kultur langwierige Siedlungsobjekte errichtet, organisierte Dörfer werden gebaut, man weilt länger auf einem Raum. Der Grund

dessen ist sicherlich die Veränderung der wirtschaftlichen Struktur dieser Kulturen. Die Badener Kultur der Nomaden entwickelt sich zur Kostolac-Kultur der Ackerbaubevölkerung. Eine der typischen Siedlungen dieser Kultur ist Jabuka bei Pančevo - ein Fundort, der auf indirektem Wege in die Fachliteratur eingegangen ist. Die hier durchgeführten Forschungen waren in erster Linie auf die Erforschung eines Tumulus der Steppenbevölkerung ausgerichtet, der sich über einer größeren Kostolac-Siedlung befand. So geschah es, daß bereits in der weiten Urgeschichte ein Grab der Steppenbevölkerung ein Kostolac-Haus und die Kulturschicht durchschnitten, die der älteren Periode angehörte. Diese bedeutende Angabe verweist auch auf ein präzises zeitliches Verhältnis zwischen diesen beiden Kulturerscheinungen im südlichen Teil des Banat. Die Häuser der Kostolac-Kultur waren massiv gebaut, mit schönen Böden und Wänden, die aus Flechtwerk, beklebt mit aufgeweichter Erde waren.¹⁰ Manchmal lebte man längere Zeit in ihnen, so daß sie in mehreren Phasen restauriert wurden.

Die Kostolac-Keramik stellt trotz der Tatsache, daß sie einige Elemente aus der Badener Kultur übernommen hat, eigentlich einen neuen Stil dar, der vor allem nach seinen Keramikformen und der Verzierungsweise charakteristisch ist. Eine Neuheit in der Verzierungsstechnik stellt das sogenannte Furchenstich-Ornament in der Kombination mit weißer Inkrustation dar. Unter den Gefäßformen tritt eine neue Tassenform mit zylinderförmigem Rezipienten und einem langen bandförmigen Henkel auf, weiterhin verschiedene Formen von Schüsseln, Töpfen, Amphoren, die der Regel nach aus gut gesäuberter Erde gearbeitet und sehr oft mit eingekerbten Linien, halbmondförmigen Einschnitten, punktförmigen Einstichen oder dem zuvor genannten Furchenstich-Ornament verziert sind.

Die Entwicklung der Kostolac-Kultur im südlichen Banat wird vom Auftreten der Hügelgräber der Steppenbevölkerung (Tumuli) abgebrochen, die nach ihren spezifischen Merkmalen, der Bestattungsweise, den Beigaben, Ritualen u.s.w zweifellos eine Neuheit darstellen, und jene komplexen Veränderungen aufrechterhalten, die zur Ablösung der Bevölkerung auf diesem Territorium führten. Es wurde eine große Zahl von Hügelgräbern (etwa 300 im ganzen Banat) registriert, jedoch wurden leider nur etwa 10 von ihnen erforscht. Die ersten Angaben über sie finden wir in Arbeiten, Berichten und Artikeln vom Beginn dieses Jahrhunderts, die Felix Milleker verfaßte, Begründer der Archäologie von Vojvodina.¹¹ Er erwähnt die Tumuli bei Uljma, Vlajkovac, Vatin, die ungeachtet dessen, daß sie damals zeitlich unpräzise zugeordnet wurden, dem Äneolithikum, dem Horizont der Hügelgräber der Steppenbevölkerung angehören. Auf eine solche zeitliche Zuordnung verweisen auch die systematischen Erforschungen der Hügel-

¹⁰ Lj. Bukvić, 1978, 14-18; Derselbe, 1987, 77.

¹¹ F. Milleker, 1901, 19-22; Derselbe, 1906, 194 ff.; Lj. Bukvić, 1987, 83 ff.

gräber bei Pančevo (Jabuka, Vojlovica) weiterhin bei Perlez (Batka), Čoka und an anderen Fundorten.¹² Das, was sie zur Grubengrabkultur der Steppenbevölkerung (oder Ockergräber-Kultur) zuordnet, ist die spezifische Bestattungsweise. Diese ist völlig neu, ohne die Möglichkeit, daß man Parallelen zu älteren Kulturen dieses Raumes ziehen kann, so daß sie daher mit Gewißheit mit den Steppenkulturen des südlichen Rußland und der Ukraine in Verbindung gebracht werden kann. Sie wird durch eine Skelettbestattung in Hockerstellung charakterisiert (der Tote liegt auf dem Rücken), der Leichnam wird in eine eingegrabene Grube in Bodenniveau vor der Zuschüttung des Tumulus gelegt; unter dem Verstorbenen befand sich manchmal eine Binsenmatte oder ein Holzuntergrund; der Leichnam wird mit roter Farbe - Ocker bestreut, wonach auch diese Kultur als Ockergräber-Kultur benannt wird. Über dem grundlegenden, zentralen Grab wird eine Holzkonstruktion aufgestellt (Vojlovica z.B.), und danach wird das Grab mit Erde zugeschüttet, wobei ein größeres Hügelgrab (Tumulus) geformt wird. Die Größe der Hügelgräber variiert, und ihre jetzigen Dimensionen entsprechen nicht den ursprünglichen, wegen Ausspülungen, Bodenbearbeitungen, Bodennivellierungen. Die Höhe der Hügelgräber beträgt jetzt etwa 2-3 m, und der Querschnitt etwa 30 m. Die Grabbeigaben sind sehr selten und es handelt sich vorwiegend um Schmuck, den der Verstorbene trug. In Vojlovica wurde ein silberner Ziergegenstand fürs Haar (Noppenring) gefunden, während F. Milleker Goldfunde aus dem Hügelgrab bei Uljma erwähnt.

Aus der Zeit des Vorstoßes der Hügelgräber der Steppenbevölkerung verfügen wir über keine Angaben über die Lebensweise ihrer Träger. Die Siedlungen sind völlig unbekannt, so daß angenommen wird, daß sie wie die Nomaden anderer Kulturen und Zivilisationen in vorübergehend errichteten Siedlungen, unter Zelten oder in Wagen lebten. Aus diesem Grund ist es schwer, die stilistische und zeitliche Lage dieser Kultur präzise festzulegen. Das Auftreten der Tumuli vom Steppencharakter fällt ungefähr in die Zeit nach der Cotofeni-Kultur in Rumänien.¹³ Diese Angabe bekam man aufgrund der Tatsache, daß das zentrale Grab des Tumulus in Jabuka ein Haus der Kostolac-Kultur durchschnitten hat, bzw. daß einige Tumuli in Rumänien mit jener Erde zugeschüttet wurden, in der sich die Cotofeni-Keramik befunden hat. Das würde der Zeit um etwa 2200 v.u.Z. entsprechen, die im Westen der Blüte der Vučedol-Kultur entspricht. Der Umstand, daß im südlichen Banat keine Siedlungen der Vučedol-Kultur entdeckt wurden (ausgenommen einzelner Funde bei Pančevo), trotz der Tatsache, daß sie in der unmittelbaren Nachbarschaft zahlreich sind (eine größere Zahl von Fundstätten im östlichen Srem bei Zemun, Batajnica, Belegiš oder die Fundorte im rumänischen Banat - Moldova Veche), könnte als eine "Okkupation" des

12 B. Jovanović, 1976, 12-17 (Vojlovica); Lj. Bukvić, 1987, 83 ff. (Jabuka bei Pančevo); P. Medović, 1987, 77 ff. (Perlez).

13 N. Vlassa - M. Takacs - Ch. Lazaroviciu, 1987, 107 ff.

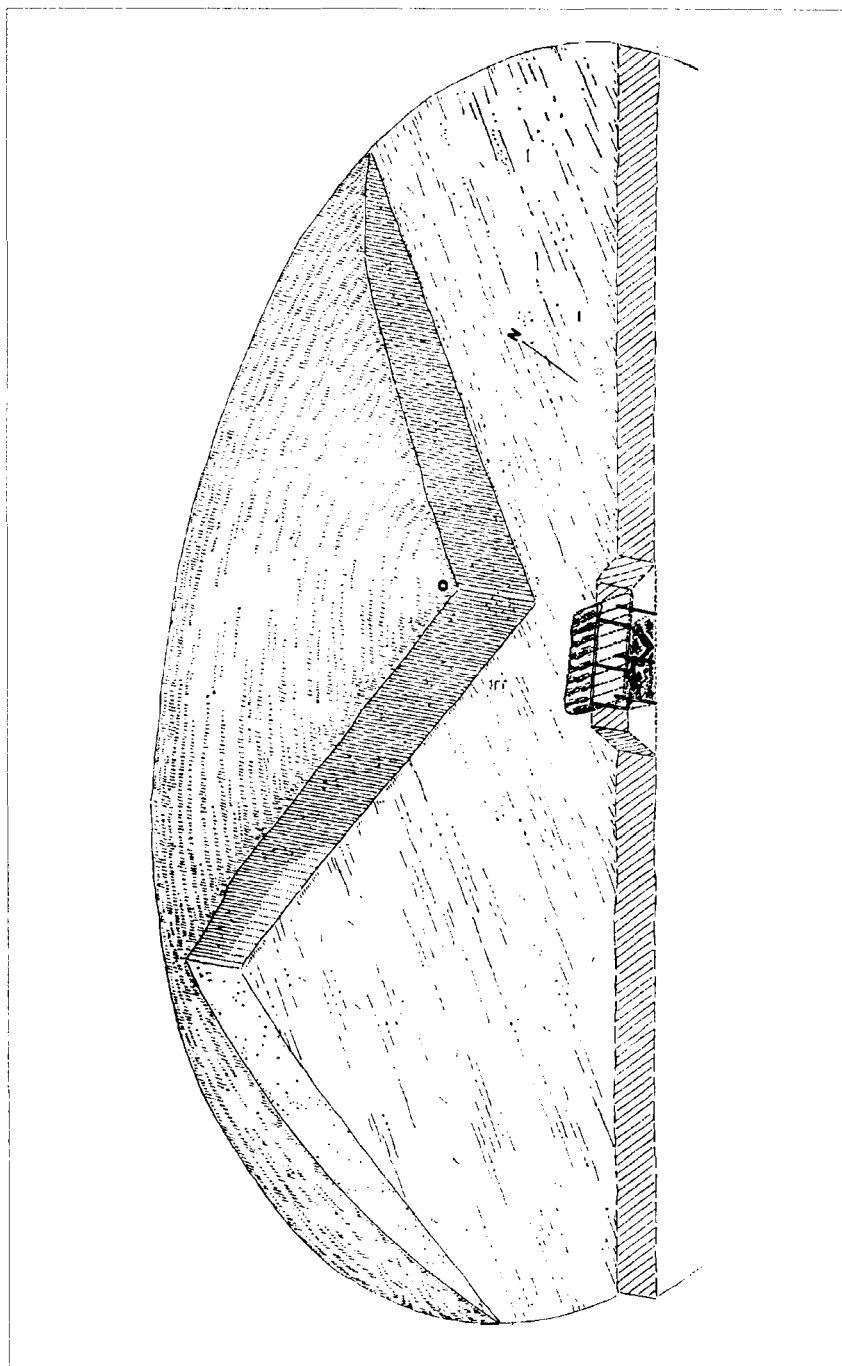

Abb. 23, Rekonstruktion des Tumulus aus Vojlovica (nach B. Jovanović, 1976, Abb. 6.)

südlichen Banat durch Nomaden aus den Steppen gekennzeichnet werden. Ihr Einfluß auf die Vučedol-Kultur ist besonders in der Übernahme der Bestattungssitten unter Tumuli präsent (der Tumulus bei Batajnica, und Vojka in Srem oder Moldava Veche im rumänischen Banat).

Außer den Funden (Siedlungen und Nekropolen), die von der intensiven Entwicklung der äneolithischen Kulturen auf dem Raum des südlichen Banat zeugen, gibt es in Museen, Museumssammlungen und in Privatsammlungen eine größere Zahl einzelner Funde von Kupfergegenständen, vorwiegend Beile.¹⁴ Ihren typologischen Charakteristika nach können sie in drei Gruppen aufgeteilt werden: die erste bilden flache, einfache Beile (vom Typ der Flachbeile), die zweite, kreuzförmige Beile und die dritte Gruppe bilden Beile mit einer Schneide und mit einem rohrförmigen Schaftloch. Unter den Flachbeilen sind die Funde aus Vračev Gaj und Banatska Palanka bedeutend, und unter den kreuzförmigen Beilen heben sich besonders die Funde aus Vršac, Veliko Središte, Banatski Karlovci, Mramorak und von noch einigen Fundorten hervor. Beile mit einer Schneide wurden bei Baranda, Izbište und Kovin gefunden, während der Fund eines spezifischen Beils aus Bela Crkva typologisch sehr bedeutend ist, das

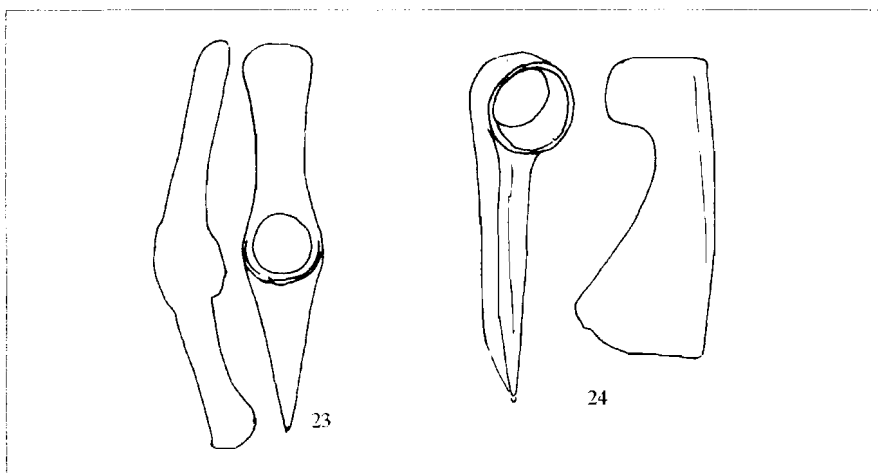

Abb. 24-25, Kupferbeile aus Vršac - Majdan (24) und Kovin - Brza Vrba (25)

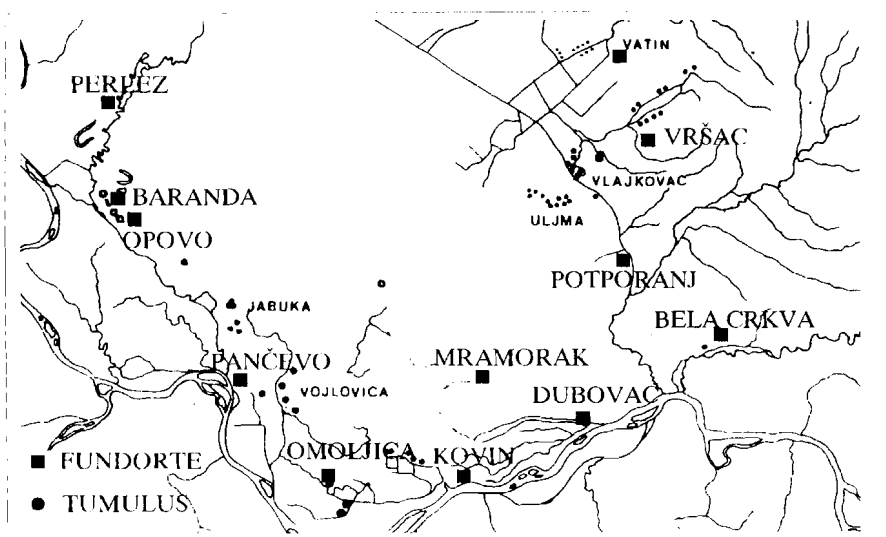
seiner Form nach (Baniabic-Typ) den Funden aus Steppengebieten ähnelt. Die Kartierung der Kupferfunde, besonders der Beile, zeigt, daß ihre Ansammlung unweit von Vršačko Gorje besonders groß ist, wo auch zahlreiche äneolithische Siedlungen auftreten. Die Verbin-

14 Eneolit J.B., 40, T. XII, 80, 82-87.

dung einzelner Formen mit einer bestimmten äneolithischen Kultur ist relativ ungewiß, denn es handelt sich um universelle Formen und Erscheinungen auf dem breiteren Raum des Karpatenbeckens. Sollten wir trotzdem eine gewisse chronologische Differenzierung dieser Funde durchführen, dann würden die älteste Gruppe die Beile-Hammer bilden, entstanden nach dem Vorbild der Steinäxte, weiterhin kommen die einfachen, flachen Beile, die ihre Herkunft ebenfalls von den Steinvorbildern tragen (zungenförmige Steinäxte). Dem mittleren Äneolithikum gehören die kreuzförmigen Beile an, die im Rahmen der Bodrogeresztur- und der Badener Kultur auftreten (Hortfund aus Dobanovci z.B.), während die jüngste Gruppe Beile mit einer Schneide und zylinderförmigem Schaftloch bilden würden, die in der Literatur als "Kampfbeile" gedeutet werden. Ihre Erscheinung kann mit der Erscheinung neuer Populationen im jugoslawischen Donauraum und mit den instabilen Zeiten in Verbindung gebracht werden, die das Ende des Äneolithikums auf diesen Territorien charakterisieren.

Im Raum des südlichen Banat wurden keine Prägeformen für die Herstellung der Kupferwerkzeuge gefunden, so daß angenommen wird, daß in diesen Raum Fertigprodukte eintrafen. Zu ihnen konnte die äneolithische Bevölkerung des südlichen Banat leicht gelangen, wenn die Nähe der ältesten Bergbauzentren berücksichtigt wird (Rudna Glava bei Majdanpek, oder Ruk Bair in Nordbulgarien), und der Reichtum des Hinterlandes an Kupferbergwerken (Ostserbien, Siebenbürgen). Die Entwicklung des Bergbaus, die Ausarbeitung von Kupfergegenständen, der Austausch der Güter bewirkten, daß sich die äneolithischen Kulturen allmählich zu Kulturen der Metallzeit transformieren. Die alten Rohstoffe zur Ausarbeitung von Waffen und Werkzeugen - Stein, Knochen, Feuerstein - verschwinden allmählich aus dem Gebrauch und treten ihren Platz neuen, besseren und praktischen Produkten zunächst aus Kupfer und sehr schnell darauf auch aus Bronze ab. Mit ihnen änderte sich auch die urgeschichtliche Ökonomie, es treten neue Handwerke auf (Handwerke und Handel) und neue Beziehungen in urgeschichtlichen Gesellschaften. Dieser Prozeß, der etwa am Übergang aus dem 4. zum 3. Millennium einsetzte, endete etwa 2000 v.u.Z. mit dem Auftreten neuer Kulturen der frühen Bronzezeit.

Übersetzer: Jasna Veljanovski

Karte 1, Die wichtigsten äneolithischen Fundorte im südlichen Banat

АРХЕОЛОШКО-ИСТОРИЈСКА СЛИКА РАЗВОЈА ЕНЕОЛИТСКИХ КУЛТУРА ЈУЖНОГ БАНАТА

Резиме

Јужни Банат је специфична регија за проучавање праисторијских култура. У енеолиту је она повезивала културе доњег Подунавља са онима у Панонској низији (Salcuta IVa-Scheibehenckel-Tunyadi-Vajska) или је служила као транзитно подручје у ширењу култура (Cernavoda III-Boleraz) и, најзад, она представља најисточнију област до које су, у изворном облику степске културе, допрли гробови под хумкама (јамна култура). Другу специфичност чини геолошка и хидролошка ситуација овог, као и већег дела Баната. Прво, велике воде Дунава су, изливајући се, захватале две трећине површине ове области и тиме диктирале посебну диспозицију култура, и друго, Делиблатска пешчара је сигурно била важан чинилац приликом подизања насеља и њихове поделе на источну (Вршац) и западну (Панчево) подрегију.

Анализа материјала из вршачког и панчевачког музеја показује да су на овом подручју у мањој или већој мери биле заступљене све познате енеолитске културе као у суседним областима (северни Банат, Бачка, Срем, западна Румунија, мађарско Потисје). Као најраније могу да се означе Tiszapolgar и Bodrogkeresztur култура са налазиштима код Вршца, Ковина, Панчева, Дубовца, Омољиде, Ченте (помиње се око 36 налазишта), и доста ретки налази Salcuta IV-Scheibehenckel групе (посебно налази из Баранде). Средњем периоду енеолита одговарали би налази Cernavoda III-културе и из ње изведене баденске културе. Посебно су важна налазишта код Брзе Врбе и Вршца (укупно 9 налазишта), при чему је оно код Брзе Врбе једино систематски истраживано насеље Cernavoda III-културе на овим просторима. Међу многобројним баденским насељима (42 евидентирана налазишта) издвајају се, захваљујући мањим ископавањима, она код Панчева (Три хумке код Јабукe) и Вршца (Ул. Анђе Ранковић).

Костолачка и вучедолска култура, које би у овој области покривале период позног енеолита, заступљене су малим бројем налазишта (Костолац са три, а Вучедол са седам, од којих су неки налази проблематични). Разлог томе се можда налази у чињеници што у то време на подручју јужног Баната долази до снажног продора "степских популација" о чему сведоче бројни тумули са "окер гробницама" који, бар они истраживани (Јабука, Ворловица, Перлез) и они које је ископавао Ф. Милекер (Уљма, Влајковац), показују одлике које их сврставају у позни талас ширења јамне културе. Пролор о којем је реч по свој прилици је био узрок и нестајања енеолитских култура са ширег простора средње и југоисточне Европе и појаве култура раног бронзаног доба.

LITERATURVERZEICHNIS:

Brukner, B.,

- 1970 *Die Nekropole in Vajska*. Archacologia Jugoslavica XI. 1970 (1973).
1976 *Funde der Salcuta-Gruppe in der Wojwodina*, Istraživanja 5, Novi Sad.

Bukvić, I. J.,

- 1978 *Results of the Researches of the Mound near Jobuka*, Archacologia Jugoslavica XIX, Belgrad.
1987 *Die ältesten Hügelbestattungen im südlichen Banat*, in: *Hügelbestattung...*, Belgrad.

Eneolit, J. B.

- 1986 *Енеолит јужног Баната* (каталог изложбе). Панчево-Вршац.

Garašanin, D. - Garašanin, M.,

- 1957 *Праисторијско насеље у Црној Бари*, Рад војвођанских музеја 6, Нови Сад.

Garašanin, M.,

- 1959 *Период прелаза из неолита у метално доба у Војводини и северној Србији*, Старинар IX-X, Београд.
1973 *Праисторија на тлу СР Србије*, Београд.

Jovanović, B.,

- 1974 *Индоевропљани и степска култура гробова - јаме у раном бронзаном добу Подунавља*, Истраживања 3, Нови Сад.
1976 *Тумули степске културе гробова јаме у Подунављу*, Старинар XXVI, Београд.

Medović, P.,

- 1976 *Die Cernavoda III-Kultur im jugoslawischen Donaugebiet*, Istraživanja 5, Novi Sad.
1976a *Енеолитско насеље "Брза Врба" код Ковина*, Грађа за проучавање споменика културе Војводине VI-VII, Нови Сад.
1987 *Resultate der Untersuchungen auf drei Grabhügeln in der Gemarkung des Dorfes Perlez im mittleren Banat*, in: *Hügelbestattung...*, Belgrad.

Milleker, B.,

- 1901 *Régészeti ásatások Ulmán*, IRE XVII/3-4, Temesvar.
1906 *Délmagyarország régiségletei a honfoglalás előtti idokból III*, Temesvar.
1938 *Vorgeschichte des Banats II*, Starinar XIII, Belgrad.
1939 *Vorgeschichte des Banats III*, Starinar XIV, Belgrad.

Popadić-Batistić, D.,

1985 *Рекогносцирање слива Надела у атарима Панчева, Старчева и Војловице, Гласник српског археолошког друштва 2, Београд.*

PJZ III

1979 *Praistorija jugoslavenskih zemalja III, Eneolitsko doba, Sarajevo.*

Praistorija Vojvodine

Praistorija Vojvodine (B. Brukner, B. Jovanović, N. Tasić), Novi Sad.

Tasić, N.,

1984 *Југословенско Подунавље од индоевропске сеобе до продора Скита, Нови Сад-Београд.*

Todorova, H.,

1984 in.: *Istorija na Dobrudža I, Sofia.*

Vlassa, N. - Takacs, M. - Lazaroviću, Gh.,

1987 *Die Hügelgräber aus dem Banat und aus Siebenbürgen aus der spätäneolithischen Periode, in: Hügelbestattung....* Beograd.

ABKÜRZUNGEN:

Hügelbestattung - *Hügelbestattung in der Karpaten-Donau-Balkan Zone, Symposium Donji Milanovac 1975, Belgrad 1987.*

TRE - *Történelmi és régészeti értesítő.*

Biljana DJORDJEVIĆ-BOGDANOVIĆ
Institute for Balkan Studies
Belgrade

THE CHRONOLOGY OF THE FIRST LOCAL USE OF THE POTTER'S WHEEL IN THE CENTRAL BALKANS

Abstract: It is generally accepted that the potter's wheel was introduced to the area of the Central Balkans by the Celts. The fact that fragments of wheel-thrown pottery (dating from the 6th to the 4th centuries B.C.) have been found on some thirty Early Iron Age sites in the Central Balkans questions this widely accepted premise. Bearing in mind that the use of the wheel on the territory of Paionia dominates pottery manufacture as early as the 6th century B.C., it is possible to suggest that the appearance of such vessels in the area of the Central Balkans may not be accidental.

Until the present, the issue concerning the appearance of the wheel in the Central Balkans has never been accorded much attention. Once established, the theory about the potter's wheel having been introduced into the region by the Celts has survived to this day.¹ This premise, based on the results of excavations in the Danube river valley, has been automatically applied to the entire area of the Central Balkans. It thus came to be that all finds of gray wheel-thrown ceramics were ascribed to the Celts although such conclusion is not self-imposing, especially in view of the fact that there are only four reliably identified Celtic sites south of the Sava and the Danube: three of them by the Danube and only one further south, by the Morava (Gradac by Leskovac).²

Other finds of wheel-thrown ceramics dating from the Early Iron Age have been regarded as Greek imports, without further justi-

1 B. Jovanović, 1987, 807, 845.

2 Praistorija jugoslavenskih zemalja V, map 6.

fication of the claim. Many researchers, faced with finds of wheel-thrown ceramics in the Early Iron Age strata, were confused by its appearance so that the relevant literature often contains only mentions of it without detailed analysis.

The fact that more than 30 published or partly published Early Iron Age sites dating from the 6th to the 4th centuries B.C. are known to hold wheel-thrown pottery testifies to the importance of this phenomenon which is not to be easily disregarded (Map 1).

Besides, not only that the area of Paionia and Pelagonia - closely connected with the Central Balkans, as evident from both ceramic and metal finds of the period - is rich in wheel-thrown vessels, but this technique indeed started dominating the production of ceramicware as early as the 6th century B.C.

The sites in northern Macedonia which geographically belong to the Central Balkans and which constituted, as it has already become certain, a part of Paionia, are to be mentioned here in connection with the cultural circle encompassing also the regions of eastern Kosovo and southern Serbia. The similarity of the material found at the sites of this circle and their affiliation with the material from central and eastern Macedonia proves, once again, the connection between Paionia and the Central Balkans. Thereby, in turn, the questioning is justified of the thesis that the transfer of such a significant technological discovery as the wheel, from Paionia to the north, took as long as three centuries. Except for being wheel-thrown, the pottery dominating this area of Paionia and Pelagonia during the 6th century B.C. was also gray, which is yet another technological innovation originating from the south, from Greece. Just like the wheel it reached Paionia and Pelagonia through Aegean Macedonia.

During the Early Iron Age, as already mentioned, the regions of northern Macedonia, southern Serbia and eastern Kosovo all belonged to the same cultural circle. That area shares a great deal of cultural similarity with the north-Paionian sites in the Bregalnica river valley, especially during the period between the 8th and the 6th centuries B.C. That similarity is so obvious that one may almost treat them as parts of a single complex. The situation changes up to a point during the 6th century B.C. with a stronger penetration of Hellenic influence from the south which spread through the north-Paionian regions. This is not the case with the territories of eastern Kosovo and southern Serbia. These, however, were never entirely left out from the process of Hellenization, which is confirmed by the material dating from the 6th-4th centuries B.C. Wheel-thrown vessels are to be found on the following sites: Belačevac, Hisar and Gornje Gadimlje in the eastern parts of Kosovo, and Donja Toponica, Krševica and Oraovica in southern Serbia.

The settlement near Belačevac is known to have fragments of wheel-thrown ceramics in its later strata.³ Most of them are gray and, as for their forms, footed goblets and one urn could be recognized. They belong to

3 M. Jevtić, 1983, 31.

the later phase in the life of this hillfort settlement, i.e. to the 6th century B.C. It should be noted that these vessels appear along with hand-made pottery not any different from the one of the previous phase. This would indicate that there were no population changes despite the evident difference intervening between the late and the early horizons (a burnt-out layer and the building of the dry-stone walls) which testifies to certain turbulent events followed by the exertion of Greek influence, wheel-thrown ceramics having been one of its results.⁴

The ceramics from Belaćevac find its closest analogies in the ceramics from the hillfort on Hisar. There we find fragments of wheel-thrown vessels as well as of imported Greek ceramics.⁵ Such ceramicware has also been found in the upper layers of two other sites in Kosovo: Gornje Gadimlje and Cernica. Except for the information that fragments of Saint Valentine vases were found on both sites, there is no further data on them.⁶

On the territory of southern Serbia wheel-thrown pottery was found at the sites of Donja Toponica, Oraovica and Krševica.

On the necropolis of Donja Toponica such finds belong to the graves of the later phase. The following was found:

- in grave 6, or beside it, a fragment of the belly of a Greek kylix with the handle preserved (Pl. I,1);
- in grave 12, a handle of another kylix (or skyphos) (Pl. I, 2);
- in grave 16, a fragment of the belly of a thin-walled vessel (Pl. I, 3);
- in grave 19, a fragmented small bowl with a broadly open rim;
- in grave 20, a fragment of the belly and the bottom of a small vessel.

V. Trbuhović dates this necropolis into the times following the Celtic campaign on Delphi,⁷ while other authors point out that the necropolis must have been used in two phases, the first certainly belonging to the Early Iron Age.⁸ The existing bibliography contains no precise information about the more recent phase of this necropolis. As far as the wheel-thrown pottery of this phase is concerned, the author says that "as a rule" it is "the Greek import and only by rare exception the gray Celtic ceramics". Future research will show whether that ceramicware is indeed of Celtic origin or, as it happened many times before, it was automatically ascribed to the Celts because of its being wheel-thrown and gray coloured.

Oraovica-Kacipup is a hillfort settlement in the vicinity of Preševo. Chronologically, it has been placed in the period from the close of the 7th and the beginning of the 6th century up to the end of

4 N. Djurić, 1970, 281-299.

5 M. Jevtić, 1983, 32; N. Djurić, 1970, 290.

6 M. Parović-Pešikan, 1992, 341.

7 L. and V. Trbuhović, 1970, 42.

8 M. Jevtić, 1983, 28; R. Vasić, 1987, 674.

the 2nd and the beginning of the 1st century B.C. Stratigraphically, it has been divided into five horizons. The ratio of the wheel-thrown to the hand-made pottery, within these five horizons, offers an extremely interesting picture.

Horizont	Potters's wheel		Hand made		Σ
	Count	Percentage	Count	Percentage	
I	841	40.03%	986	53.97%	1827
	462	62.69%	275	37.31%	737
II	56.14%		6.01%		
	241	41.07%	307	58.92%	521
III	26%		6.71%		
	139	17.51%	655	82.49%	794
IV	16.89%		14.32%		
	8	0.24%	3337	99.76%	3345
V	0.97%		72.95%		
	823		4574		
Σ					

Table 1. Statistic of the pottery from Oraovica (after M. Vukmanović & P. Popović)

As expected, the earliest horizon (V), contains a very low percentage of wheel-thrown ceramics - a total of 0.24%. In horizon IV the situation is entirely different - 17,51%. Fragments of an antique 5th-century skyphos as well as two gray bowls with inward rims, similar to the finds from Krševica, all belong to this horizon. Horizon III contains as much as 41,07% of wheel-thrown ceramics, and horizon II - 62,69%. In terms of chronology, horizons IV-II are not clearly differentiated although they are quite definitely set apart from horizons V and I. They are, therefore, dated into the period between the 5th and the 2nd centuries B.C. It is interesting that the percentage of wheel-thrown ceramics in horizon I, which clearly stands out as La Ténian, decreases not only in comparison with the previous horizons, but the hand-made ceramics appear to be more abundant again, as opposed to the horizon II. Researchers tend to explain this phenomenon as the result of the barbarization and impoverishment which came as a logical consequence of Celtic conquests in the region.⁹ (Pl. II).

It is characteristic of the Hellenistic oppidum Krševica near Vranje that only one fourth of the total number of vessels is hand-made, which confirms high degree of Hellenization of this fort dating from the 5th-4th centuries B.C.¹⁰ (Pl. III)

An even greater degree of Hellenization has been noted at the sites of northern Macedonia. Imported Greek vessels appear in far greater number, along with a greater number of locally produced

⁹ M. Vukmanović, P. Popović, 1982, 209.

¹⁰ I. Mikulčić, M. Jovanović, 1968, 353-375.

wheel-thrown gray vessels. At the same time, though, we still come across the typical hand-made Iron Age pottery. As proven by finds of ceramic refuse, deformed vessels and kiln bases, a workshop producing copies of Greek painted vases existed at the site of Studeničani (Pl. IV,1). This site dates from the 5th-4th centuries B.C.¹¹ Such an exceptional find has been noted neither in southern Paionia nor in Pelagonia although these territories, being close to Greece, must have been more Hellenized at the time.

Somewhat further north, in the area of western and southwestern Serbia, where the period is characterized by the finds of the Glasi-nae cultural complex, the wheel-thrown ceramics were found at five sites - two of them on the Pešter plateau: Melaje and Glogovik, two in the vicinity of Novi Pazar: Gradina by Pazarište and Gradina on Postenje, and one in Kosovo: Romaja. The westernmost site of this complex is the Bandera site close to Bela Crkva.

The site of Glogovik is known only by some fragments of varnished vessels,¹² while more precise information is available in the case of Melaje and Gradina by Pazarište. Besides several fragments of black-varnished vessels, a hemispherical goblet on a short, conical foot with a thickened "T"-profiled rim has been found at the site of Melaje.

Fragments of wheel-thrown vessels decorated with densely distributed lines of diluted and unevenly spread red-dark brown varnish have been found at the site of Gradina by Pazarište. Proceeding from their decoration, we may conclude that the vessels might have been produced in the 7th or at the beginning of the 6th centuries B.C.¹³ At the site of Gradina on Postenje, among the Early Iron Age ceramics a fragment of a Saint Valentine vase has been discovered, dated by M. Parović-Pešikan into the last quarter of the 5th century B.C.¹⁴ The Iron Age ceramics from this site having not been published yet (except for the mentioned fragment of the Saint Valentine vase) further finds of less attractive wheel-thrown ceramics are to be expected.

At the site of Romaja (grave 1, tumulus I) there was a fragment of a kylix of fine fabric, fired to a reddish dark brown colour (Pl. IV, 2). Grave 5 held a fragmented spherical jug of fine fabric and reddish surface (Pl. IV,3). Grave 12 held a fragment of the belly with horizontal handle belonging to a wheel-thrown vessel (Pl. IV, 4). All three vessels come from the second burial phase of the tumulus, i.e. from the period of the 6th-5th centuries B.C. Most of the researches (N. Djurić, J. Glišić and J. Todorović) consider them as Greek imports, apparently because they lack evidence of them being local products

11 I. Mikulčić, 1982, 20.

12 M. Jevtić 1983, 39.

13 M. Jevtić, 1992, 8-10.

14 M. Parović-Pešikan, 1992, 339.

rather than because they do have evidence of them actually being imported.¹⁵

In Bela Crkva (grave 5, tumulus I) discovery was made of entirely crushed remains of a wheel-thrown thin-walled fine fabric vessel. Because of its poor state of preservation it could not be reconstructed, but its plaster cast reveals the shape of a Greek skyphos.¹⁶

The princely tombs of southwestern Serbia are a separate and specific phenomenon.

The princely tomb in Novi Pazar, dating from the close of the 6th and the beginning of the 5th centuries B.C., contained two imported Greek vessels - a black-figure olpe with the depiction of Dionysus, and a black-figure kylix with the representation of a dog. There were no other finds of wheel-thrown vessels, not even in fragments: whether because there had never been any or because a part of the tumulus was destroyed when the Church of the Holy Apostles was being built, it still remains a mystery.¹⁷

The situation is somewhat different in the case of the princely tomb, tumulus II to be more precise, in Atenica. There, among the imported ceramics, discovery was made of a jug with a slanted cut rim, as well as of several fragments of gray wheel-thrown ceramics which could not be so assuredly identified as an import.¹⁸

Although the Greek origin of the imported ceramics from Novi Pazar and Atenica is indisputable, not all the authors agree as to the route by which these ceramics reached the Central Balkans. While some believe that they arrived via southern Italy along with other luxury items found in princely tombs,¹⁹ others allow for the possibility that the Macedonian route was used.²⁰

The same dating and the same dilemma concerning the routes of import applies to the princely tomb in Pilatovići and its material (a considerable amount of ceramic fragments of Greek origin). Unfortunately, the material from Pilatovići has not been entirely published. The situation with the material from Pečka Banja is similar. It is for this reason that we lack both a complete picture of the phenomenon of princely tombs in our parts and an insight into the nature of the material which they kept.²¹

In the Great Morava basin, wheel-thrown ceramics appear at the sites of Sarina Medja and Crvene Livade close to Jagodina, in the village of Majur at the site of Obala, at the site of Stubline in Supska, in Ljuljaci and at the sites of Zvezdana and Gaj-Novine by Bunar.

15 N. Djurić, J. Glišić, J. Todorović, 1975, 108.

16 M. Garašanin, D. Garašanin, 1958, 30.

17 Dj. Mano-Zisi, I. J. Popović, 1969, 13, T. I-II; R. Vasić, 1987, 644-646.

18 M. Djukić, B. Jovanović, 1966, 49-50, T.XXVI; M. Jevtić, 1983, 21; R. Vasić, 1987, 646.

19 A. Palavestra, 1984.

20 R. Vasić, 1987, 645, 648; M. Parović-Pesikan, 1988.

21 A. Palavestra, 1984, 59, 60.

In the later horizon of the Sarina Medja site there were fragments of gray wheel-thrown ceramics which M. Stojić treats as skyphos imitations,²² along with the find from Stubline by Supska.²³ The author is convinced that these two finds, as well as those from the sites of Zvezdana and Gaj-Novine in Bunar, belong to the same horizon. In all of these cases we are dealing with locally manufactured vessels characterized by thin walls, fine fabric and gray colour.²⁴

The third stratum of the Crvene Livade site also held some fragments of thin-walled wheel-thrown vessels of gray or dark brown colour. For reasons already mentioned, as in the case of the above quoted finds, the author identifies them as parts of skyphos and expresses doubts as to their belonging to this layer. This reasoning is based on the widely accepted premise that the local production on the wheel began with the arrival of the Scordisci.²⁵

The material found at the site of Obala near the village of Majur is described by M. Jevtić²⁶ as "a few finds of ceramics which could be dated into the Early Iron Age and were found beneath a layer containing gray wheel-thrown ceramics". More precise information about the layers or the quantity of this pottery is published neither in this book nor in the preliminary report by S. Vetnić.²⁷

At Ljuljaci, within tumulus I, the discovery was made of a ceramic jug (one of the rare entirely preserved examples), along with several fragments of wheel-thrown vessels. It is this jug, among other finds, which helps dating this site into the end of the 6th and in the 5th centuries B.C.²⁸ (Pl.I,4).

The northernmost site holding wheel-thrown ceramics is Ruženka, located to the south of Mihajlovac on the Danube. Several larger fragments of wheel-thrown vessels of conical shape, having fine fabric and light brown colour, were discovered in a pit.²⁹ Further information on the character of this find is not available in literature.

All the sites mentioned so far belong, either continuously or in at least one phase of their existence, to the period between the 6th and the 4th centuries B.C. These are the times when Celts were not yet present in these regions and gray wheel-thrown pottery already outnumbered hand-made products in the neighbouring territory of Paionia. The Early Iron Age sites in the Central Balkans containing wheel-thrown ceramics reveal an early Hellenization of the region at the time, of which the obvious and indisputable finds of Greek imports are not the only proof. Indeed, for the insight into the phenomenon of Hellenization the other group of wheel-thrown vessels may

22 M. Stojić, 1986, 82, T. 35/6.

23 M. Stojić, 1986, T. 35/10.

24 M. Stojić, 1986, 82.

25 M. Stojić, 1986, 80-82.

26 M. Jevtić, 1983, 15.

27 S. Vetnić, 1967, 43.

28 D. Srejšević, 1989/1990, 149, T. 1, 4.

29 M. Jevtić, 1983, 12.

appear to be far more significant: those whose quality excludes their being defined as import, but which reveal the adoption of Greek influence by the Paleo-Balkan tribes of the region in the sphere of everyday life. Bearing in mind the fact that the number is not negligible of the sites in the Central Balkans holding wheel-thrown pottery which cannot be reliably identified as imported, the near future may bring a revised dating of the first local use of the wheel into the 5th century B.C. at the latest. The discovery of a potter's workshop at Studeničani seems to be an encouragement in that direction.

Translated by Jelena Erdeljan

ВРЕМЕНСКИ ОКВИРИ ПРВЕ ЛОКАЛНЕ УПОТРЕБЕ ВИТЛА НА ЦЕНТРАЛНОМ БАЛКАНУ

Резиме

Проблему појаве витла на централном Балкану до сада није поклањана већа пажња. Једном постављена теорија да су Келти донели витло на ове просторе опстала је све до данас. Ова тврдња, заснована на истраживањима у Подунављу, преношена је аутоматски на читав простор централног Балкана. Тако се догодило да су сви налази сиве керамике рађене на витлу приписивани Келтима, иако то не мора увек бити случај, поготово када знамо да поуздано утврђених келтских локалитета јужно од Саве и Дунава има четири и то три уз Дунав, а само један јужније, уз Мораву (Градац код Лесковца). Остали налази керамике рађене на витлу који припадају старијем гвозденом добу проглашавани су грчким импортом, без даље провере да ли је таква тврдња оправдана.

Чпњеница да се за преко тридесет публикованих или делимично публикованих локалитета старијег гвозденог доба датираних од VI до IV в.с.е. зна да су имали керамику рађену на витлу говори о озбиљности ове појаве, коју не треба занемарити.

Осим тога, простор Пеоније и Пелагоније који је био тесно повезан са централним Балканом, што се види како на керамци тако и на металним налазима тог времена, не само да има посуда рађених на витлу, већ овај начин рада доминира у керамичкој продукцији већ од VI в.с.е.

Налазишта старијег гвозденог доба централног Балкана на којима има керамике рађене на витлу показују у којој мери је овај простор хеленизиран већ у ово време и то не само очигледним и неоспорним налазима грчког импорта. За појаву хеленизације, могла би бити много значајнија она друга група налаза на витлу рађених посуда које се својим квалитетом не могу сврстати у импорт, а које показују, још увек стидљиво прихватање грчких утицаја у сфери свакодневног живота припадника палеобалканских племена са ових простора. С обзиром да број локалитета централног Балкана који имају керамику рађену на витлу за коју се не може са сигурношћу рећи да је импортована није занемарљив, може се очекивати у скорој будућности померање датовања прве локалне производње на витлу, ако не пре, оно бар од V в.с.е. Чини се да налаз грнчарске радионице из Студеничана охрабрује у том правцу.

LITERATURE

Vasić, Rastko,

1987 *Kneževski grobovi iz Novog Pazara i Atenice*, in *Praistorija jugoslovenskih zemalja V*, Sarajevo.

1987a *Oblast istočnog Kosova, južne Srbije i severne Makedonije*, in *Praistorija jugoslovenskih zemalja V*, Sarajevo.

Vetnić, Savo,

1967 *Obala, Majur, Svetozarevo - dako-getska naselje ili nekropola*, Arheološki pregled 9, Beograd.

Vukmanović, Mirjana — Popović, Petar,

1982 *Sondažna istraživanja gradinskih naselja na području vranjsko-preševske kotline*, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANU BiH XX/18, Sarajevo.

Ђурић, Наташа,

1970 *Градина код Белаћевца*, Гласник музеја Косова X, 1965-1970, Приштина.

Ђурић, Наташа — Глишић, Јован — Тодоровић, Јован,

1975 *Праисторијска Ромаја*, Dissertationes et monographiae XVII, Призрен - Београд.

Zotović, Mihailo,

1985 *Arheološki i etnički problemi bronzanog i gvozdenog doba zapadne Srbije*, Dissertationes et monographiae XXVI, Titovo Užice -Beograd.

Јевтић, Милош,

1983 *Керамика старијег гвозденог доба на централно-балканском подручју*, Београд.

1992 *Налази Басараби културе у новопазарском крају*, Новопазарски зборник 16, Нови Пазар.

Jovanović, Borislav,

1987 *Keltska kultura u Jugoslaviji*, in *Praistorija jugoslovenskih zemalja V*, Sarajevo.

Mano-Zisi, Djordje — Popović, Ljubiša,

1969 *Novi Pazar, ilirsko-grčki nalaz*, Beograd.

Микулчић, Иван,

1982 *Скопје со околните тврдини*, Скопје.

Микулчић, Иван — Јовановић, Милаш,

1968 *Хеленистички орпидум из Кришевице код Врања*, Врањски гласник IV, Врање.

Палавска, Александар,

1984 *Кнежевски гробови старијег гвозденог доба на централном Балкану*, Београд.

Паровић-Пешиќаи, Маја,

1988 *Односи из Атенице и група кљунастих крчага у унутрашњости Балкана*, Старинар XXXIX, Београд.

1992 *Једна мање позната група импортоване грчке керамике код нас*, Зборник Народног музеја XIV-I, Београд.

Срејовић, Драгослав,

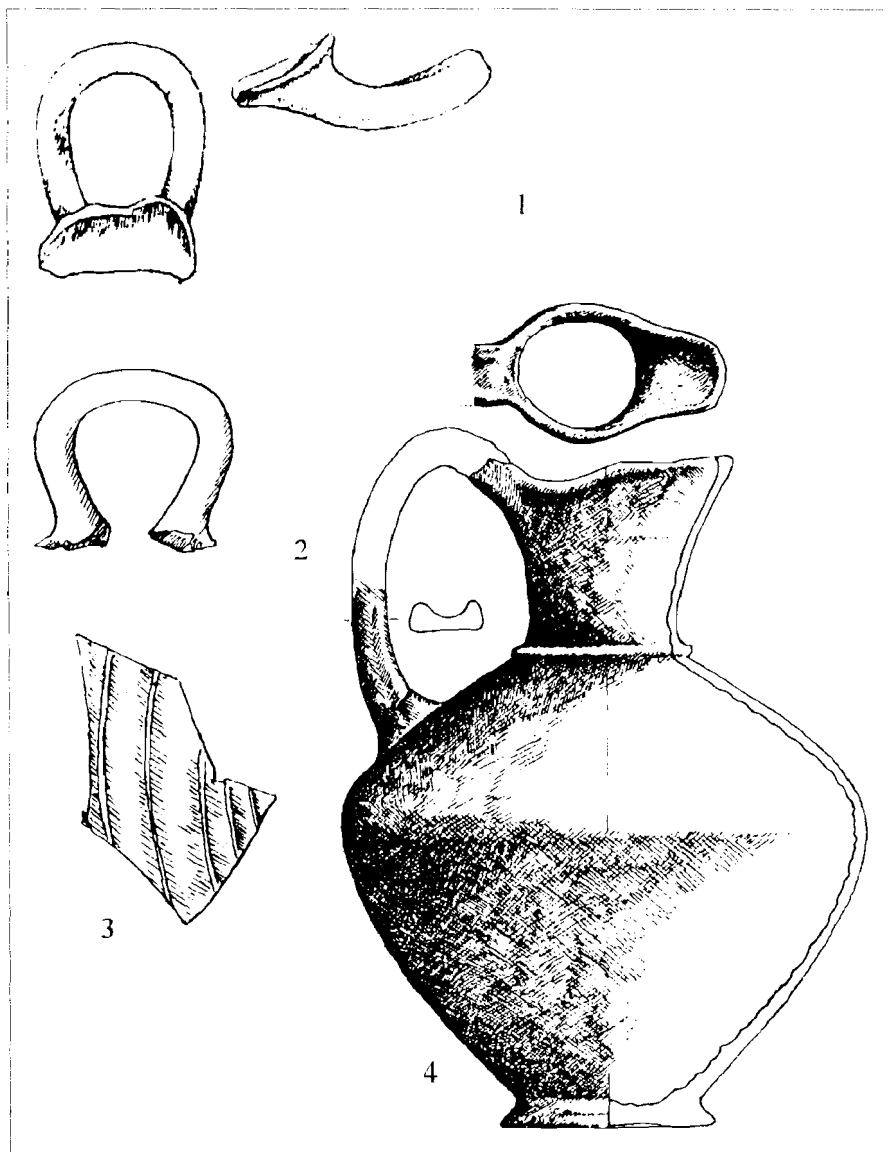
1989/90 *Трибалски гробови у Љуљацима*, Старинар XL-XLI, Београд.

Стојић, Милорад,

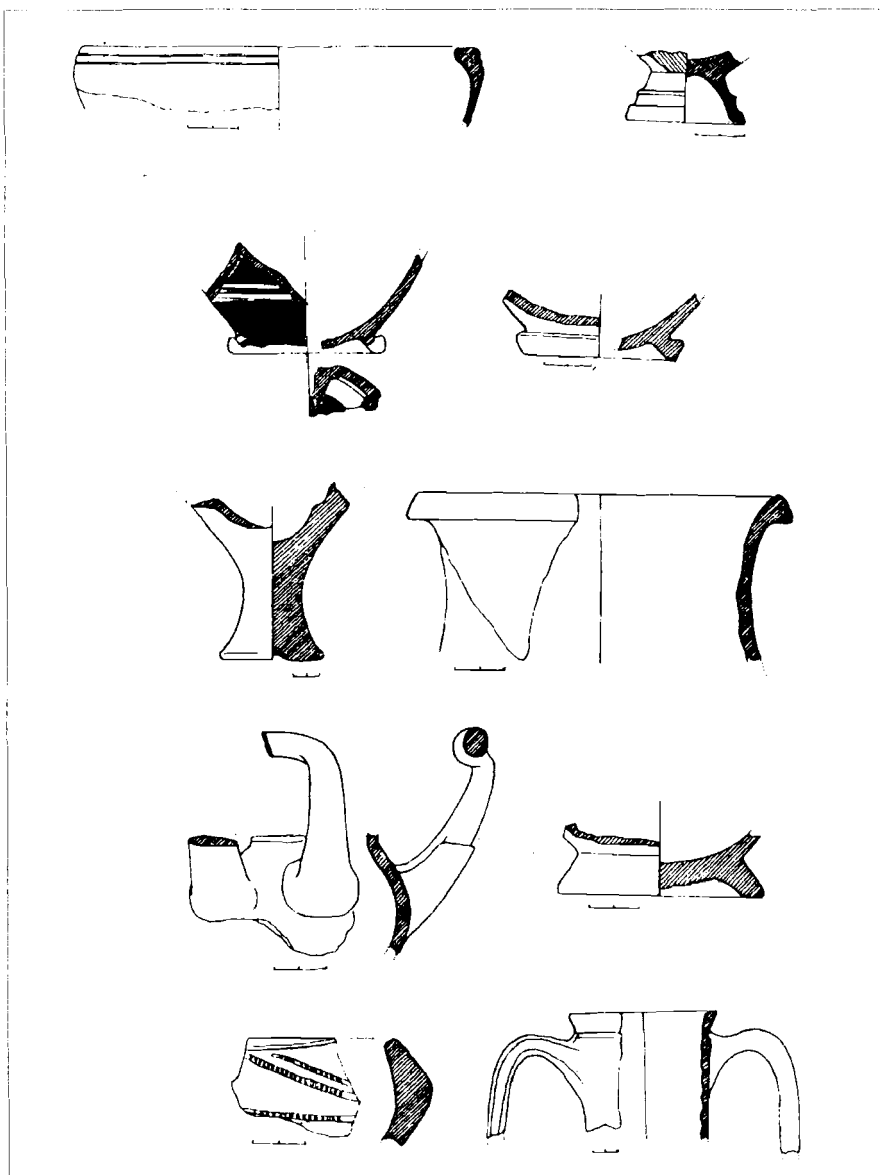
1986 *Гвоздено доба у басену Велике Мораве, Београд.*

Трбуховић, Војислав и Лепосава,

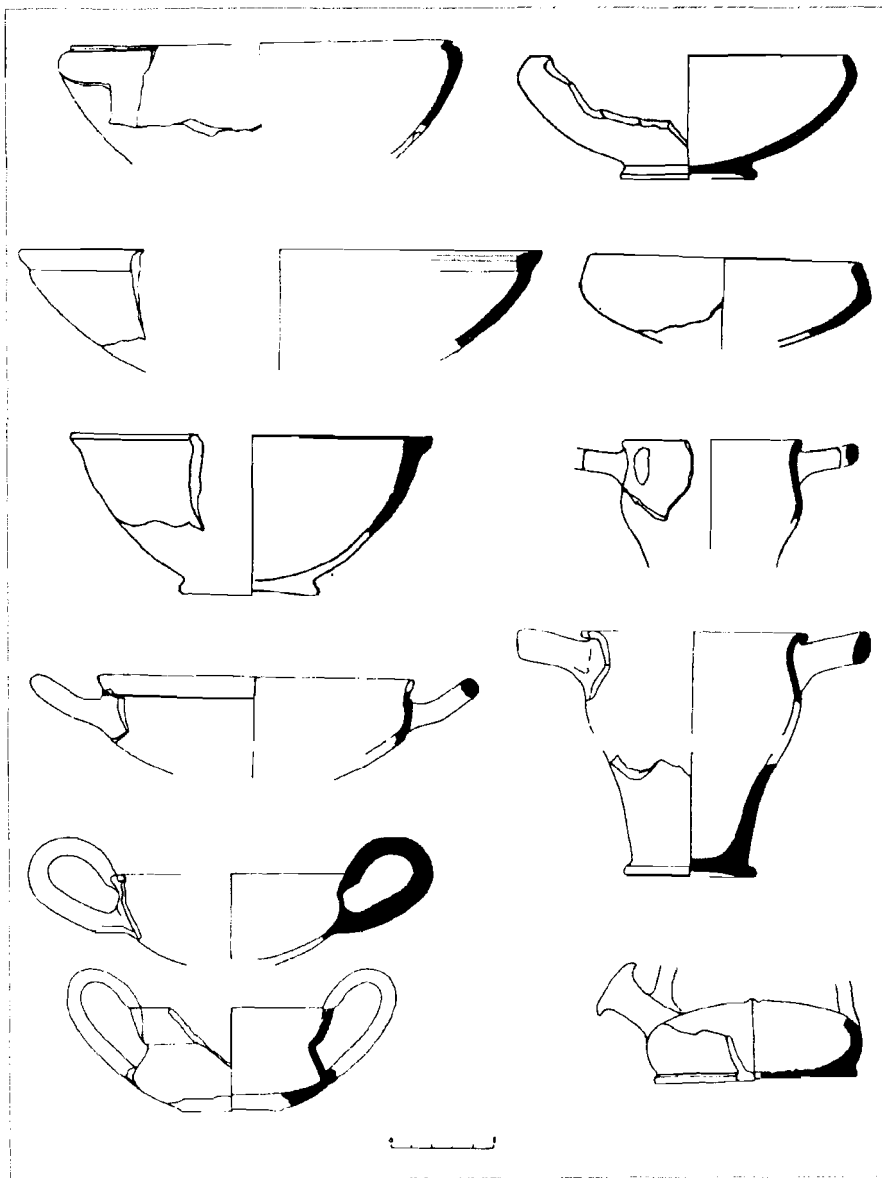
1970 *Доња Топоница, дарданска и словенска некропола, Прокупље.*

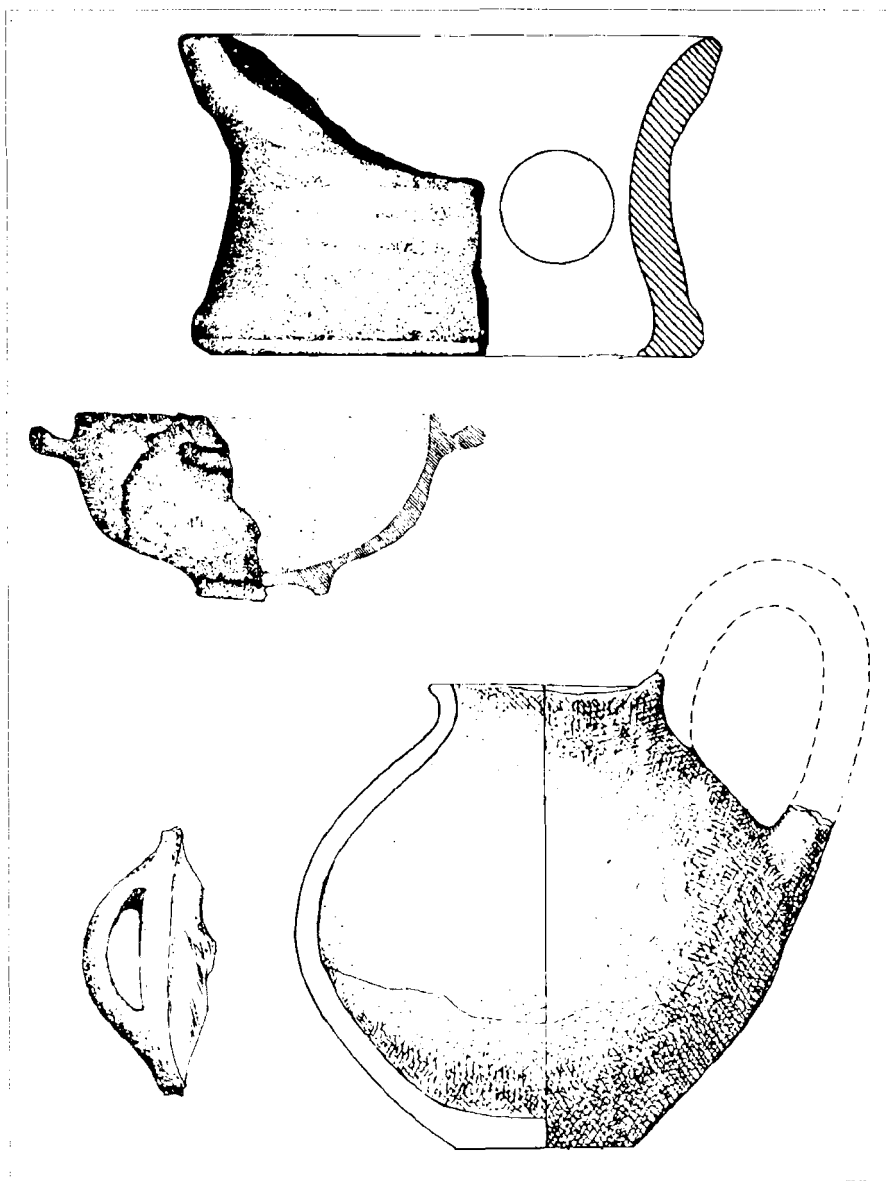
Pl. I, 1-3 Donja Toponica; 4 I. juljaci

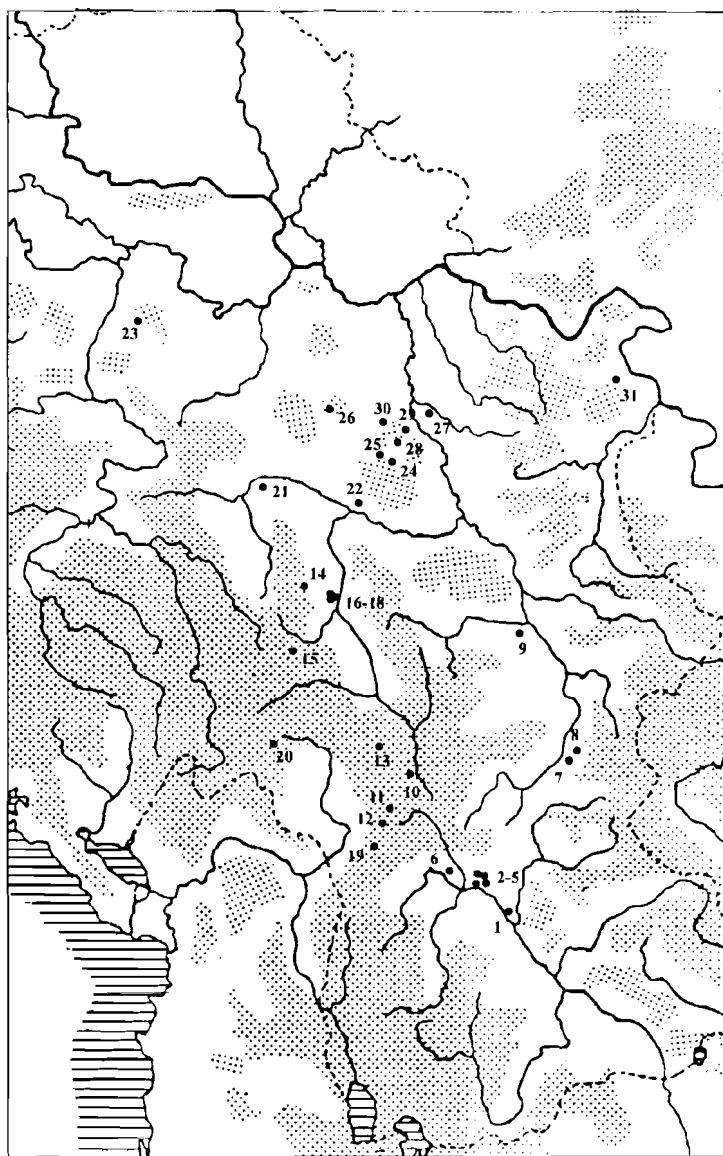
Pl. II, Oraovica

Pl. III, Krševica

Pl. IV, 1, Studeničani; 2-4, Romaja

Map 1: 1. Brazda, 2. Studeničani, 3. Skopje - Kale, 4. Govrlevo - Gradište, 5. Varvara - Kale, 6. Sredni Nerezi, 7. Oraovica, 8. Krševica, 9. Donja Toponica, 10. Gornje Gadimlje, 11. Hisar, 12. Cernica, 13. Belačevac, 14. Melaje, 15. Glogovik, 16. Novi Pazar - Petrova crkva, 17. Postenje - Gradina, 18. Pazarište - Gradina, 19. Romaja, 20. Pečka Banja, 21. Pilatovići, 22. Atenica, 23. Bela Crkva, 24. Gaj-Novine, 25. Zvezdana - Bunar, 26. Ljuljaci, 27. Supska - Stubline, 28. Majur - Obala, 29. Crvene livade, 30. Sarina Meda, 31. Ruženka.

Petar POPOVIĆ
Archäologisches Institut
Belgrad

LANZENFIBELN DES WESTBALKANS UND DER DONAUNIEDERUNG

Abstract: In der archäologischen Literatur bezieht sich der Begriff Lanzenfibeln (vom Ende des 3. bis zum 1. Jh.v.u.Z.) auf mehrere Typen mit unterschiedlicher Herkunft und territorialer Verbreitung. In diesem Beitrag wird eine Aufteilung in drei Elementargruppen, eine Analyse ihrer Herkunft, die Chronologie und Verbreitung dargestellt.

Wenn es um Fibeln geht, oder überhaupt um den Schmuck des Westbalkans, fällt sogleich die Neigung seiner Bewohner ins Auge, verschiedenartige Gegenstände, die zu diesem Zweck genutzt wurden, herzustellen und zu verzieren. Obwohl wir uns an dieser Stelle nur mit einer Fibelart befassen werden, die den letzten Jahrhunderten vor unserer Zeitrechnung angehört, werden wir mit einigen einleitenden Bemerkungen auf die Besonderheiten dieses Territoriums hinweisen, welche, breiter betrachtet, für unser Thema von Bedeutung sind.

Ein allgemeines Merkmal der Kulturen dieses Territoriums ist, daß sie sich seit dem Ende der Bronzezeit kontinuierlich entwickelten, und da sie am Übergang aus der älteren zur jüngeren Eisenzeit eine Periode des intensiven Rückgangs erlebten. Einzelne Kulturen verloren allmählich ihre Identität, und manche, wie die Glasinac-Kultur, verschwanden in kurzer Zeit.¹ Die Gründe dafür können im Geflecht innerer und äußerer Faktoren gesucht werden, von denen die allgemeinen Ereignisse, welche zu jener Zeit Europa erfaßten, von außerordentlicher Bedeutung waren. Im 4. Jh.v.u.Z. fand sich der Balkan zwischen zwei starken kulturellen Brennpunkten wieder - der

1 Čović, 1987.

Mittelmeerzivilisation im Süden und den Kelten im Norden. Mit der Kolonisation der Adriaküste breiteten sich griechische Einflüsse schnell aus, und als Resultat der Expansion der Kelten begann die Latenekultur diese Territorien, welche die keltischen Krieger niemals besonders interessierten, allmählich zu erobern. Auf diese Weise wurde eines der Grundmerkmale des Schmuckes des Westbalkans am Ende des Altertums die Mischung traditioneller, hellenistischer und keltischer Komponenten. Für diese Neigung, fremde Muster zu übernehmen, die danach lokale Handwerker benutzten, können wir als Beispiel bereits die Certosa-Fibeln nehmen. Seit dem 5. Jh. breiteten sie sich aus der Ostalpenregion auf das Gebiet Pannoniens und des Balkans aus, wo sie besonders auf dem japodischen Territorium eine ausgeprägte selbständige Entwicklung aufweisen.² Im 4. Jh. waren die Varianten einer armbrustförmigen Certosa-Fibel besonders verbreitet, welche nach Südosten bis zum Gebiet von Glasinae vordringen.³ Obwohl einzelne Varianten dieser Fibeln auch im 3. Jh. angefertigt wurden, brachte bereits im 4. Jahrhundert der kulturelle Einfluß aus Transdanubien über Donja Dolina die Fibeln der frühen Latenezeit mit sich.⁴

Mit der Ansiedlung der Kelten im Karpatenbecken und in den Gegenden um die Flüsse Save und Donau wurden diese Einflüsse noch intensiver. Mitte des 3. Jh. gesellten sich wahrscheinlich zu den bereits bestehenden Mustern auch die Fibeln des MLT-Schemas,⁵ was neben dem lokalen Wissen, der Gewandtheit und Imagination die Grundelemente bildet, aus denen spätere Formen hervorgingen. In einer solchen Situation haben entwickelte chronologische Systeme, gegründet auf dem Material aus Mitteleuropa, nur eine relative Bedeutung. Sie können zur grundlegenden Orientierung und chronologischen Bestimmung der importierten Exemplare genutzt werden, doch sollte man beim selben Verfahren anläßlich der Analyse der lokalen Produktion weitaus vorsichtiger vorgehen. Es reicht bereits aus in den alten Nummern der "Wissenschaftlichen Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina" und des "Glasnik Zemaljskog muzeja" zu blättern, wo dieses Material zum ersten Mal veröffentlicht wurde, oder in den Inventaren der Gräber aus dem Una-Flußtal,⁶ um einen Eindruck vom breiten Repertoire dieser Fibeln zu gewinnen, welches von typologisch klaren Exemplaren über hybride Kombinationen bis zu völlig besonderen Handarbeiten variiert, die ohne Begleitmaterial wahre chronologische Anigmata darstellen. Es drängt sich die Schlußfolgerung auf, daß die Latene- oder latenoiden Fibeln, die auf dem Westbalkan hergestellt wurden, in vielen Fällen Merkmale einer autonomen Entwicklung aufweisen, weshalb sie oft nicht in direkte

2 Teržan 1977, 381.

3 Teržan 1977, 379.

4 Marić 1963, 67; Szabo 1975, 85; Jovanović 1979, 180 ff.

5 Marić 1963, 71.

6 Marić 1971.

Verbindung mit dem Erscheinen und der Dauer ähnlicher oder formal verwandter Formen aus den keltischen Gebieten gebracht werden sollten. Ein besonderes Problem stellen neue Formen dar, die durch eine inventierende Zusammenziehung alter und neuer typologischer Lösungen entstanden sind.

Unter verschiedenen, aus diesen Gegenden stammenden Fibeln befinden sich auch Exemplare mit einem abgelenkten Fuß, dessen Spitze an eine Lanze assoziiert. In der archäologischen Literatur bezieht sich jedoch der Begriff Lanzenfibeln auf mehrere Elementartypen mit Varianten, die sich nicht nur der Konstruktion und einigen Details sondern auch ihrer territorialen Verteilung nach wesentlich unterscheiden. Um das Material übersichtlicher zu gestalten und terminologische Verwirrungen zu vermeiden, werden wir es in drei Gruppen aufteilen, welche die charakteristischsten und typologisch reinsten Exemplare darstellen. Es bleiben verschiedene Übergangs- und hybride Formen zurück, bei denen es schwer ist, sie in jegliche Aufteilung einzuordnen, sowie jene, die aufgrund von Beschädigungen oder nachträglicher Bearbeitung ein besonders Aussehen bekommen haben.

I Gruppe: Illyrische Fibeln

Das grundlegende Merkmal dieser Fibeln liegt darin, daß sie zweigliedrig sind: der Befestigungsmechanismus, den eine Feder mit zwei Nadeln bildet, stellt einen besonderen Teil dar, der mit Hilfe einer durch die Feder und die Öffnung am Fibelkopf durchgezogenen Achse am Bügel befestigt ist. Beide Seiten der Feder sind mit einer Schlinge verbunden, die den Bügel spannt, was den ganzen Mechanismus sicherer sein läßt. Eine Variante (A) stellen Fibeln mit einem lanzenförmigen Bügel dar. Die Lanzenspitze endet in einem Plättchen mit abgelenkten Seiten, die dazu dienen, beide Nadeln zu halten. In Abhängigkeit vom Aussehen des Lanzenbügels können sie in zwei grundlegende Untervarianten (1 und 2) aufgeteilt werden. Bei der zweiten Variante (B) endet, ähnlich den Fibeln vom Mittelalterschema, der angebrachte Bügel in einem Nadelhalter, und der abgelenkte Fuß in Lanzenform liegt auf dem Bügel auf, an den er über dem Fibelkopf befestigt ist. Zu dieser Gruppe zählen auch die Exemplare derselben Konstruktion wie die Variante IA, die nicht unter den Begriff Lanzenfibeln zu bringen sind. Das sind Fibeln mit einfachem Bügel, auf dem sich ein astragaloides Ornament (Var.IC) befindet, sowie jene, deren Bügel anstelle einer Lanzenform in Blattform (Var.ID) gearbeitet sind.

Die Lanzenfibeln der Varianten IA und IB wurden auf einem relativ großen Raum entdeckt, der sich vom südwestlichen und mittleren Balkan bis zum Golf von Korinth erstreckt.⁷ Die größte An-

7 s. Karte Vasić 1979, 15.

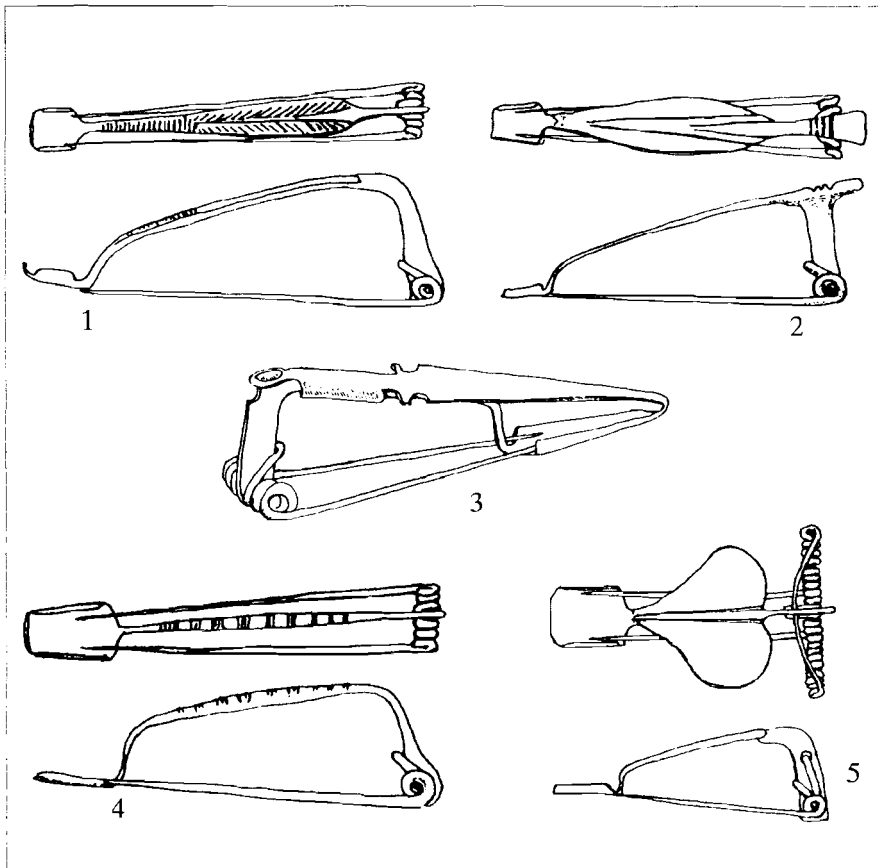

Abb. 1, Gruppe I, Illyrische Fibeln: 1. Gostilj, Grab 99 (Var. IA 1); 2. Gostilj, Grab 59 (Var. IA 2); 3. Mahreviči (Var. I B); 4. Gostilj, Grab 67 (Var. I C); 5. Gostilj, Grab 66 (Var. I D)

sammlung der Funde wurde in den illyrischen Gebieten um den Skutarisee, in Nordalbanien und Westmazedonien festgehalten. Sie werden vorwiegend in das Ende des 3. und 2. Jh.v.u.Z. datiert.⁸ Mehrere Exemplare der Fibeln der Var.IA wurden auf der Nekropole Vele Ledine - Gostilj beim Skutarisee entdeckt, und das ausschließlich in Männergräbern.⁹ Aufgrund einer Analyse des Inhalts der Gräber von der genannten Nekropole setzt M. Garašanin¹⁰ die Periode der intensivsten Verwendung von Lanzenfibeln in die Phase IIa, die er in die Jahre cca. 160-125 v.u.Z. datiert. Er bemerkt jedoch, daß mit ihrem Erscheinen bereits in der vorangegangenen Phase I (200-160 v.u.Z.) gerechnet werden kann, worauf auch die Exemplare von der um-

⁸ Rolley 1977, 451; Vasić 1979, 15.

⁹ Basler 1972.

¹⁰ Garašanin 1973, 21, 23.

liegenden Nekropole Gajtan in Albanien verweisen.¹¹ Für die Fibeln von den übrigen Fundstätten fehlen präzisere chronologische Richtlinien, so daß wir den Standpunkt akzeptieren können, wonach Lanzenfibeln am Ende des 3. Jh.v.u.Z. auftraten und das ganze 2. Jh.v.u.Z. währten, wobei die Möglichkeit ihrer Verwendung auch im 1. Jh. offen gelassen wird.¹² Mit Rücksicht auf die außerordentliche Ansammlung dieser Gruppe von Fibeln auf dem von Illyrern besiedelten Territorium, allem voran der Gebiete, welche der Staat König Agrons und seiner Nachfolger erfaßte, wäre es gerechtfertigt sie als illyrische zu benennen.¹³ In dem Falle wären die Lanzenfibeln eine der Varianten Illyrischer Fibeln.

II Gruppe: Fibeln vom Mahreviči-Typ

Eingliedrige Fibeln mit Merkmalen vom Mittellateneschema. Der dreieckförmige oder ovale Fuß in Form einer Lanze ist abgebogen und am Bügel befestigt, welcher von dieser Stelle aus in zwei Drähte verläuft, die eine Feder mit mehreren Schlingen und zwei Nadeln bilden. Auch in diesem Falle wurde der gesamte Mechanis-

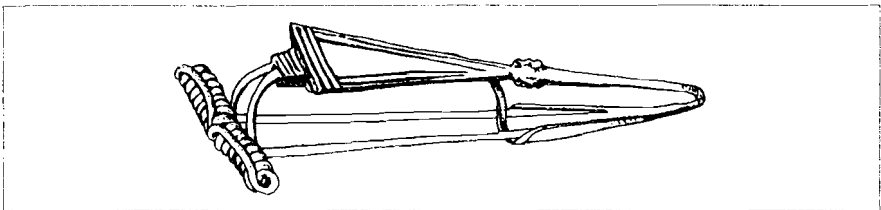

Abb. 2 Gruppe II, Mahreviči-Typ, Mahreviči

mus durch einen Draht verstärkt, der durch die Feder gezogen wurde.

Diese Fibeln, die eine Art hybrider oder Übergangsform zwischen den Gruppen I und III darstellen, sind nur an einigen Fundorten vertreten. Die Exemplare aus Mahreviči oder Krajčinovići¹⁴ können nur suggerieren, daß sie Mitte und im Laufe der zweiten Hälfte des 2. Jh.v.u.Z. im Gebrauch waren. Sie verdienen den oben genannten Namen, da die meisten dieser Fibeln in Mahreviči entdeckt wurden.

III Gruppe: Lanzenfibeln vom MLT-Schema

Fibeln vom Mittellateneschema mit verlängertem oder bogenförmig abgebogenem Bügel. Der abgebogene Fuß, in Form einer Lanze oder eines Dreiecks erweitert, ist an der Spitze mit dem Bügel verbunden. Die Feder besteht aus zwei oder mehr Rollen, und weist in den meisten Fällen eine äußere Sehne auf. Es muß erwähnt wer-

¹¹ Korkuti 1972, 458.

¹² Vir bei Posušje, Marić 1962, 71.

¹³ Unter diesem Namen veröffentlichte sie auch Rolley 1977.

¹⁴ Zotović 1987, 56

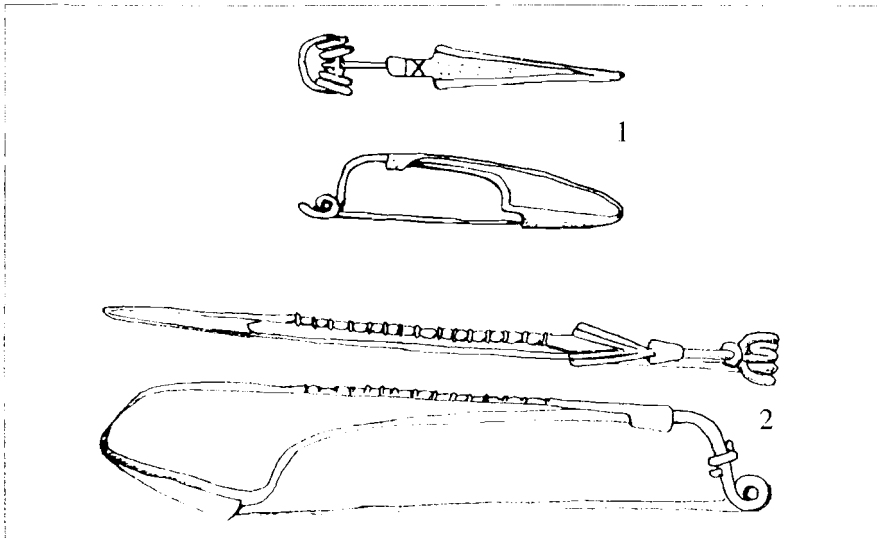

Abb. 3 Lanzenfibeln MLT Schema: 1. Gostilj, Grab 122 (Gruppe III); 2. Gostilj, Grab 21 (Gruppe IV)

den, daß mit dieser Gruppe die Fibeln vom Mittelatenseschema, die sogar bis zu 17 cm lang sind und eine besondere Gruppe (IV) bilden, nicht erfaßt sind. Der Bügel ist entweder nach dem Vorbild der Lanzenfibeln (IA) oder der Fibeln mit astragaloidem Bügel (IC) gearbeitet, obwohl es Exemplare gibt, die Elemente beider Varianten enthalten (Abb. 3.2.).

Diese Gruppe, welcher der Name Lanzenfibeln vom MLT-Schema entspricht,¹⁵ unterscheidet sich Vielem nach von den vorangegangenen zwei. Wir treffen sie auf einem weitaus größeren Raum und in einer relativ längeren Periode an, so daß wir ihnen deshalb etwas mehr Raum einräumen. Obwohl sie einigen Charakteristika zufolge den Fibeln der Mittelatenezeit angehören, gibt es in den keltischen Gebieten Mitteleuropas keine entsprechenden Formen. Die am frühesten datierten Exemplare stammen aus den Gräbern der genannten Nekropole Vele Ledine bei Gostilj. Hier wurden 14 Fibeln in 5 Gräbern gefunden, zum Großteil aus Silber gefertigt. Sie weisen kleine Dimensionen (3,5 - 4,4 cm) auf, und bilden gemeinsam mit anderen Fibeln (Gruppe IV) den Bestandteil eines typischen Frauenschmuckes. M. Garašanin¹⁶ vertritt die Auffassung, daß die Fibeln vom Latene II-Schema auf dieser Nekropole bereits in der I-Phase (200-160 v.u.Z.) auftreten, und daß sie in der darauffolgenden Periode zahlreicher vertreten waren. Das würde bedeuten, daß wir vorerst als ihre Entstehungszeit ungefähr die erste Hälfte des 2. Jh.v.u.Z. betrachten können. Von geringerer chronologischer Be-

¹⁵ Wie sie bereits Truhelka 1912, 23, benannte.

¹⁶ Garašanin 1973, 18.

deutung sind die Exemplare aus der Nekropole Momišići, auf der keine Grabkomplexe erhalten sind, doch deren Material vorwiegend der älteren Bestattungsphase auf Vele Ledine angehört.¹⁷ Ähnlich steht es auch mit dem Kollektivgrab in Mahreviçi. Auf Grund vorheriger Analogien würde sein Inhalt auf die Mitte oder das Ende des 2. Jh. verweisen. Der Hortfund aus Gorica, in dem 7 Exemplare gefunden wurden, wird zum Ende des 2. oder Anfang des 1. Jh. datiert,¹⁸ obwohl der hellenistische Schmuck aus diesem Fund vorwiegend der älteren Periode angehört.¹⁹ Fibeln desselben Typs, geringer Dimensionen, angefertigt aus Bronze oder Silber, sind erst im Westen, im Una-Flußtal anzutreffen. Im Unterschied zu vorherigen, werden die Exemplare aus den Gräbern der Nekropolen Jezerine und Ribić in eine etwas spätere Periode datiert: gemäß der Aufteilung Z. Marić²⁰ würden sie den Phasen Va und Vb bzw. der Zeit zwischen den Jahren

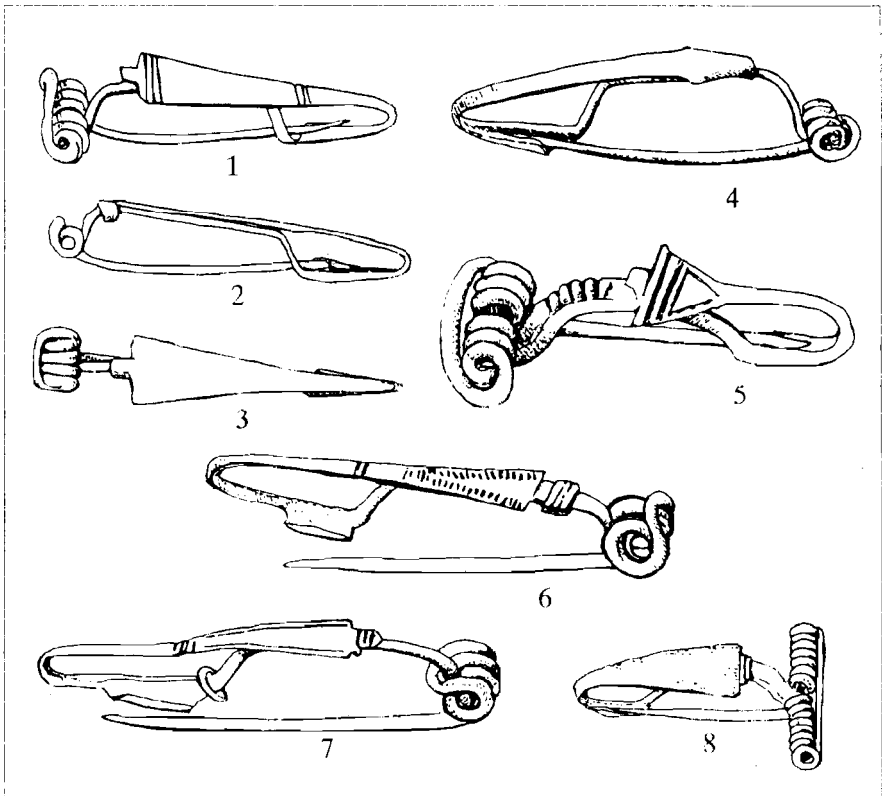

Abb. 4 Lanzenfibeln MLT Schema: 1-3 Mahreviçi; 4 Gorica II; 5 Jezerine, Grab 320; 6-7 Grab 393; 8. Grab 278

17 Garašanin 1973, 24.

18 Čović 1988, 324.

19 Vgl. Rendić-Miočević 1957, 36.

20 Marić 1971, 43ff.

110 v.u.Z. und 10/12 u.Z. angehören. Erwähnen wir auch die Fibel ähnlicher Form aus der Umgebung von Stična, womit, wie uns bekannt ist, die Liste dieser Funde vom Westbalkan ausgeschöpft wäre. Weiterhin treffen wir sie in der Donauniederung, in jenen Gebieten an, die den Skordisci angehörten.

Das einzige Exemplar aus einem geschlossenen Komplex stammt aus dem Grab 4 von der Nekropole in Karaburma. Im zerstörten Grab eines Brandbestatteten befanden sich außer einer Bronzefibel mit einer Länge von 3,5 cm eine Schere, ein spiralförmiges, eisernes Armband und ein kantharosförmiger Becher.²¹ Der Inhalt dieses Grabes würde der Spätlatenezeit entsprechen, also dem 1. Jh. v.u.Z., wobei keine Möglichkeit der präzisen Datierung besteht.²² Die Exemplare vom Donauufer, flußaufwärts von Zemun, bilden nur den Bestandteil einer großen Zahl von Funden vom Spätlatenecharakter, die entlang des Flusses zusammengetragen wurden. Sie könnten Gräbern angehören, die durch Erosion zerstört wurden. Die Fibel aus Gomolava stammt aus der Siedlung, welche bis zum Ende des 2. Jh.v.u.Z. intensiv lebte.²³ Die Funde aus Novi Banovci und Vinkovci - Ervenica können ebenfalls mit den Spätlatene-Siedlungen in Verbindung gebracht werden, die an diesen Orten bestätigt wurden.²⁴ Die Fibel von der Lokalität Sremska Mitrovica - Livade (ähnlich dem Exemplar aus Ervenica) wurde in einer Siedlung offenen Typs entdeckt, die zum Übergang aus

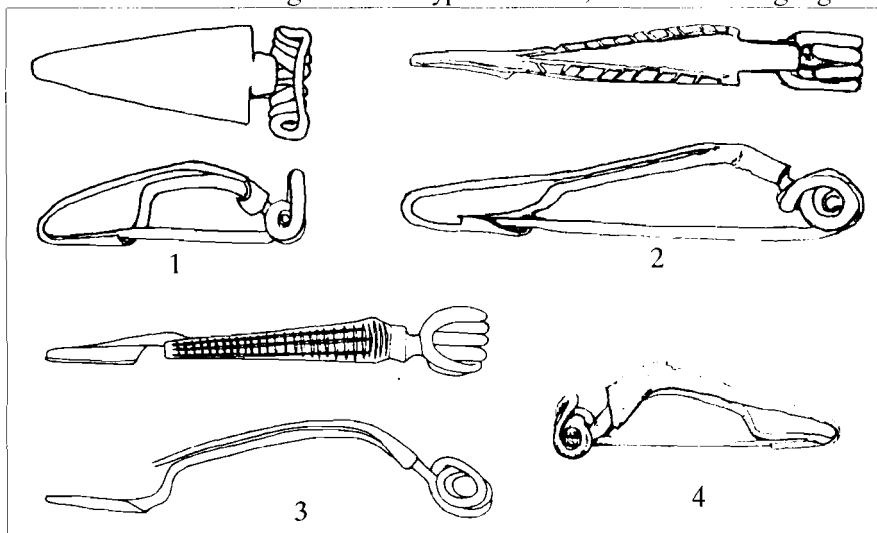

Abb. 5 Lanzenfibeln MLT Schema: 1. Karaburma, Grab 4; 2. Novi Banovci; 3. Sremska Mitrovica-Livade; 4. Zaječar-Čikonjar

21 Todorović 1972, 11, T.I.

22 Vgl. Božić 1981, T.3.

23 Jovanović B. - M. Jovanović 1988, 88ff..

24 Majnarić-Pandžić 1970, 36,66.

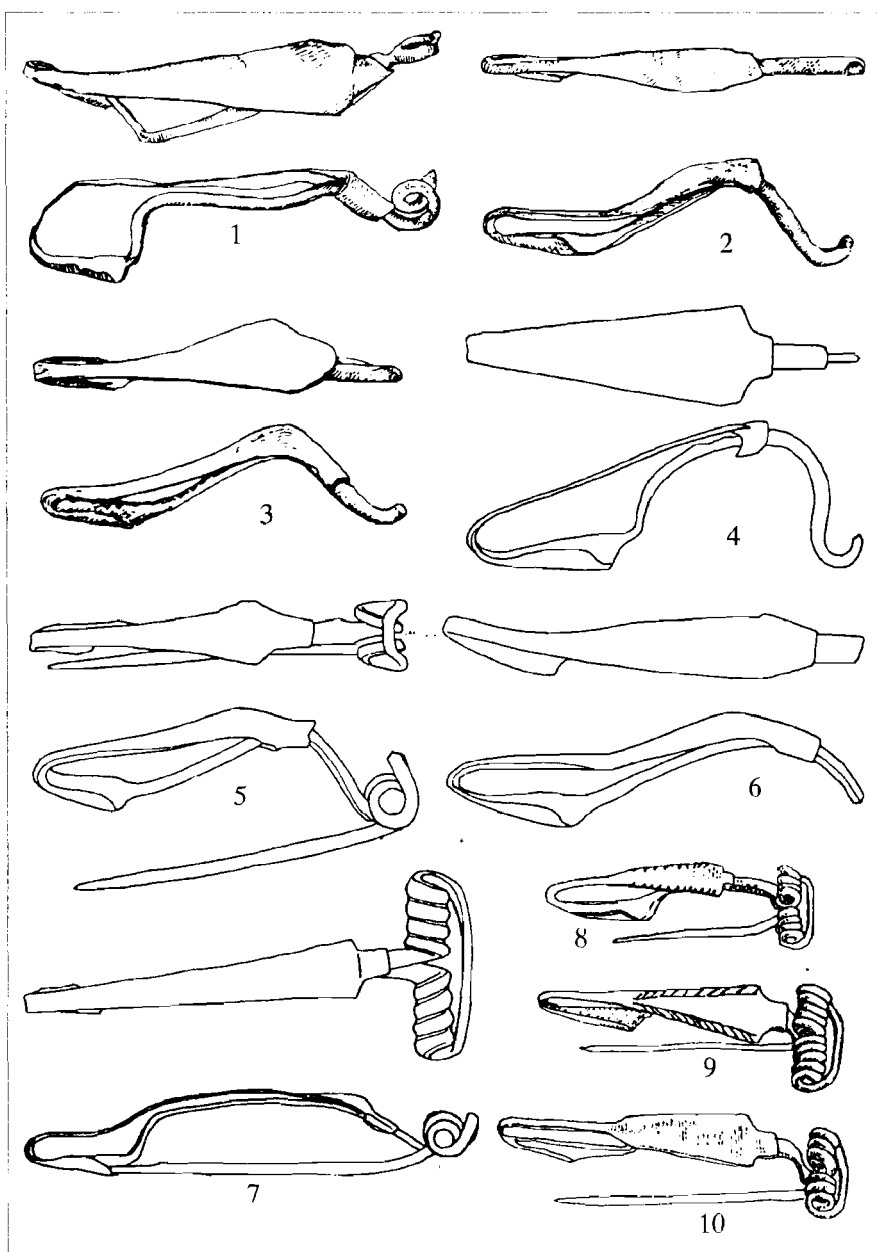

Abb. 6 Lanzenfibeln MLT Schema: 1-3 Donauufer zwischen Kladovo und Prahovo; 4-7 Ljubičevac-Ostrvo; 8-10 Fibeln vom Typ Sarubincy

der Ur- in die Frühgeschichte datiert wird.²⁵ Weiter in Richtung Osten, entlang der Donau, wurde ein zufälliger Fund aus Ritopek festgehalten. Auf eine etwas größere Ansammlung der Fibeln dieses Typs stoßen wir flußabwärts von Kladovo. Anlässlich der Arbeiten an Veliko ostrvo beim Dorf Ljubičevac wurde eine Großzahl von Funden der Spätlatenezeit gefunden, die sehr wahrscheinlich einer Nekropole angehörten, welche durch die Erosion des Flusses zerstört wurde. Unter ihnen befanden sich auch 5 Fibeln dieses Typs. Aus dem selben Gebiet (Donau-Ufer zwischen Kladovo und Prahovo) stammen auch drei Exemplare, die sich im Museum der Krajina in Negotin befinden. Für eine nähere chronologische Einordnung dieser Fibeln ist nur die Angabe von gewisser Bedeutung, daß sie in keinem der Gräber der benachbarten Nekropolen auftreten (Vajuga, Mala Vrbica), welche vorwiegend in die letzten Jahrzehnte des 1. Jh. datiert werden.²⁶ Das würde nur auf die Möglichkeit hindeuten, daß sie einer etwas älteren Periode angehören - der Zeit vom Ende des 2. bis Mitte des 1. Jh.v.u.Z.. Ein weiterer zufälliger Fund dieser Art wurde im Timok-Tal unweit von Zajčar festgehalten. Aufgrund dieser Angaben kann der Schluß gezogen werden, daß auf dem Territorium, auf dem die Skordisci dominant waren, die Lanzenfibeln vom MLT-Schema während der Spätlatenezeit, also bis zum Ende des 2. und im 1. Jh.v.u.Z. in Gebrauch waren.

Vom Territorium der Daker verfügen wir über keine detaillierten Angaben. Erwähnen wir die Exemplare aus Piatra Craivi und Buridava. Entsprechend der Datierung der Siedlung Buridava kann diese Fibel nicht älter sein als vom Beginn des 1. Jh.v.u.Z.²⁷ Die Funde aus Rumänien hätten keine größere Bedeutung, wären die Fibeln dieses Typs nicht weiter im Nordosten entdeckt worden, unter dem Material der Poienesti-Lukaševka-Kultur, und besonders in den Gebieten um die Flüsse Dnjepr und Pripjet.²⁸ Das ist das Territorium der Zarubinci-Kultur, so daß die außerordentlich große Konzentration der Lanzenfibeln vom MLT-Schema hier als Fibeln vom Zarubinci-Typ benannt wurden. Indem sie die einzigen Analogien im Westen des Balkans und in der Donauniederung fand, suchte K.V. Kasparova²⁹ ihre Herkunft im Südwesten, und setzte sie in die erste Hälfte des 2. Jh.v.u.Z.. Für eine derart frühe Datierung lehnt sie sich an die Angaben aus der Nekropole Več Ledine sowie die zu hohe Datierung des Grabes 4 aus Karaburma (Ende des 3. und Anfang des 2. Jh.) sowie an einige zufälligen Funde vom Donau-Ufer bei Zemun an, die J. Todorović³⁰ vor-

25 Brukner 1989, 113.

26 Popović 1991, 175.

27 Babes 1982, 254.

28 Babes 1988, Abb.6; Kasparova 1981.

29 Kasparova 1981, 62ff.

30 Todorović 1972, 89; 1973, 133.

Damit beenden wir die Übersicht der Lanzenfibeln vom MLT-Schema, die trotz ihrer zeitlichen und räumlichen Verbreitung sowie gewisser typologischer Unterschiede ihre Merkmale beibehalten, aufgrund derer sie in eine gemeinsame Gruppe eingordnet werden.

Die Grundlagen der Aufteilung, die wir oben dargelegt haben, stellte bereits Ćiro Truhelka³¹ auf, wobei er sich mit der Analyse der Fibeln aus den Funden in Mahrevići befaßte. Von der Voraussetzung ausgehend, daß Lanzenfibeln vom MLT-Schema das Vorbild darstellen, stellte er eine Reihenfolge auf, der zufolge aus der weiteren Entwicklung dieser Form (unsere Gruppe III) ein neuer Typ entstehen würde, der für diese Fundstätte charakteristisch wäre (unsere Gruppe II, bzw. Fibeln vom Typ Mahrevići). Die nächste Entwicklungsstufe würden ihm zufolge zweigliedrige Fibeln (IB) bilden, und schließlich Fibeln mit einem Bogen in Form einer Lanze (IA). Diese Reihenfolge beendet Truhelka mit Exemplaren mit astragaloidem Bogen (IC), die entsprechend seiner Reihenfolge auch am spätesten einsetzen. Im Unterschied zu ihm geht die Aufteilung, welche³² vorschlägt, davon aus, ob die Lanzenform der Bügel selbst hat (zweigliedrig) oder der Fibelfuß (eingliedrig). Das Auftreten dieser Fibeln (IA) verbindet er mit dem Grab 59 aus Gostilj, das durch die Münze König Perseus (178-168 v.u.Z.) datiert wird. Bezüglich der Lanzenfibeln vom MLT-Schema vertritt er die Meinung, sie seien unter Einfluß von Lanzenfibeln mit zwei Nadeln entstanden, die für die Herzegowina, für Montenegro und Dalmatien charakteristisch sind,³³ gibt jenen Exemplaren einen gewissen chronologischen Vorrang, bei denen sich die realistisch dargestellte Lanze auf dem Bogen befindet (unsere Var. IB), wobei die übrigen Varianten dieser folgen. Er vertritt ebenso die Meinung, daß diese chronologisch nicht nacheinander folgen, sondern auch gleichzeitig bestehen konnten.

Gemäß den angeführten Angaben von den Nekropolen vom Gostilj-Typ nehmen wir an, daß die Variante IA seit Ende des 3. Jh.v.u.Z. auftrat. Die Variante IB, die in Mahrevići und auf einigen Lokalitäten in Griechenland vertreten ist, würde derselben oder einer etwas späteren Periode angehören. In einer solchen Situation stellt die Frage der Herkunft der Illyrischen Lanzenfibeln ein sehr komplexes Problem dar, da mehrere Kombinationen bestehen, von denen keine eine festere chronologische Stütze hat. Die Fibeln der Variante IA stellen eine neue Lösung dar, und konnten nach dem Muster älterer Vorbilder entstanden sein, ähnlich den Armbrustfibeln mit kurzem Fuß, charakteristisch für die frühe Bestattungsphase auf den

31 Truhelka 1912, 23ff.

32 Marić 1962, 67 f.

33 Marić 1963, 78; R. Vasić 1979, 14f.

Nekropolen vom Gostilj-Typ.³⁴ Der gegossene Bügel, dem die Feder hinzugefügt wird, macht sie zu einem perfekten Erzeugnis, und ist leichter auszuarbeiten. Die zweite Variante (IB) besteht aus demselben der Konstruktion des MLT-Schemas angepaßten Elementen. Als ein neues Detail hat der Befestigungsmechanismus mit zwei Nadeln einen funktionalen Charakter und bewirkt, daß die Fibel fester ist, angepaßt für Männergewänder. Die betonte und manchmal minutiös gearbeitete Darstellung der Lanze auf diesen Fibeln, die Männer - Krieger trugen, hatte sicherlich eine Bedeutung, die erst erörtert werden könnte.³⁵ Ungefähr zur selben Zeit oder etwas später erschien auch eine Pendant-Fibel für Frauen, des MLT-Schemas, geringerer Dimensionen, oft aus Silber, und mit einer diskreter gearbeiteten oder stilisierten Lanze am abgebogenen Fuß. Alle Formen sind sowohl auf dem von der Hellenisierung erfaßten Territorium (wie das Gebiet um den Skutarisee, das von den Labeaten besiedelt wurde) als auch in den benachbarten Gebieten der Ardiäer, Autariaten oder Dalmaten vertreten. In diesem Falle sollten irgendwo auf diesem Territorium, wo sich die Einflüsse des Mittelmeeres und Mitteleuropas mit den traditionellen Kulturen des südwestlichen Balkans vermischen, auch die Herkunft unserer Fibeln gesucht werden. Denn wie das Inventar der Gräber aus Gostilj zeigt, stellen sie im Unterschied zur Keramik, einigen Schmuck- oder Münztypen, die auf starke Einflüsse vom Süden her verweisen, gemeinsam mit den Lanzen und gekrümmten Messern einen Bestandteil des Erbes von Barbaren dar, das den Bewohnern der breiteren Balkanräume gemeinsam ist. Der Platz der Fibeln vom Typ Mahrevići, die auf den kontinentalen Teil beschränkt sind, ist schwer zu bestimmen. Derart komplizierte Lösungen konnten als Prototyp oder Inspiration für perfektere Formen dienen. Es ist nicht ausgeschlossen, daß sie ein Derivat der Konstruktion der Armbrustfibeln darstellen, mit denen theoretisch auch eine chronologische Berührung bestehen konnte. Den heutigen Angaben zufolge würden sie jedoch einer etwas späteren Zeitspanne angehören, und würden in dem Falle eine lokale Variante der Illyrischen Lanzenfibeln darstellen. Mahrevići selbst, wo alle Formen dieser Fibeln vertreten sind, bleiben ein Phänomen, das erst gelöst werden muß. Gemeinsam mit noch einigen Funden bilden sie die nördliche Grenze der Verbreitung der Illyrischen Lanzenfibeln, die sich aus den von Illyrern besiedelten Gegenden seit Ende des 3. Jh. auf die umliegenden Gebiete ausbreiteten, und sogar bis nach Delphi gelangten. Im Gegensatz zu ihnen zeigen die Bewohner jener Gegenden, in denen die La Tène-Kultur dominierte, mehr Affinitäten für die Lanzenfibeln vom MLT-Schema.

Außer den Exemplaren vom Territorium der Ost-Japoden (Jerzine, Ribić) wurden die meisten dieser Fibeln um die Save und

³⁴ Garašanin 1973, 18.

³⁵ Vgl. Vasić 1979, 15.

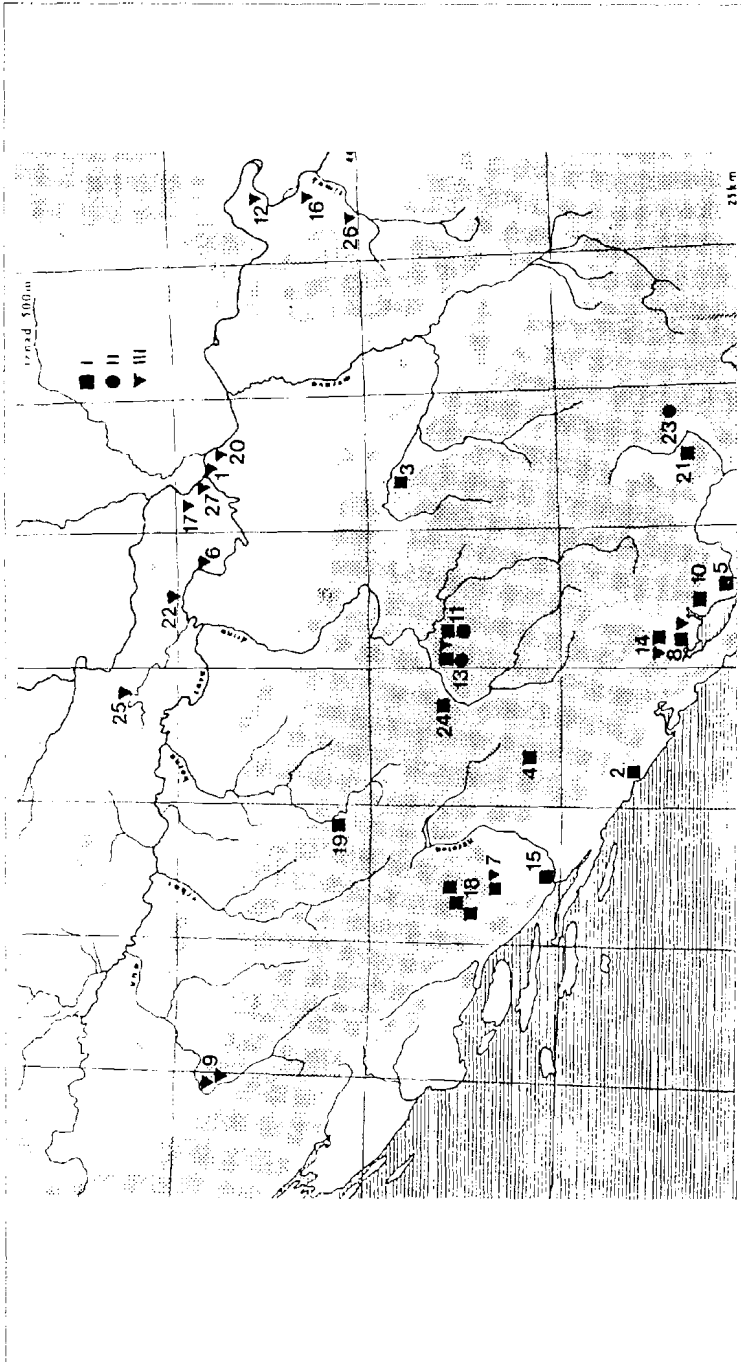

Abb. 7. Verbreitung der Illirischen Launzenfibeln (I), Fibeln vom Typ Mahreviči (II) und Launzenfibeln vom MLI Schema (III): 1. Beograd-Karaburma, 2. Cavtat, 3. Cacak-Jezdine, 4. Donje Hrasno, 5. Gajtan, 6. Gontolava, 7. Gonca (I-II), 8. Gostilj-Vele Ledine, 9. Jezernje-Ribić, 10. Kopljka, 11. Kračinovići, 12. Ljubicevac-osirvo, 13. Mahreviči, 14. Monišići, 15. Nafona, 16. Negotin (Donauufer zwischen Kladovo und Pralovo), 17. Novi Banovci, 18. Posušje (Gradac, Vr, Rakimo), 19. Putovići, 20. Ritopek, 21. Romaja, 22. Sremska Mitrovića-Livade, 23. Sava Reka-Siroko, 24. Usikolina, 25. Vinkovci-Ervenica, 26. Zaječar-Cikonjar, 27. Zemun (Donauufer)

Donau entdeckt. Über die Verbindungen der Skordisci mit dem südwestlichen Balkan gibt es ungenügend Informationen, obwohl gewiß ist, daß sie bei der Übertragung der Latene-Einflüsse auf den Süden ein bedeutender Faktor sein mußten.³⁶ Den besten Beweis über die Kontakte mit der Adriaküste bietet der Münzbestand, der sich auf Drachmen Apollonias und Dyrhachiums bezieht.³⁷ Diese Münzfunde verweisen deutlich auf die Kommunikation, die entlang den Flüssen Neretva und Bosna bis zur Save- und Donauniederung führt. Drachmen treten auf diesem Territorium seit Mitte des 2. Jh. auf, doch datiert die Periode des größten Zuflusses aus den ersten Jahrzehnten des 1. Jh.v.u.Z., was ungefähr auch dem Erscheinen dieser Fibeln bei den Skordisci entsprechen würde, von denen keine - wie wir sahen - älter ist als vom Ende des 2. oder Anfang des 1. Jh.. Ebenso sollte nicht außer Acht gelassen werden, daß sich diese, im Grunde gemeinsame Form, welche auf den Fibeln des MLT-Schemas beruht, mittels der lokalen Populationen und ihrer untrennbaren Beziehungen mit den benachbarten Regionen des Westbalkans, einfach auf die Donauniederung ausweiten konnte. Dieses Verhältnis könnten wir als einen rückströmigen Einfluß der LT-Kultur charakterisieren, der durch eine spezifische Form der Fibeln über den Südwestbalkan in die Regionen unter keltischer Domination zurückkehrte. Somit wurden diese Fibeln im Laufe des 1. Jh. in mehr oder weniger ähnlichen Form vom Una-Tal bis nach Westen, bis zu jenen Gegenden flußabwärts vom Eisernen Tor im Osten angefertigt. Einige Charakteristika wie der dreieckförmige Bügel wurden auch auf den Fibeln des SLT-Schemas beibehalten (z.B. Schildfibeln), und allem nach zu urteilen, kamen durch die Verschmelzung mit anderen Formen des MLT-Schemas neue, für diese Gegenden spezifische Lösungen auf - Fibeln vom Typ Jarak oder Knotenfibeln.³⁸

Die gewisse Ansammlung der Lanzenfibeln vom MLT-Schema, die gerade am östlichen Rande des Territoriums der Skordisci bemerkbar ist, hat eine besondere Bedeutung. Jene, vom Westen vordringenden Einflüsse verlaufen entlang der Donau und dann entlang der Schlucht des Eisernen Tores, und breiten sich auf das Territorium der unteren Donauniederung aus. Die Gegenden um Kladovo und Turnu Severin sind auf diesem Weg eine unumgängliche Zwischenstation, was die Präsenz der Lanzenfibeln vom MLT-Schema weiter im Osten zum Teil erklärt. Wenn die Annahme akzeptiert wird, daß diese Fibeln durch die Skordisci in so weit entfernte Regionen der Poienești-Lukaševka-Kultur und der Zarubincy-Kultur gelangt sind, dann konnte sich das nicht vor der ersten Hälfte des 1. Jh.v.u.Z. ereignen. Gürtelschnallen oder verwandte Muster auf einigen Fibeln vom Zarubincy-Typ,³⁹ die ihre Analogie in den Schnallen vom Laminci-Typ ha-

36 Jovanović 1982, 204 ff.

37 Popović 1987, 110ff.

38 Hóredt 1973, 131; Popović 1991.

39 Kasparova 1981, 74.

ben, würden auf ein noch späteres Datum verweisen. Denn die Schmallen dieses spezifischen Typs treten entlang des Save-Flusses und in der Donauniederung vorwiegend in Gräbern auf, die das Material aus der zweiten Hälfte und Ende des 1. Jh.v.u.Z. beinhalten. Das ist der Fall mit der Nekropole in Laminei⁴⁰ sowie mit den Gräbern aus Sotin⁴¹ oder Karaburma.⁴² Auch das Exemplar aus Gomolava würde in die Mitte oder zum Ende des 1. Jh. zählen.⁴³ Auf dieselbe Schlußfolgerung verweist auch der Grabkomplex von Ajmana aus der Umgebung von Kladovo,⁴⁴ der zu den letzten Jahrzehnten des 1. Jh.v.u.Z. zählt. Also, falls die Skordisci bei der Übertragung dieser Formen nach Osten eine entscheidende Rolle spielten (und das scheint auch die einzige Lösung zu sein), dann kann sich das nur auf das 1. Jh. beziehen, sehr wahrscheinlich auf die Zeit nach Mitte dieses Jahrhunderts, was einige chronologischen Thesen von K.V. Kasparova in Frage stellt, die sich zum Teil auch auf eine unpräzise Datierung der Funde aus unseren Gegenden beziehen.

Mit der Analyse der Lanzenfibeln wollten wir nur auf einige Phänomene hinweisen, die für die Rand- und benachbarten Gebiete des Territoriums der Kelten charakteristisch sind. Die Beispiele von der Iberischen Halbinsel bis zum Dnjepr und vom Baltischen Meer bis zur Adria zeigen, daß die LT-Kultur in einigen ihren Formen weit außerhalb des von den Kelten besiedelten Territoriums vordringt, und einige gemeinsamen Schemen aufstellt, die sich neben allen lokalen Besonderheiten im Europa der Barbaren ausbreiten. Der Fall des Westbalkans ist umso komplexer, da es sich um ein Territorium handelt, das starken Einflüssen sowohl vom Norden als auch vom Süden ausgesetzt ist. Er zeigt am besten, daß Europa in den letzten Jahrhunderten des Altertums in zwei dominante kulturelle Sphären aufgeteilt war - die Mittelmeereszivilisation im Süden und La Tène im Norden.

Übersetzer: Jasna Veljanoski

FUNDLISTE

Gruppe I, Illyrische Fibeln

Var. I A

West und Mittelbalkan: Cavtat (Lisičar, Radovi Filoz. fak. u Zadru 4, 1966, fig. 4); Čačak-Jezdine, Bronze, L= 10,7 cm (Vasić 1979, fig.1); Donje Hrasno, Bronze, L=8-10 cm (Truhelka 1902, fig.37-38); Gorica I, Bronze, L=7-10 cm (Truhelka 1902, fig.35-36); Gostilj-Vele Ledine: Grab 18: Bronze, L=9,5 cm; 41: Bronze, L=8,3 cm; 44: Bronze, L=8,2 cm; 59: Bronze, L=8,3 cm; 70: Silber, L=5,6 cm; 72: Silber, L=4,6 cm; 84: Silber, L=5 cm; 99: Bronze, L=9 cm; 109: Bronze, L=9 cm (Basler 1972); Gradac-Posušje, Bronze, L= cca. 9 cm (Fiala-Patsch, WMBH III, 1895, fig.44);

40 Truhelka 1901.

41 Majnarić-Pandžić 1973, T.I/9.

42 Todorović 1972, Grab 110.

43 B. Jovanović - M. Jovanović 1988, 96f.

44 Stafio 1986, Fig. 49.

Krajčinovići (Zotović 1987.T. 2/3); Mahrevići, Bronze, L= 11,1 cm (Truhelka 1912, fig.31); Momišići, Bronze, L=7 cm (Velimirović - Žižić 1965, Abb. 28); Naron, Bronze, L=cca. 6 cm (Patsch, WMBH IX,1904, fig 174); Putovići, Bronze, L=8,2 cm (Paškvalin, GZM 45, 1990.T.15/1); Rakitno, Bronze, L= cca. 6 cm (Radimsky, WMBH I, 1893, fig.19); Romaja, Grab 34, Bronze, L=8,5 cm (Đurić-Glišić-Todorović, Romaja, 1975, T. 22/3); Ustikolina, Bronze, L= 7-8 cm (Paškvalin, GZM 17, 1962, Abb.1); Vir bei Posušje, Bronze, L=10,4 cm (Marić 1962, T. 2/6)

Makedonien: Kičevo-Karbunica, Bronze, L= 12 cm, 13 cm (Spasovska - Dimitrioska, Arheološki pregled 27/1986, 1987, 81, Abb.2); Omorani (Mikulčić, Godišen zbornik, Fil. fak. Skopje 8(34), 1982, 140, Abb. 21); Prespa, Crvejna (Bitrakova-Grozdanova, Spomenici od helenističkog perioda vo SR Makedonija, Skopje, 1987, 77, T. V/4-8); Trebeniško Kale, Bronze, L=8,2(?)cm, 8,2 cm, 9 cm (Lahtov, Lihnid 2-3, 1959, T.12/4, 15/6, 32/1)

Albanien: Basse Selca, Bronze, L=cca. 7,5 cm (N. Ceka, Ilirja II,1972.T.8/5); Dyrhachium, Silber, L=4,7 cm (Rolley 1977, fig.19); Bronze, L= cca. 9 cm (Hadri, Ilirja XIII-1, 1983.T. . 21/1); Gajtari, Bronze, L= 6 cm (Korkuti, Ilirja II, 1972.T.3/7-8); Germezi, Bronze, L= cca. 9 cm (Andrea, Ilirja XVIII-1, 1988, T.2/3); Kodra e Pazarit, Bronze, L= cca. 6,7 cm (Jubani, Ilirja XVI-2, 1986, fig.2); Kopliku (Nopcsa, WMBH XII, 1912, fig.26); Lissus, Bronze, L= cca. 6,6 cm, 7 cm (Prendi in: Agglomerations fortifies ilyriennes, Sarajevo 1975, T.4/6)

Griechenland: Dodone, Bronze, L=10,4 cm (Rolley 1977, fig. 20-21)

Var. I B

Mahrevići, Bronze, L= cca. 9-10 cm (Truhelka 1912, fig. 29-30) und Stück aus Griechenland: Medeon, Bronze, L= 12,2 cm; Thisbe, Bronze, L= 10,5 cm; Zypern?, Bronze, L=8,1 cm; Delphi, Bronze, L= 7,6 cm, 6,7 cm, 8,7 cm (Rolley 1977, fig. 1-4, 5-6, 7-9, 10)

Gruppe II, Fibeln vom Mahrevići-Typ

Bosnien?, Bronze, L= 8,4 cm (D. Garašanin, Zbornik Narodnog muzeja II, 1959, Abb.1); Krajčinovići (Zotović 1987, T.2/3); Mahrevići, 4 Stück, Bronze, L=9-10 cm (Truhelka 1912, fig. 27-28); Suva Reka-Široko (Dašić, Glasnik muzeja Kosova i Metohije II, 1957.T.8/6)

Gruppe III, Lanzenfibeln vom MLT Schema

Westbalkan: Gorica II, 7 Stück, Bronze, L=5,5 cm (Truhelka 1902, fig.115); Gostilj-Vele Ledine: Grab 31: 3 Stück, L=3,8 -4 cm; 87: 4 Stück, Silber, L= cca. 3,7 cm; 91: Bronze, L=4,4 cm; 122: 3 Silberne, L= cca. 3 cm und 2 Bronzene, L= 4 cm; 124: Silber, L= cca.3,5 cm (Basler 1972); Jezerine: Grab 278: Silber, L=3,3 cm (Marić 1971); Grab 320: Bronze, L=5,3 cm; 393: 2 Stück, Bronze, L=6,3 und 6,6 cm (Radimsky, WMBH III, 1895, fig. 371,456-457); Mahrevići, 12 Stück, Bronze, L=5,1-5,7 cm (Truhelka 1912, fig. 23-26); Momišići, 2 Stück, Bronze, L=3,2 und 3,5 cm (Velimirović-Žižić 1965, Abb. 29 a, c); Ribić: Grab 37: 2 Stück, Bronze, L=5,4 cm (Marić 1971); Stična-Umgebung, Bronze, L=6,8 cm (Gabrovec, Arheološki vestnik XVII,1966, T. 29/11)

Donauraum: Gomolava, Bronze, L=4,5 cm (Jovanović B.-M. Jovanović 1988, T. 42/8); Belgrad-Karaburma, Grab 4: Bronze, L=3,5 cm (Todorović 1972, T.1/3); Ljubičevac-ostvo, 5 Stück, Bronze, L=5,4- 6 cm (Popović 1991, Abb. 3/5-7); Negotin (Donauufer zwischen Kladovo und Prahovo), 3 Stück, Bronze, L=5- 5,6 cm; Novi

Banovci, Bronze, L=6,5 cm (Majnarić-Pandžić 1970, T.26/5,8); Sremska Mitrovica-Livade, Bronze, L= cca 10 cm (Brukner 1989,114, Abb.5); Ritopek, Bronze, L=5,3 cm (Todorović, Kelti u jugoistočnoj Evropi, Beograd, 1968, T. 11/7); Vinkovci-Ervenica, Bronze (Majnarić-Pandžić 1970, Abb.5/4); Zaječar-Čikonjar (Narodni muzej Zaječar), Bronze, L=3,8 cm; Zemun-Donauufer, 4 Stück, Bronze, L= 4,3 cm, 5,5 cm, 3,5 cm, 4 cm (Todorović 1971, T. 42/7,12,13: 43/14)

Rumänien und Ukraine: Buridava, Bronze, L=4,7 cm (Berciu, Buridava dacica, Bucuresti, 1981, Pl. 22/8), Pecica (Pačkova 1988, ris 2/4), Piatra Craivii-Alba Iulia, Bronze (I. Florescu, Geto-dacii, 1980, fig. 353);. Zu den Funden der Poienesti-Lukaševka-Sarubincy Kultur siehe Babes (1988, Abb. 5/7, Abb.6) und Kasparova (1981, ris 4-5)

КОПЉАСТЕ ФИБУЛЕ ЗАПАДНОГ БАЛКАНА И ПОДУНАВЉА

Резиме

У археолошкој литератури се назив копљасте фибуле односи на више типова са различитим пореклом и територијалном заступљеношћу. У раду су ове фибуле, које датирају од краја III до I века пре н.е., подељене на три основне групе: I - илirsке копљасте фибуле, II - фибуле типа Махревићи, и III - копљасте фибуле средњолатенске схеме. Претпоставља се да им је порекло у илirским областима југозападног Балкана, где се мешају хеленистички и латенски утицаји. Док се фибуле I групе са илirских територија шире на суседне области и Грчку, фибуле III групе налазимо у областима у којима доминира латенска култура. Појава ових фибула на територијама Скордијска може се протумачити као повратни утицај латенске културе, која је, у неким видовима, на западном Балкану присутна од средине IV века пре наше ере.

LITERATURVERZEICHNIS

Abkürzungen:

ГЗМ Гласник Земаљског музеја у Босни и Херцеговини

WMBH Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina

Абсгауз, Г. Г., - Еременко, Б.Е. - Журавлев, Б.Г. - Каргополце, С.,

1992 *К вопросу о ранней дате могильников зарубинецкой культуры.* In: *Проблемы хронологии эпохи Латена и Римского времени*, Санкт-Петербург.

Babes, M.,

1982 *D. Bereiu, Buridava dacica (recenz.).* Studii si cercetari de istorie veche si arheologie 33-2.

1988 *Die Frühgermanen im östlichen Dakien in den letzten Jahrhunderten v. u. Z. Archäologische und historische Belege.* In: *Frühe Völker in Mitteleuropa*, Berlin.

Basler, D.,

1972 *The Necropolis of Vele Ledine at Gostilj (Lower Zeta)*, WMBH 2.

Božič, D.,

1981 *Relative Chronologie der jüngeren Eisenzeit im jugoslawischen Donauraum.* Arheološki vestnik 32.

Brukner, O.,

1989 *Sremska Mitrovica-Livade*, Arheološki pregled 28/1987.

Čović, B.,

1987 in: *Praistorija jugoslavenskih zemalja V* (ed. A. Benac), Sarajevo.

1988 in: *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine III* (ed. B. Čović), Sarajevo.

Garašanin, M.,

1973 *Die späteisenzeitliche Nekropolen-Gruppe vom Typ Gostilj im Labiatenlande*, Godišnjak, Centar za balkanološka ispitivanja 11/9.

Horedt, K.,

1973 *Die dakischen Silberfunde*, Dacia 17.

Jovanović, B.,

1979 *The Formation of the Scordisci on the Basis of Archaeological and Historical Sources*. In: *Les Mouvements celtiques du Ve au Ier siècle avant notre ère*. (P.-M. Duval, V. Kruta, eds.), Paris.

1982 *Eléments d'art laténien dans les Balkans du Centre aux IIIe et IIe siècle avant notre ère*. In: *L'art celtique de la période d'expansion*. (P.-M. Duval, V. Kruta eds.), Genève-Paris.

Jovanović, B.- Jovanović M.,

1988 *Gomolava. Naselje mladjeg gvozdenog doba. (Gomolava. Late La Tène Settlement)*, Novi Sad-Beograd.

Каспарова, К. В.,

1981 *Роль юго-западных связей в процессе формирования зарубинецкой культуры* (The Formation of the Zarubintsy Culture and its South-Western Links), Советская Археология 2.

Korkuti, M.,

1972 *La nécropole de Gajtan*, Iliria 2.

Majnarić-Pandžić, N.,

1970 *Keltsko-latenska kultura u Slavoniji i Srijemu (Keltisch-latenezeitliche Kultur in Slawonien und Sirmien)*, Vinkovci.

1973 *Kasnolatenški keltski grobovi iz Sotina (Spätlatenezeitliche keltische Gräber aus Sotin)*, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu 6-7/1972-73.

Marić, Z.,

1962 *Vir kod Posušja (Vir bei Posušje)*, GZM 17.

1963 *Keltski elementi u mlađem željeznom dobu Bosne i Hercegovine (Eléments celtiques de la fin de l'âge du fer en Bosnie-Herzgovine)*, GZM 18.

1971 *Die japodischen Nekropolen im Unatal*, WMZH 1/1971.

Пачкова, С. П.,

1988 *Фбули зарубинецького типа*, Археологія (Київ) 62.

Popović, P.,

1987 *Le monnayage des Scordisques. Les monnaies et la circulation monétaire dans le centre des Balkans IVe-Ier s.av.n.è*, Beograd-Novı Sad.

1991 *Mlade gvozdeno doba Đerdapa (The Late Iron Age on the Territory of Đerdap/Iron Gate)*. Starinar (Melanges M. Garašanin) 40-41/1989-90.

- 1992 *Fibule tipa "Orlea-Maglavit" ("Orlea-Maglavit" Fibula Types)*, Zbornik Narodnog muzeja (Hommage à D. Garašanin) 14-1.
- Rendić-Miočević, D.,**
1957 *Oko datiranja srebrna zoomorfnog nakita iz goričke ostave*, Peristil 2.
- Rolley, C.**
1977 *Fibules ilyriennes dans le Parnasse*, Études Delphiques, BCH Suppl. IV.
- Stalio, B.,**
1986 *Le site préhistorique Ajmana à Mala Vrbica*, Đerdapske sveske (Cahiers des Portes de Fer) 3.
- Szabó, M.,**
1975 *Contribution à l'étude de l'art et de la chronologie de La Tène ancienne en Hongrie*, Folia Archaeologica 25.
- Teržan, B.,**
1977 *Certoška fibula (Die Certosafibel)*, Arheološki vestnik 27/1976.
- Todorović, J.,**
1971 *Katalog praistorijskih metalnih predmeta (Catalogue of Prehistorical Metal Objects)*, Beograd: Muzej grada Beograda.
1972 *Praistorijska Karaburma. I. Nekropola mlađeg gvozdenog doba (The Prehistoric Karaburma. I. The necropolis of the Later Iron Age)*, Beograd.
- Truhelka, Č.,**
1902 *Zwei prähistorische Funde aus Gorica*, WMBH 8.
1912 *Ein Tumulus der La-Tène-Periode in Mahrevići (Bez. Čajnica)*, WMBH 12.
- Vasić, R.,**
1979 *A note on the Lanceolate Fibulae*, Archaeologia Jugoslavica 16/1975.
- Velimirović-Žižić, O.,**
1965 *Nalaz u Momišićima (Trouvaille de Momišići)*, Starinar 15-16/1964-65.
- Zotović, M.,**
1987 *Problem mlađeg gvozdenog doba u zapadnoj Srbiji u svetlu otkrića u Krajčinovićima kod Priboja (Problème de l'âge du fer récent en Serbie occidentale à la lumière des découvertes à Krajčinovići près de Priboj)*, Godišnjak, Centar za balkanološka ispitivanja 25/23.

Aleksandar JOVANOVIĆ
Philosophische Fakultät
Belgrad

BEITRÄGE ZUR ERFORSCHUNG DER THRAKISCHEN TRIUMPHALIKONOGRAPHIE

Abstract: Im vorliegenden Beitrag vergleiche ich die Darstellung des Triumphs über den Feind auf dem Silbergürtel aus Lovec und auf den vergoldeten Plättchen aus Letnitsa (Bulgarien).

Zwei bedeutendere Funde vom breiteren thrakischen Territorium - der Gürtel aus Lovec und der Hortfund mit Silberplättchen aus Letnitsa - haben trotz gewisser chronologischer Unterschiede und der funktionellen Inkongruenz gemeinsame ikonographische Charakteristika, die sich in der Erzählweise und der zyklischen Darstellung grundlegender Themen widerspiegeln. Meine Absicht in diesem Beitrag ist es, auf die Möglichkeiten der entsprechenden Interpretation eines Segments dieser Darstellungen hinzuweisen. Es handelt sich um Szenen, gebunden an kriegerische Auseinandersetzungen und den Triumph, die bei beiden Funden in unterschiedlichen Formen auftreten.

Es haben sich 60 Jahre seit der Veröffentlichung des Silbergürtels aus Lovec bei Stara Zagora vollendet. Die chronologische Eingliederung in das 5.-4. Jahrhundert und die ethnokulturelle Qualifikation dieses Objekts, das I. Velkov¹ annahm, wurden in späteren synthetischen und gesonderten Arbeiten über die thrakische Kunst² nicht umgestaltet. Diese Tatsache zeugt von der Beständigkeit der ersten Assoziation und Interpretation I. Velkovs, aber auch von den bedeutenden Schwierigkeiten bezüglich einer präziseren chro-

¹ Ив. Велков, 1934, 48.

² Ив. Венедиков, Т. Герасимов, 1973, 112-113; Ив. Маразов, 1975, 30-39 mit interessanten Schlußfolgerungen über den Status der Träger dieses Gürtels.

nologischen Determination des Gürtels aus Lovec. Die Darstellungen auf diesem Objekt weisen einen abgeleiteten ikonographischen Ausdruck auf, doch beinhalten sie ein hohes Niveau sakraler dargelegter Formen, welche meiner Meinung nach unmittelbare Möglichkeiten einer näheren chronologischen Bestimmung bieten.

Auf dem Gürtel sind Szenen einer heldenhaften Jagd, der

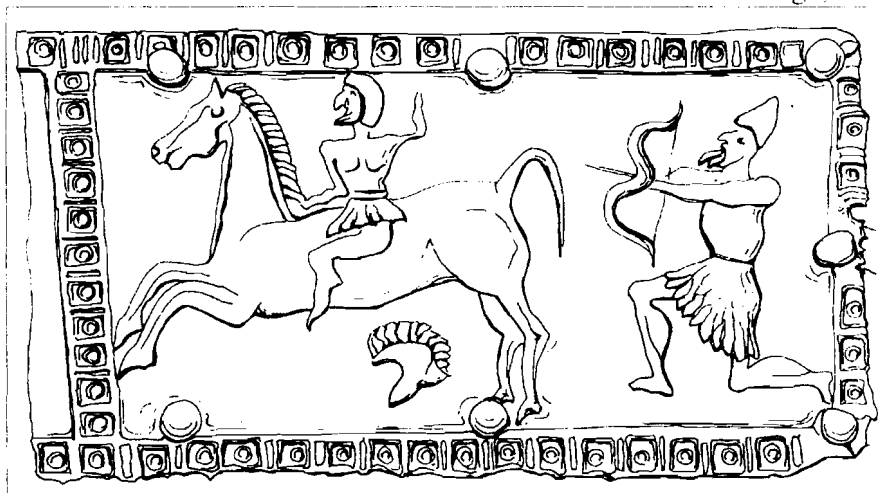

Bild 1 - Detail vom Gürtel aus Lovec

Kampf zweier einander gegenüberstehenden Tiere sowie eine reduzierte Szene der Auseinandersetzungen mit dem Feind, bzw. die Darstellung eines militärischen Triumphs abgebildet. Der Verlauf der Darstellung kann nicht klar festgestellt werden. Man erlangt den Eindruck, daß die Szenen der kriegerischen Auseinandersetzungen und der Jagd, jede in ihrer Art und Weise, initial und komplementär sind. Das wurde auch mit der gesamten ikonographischen Struktur potenziert, die sich eigentlich auf eine multiplizierte Darstellung des Schützen und Reiters in verschiedenen Aktionen gründet, jedoch in derselben Lage. Es kann angenommen werden, daß die Persönlichkeit aus der heldenhaften Jagd oder eher Königsjagd, falls die Priorität achämenidischer Vorbilder³ vorausgesetzt wird, mit jener identisch ist, die im Krieg triumphiert. Im Rahmen der Szene der Auseinandersetzung schauen Reiter und Schütze in dieselbe Richtung, die eine synergistische Aktion dieser beiden Faktoren suggeriert. Im Unterschied zum Sieger, dem Reiter, der in integraler Form dargestellt ist, wird der besiegte Feind durch eine symbolische Substitution in Form eines Helmes gezeigt, welcher unter den Füßen des Reiters liegt (Abb. 1). Obwohl er stilisiert dargestellt ist, kann der Helm gemäß seiner allgemeinen Form, der Paragnathiden und des

3 Vgl. Ив. Маразов, *op.cit.*, 34-35.

nasalen Teils zum Typ der sogenannten griechisch-mazedonisch-illyrischen Helme gezählt werden.⁴ Der Helm sowie das Schild sind ein hoher Ausdruck der militärischen Entität und des offiziellen Rangs ihres Trägers. Seine untergeordnete Position unterhalb der Füße des Reiters widerspiegeln die Vorstellung und manifestieren das Bild des gefallen und besiegt Gegners. Die Institutionalisierung dieser Darstellung kann durch Ähnlichkeiten mit den Darstellungen solcher Helme auf den Münzen der mazedonischen Herrscher Alexander I., Perdiceas II., Archelaos I. betont werden.⁵ Auf diesen Münzen werden die mazedonischen Könige durch Helme ersetzt, und diese personifizieren und materialisieren diese Institution. Mir scheint es, daß diese Möglichkeit der Identifikation für die Auflösung der Bedeutung der Szenen vom Gürtel aus Lovec wesentlich ist: das Siegerprinzip, verkörpert im Reiter, sollte wahrscheinlich mit dem König der Odrysen, Sitalkes, in Verbindung gebracht werden, und der Helm unter den Füßen des Reiters, mit dem mazedonischen König Perdiceas II., der bei diesen Zusammenstößen besiegt wurde. Im Lichte dieser Möglichkeiten kann der Gürtel aus Lovec in das Jahr 425 datiert werden, bzw. unmittelbar nach den Zusammenstößen Sitalkes und Perdiceas II. zwischen 430 und 429, über die Thukydides schreibt.⁶

Der außerordentliche Fund und der ikonographische Thesaurus der thrakischen sakralen Tradition aus Letnitsa wird sich lange Zeit durch die versteckten Wege seiner Hermeneutik offenbaren.⁷ Der in die erste Hälfte des 4. Jahrhundert datierte Hortfund beinhaltet eine große Zahl vergoldeter Silberplättchen mit Darstellungen, die in mehrere ikonographischen und thematischen Zyklen behandelt und zusammengeschlossen werden können. Dargestellt sind folgende Themen: ein Kampf zwischen Tieren, eine Wildjagd, Hierogamie,⁸ stilisierte Darstellungen der Nereide Thetis,⁹ Hygieia,¹⁰ Heros mit einem Bogen,¹¹ die Kultszene der Libation und zuletzt einige Darstellungen des Reiters mit Lanze, welche den Zyklus des Zusammenstoßes und Sieges über den Feind illustrieren. Eben diese zuletzt genannte Gruppe mit ikonographischem Inhalt, der an einen kriegerischen Konflikt gebunden ist, wird mit der Szene solchen Charakters auf dem Gürtel aus Lovec verglichen werden.

Obwohl wahrscheinlich alle Darstellungen auf den Plättchen aus Letnitsa eine innere Kommunikation und eine generelle rationale

4 Für das Areal ihrer Ausdehnung vgl. R. Vasić, 1985, 76-80.

5 SNG Cop. Maced. II, 487, 488, 495, 496, u.s.w..

6 Scholia in Thucyd. Ad 95,1: gemäß *Извори за историата на Тракия и Траките 1*, Sofia 1981, 281-282.

7 *Ив. Венедиков, П. Пандов*, 1974, 5-40.

8 *Ив. Маразов*, 1976, 1-13.

9 Diese Darstellung vom Plättchen (Inv.Nr. 583) ist in Zusammenhang mit dem Kult von Achilles Pontarchos in der Unteren Donauniederung interessant.

10 *Gold of the Thracian Horsemen*, 1987, 198, k.no. 318. Vgl. ähnliche ikonographische Konzeption bei Hygieia aus Stobi (M. Grbić, 1958, T. LXI) und der Umgebung von Veles (H. Вулић, СКА, LXXV, 1933, 19, Nr. 36).

11 In diesem Sinne sind auch die Darstellungen thrakischer Leitpersönlichkeiten mit Bogen interessant; vgl. G. Tončeva, 1980, 1-15.

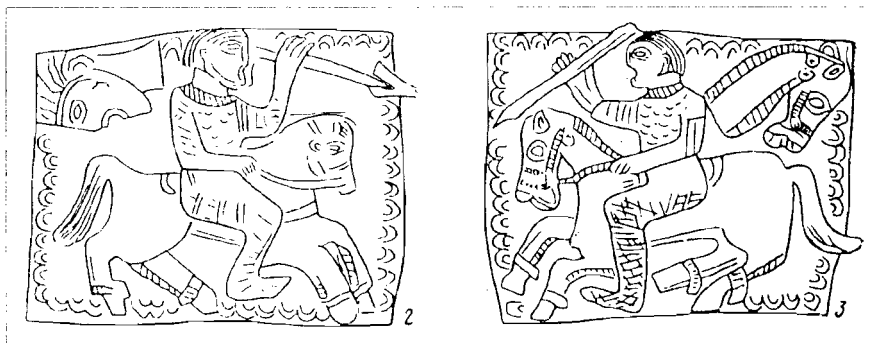

Bild 2 - Silberplättchen aus Letnitsa (Inv.Nr. 586)

Bild 3 - Silberplättchen aus Letnitsa (Inv.Nr. 588)

Beziehung aufweisen, scheint es, daß einige Zyklen ausgesondert und unmittelbarer definiert werden sollten. Auf diese Weise kann man an die Lösung des sakralen Wesenskerns dieses komplexen Fundes leichter herantreten. Ich nehme an, daß zumindest zwei Plättchen, bzw. vier - falls auch die Exemplare mit multiplizierten Darstellungen eingeschlossen werden - einen Bestandteil des konsistenten Programms bilden, und Ausdruck derselben Vorstellung sind.¹² Es handelt sich um Plättchen mit der Darstellung des Reiters mit einer Lanze in der rechten Hand, und der Darstellung eines Pferdeprotoms auf dem ersten und eines menschlichen Kopfes hinter dem Reiter auf dem zweiten Exemplar (Abb. 2, 3). Dieselbe Position der sekundären Faktoren in dieser Darstellung (Pferdeprotom und menschlicher Kopf) hinter dem Reiter verweisen gemäß der aufgrund der identischen Position abgeleiteten Analogie darauf, daß es sich um einen komplementären Inhalt des Bildes handelt. Ich nehme an, daß diese Komplementarität auf der Darstellung der Schlacht beruht, dem grundlegenden Thema dieses kleinen Zyklus. Dargestellt wurden nach meiner Meinung der Fortgang in die Schlacht und die triumphale Rückkehr mit einer Beute spezifischen Charakters. Das Segment des Zuges in die Schlacht ist auf dem Plättchen mit Reiter und dem Pferdeprotom im Hintergrund dargestellt, und das zweite Plättchen stellt die erfolgreiche Rückkehr dar, wo der Kopf hinter dem Reiter als Beute gedeutet werden sollte, bzw. als kapitaler Wesenskern des besiegten Feindes. Die Reiter auf diesen Plättchen schauen in entgegengesetzte Richtungen, was verständlich ist, da sie zwei verschiedene Bewegungsrichtungen kennzeichnen, den Fortgang und die Rückkehr. Die initiale Darstellung mit Reiter und Pferdeprotom im Hintergrund kennzeichnet meiner Meinung nach die Institution der Opferung eines Pferdes zu Beginn der Schlacht, die von einem Eid gefolgt ist, sowie von einer traditionellen als auch magi-

¹² Das sind die Exemplare Inv.Nr. 584, 586, 587, 588, bzw. Kat.Nr. 326, 327, 329 gemäß dem Katalog *Gold of the Thracian Horsemen*, 201, 202.

sehen Zusammenführung der Teilnehmer in der Schlacht. Dieser Brauch, daß vor der Schlacht ein Pferd geopfert wird, und die Eidesleistung über dem eucharistischen Opfer, ist bei den Moesianen bekannt, und neben interessanten Kommentaren in antiken Quellen beschrieben.¹³ Reliquien solcher Sitten können auch in der späten Antike mitverfolgt werden. Indem er die Brutalität der Thraker beschreibt führt Sidonius Apollinaris, an, Jugendliche würden Pferdeblut trinken und mit Stechlanzen üben.¹⁴

Die grundlegende Botschaft des Eides bei den Moesianen, die sich auf das Blut des geopfertem Pferdes gründet, ist die Versprechung, daß nach der Schlacht die Gedärme der besiegten feindlichen Führer in einem Ritual gegessen werden.¹⁵ Dieses Element der sakralen Anthropophagie bildet eine Verbindung zur Darstellung auf dem zweiten Plättchen. Es scheint, daß der abgehauene Kopf hinter dem Reiter gerade einen Überbau zur vorangegangenen Angabe kennzeichnet. Wenn der Reiter ein aktives Prinzip des Siegers darstellt, dann stellt der liegende Kopf seinen Kontrapunkt dar, bzw. den besiegten und gefallenen Feind. Mit einer solchen Rekonstruktion wird das Problem der Institution des menschlichen Opfers berührt, bzw. der ritualen Anthropophagie bei den Moesianen. Bei Florus, dieses Thema am vollständigsten kommentiert, werden die Enthauptung des besiegten Feindes und das Festmahl von ihm bei den Moesianen nicht ausdrücklich erwähnt. Florus schreibt diesen Akt den Skordisci zu, "den wildesten unter den Thrakern", jedoch in einem Zusammenhang, in dem die Moesianen nicht ausgeschlossen werden, im Gegenteil, es könnte sogar gesagt werden, daß er sie voraussetzt und direkt in solche Aktivitäten involviert.¹⁶ Der Akt der ritualen Anthropophagie, welchen Florus den Moesianen zuschreibt, setzt auch ein besonderes Verhältnis zum Haupt voraus, der höchsten personalen Entität des besiegten Feindes. Es mußte wahrscheinlich irgendwo dargebracht und ritual institutionalisiert werden. Vielleicht sollte zur Rekonstruktion dieses Aktes die bildhafte Analogie von der Goldstirnbinde aus dem Kurgan in Kurdzipsy genutzt werden, welche gleichzeitig dem skythischen Kulturkreis angehört, und auf der Krieger dargestellt sind, welche die Köpfe ihrer besiegten Feinde in Händen halten.¹⁷ Hier kann das Haupt zweifellos als ein bedeutender Bestandteil der Kriegsbeute und als ein spezifisches Zeugnis über die

13 Flor. II,26 gemäß F. Papazoglu, 1968, 47-50; dieselbe. 1969, 325, 384-5; E. Salomone Gaggero, 1981, 58-66.

14 F. Papazoglu, 1969, 378.

15 Es scheint, daß im Mythos über Diomedes, König der thrakischen Bistones', und seine Stuten, die sich mit menschlichem Fleisch ernährten, eine griechische Anspielung auf den älteren thrakischen Brauch besteht. Besonders interessant ist das Segment von Abderos Tod bei diesem Unternehmen Herakles' vgl. D.C. Kurtz, 1975, 170-172/.

16 Flor.I.39, 2-4; E. Salomone Gaggero, op.cit., 230 ff.; dieselbe. Polpudeva. 4, 1980, 108-110. Über den archäologischen Zusammenhang der Moesianen und Skordisci vgl. Z. Wozniak, Alba Regia XIV, 1975, 180-182.

17 Л.К. Галанина, 1980, 46-47, 93, Т. VII/51; den instruktiven Kommentar über dieses Objekt siehe bei Л.А. Булава, 1987, 254-57.

Heldentat angesehen werden. Die Prämissen für solche Schlußfolgerungen können bereits bei Herodots Beschreibungen skythischer kannibalischer Rituale gefunden werden.¹⁸ In diesem Zusammenhang ist die Tatsache nicht bedeutungslos, daß unter dem gesamten Inventar des Hortfunds aus Letnitsa ein starker Einfluß der Skythen zu spüren ist.

Der Brauch der sakralen Anthropophagie wurde bei den Thrakern und Getaenen registriert, die mit Recht oft mit den Moesien gleichgesetzt werden.¹⁹ Außer dem bekannten Mythos über Zalmoxis,²⁰ wo den sakralen Mittelpunkt ein menschliches Opfer bildet, stoßen wir auch in archäologischen Zusammenhängen auf eine ähnliche Vorstellung. Indem wir dieser Vorstellung folgen, erwähnen wir das Massengrab mit irregulären Bestattungen aus einem Tumulus in Histria,²¹ die Gräber von geopfert Individuen aus Enisale,²² etwas chronologisch und geographisch entferntere Gräber dieses Charakters aus Orlea in Oltenien,²³ und letztenendes auch die Darstellungen von Menschenköpfen, aufgepfählt vor dakischen Siedlungen auf der Trajanssäule.²⁴ In dieser Konstellation ist besonders der Fund eines menschlichen Schädels im Brandgrab von der Nekropole in Ravna aus dem 5.-4. Jahrhundert interessant, die mit den Moesianen in Zusammenhang gebracht werden kann.²⁵ Vielleicht ist das eine Grabbeilage ritualen Charakters, wovon die Rede war.

Aus dem Vergleich der Darstellung des Reiters, Siegers und besiegten Feindes auf dem Gürtel aus Lovec und von den Plättchen aus Letnitsa kann nur eine für weitere Bereicherungen offene Hypothese gezogen werden. Auf dem Gürtel aus Lovec ist ein reduziertes historisches Bild dargestellt, wahrscheinlich unter Einfluß achämenidischer Auffassungen über den Triumph, während auf den Plättchen aus Letnitsa ein wünschenswertes mythologisch-traditionalistisches Modell dargestellt ist, das sich eher an skythische bzw. griechische Muster eines allegorischen Charakters und allegorischer Bedeutung anlehnt.

Übertragen aus dem Bereich der theoretischen Semiologie kennzeichnen die Darstellung auf dem Gürtel aus Lovec eine konative und die Darstellungen aus Letnitsa eine faktische Funktion.²⁶

Übersetzer: Jasna Veljanovski

18 Herod., IV, 64, 65. Über die Opferung des Pferdes und Gefangenen für Arcs bei den Skythen vgl. Angabe bei Herodot (IV, 62).

19 К. Иорданов, 1975, 156 ff.; А. Фол, С. Димитров, 1984, 85.

20 I. I. Russu, Zalmoxis, PWRF, IX A2, 1967, col. 2301-2305.

21 P. Alexandrescu, 1966, 276.

22 G. Simon, 1974, 291, 299.

23 E. Comsa, 1972, 65-78.

24 Spirala V/22 (L. Rossi, 1971, 144).

25 М. Мирцев, 1962, 122.

26 P. Guiraud, 1971, 11 ff.

ПРИЛОЗИ ПРОУЧАВАЊУ ТРАЧКЕ ТРИЈУМФАЛНЕ ИКОНОГРАФИЈЕ

Резиме

У овом прилогу упоређују се представе тријумфа над непријатељем са сребрног појаса из Ловеча (сл. 1) и позлаћених сребрних плочица из Летнице (сл. 2-3).

На појасу из Ловеча приказана је редукована слика тријумфа. Испод коњаника приказан је грчко-македонско-илирски шлем што указује на субординацију елемената представе. Овакав шлем познат је са новца македонских краљева из друге половине V века и представља њихову персонификацију. Претпостављам да сцену са појаса из Ловеча треба реконструисати кроз следеће значење: коњаник - победник представља одриског краља Силталка, а шлем побеђеног македонског краља Пердику II. То је сублимирана историјска слика која се односи на њихов сукоб из 430-429. године пре нове ере (Scholia in Thucyd. Ad 95. 1).

На плочицама из Летнице, које се датују у прву половину IV века пре нове ере, приказан је коњаник са копљем у руци. На првој плочици, иза коњаника је протома коња, а на другој људска глава. Претпостављам да ове две плочице представљају циклус: одалазак и повратак из боја. Овакву могућност сугерише и различита ординација кретања коњаника. Коњска протома иза коњаника на првој плочици означава институцију жртве коња пред битку која је позната код Мега (Flor. II 26). Људска глава иза коњаника на другој плочици обележава финални тријумф, односно ратни плен специфичног карактера. То је глава побеђеног непријатеља. Ова сакрална идеја, некада и са непосредном манифестацијом препознатљивом у археолошком контексту, присутна је у религијском схватању Мега, Гета и суседних Скита.

Сведено, претпостављам да приказ из Ловеча представља историјску слику, а сцена са плочица из Летнице митолошко-традиционални модел алегоричког карактера.

ANMERKUNGEN:

Alexandrescu, P.,

1966 *Necropola tumulare*, Histria II, Bukaresti.

Булава, Ј. А.,

1987 *К атрибуцији златог колцака из Курджинског курсана*, СА, 1987/1.

Comsa, E.,

1972 *Contributie la riturile funerare din secolole II-I i.e.n. din sud-estul Olteniei*, Apulum, X, Alba Iulia.

Flor. I, 39, 2-4

Фол, А. - Димитров, С.,

1984 *Историа на Добруджа*, I, София.

Gaggero, Salomone E.,

1980 *Florus' Epitome: a Source for the History of the Thracians and Moesians*, Pulpudeva, 4.

1981 *Floro. Epitome di Storia Romana*, Ma I: nd.

- Галанпана, Л. К.,**
1980 *Курджинский курсан, Ленинград.*
- Грбић, М.,**
1958 *Одабрана грчка и римска пластика из Народног музеја у Београду, Београд.*
- Guiraud, P.,**
1971 *La semiologie, Paris.*
- Иорданов, К.,**
1975 *Проблеми гетской религии, Studia Thracica, I, София.*
- Kurtz, D. C.,**
1975 *The Men-Eating Horses of Diomedes in Poetry and Painting, JHS, 95.*
- Маразов, Ив.,**
1975 *Сюжетът "лов на силсан" в колана от с. Ловец, Археология 1975/2.*
1976 *Hierogamiÿta ot Letnica, Arheologijÿ 1976/4.*
- Мирчев, М.,**
1962 *Раннотракийският могилен некропол при с. Равна, ИАИ XXV.*
- Папазоглу, Ф.,**
1968 *Лудске жртве и трагови каннибализма код неких средьобалканских античких племена, Зборник Филозофског факултета X/1 Београд.*
1969 *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba, Sarajevo.*
- Russu, I. I.,**
1967 *Zalmoxis, PWRE, IX A2, 1967.*
- Simon, G.,**
1974 *La culture geto-daca du nord de la Dobroudja dans lu lumière des découvertes d'Enisale, Thracia III, 1974.*
- Spirala V/22,**
(L. Rossi, *Trajan's Column and the Dacian Wars*, London 1971.).
- SNG Cop. Maced. II, 487, 488, 495, 496, u.s.w.,**
Scholia in Thuecyd. Ad 95,1; in *Izvori za istorijÿta na Trakiÿi i Trakite I, Sofijÿ 1981.*
- Топчева, Г.,**
1980 *Necropola tumulaire pres du village Belogrudes, Thracia V.*
- Vasić, R.,**
1982-83 *A Contribution to the Study of "Illyrian" Helmets in North Yugoslavia, Arch. Jug. XXII-XXIII (1982-1983), Beograd.*
- Веседиков, Ив. - Павлов, П.,**
1974 *Съкровището от Летница, София.*
- Веседиков, Ив. - Терасимов, Т.,**
1973 *Тракийското изкуство, София.*
- Велков, Ив.,**
1934 *Сребърен колан от с. Ловец, Старозагорско, ИАИ, VIII.*

Буџић, Н.,

1933 СКА, LXXV, Београд 1933.

Wozniak, Z.

Alba Regia XIV, 1975, 180-182.

1987 *Gold of the Thracian Horsemen*, Montreal.

Aleksandar PALAVESTRA
Institute for Balkan Studies
Belgrade

BALKANOLOGY, ARCHAEOLOGY AND LONG-TERM HISTORY

Abstract: The paper deals with the theoretical and methodological correlation between archaeology, Braudel's structural history and Balkanology. The common denominator and the link between these disciplines is Cvijić's anthropogeographical school, and his cultural models, which were the core of the hypothetical and paradigmatic cultural models of Balkan prehistory, confirmed in a number of archaeological projects of the Institute for Balkan Studies.

During the late sixties, the need to overcome the traditionalist, "culture-historical" way of explaining the phenomena in the past resulted in a serious crisis of archaeology. The traditional archaeology was then criticized among the young, mainly Anglo-Saxon archaeologists, for it was descriptive and offered more or less uniform interpretations of archaeological material, reduced to defining cultures, influences, migrations and possible cultural diffusion. This criticism of the "traditionalist" archaeology, mainly justified, pointed to the fact that some of the commonly accepted archaeological conceptions of the time had to be reconsidered, and that some of the basic notions in use in archaeological literature, such as culture, migration or cultural influences, should undergo a thorough revision of meaning and adapt to the new theoretical and methodological framework. These were the foundations of the *New Archaeology*, which stressed the need for the new explanations of the past and the new archaeological concept. The aim was to relate the discipline to the natural sciences and to establish universal scientific laws present in human society, analogous with the laws of nature. The basic concept of the *New Archaeology* has been re-

cently summarized and compared to the traditional archaeological system by Colin Renfrew and Paul Bahn.¹ According to the authors, the objective of the *New Archaeology* was an explanation instead of a description, a study of cultural processes instead of cultural history, and, in theoretical-methodological aspects, an aspiration towards generalization - deductive instead of inductive method, formulating hypotheses and models, as well as their testing. For its orientation towards cultural processes, this archaeology is also called *processual archaeology*, or *functionalist-processual*, for its association with the functionalist school of anthropologists.

However, the aspiration towards generalization and formulation of "laws", based upon the philosophy of science of the American philosopher Carl Hempel, did not succeed in solving the basic problems of archaeological interpretation.² Instead of widening the research field, the new archaeology often dwelled upon marginal issues and unpurposeful methodological purity, thus creating the "archaeology of law and order", as ironically put by Kent Flannery.³ Historiography, somewhat earlier than archaeology, got over the influence of Hempel's hypothetical-deductive methods and universal laws, which have proven not to be applicable in this field of research either and were severely criticized.⁴ Anthropologists, from their standpoint, inspired by their research experience, also pointed to the possible dangers of the belated functionalism in archaeology,⁵ but - as is often the case - the experience of others rarely proves to be instructive, so archaeology had to fight its own way through the crisis and the misconceptions of the new theoretical view. Anyhow, the theoretical dilemma and the need to search for the new pathways in archaeology proved to be very productive, and the *New Archaeology* moved things forward, being the generator of the creation of a wide range of new concepts in archaeology, some of them stemming from the *New Archaeology* itself, while the others originated as the opposition to its ideas. Some archaeologists have sought for the new theoretical premise in the Marxist or neo-Marxist school, the others in structuralism, and yet others in the "historical idealism", thus creating the *post-processual* alternative.⁶

Contextual or *post-processual* archaeology, as defined by Ian Hodder, associated archaeology with history after a long pause. The main support is found in the historical idealism of the English historian R.G. Collingwood. In his allegiance of archaeology to history, Hodder realized and stressed the importance of the "long-term his-

1 C. Renfrew, P. Bahn, 1991, 35.

2 V. Trigger, 1989, 329-340; M. Стевановић, 1990, 185-200.

3 K. Flannery, 1973, 51.

4 W. Dray, 1969, 106-124; M. Mandelbaum, 1969, 124-140; R. Weingartner, 1969, 140-157.

5 E. Leach, 1973, 761-771.

6 I. Hodder, 1986, 77-169.

tory" and the French historiographic school of *Annales*, where the idea was conceived.⁷

The concept of "total history" - including the "long-term history" - developed by the French historiographic school of *Annales* (*Annales d'histoire économique et sociale*) was bound to influence archaeology which also aspires to study "total" past. The school of *Annales* was formed, although under a different name, in the late twenties by the works of Lucien Febvre and Marc Bloch. They provided the outlines of the new "total" history, heavily influenced by the philosophy and sociology of Emile Durkheim and the geography of Paul Vidal de la Blache and his journal *Annales de géographie*, as well as the ideas of the new historical synthesis developed by Henri Berr. The term "total history" encompasses a range of phenomena much wider than the everyday political history and forms a synthesis of different geographical, social, economic, psychological elements of the past. Synthetic and interdisciplinary approach has enabled the *Annalists* to consider the "totality" of lives of people in the past and to take a different attitude towards "events" in history, now envisaged in connection to the wider historical motions, conditioned by collective psychology (mentality), geographical setting, industry and society.⁸

Fernand Braudel further developed this intercourse of social, economic and geographic conditions with history in his famous work *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II* (1949).⁹ The ideas of the French *Annalists* have become widely popular due to this renowned book, whose main character is not the mighty Spanish king of the XVI century, but the Mediterranean itself, the lands around it and the people who have lived on its shores. It may well be said that Braudel, although the most famous among the *Annalists*, belongs to the second generation, after Febvre and Bloch, and before Jacques Le Goff and Emmanuel Le Roy Ladurie, who have continued the prolific activity of the school. Fernand Braudel conceived and studied history in three distinct planes. The first plane is the "long-term" history: "The static history of man envisaged through the relations to his environment; this history evolves slowly and very often includes persistent retrogressions, the everlasting circles, always beginning anew".¹⁰ This history of the slow rhythm, or long-term history, is not a simple geographical setting of historical events, but includes cultural and historical dimensions and synthesis of geographical and natural elements as well. It encompasses geology, climatology and geomorphology and, on the other hand, demographic movements, agriculture, commerce, trade routes, crafts etc. The other plane of Braudel's study is the middle-term history: "social history,

7 I. Hodder, 1987, 1-8.

8 А. Митрович, 1992, 371-376.

9 F. Braudel, 1990.

10 Ф. Бродел, 1992, 45.

history of groups and populations".¹¹ This social history of "groups and populations" shows social and economic structures formed under the influence of natural conditions, demographic and economic changes, slow but visible changes in mentality and attitudes of societies, states and civilizations. According to Braudel, these depersonalized, collective, but dated forces, as denoted by Febvre,¹² reflect the waves from the depths, that influence the entire life. Among these forces coming from the depths, acting upon groups and between groups, Braudel identified the most important factors (conjunctures), such as growth and decline of population, market supply and demand, increase and decrease of prices, technological and geographical discoveries, the appearance of new commodities, and the impact of these factors upon the totality of a society, way of life and historical motions. Historical events, immediate political history and the persons shaping it form the third historical plane of Braudel's system, and his third historical time: "short-term history". "The traditional history, the history according to the perception of an individual... history of events...the vibrant surface of history, the waves caused by forceful tides. This is the history replete of short, quick, forceful oscillations".¹³ Braudel described these events as sparkles lighted up only when all the necessary conditions are fulfilled, not sooner or later. All the three planes make up the "total history", although in the later works of Braudel the stress is put on the long-term history of the slow rhythm, i.e. on the questions of demography, economy and psychology that shape the history.

The focus of Braudel's research, as, for that matter, of all the *Annalists*, is on structure, not process.¹⁴ Therefore, it does not come as a surprise that the paradigm of *Annales* appeared in archaeology precisely in the moment where the alternative models for challenging processual archaeology were sought for. The school of *Annales* offered to archaeologists a new angle, hitherto neglected by the theoretical models, the one pointed towards continuity, not towards discontinuity and changes. The traditional culture-historical model paid attention to culture changes and explained them mainly in terms of migrations and influences; the processual archaeology was concerned with adaptive and systemic changes, and the Marxist and neo-Marxist archaeology with changes derived from social controversies and hidden ideology. As opposed to these approaches based upon the study of changes, the long-term history demonstrated that it is possible, even in archaeology, to focus upon continuity and perennial structures in the past.¹⁵ In Ian Hodder's book *Reading the Past* (1986) the importance of long-term history is pointed out, but more attention is

11 Ф. Бродель, 1992, 46.

12 J. Vintiliff, 1991, 7.

13 Ф. Бродель, 1992, 46.

14 А. Митровић, 1992, 381.

15 I. Hodder, 1986, 80.

paid to Collingwood's "historical idealism" and to the search for the ideas of social and symbolic context in the past. However, a year later Hodder edited the book *Archaeology as Long-Term History* (1987), where the importance of the school of *Annales* and Braudel's work is fully acknowledged, first of all in Hodder's introductory paper.¹⁶ Furthermore, Braudel's model entered archaeology due to the *center-periphery* concept, designed to explain culture contacts and trade, particularly on long distances. The archaeological concept of *center-periphery* is based upon the ideas of the historian Emmanuel Wallerstein, whose works, as well as Braudel's, treat the history of the XVI and XVII centuries. The *center-periphery* concept involves a large economic system ("world system"), comprising several cultures, with its center and periphery being economically and culturally interrelated.¹⁷ Braudel's idea of mutual dependence of economic and social structures in the Mediterranean and their slow change, influenced deeply the theoretical concept of center-periphery.¹⁸ His model of complex Mediterranean economic and social structure was even used as an analogy for commercial and social relations between the Celtic Europe and the Mediterranean in the late Hallstatt period.¹⁹ The importance of the school of *Annales* for archaeology is further pointed out in the publication *The Annales School and Archaeology* (1991), where the editor and the author of the introductory essay, John Bintliff, strongly stresses Braudel's argument that the whole human activity is aimed primarily at communicating through time and at maintaining or enlarging its area. Bintliff considers this Braudel's model of communication especially important for archaeologists, due to the fact that the objective of any archaeological research is principally the attempt to understand, that is to communicate with the makers of the material remains of the past.²⁰

The archaeology in Yugoslavia has not been in the epicenter of the methodological dispute over the last twenty years. Strongly attached to the traditionalist archaeology and the methodological concept of the German archaeological school, Yugoslav archaeology tentatively and gradually accepted the essence of the new theoretical breakthroughs and the main results of the *New Archaeology*. The more elusive methodological arguments and researches in American and West-European archaeology - that sometimes traced the new routes of research and fresh angles of observation and interpretation, but sometimes also resulted in fashionable, but vain methodological attempts - left no visible impact upon Yugoslav archaeology. However, some archaeologists from these parts showed affinity for connecting their research to other related disciplines, above all history and eth-

16 I. Hodder, 1987.

17 M. Rowlands, 1987; T. Champion, 1989.

18 M. Rowlands 1987.

19 P. Brun, 1994.

20 J. Bintliff, 1991, 13.

nology. This trend is most noticeable in the archaeological researches dealing with Balkanology, thus approaching the Yugoslav archaeology to the new theoretical concepts of the European archaeology, first of all to the one based upon the concept of "long-term" history. This theoretical trend of a part of the Yugoslav archaeology, stemming from the interdisciplinary character of Balkanology itself, has not been methodologically explicated so far.

Balkanology is an interdisciplinary research field, dealing with the Balkan Peninsula as a distinct cultural, historical, linguistic and geopolitical entity. Developed by the end of the XIX century, initially oriented towards linguistic research, synchronic and diachronic comparative analyses of the Balkan languages, Balkanology expanded its field of research to the questions of history, ethnography, literature, history of art of the Balkan peoples. Archaeological research forms an essential part of thus formulated comparative study of Balkanology and is particularly present in the Yugoslav Balkanology. The Institute for Balkan Studies of the Serbian Academy of Sciences and Arts, Belgrade, as well as the former Center for the Balkanological Research of the Academy of Sciences and Arts of Bosnia-Herzegovina in Sarajevo, are among the rare Balkanological institutions paying the due attention to the archaeological component of the research of the Balkans. This wide research concept of the Yugoslav Balkanology is the result of the fact that it is based upon the tradition of Serbian historiography and ethnography, as well as upon the principles of the anthropogeographical school of Jovan Cvijić.

As early as the end of the XIX century, the great Serbian historian and statesman Stojan Novaković (1847-1915) confronted the prevailing methodological concept of the time by arguing for the interdisciplinary approach to history, involving history itself, history of law, ethnography, geography and economy. Novaković applied this interdisciplinary, Balkanological approach in writing his study *Selo (Village)*, planned as a part of the larger project *Narod i zemlja u staroj srpskoj državi (People and Land of the Old Serbian State)*. At the time when only the historical sources contemporaneous to the events described were acknowledged as scientifically valid, he was criticized for exercising "historical ethnography".²¹ The modern historiography highly appraises the methodological approach of Novaković, stressing his successful comprehension of the "long-term" historical phenomena that enabled him to form the integral picture of the Balkan history.²² The later generations of historians, from Konstantin Jireček, Jovan Radonjić, Vasa Čubrilović, Jorjo Tadić, Aleksa Ivić, to Radovan Samardžić and many more younger scholars, have followed this Balkanological orientation founded by Novaković, that has given grounds to archaeologists to pay attention to the "long-term" phenomena. It is

21 V. Jagić, 1893, 108-117.

22 С. Біркович, 1965, 10-11; Р. Самарцић, 1966, 24-26.

noteworthy that most of these historians, as well as some of their disciples, based their work upon the researches in the Archive of Dubrovnik, the very same institution that has enabled Braudel to envisage more clearly the "long-term history" of the Mediterranean: "I still vividly remember the exhilaration felt when, in 1934, I discovered in Dubrovnik the miraculous documents from Ragusa: at last, they spoke of ships, leases, merchandise, insurance, trade... For the first time, the Mediterranean of the XVI century was before my eyes."²³ Some of these historians-Balkanologists, such as Radovan Samardžić, one of the directors of the Institute for Balkan Studies in Belgrade, were direct Braudel's disciples, thus forming just one of the many links connecting Balkanology with the French historiographic school of *Annales*.

Another among those links between Balkanology, the Balkan archaeology and the interdisciplinary research of the long-term structures is the anthropogeographical school of Jovan Cvijić. Jovan Cvijić (1865-1927), the founder of modern Serbian geography and anthropogeography, one of the leading geographers of his time, laid in his extensive scholarly opus the cornerstone of the modern Balkanology. Spending his life pondering over the physical and cultural geography of the Balkans, in his capital work *Balkansko poluostrvo (The Balkan Peninsula)*, 1918, 1922-I, 1931-II) he synthesized the whole new area of research - the anthropogeography of the Balkans.²⁴ Treating the Balkan Peninsula as the unique entity of nature and culture, Cvijić equally used the results of geomorphological, as well as historical, ethnological and anthropogeographical researches. He captured all the complexity and correlation between geomorphological traits, hydrology and natural environment in general, with cultural history, the way of life, the character of settlements, the way of production, cultural areas and even the mentality and the physical traits of the inhabitants.

Cvijić's approach to culture as a nucleus of anthropogeographical research drifted him apart from the then dominant Ratzel's geographically deterministic anthropogeographical school. Cvijić himself clearly stated his parting with Ratzel in the introduction to the French edition of *The Balkan Peninsula*: "This endeavour was even harder due to the fact that my concept of human geography differs significantly from the one formulated in the important works of Ratzel and Jean Brun. I have always thought that they exclude man from human geography and that they do not pay enough attention to the questions common to geography and sociology, but which cannot be overlooked by geography."²⁵ The association of natural and social sciences into an unique science about man and his environment, argued for by Cvijić, is rightly considered as one of the most important methodological

23 Ф. Бродел, 1992, 17.

24 Ј. Цвијић, 1987.

25 Ј. Цвијић, 1918, II: Д. Недељковић, 1968, 13.

turning-points in geography.²⁶ This attitude approached him to the French geographical school of Vidal de la Blache and to the historiographical school of the *Annales*, itself in the formative period at the time of publishing of the French edition of *The Balkan Peninsula* (1918). Lucien Febvre, the disciple of Vidal de la Blache, built his synthesis of geography and history (geohistory), later developed and elaborated by Braudel, precisely by criticizing Ratzel's geographical determinism.²⁷ Febvre wrote in 1920, rejecting the geographical determinism, that there are no *necessities*, but only *possibilities*, as well as that the natural environment influences man indirectly, via social structures and ideas.²⁸ Incidentally, Cvijić was summoned by Vidal de la Blache to hold a course on geography of the Balkan Peninsula at Sorbonne, during the World War I (1917 and 1918), and, in 1918, his book *The Balkan Peninsula* was published in Paris.²⁹ Predrag Novaković, who was the first to explicitly associate Cvijić, Braudel and the school of *Annales* and to point to the archaeological aspect of their theories, spoke of the indirect connection between Cvijić and Braudel, via the French geographical possibilistic school of Vidal de la Blache, but cautiously left impending the supposition that the Serbian geographer might have influenced his French colleagues in a direct manner, by his lectures in Paris and the book published in French.³⁰

By the conspicuous interdisciplinary character of his work Cvijić profoundly influenced the discipline of Balkanology, especially its historiographical and ethnological aspects. His research into migrations in the Balkans, origins of population and settlements, in many aspects remained unsurpassed until today, and his study *Uputstva za ispitivanje naselja i psihičkih osobina* (*Instructions for the Research of Settlements and Psychological Characteristics*, 1911) is the necessary literature for the generations of ethnographers. The intertwining of social and natural sciences in the anthropogeographical synthesis of Cvijić, as well as his bend towards sociology, built solid cultural and anthropological framework of Balkanology as a scientific discipline. Cvijić's concept of cultural belts (zones of civilization) of the Balkans illustrates the fact vividly. His concept of cultural belts has nothing in common with the German school of cultural circles (*Kulturkreisreihe*), whose method was to cluster different peoples and cultural phenomena into unique group according to some superficial formal similarities.³¹ Cultural belts, as seen by Cvijić, present a wide historical-geographical synthesis, in which a decisive role is played by geographical and geomorphological factors, an idea later developed by American anthropologists in their theory of culture areas and culture change, very

26 Д. Нелџковић, 1968; А. Стојковић, 1982, 438-439.

27 А. Митровић, 1992, 377.

28 J. Binliff, 1991, 11.

29 P. Vujević, 1957, 10.

30 P. Novaković, 1992, 23.

31 M. Filipović, 1968, 34.

influential in modern archaeology.³² Cvijić saw the cultural belts as a dynamic correlation of geomorphological and cultural phenomena. The Balkans, being the perennial junction of civilizations and the place of their contacts, saw an apparently discontinuous history of civilization.³³ This situation, according to Cvijić, led to the creation of the distinct cultural belts in the Balkans, such as the belt of the transformed Byzantine civilization, the belt of Turkish oriental influences, the belt of Western civilization and the belt of the patriarchal regime, whose actor mainly was the Dinaric anthropological type and to which Cvijić paid special attention.³⁴ This division in its criterion and character fully corresponds to the comparative synchronic and diachronic approach of the modern Balkanology, for it is not based upon national elements, but stresses the existent cultural and ethnic influences and civilizational zones in certain geographical units.³⁵ The sharp observations on cultural belts made by Cvijić bear obvious anthropological, and even archaeological dimension. He pointed that the span of the cultural belts does not depend solely upon geographical factors, but that they expand and recede, as dynamic cultural organisms. It is noteworthy to cite his "geological" - or archaeological - paradigm on cultures that lie one above the other as geological layers, or get mutually intertwined, but it still is possible to distinguish the areas where one of the cultures made more impact than the other.³⁶ This idea has not roused the attention of archaeologists, although the more minute analysis of distribution of distinct prehistoric or historic cultures and civilizations would certainly show certain approximations to the cultural belts described by Cvijić.

It is well known that Cvijić paid attention to the "psychical types" of the Balkan population, an endeavour characterized by the later scholars as the most daring, although the most disputable of all his scientific conclusions.³⁷ Strictly following his scientific principle, Cvijić saw the geomorphological traits of the terrain as the leading reference for determining certain types: "It may be concluded, based upon experience and knowledge, that certain psychical characteristics are related to respective geographically individualized areas".³⁸

The method of studying psychological types of population and associating them with certain geographic areas was applied in the French geographical school by Vidal de la Blache and his disciples, such as Lucien Febvre.³⁹ The study of "mentality" thus became an important methodological aspect, characteristic of the *Annales* school and its followers of all generations. Braudel treated "mentality" as one

32 С. Токарев, 1982; М. Филиповић, 1968, 34-35; Р. Novaković, 1992, 19-22.

33 А. Palavestra, 1981, 14.

34 Ј. Цвијић, 1987а, 69-81.

35 А. Palavestra, 1981, 14.

36 Ј. Цвијић, 1987а, 70; М. Филиповић, 1968, 34-35.

37 С. Токарев, 1982, 364.

38 А. Palavestra, 1981, 15.

39 Ж. Сион, 1921, 276-287; А. Стојковић, 1982.

of the structures active in the planes of long- and middle-term history. The treatment of "mentality" as a structure dependent upon geography, but also upon culture, the way it was conceptualized in the *Annales* school, as well as in the works of Cvijić, has become increasingly appealing for archaeologists. John Bintliff stresses that the mutual influence of the way of thinking and believing of a group, and a historical process, in all of the three planes of structural history, is a crucial concept that may well overcome the mechanistic and deterministic tendencies both in the history of the *Annales* school and the New Archaeology.⁴⁰ Predrag Novaković, on the other hand, points to the analysis of psychical types performed by Cvijić and argues for relating it to archaeological models and research. The hint made by Novaković on analogies between the Hallstatt society with the tribal system of Montenegro and a kind of prestige gift economy that existed among them, may be especially interesting.⁴¹

Although archaeology rarely explicitly stated its theoretical links to the anthropogeographical school of Cvijić, numerous archaeological projects of the Institute for Balkan Studies, Belgrade, used his cultural models - as well as the models of Balkanological ethnography and historiography - in forming hypothetical and paradigmatic cultural models of prehistory of the Balkans.

The research of the prehistoric settlements in the microregion of the Ribarska river near Kruševac (central Serbia), undertaken in 1985 and 1986 by the Institute for Balkan Studies, was well founded upon the models akin to the "long-term history".⁴² The starting supposition was that the existing ethnographic and historical data on the pre-industrial village of the central Balkans may provide for forming hypotheses on the prehistoric habitation of the region. These hypotheses were to be tested by the planned archaeological field research. The model of "rural continuity" was based upon the presumptions on economic rationalism both in prehistoric and historic times. The idea itself of the continuity of the basic productive and economic realities of the rural life in the Balkans was implicitly present earlier, in the ethnographic sources of the anthropogeographical school of Cvijić, but also in the archaeological synthesis of the Balkanic prehistory. Ethnographic and historical material pointed to the existence of two distinct socio-economic systems in this area during the Middle Ages and the pre-industrial modern period: sedentary agriculture and nomadic cattle-breeding - as well as to the specific respective criteria in choosing a habitation. By comparing the known data on geographical setting of the prehistoric habitations and the economy in certain stages of prehistory with the ethnographic ma-

40 J. Bintliff, 1991, 11.

41 P. Novaković, 1992, 26.

42 A. Bankoff, A. Palavestra, 1986; A. Palavestra, A. Benkof, 1986; A. Palavestra, A. Benkof, 1986a.

terial, the archaeological models of habitation in the prehistory of the central Balkans were formed. This method, based upon the combined ethnographic, anthropogeographic and archaeological data, pointed to the three elementary models of habitation in the prehistory of the Morava River valley and central Serbia in prehistory.

During the Vinča period (Late Neolithic), the model assumed sedentary sites at the fringes of the alluvia along the middle course of smaller rivers, at certain distance from the Morava valley itself. The land was suitable there for mattock agriculture, and the wooded lake terraces next to alluvium offered hunting and gathering possibilities, as well as good pastures for herds. Eneolithic and Early Bronze Age settlements, according to the model, were small and scattered (the *starovlaški* type of village by Cvijić), that may well have been the consequence of the greater self-sufficiency of households and the orientation towards nomadic cattle-breeding. The diverse agriculture required other criteria in choosing the site of habitation, now more frequent in upper streams of smaller rivers, and on moderate altitudes above the lake terraces. During the Late Bronze and Early Iron Ages the model assumed several different types of habitation, as a consequence of the appearance of the specialized groups of cattle-breeders, procuring animal products for the larger sedentary agricultural population. The development of such a symbiotic system, in which the cattle-breeders practised the horizontal nomadic large-scale movements, as well as the ones on short distances, resulted in the appearance of at least three distinct types of habitation. The first type is a cattle-breeders' habitation near to summer pastures in mountains, the second type - the ones near winter pastures in planes and river valleys, and the third type is sedentary agricultural habitation. The latter, archaeologically the most readily recognized, might have been hierarchically organized. The model assumed their position on limits between two or more ecological zones (such as forest fringe), as well as by the main communications, although they retained the diffuse (*starovlaški*) pattern. The archaeological field research and the testing of the model have proven the presumptions on type and position of the Neolithic settlements, as well as the ones of the Late Bronze and Early Iron Ages.⁴³

Another archaeological model founded upon the principles of Cvijić's anthropogeography of the Balkans and the results of his school, dealt with the phenomenon of the princely tombs of the Early Iron Age in the central Balkans and the prestige goods exchange.⁴⁴ The geographical distribution of the rich princely tombs, as well as the character of the luxury items imported from the Mediterranean, suggested the importance that communications and the control over

43 A. Bankoff, A. Palavestra, 1986; A. Palavestra, A. Benkof, 1986; A. Palavestra, A. Benkof, 1986a.

44 A. Palavestra, 1989; A. Palavestra, 1993, 281-288; and 1994.

them had in this epoch of the history of the Balkans. The works of Jovan Cvijić, as well as other anthropogeographers, ethnographers and historians, have offered the abundant material on the main natural communications connecting the Adriatic (and the Mediterranean) with the Balkan hinterland. The three main routes, in use for centuries, were: *Via Egnatia*, from Drač, via Ohrid to Thessaloniki; the *Skhoder-Prizren route* from Leš and Skhoder to Metochia and Kosovo; and, finally, the *Dubrovnik route*, over Trebinje to Novi Pazar and western Serbia. The princely tombs are situated not only along these routes, but on their most important junctions. Such a distribution of the princely tombs pointed to the specific mode of trade in central Balkans in the Early Iron Age. The supposed way of life of the paleo-Balkan tribes, including permanent mobility, nomadism and a specific type of settlement, does not imply the development of prominent redistributive centers. On the contrary, the distribution of the rich tombs points to the caravan-trade in prehistory, the same as is well known to have been operating along these same routes during the Roman, medieval, and even modern times. It was probably the caravan-trade model that included the control and "possession" of routes. The princes of the central Balkans had abundant goods to offer in exchange for the Mediterranean luxury, offered to them both for economic and political reasons.⁴⁵ The review of the goods exported from this region during the Middle Ages may offer a fairly exact approximation of the merchandise exchanged in prehistory. The list includes hides, wool, furs, cattle, wax, honey, but also some rare plants, pigments and slaves. This model of trade has been shaped on the basis of the distribution of the princely tombs and the recent research of society and economy of the prehistoric Europe in the first millenium B.C.⁴⁶ However, the basic structure of the model, as well as the material itself, was provided by the works of Jovan Cvijić and his disciples among the Yugoslav historians and ethnographers.⁴⁷

While conceptualizing a theoretical model or an interpretation of the finds from the Balkans, archaeologists may always consult virtually infinite material recorded by Cvijić and the researchers of his anthropological school, respectively geographers, historians or ethnologists. Accordingly, the researchers of the Mediterranean almost always can count on useful and beneficial hints from Braudel's material. However, it would be extremely erroneous and superficial to consider the Balkanology of Cvijić, or its counterpart, Braudel's "total history", as a collection of suitable analogies and examples. The concepts of Cvijić and Braudel offer a greater challenge to archaeologists. This theoretical system is a signpost to the discovery of enduring and deeply hidden structures of the past. These structures are not definite

45 S. Babić, 1990.

46 K. Kristiansen, J. Jensen, eds., 1994.

47 A. Palavestra, 1989.

or eternal, but stagnant and inert. Archaeology, together with other related disciplines, may render a part of these structures and the rhythm of their slow motions visible and comprehensive.

Translated by Staša Babić

АРХЕОЛОГИЈА, БАЛКАНОЛОГИЈА И ИСТОРИЈА ДУГОГ ТРАЈАЊА

Резиме

Балканологија је интердисциплинарна научна област која се бави Балканским полуострвом као посебном културноисторијском, лингвистичком и геополитичком целином. Настала крајем XIX и почетком XX века, у почетку углавном усмерена на лингвистичка проучавања, синхроничне и дијахроничне компаративне анализе балканских језика, балканологија је у XX веку проширила своје области истраживања и на питања историје, етнографије, књижевности, историје уметности, балканских народа. Проучавање балканске археологије у склопу оваквих компаративних студија данас је важан аспект балканологије, посебно заступљен у југословенској балканологији. Балканолошки институт САНУ (Београд), као и некадашњи Центар за балканолошка испитивања АНУБиХ (Сарајево), међу ретким су балканолошким институцијама у свету које су обухватале и археологију и посвећивале велику пажњу археолошким проучавањима Балкана. За овакав широк истраживачки спектар југословенска балканологија може да захвали, између осталог, и чињеници да је утемељена на принципима антропогеографске школе Јована Цвијића.

Јован Цвијић (1865-1927), оснивач модерне српске географије и антропогеографије, један од водећих географа свог доба, поставио је у своме великом научном опусу темеље модерне балканологије. Целог живота наднесен над проблемима физичке и културне географије Балкана, које је сумирао у свом капиталном делу *Балканско полуострво* (1918, 1922-4, 1931-11), Цвијић је синтетизовао читаву нову науку - антропогеографију Балкана. Посматрајући Балканско полуострво као јединствену целину природе и културе, Цвијић се служио у подједнакој мери резултатима геоморфолошких као и историјских, етнолошких и антропогеографских истраживања. Уочио је сву повезаност геоморфолошких особина, хидрологије и природне средине уопште, са културном историјом, начином живота, карактером насеља, начином припремања, културним појасевима, отвореношћу или затвореношћу неке средине, па и менталитетом и психичким особинама становништва. Цвијићево сагледавање *културе*, као језгра антропогеографског проучавања удаљило га је од, тада доминантне, Раделове географски детерминистичке антропогеографске школе. У теоријском смислу, могу се уочити многе сродности између Цвијићеве антропогеографске школе и француске историографске школе *Анала*, нарочито Броделове "историје дугог (и средњег) трајања".

Југословенска балканологија управо се развијала на основама та два, веома сродна теоријска система - Цвијићеве антропогеографске школе, која је изнедрила балканологију, и "историје дугог трајања" за коју се залагао још Стојан Новаковић, а у извесној мери и Броделове школе, која је утицала на балканолошку историографију. Није случајно да је оснивач и први директор Балканолошког института САНУ био Цвијићев ученик и следбеник Васо Чубриловић, а да је његов наследник на месту директора исте институције, био Радован Самарџић, Броделов ђак.

Иако је археологија у оквиру балканологије ретко експлицирала своју теоријску повезаност са Цвијићевом антропогеографском школом, у више археолошких пројеката Балканолошког института САНУ, Цвијићеви културни модели

(и модели балканолошке етнологије и историографије), управо су послужили за формирање хипотетичких и парадигматских културних модела балканске праисторије (Палавестра 1981, 1989, 1993, 1994; Бенкоф и Палавестра 1986.). У тренутку када се археологија окреће Броделовој историографији и парадигми *Анала*, као могућој бази нових интерпретативних модела, Цвијићева антропогеографска школа и балканолошка археологија могу бити, у најмању руку, корисни сапутници.

BIBLIOGRAPHY

Babić, S.,

1990 *Graeco-Barbarian Contacts in the Early Iron Age Central Balkans*, *Balcanica XXI*, 165-183.

Bankoff, A., Palavestra A.,

1986 *Prehistoric Settlements in the Ribarska Reka Microregion near Kruševac*, *Balcanica XVI-XVII*, 17-41.

Bintliff, J.,

1991 *The contribution of an Annaliste/structural history approach to archaeology*, *The Annales School and Archaeology* (J. Bintliff ed.), Leicester - London, 1-33.

Braudel, F.,

1990 *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, London.

Бродел, Ф.,

1992 *Списи о историји*, Београд.

Brun, P.,

1994 *From Hallstatt to La Tène Period in the Perspective of the Mediterranean World Economy*, *Europe in the First Millennium B.C.* (K. Kristiansen & J. Jensen eds.), Sheffield, 57-65.

Champion, T.,

1989 *Introduction. Centre and Periphery - Comparative Studies in Archaeology* (T. Champion ed.), London, 1-21.

Цвијић, Ј.,

1918 *La Péninsule Balkanique, Géographie humaine*, Paris.

1987 *Балканско полуострво*. Сабрана дела књ. 2, Београд.

1987a *Културни појаси Балканског полуострва*. Говори и чланци, Сабрана дела књ. 3/1, Београд, 55-81.

Тирковић, С.,

1965 *Село Стојана Новаковића*. Стојан Новаковић, Село, Београд, 7-12.

Gray, W.,

1969 *The Historical Explanation of Actions Reconsidered*. *Ideas of History* (R. Nash ed.), New York, 106-124.

Филиповић, М.,

1968 *Јован Цвијић и српска етнологија*. Цвијићев зборник (ур. М. Лутовац), Београд, 27-42.

Flannery, K.,

- 1973 *Archeology with a Capital S. Research and Theory in Current Archeology* (C. Redman ed.), New York, 47-58.

Hodder, I.,

- 1986 *Reading the Past*, Cambridge.
1987 *The contribution of the long term. Archaeology as long-term history* (I. Hodder ed.), Cambridge, 1-8.

Jagić, V.,

- 1893 *Село. Из дела "Народ и земља у старој српској држави" од Стојана Новаковића, Београд 1891, 8^о, VII. 261. Archiv für slavische Philologie 15. 108-117.*

Kristiansen, K., Jensen, J., eds.

- 1994 *Europe in the First Millennium B.C.*, Sheffield.

Leach, E.,

- 1973 *Concluding Address. The Explanation of Culture Change. Models in Prehistory* (C. Renfrew ed.), London, 761-771.

Mandelbaum, M.,

- 1969 *Historical explanation: The problem of "Covering Laws"*. Ideas of History (R. Nash ed.), New York, 124-140.

Митровић, А.,

- 1992 *Историјски списи Фернана Бродела. Фернан Бродел, Списи о историји, Београд, 371-383.*

Novaković, P.,

- 1992 *Po Marxu in pred Braudelom: Geografska šola Jovana Cvijića in arheologija*, Arheo 15, 8-28.

Новаковић, С.,

- 1965 *Село*, Београд.
1966 *Из српске историје*, Београд.

Недељковић, Д.,

- 1968 *Основни методолошки преокрет у Цвијићевом научном делу, Цвијићев зборник* (ур. М. Лутовац), Београд, 9-15.

Palavestra, A.,

- 1981 *Balkanologija Jovana Cvijića*, Istraživač 1, 13-15.
1989 *Модели трговине и друштвене структуре на централном Балкану гвозденог доба*, Balcanica XX, 191-209.
1993 *Praistorijski ćilibar na centralnom i zapadnom Balkanu*. Beograd.
1994 *Prehistoric Trade and a Cultural Model for Princely Tombs in the Central Balkans*. Europe in the First Millennium B.C. (K. Kristiansen & J. Jensen, eds.), Sheffield, 45-56.

Palavestra, A., Benko, A.,

- 1986 *Pozlatska reka, naselje poznog bronzanog doba*, Arheološki pregled 1985, 67-68.
1986a *Праисторијско насељавање у микрорегији Рибарске реке код Крушевца*, Гласник Српског археолошког друштва 3, 51-62.

Renfrew, C., Bahn P.,

1991 *Archaeology. Theories, Methods and Practice*, London.

Rowlands, M.,

1987 *Centre and periphery: a review of a concept*. Centre and Periphery in the Ancient World (M. Rowlands, M. Larsen & K. Kristiansen eds.). Cambridge, 1- 11.

Самарић, Р.,

1966 *Стојан Новаковић у српској историографији*. Стојан Новаковић, Из српске историје, Београд, 7-57.

Сион, Ж.,

1921 *Нова област у антропогеографији*, Гласник Српског географског друштва 5, 275-288.

Стевановић, М.,

1990 *"Нова археологија": да ли она има будућност?*. *Balkanica* XXI, 185-200.

Стојковић, А.,

1982 *Јован Цвијић о проблемима "научног духа и научне методе"*, Научно дело Јована Цвијића (ур. Р. Лукић, М. Лутовац, Д. Недељковић и П. Стевановић), Београд, 421-442.

Токарев, С.,

1982 *Научная методология Иована Цвичича и антропогеографическое направление в западноевропейской науке*, Научно дело Јована Цвијића (ур. Р. Лукић, М. Лутовац, Д. Недељковић и П. Стевановић), Београд, 353-364.

Trigger, В.,

1989 *A History of Archaeological Thought*, Cambridge.

Вујелић, П.,

1957 *Живот и јавни рад Јована Цвијића*, У спомен тридесетогодишњице смрти Јована Цвијића (ур. П. Јовановић), Београд, 5-13.

Weingartner, R.,

1969 *The Quarrel About Historical Explanation*. *Ideas of History* (R. Nash ed.), New York, 140-157.

Živko MIKIĆ
Philosophische Fakultät
Belgrad

BEITRAG ZUR ANTHROPOLOGIE DER SLAWEN AUF DEM MITTLEREN UND WESTLICHEN BALKAN

Abstract: Der Slawisierungsprozeß stellt in der biophysikalischen Anthropologie ein außerordentlich wichtiges Forschungsgebiet dar, besonders wenn es sich um den Balkanraum handelt. Die Geschichte, Archäologie und Linguistik befassen sich bereits längere Zeit mit dieser Forschungsproblematik, und leisteten zur Erfassung dieses Prozesses einen außerordentlich wertvollen Beitrag. Die Anthropologie - eine junge Wissenschaft vor allem in unserer Mitte - hat sich jedoch erst in jüngster Zeit den angeführten Wissenschaften im Rahmen der Erforschung der Slawen und des Slawisierungsprozesses überhaupt angeschlossen. - In diesem Beitrag werden verfügbare anthropologische Serien präsentiert, die den Slawen vom Territorium des mittleren und westlichen Balkans zugeschrieben werden: Vinča, Brestovik, Sveti Erazmo, Radolište, Vukovar, Bijelo Brdo, Mravince, Čipuljić, Bribir, Nin/Ždrijac, Baltine bare und Ptuj. - Nach einer multivariablen Cluster-Analyse erwies es sich, daß sich anthropologisch aufgrund osteometrischer Angaben zwei Blöcke der mittelalterlichen Bevölkerung abzeichnen, bedingt benannt - mittelbalkanisch und westbalkanisch.

Nach einer vergleichenden anthropologischen Analyse der zur Verfügung stehenden etwa sechzig Skelettserien, die den Slawen vom großen Territorium zwischen dem Don-Fluß, dem Baltikum, der Oder und des Balkans zugeordnet werden, mit welcher festgestellt wurde, daß eine klassische linguistische Aufteilung der Slawen in östliche, westliche und südliche Slawen jeglicher anthropologischen Grundlage entbehrt,¹ hat sich der Autor dieses Beitrags zu einer detaillierten Analyse einer dieser großen Gruppierungen der Slawen entschieden, konkret - für den Raum des mittleren und westlichen Balkans. Gemäß dem Grad der anthropologischen Erforschung ver-

1 Ž. Mikić, 1991, 38-42.

fügt er über insgesamt 12 Skelettserien, welche anthropologische Kriterien erfüllen, und in eine umfassende Analyse eingefügt werden können.

1 - Vinča befindet sich etwa 15 km südöstlich von Belgrad, direkt am Donau-Ufer. Es stellt das Eponym der Kultur des jüngeren Neolithikums auf dem Territorium des Balkans dar. Außer der kulturellen Stratigraphie von etwa 10 Metern bildet eine altserbische Nekropole die jüngste Schicht. Die jüngsten archäologischen Ausgrabungen dieser mittelalterlichen Nekropole begannen 1978, wobei sie zeitweise fortgesetzt werden. Es wurden annähernd 1 000 Skelette entdeckt, die Großteils in die Zeit zwischen dem 9. und 11. Jahrhundert datiert werden. Ihre anthropologische Bearbeitung veröffentlichte der Autor dieses Beitrags.² - Entsprechend dem Erhaltungsgrad wurden 576 individuelle Skelette ausgesondert, wobei beide Geschlechter sowie Kinder eingeschlossen sind. Die erhaltenen anthropologischen Resultate gründen sich auf 243 Männer- und 112 Frauenschädel. Die errechneten Indizes zeigen, daß die Männer- schädel im Durchschnitt mesokran, hypsikran, akrokran, hypsizephal, eurymetop, u.s.w. sind. Die Frauenschädel gehören gemäß denselben Indizes zur selben Kategorie. Die innere Struktur dieser Bevölkerungsgruppe ist jedoch nicht homogen, was sich auf beide Geschlechter bezieht. Der Autor stellte das Vorhandensein sehr starker Ehebarrieren unter den altansässigen und neu hinzugekommenen Slawen fest, d.h. zwischen dem robusten leptodolichomorphen und dem ebenfalls robusten brachymorphen Typ von Menschen - anthropologisch ausgedrückt.³ - Die gemeinsame Nekropole und die sehr wahrscheinlich gemeinsame Siedlung, was mit der archäologischen Methodologie noch nicht festgestellt wurde, fallen in einen anderen Zusammenhang der Problematik über diese Nekropole.

2 - Brestovik befindet sich etwa 40 km südöstlich von Belgrad. In seiner Nähe wurde Mitte der sechziger Jahre eine altserbische Nekropole archäologisch erforscht, welche in die Zeit zwischen dem 13. und 14. Jahrhundert datiert wird. Die anthropologischen Funde bearbeitete und veröffentlichte Z. Gavrilović.⁴ Von insgesamt 450 individuellen Skeletten wurden 54 Männer- und 57 Frauenschädel mit der anthropologischen Analyse abgemessen. Es wurde festgestellt, daß diese Schädel großteils brachykran und dann mesokran sind. Diese Skelettserie zeichnet sich weiterhin durch eine breite Stirn, eine enge Nasenöffnung sowie hoch modellierte Augenhöhlen (Hypsikonchie) aus. Der frontomandibulare Index weist überwiegend mesomandibulare Werte auf, u.s.w.. - Mit Rücksicht auf die zeitliche Zugehörigkeit und den großen Anteil brachykraner Schädel ist bei dieser Serie der altserbischen Skelette ein starker Einfluß der altansäs-

2 Ž. Mikić, 1989, 135-144.

3 Ž. Mikić, 1985, 79-83.

4 Ž. Galović, 1962/63, 243-249.

sigen Bevölkerung offensichtlich, was sich auch durch diese gesamte multivalente anthropostatistische Analyse zeigen wird.

3 - Sveti Erazmo liegt am westlichen Ufer des Ohrid-Sees, etwa 5 km von Ohrid entfernt. Die Nekropole wird in einen älteren Horizont, der zeitlich in das 7. und 8. Jahrhundert fällt, und in einen jüngeren Horizont aufgeteilt, dem die Zeit zwischen dem 9. und 11. Jahrhundert entspricht. Der ältere Horizont bzw. die ältere Nekropole ist ihrem anthropologischen Inhalt nach sehr bescheiden, so daß sie ungenügend osteologisches Material für eine umfassendere anthropologische Analyse bot. - Die jüngere altslawische Nekropole mit 91 individuellen Skeletten wurde detaillierter bearbeitet.⁵ Es wurde festgestellt, daß die Männerschädel dieser Serie im Durchschnitt mesokran, akrokran und metriokran sind. Im Gegensatz zu ihnen sind die Frauenschädel brachykran, mittlerer Höhe und mesoprosop. Es überwiegt jedoch ein leptodolichomorpher anthropologischer Typ mit Schädeln mittlerer Länge. Es ist auch ein leptobrachymorpher Typ präsent, der sich durch Brachykranie und Mesoprosophie auszeichnet. - Im Falle dieser Nekropole ist ersichtlich, daß sich die neu hinzugekommene altslawische Population in bedeutender Zahl bereits mit der autochthonen, elementaren brachykranen Bevölkerung zu vermischen begann.

4 - Radolište befindet sich am nördlichen Ufer des Ohrid-Sees, in geringer Entfernung von Struga. Das anthropologische Material von älteren Ausgrabungen wurde nicht aufbewahrt, jedoch wurde mit Hilfe archäologischer Kriterien festgestellt, daß der Ansiedlung der Slawen die Komani-Kultur voranging. In den späten siebziger Jahren setzte das Museum aus Ohrid die Ausgrabungen fort, aus denen 116 individuelle Skelette stammen, die in die Zeit zwischen dem 9. und 11. Jahrhundert datiert werden. Mit einer detaillierten anthropologischen Bearbeitung wurden 45 Männer- und 48 Frauenschädel erfaßt.⁶ Es wurde festgehalten, daß die Männerschädel im Durchschnitt mesokran, hypsikran, akrokran und eurymetop sind. Die Frauenschädel sind ebenfalls mesokran, wobei sich die übrigen Indizes unterscheiden (akrokran, metriokran, metriometop). - Was die innere Struktur dieser altslawischen Populationsgruppe anbelangt so wurde nur eine relative Homogenität festgestellt, wobei die Mischung mit der autochthonen Bevölkerung hervorgehoben werden muß.

5 - Vukovar liegt an der Mündung der Vuka in die Donau, wobei die Spuren der ältesten Ansiedlung auf dieser Lokation mehrere Jahrtausende alt sind. In den frühen fünfziger Jahren dieses Jahrhunderts wurde eine altslawische Nekropole ausgegraben, die zur Kultur von Bijelo Brdo gezählt wird. G. Pilarić bearbeitete 101 Männer- und 57 Frauenskelette.⁷ Anthropologische Maße bekam man für 88 Männer- und 53 Frauenschädel. Sie sind im Durchschnitt meso-

⁵ M. Štefančić, 1988, 1-163.

⁶ Z. Mikić, 1984, 5-109.

⁷ G. Pilarić - I. Schwidetzky, 1987, 1-15.

kran, wobei sich der Wert des Längs- und Breitenindex bei den Geschlechtern nur unwesentlich unterscheidet. Es wurde eine extreme Höhe der oberen Gesichtshälfte festgestellt, die an die mongolische Bevölkerung gebunden wird, welche aus Osteuropa und Westasien in diese Regionen gelangte.

6 - Bijelo Brdo ist ein Dorf östlich von Osijek, am rechten Drauf- Ufer. Mit den ältesten Ausgrabungen begann man Ende des vergangenen Jahrhunderts und setzte sie 1907 fort, als bereits feststand, daß es sich um eine große slawische Nekropole handelt (nach der auch die Kultur von Bijelo Brdo benannt wurde). Dann wurden 1947/48 die archäologischen Ausgrabungen fortgesetzt, jedoch an einer neuen Lokation. Die Schädel aus früheren Ausgrabungen bearbeitete G. Pilarić.⁸ Sie stellte fest, daß die Männerschädel aus dieser Gruppe sehr heterogen sind, d.h. daß es ein ganzes Spektrum zwischen nordiden bis zu brachykranen mit paläoeuropäischen Charakteristika gibt. Im Gegensatz zu ihnen sind die Frauenschädel homogen, daneben alle brachykran und werden dem Alpen-Mongolen-Typ zugeordnet.

F. Ivaniček hat die menschlichen Überreste, die aus jüngeren Ausgrabungen stammen, anthropologisch bearbeitet.⁹ Sie stammen aus 66 Gräbern. Er schlußfolgert, daß in physisch-anthropologischer Hinsicht der nordide Typ dominant ist, wie auch bei den übrigen Slawen jener Zeit, d.h. "bei diesen Einwohnern sind den osteologischen Befunden nach mongoloide und nordide Rassenkomponenten deutlich zu unterscheiden, und in kulturell-anthropologischer Hinsicht handelt es sich um eine gemischte awarisch-slawische Kultur".

7 - Mravince befindet sich im Hinterland von Split. Im Laufe der dreißiger Jahre dieses Jahrhunderts führte Lj. Karaman Ausgrabungen auf dieser altkroatischen Nekropole durch. Das osteologische Material von diesen archäologischen Ausgrabungen wurde zum Teil im Archäologischen Museum in Split deponiert, so daß der Autor des Beitrags kürzlich die erste anthropologische Bearbeitung der erhaltenen Schädelgruppe unterschiedlicher Geschlechter und unterschiedlichen Alters durchführte.¹⁰

Konkret, anthropologisch wurden 27 Schädel bearbeitet, von denen 18 dem männlichen und die verblieben 9 dem weiblichen Geschlecht zugeordnet wurden. Was die Morphologie dieser Schädel angeht, erwies es sich, daß unter 6 primären Indizes 4 gleiche Kategorien für beide Geschlechter sind: der Längen- und Breitenindex hat dolichokrane und der Höhen- und Längenindex orthokrane Werte, der Index der oberen Gesichtshälfte weist mittelhohe Werte auf, während der orbitale Index mesokonch ist und mittelhohe Orbitale aufweist. - Das gemeinsame Merkmal dieser Schädelgruppe ist eine kurvooccipitale Dolichokranie ohne das Vorhandensein einer

⁸ G. Pilarić, 1968, 263-289.

⁹ E. Ivaniček, 1949, 111-115.

¹⁰ Ž. Mikić, 1990, 225-232.

brachykranen Planoccipitalie, so daß sie der Population nach an die neu hinzugekommenen Gruppen der Slawen im Hinterland der Adriaküste gebunden werden können.

8 - Čipuljić liegt einige Kilometer nördlich von Bugojno entfernt, d.h. etwa 70 km nordwestlich von Sarajevo. Ältere archäologische Ausgrabungen wurden zwischen 1959 und 1968 durchgeführt, und von ihnen stammt das anthropologische Material aus 342 Gräbern, die St. Klug zur Bearbeitung überlassen wurden.¹¹ - Das anthropologische Material von jüngeren Ausgrabungen, nach 1970, wurde noch nicht bearbeitet. Was die Zeitdauer dieser bosnischen Nekropole anbelangt beginnt diese mit dem 9. Jahrhundert und dauert bis zum 12. Jahrhundert, und mit geringen Ausnahmen auch bis zum 15. Jahrhundert.

Aus der Gruppe der Skelette aus älteren Ausgrabungen hat St. Klug 59 Männer- und 60 Frauenschädel ausgemessen. Er stellte fest, daß den Männerschädeln ein mesodolichomorpher Habitus mit einer starken leptoprosopen Komponente entspricht. Es sind auch brachykrane Schädel anzutreffen, wobei ein typischer Schädel des dinarisch-anthropologischen Typs nur in einem Falle registriert wurde. Bei den Frauenschädeln konnte kein dominanter anthropologischer Typ festgestellt werden.

9 - Bribir ist der Name eines Dorfes in der Nähe von Skradin. Bribirska glavica ist als eine späte urgeschichtliche Siedlung bekannt, und danach als römische Befestigung Varvaria. Die altkroatischen Nekropolen wurden in jüngster Zeit ausgegraben, so daß eine als Bribir 1 gekennzeichnet und in die Zeit zwischen dem 9. und 11. Jahrhundert datiert wird, während die jüngere als Bribir 2 gekennzeichnet wurde, und archäologisch noch nicht veröffentlicht ist. Die anthropologischen Überreste bearbeitete G. Pilarić,¹² wobei für die Bedürfnisse dieser multivariablen Analyse nur die ältere Nekropole (Bribir 1) in Betracht gezogen wurde. Die Serie aus dieser Nekropole zählt 23 Männer- und 17 Frauenschädel. Sie sind im Durchschnitt dolichokran, wobei hinzugefügt werden muß, daß die Dolichokranie beim männlichen Geschlecht ausgeprägter ist. Weiterhin ist eine extrem geringe Gesichtsbreite mit einer relativ geringer Gesichtshöhe präsent. - Es wird die Auffassung vertreten, das könnte der Einfluß des anthropologischen Mittelmeertyps im Raum der Adriaküste sein.

10 - Nin / Zdrijac ist eine altkroatische Nekropole, die in das 8. und die erste Hälfte des 9. Jahrhunderts datiert wird. Sie befindet sich in der Nähe von Zadar, direkt an der Meeresküste. Sie liegt über einer älteren illyrischen sowie über einer römischen Nekropole. Von der anthropologischen Analyse wurden 251 individuelle Skelette erfaßt, deren Resultate M. Stefančić publizierte.¹³ Sie stellte fest, daß die Schädel aus dieser Serie lang, schmal und mittlerer Höhe sind. -

¹¹ St. Klug, 1988, 16-33.

¹² G. Pilarić - J. Schwidetzky, 1987, 1-15.

¹³ M. Stefančić, 1987, 131-139.

Die mittelalterliche Bevölkerung von Nin war im Durchschnitt dolichokran, wobei es etwa 60% hyperdolichokraner oder dolichokraner Schädel gibt, während die übrigen mesokran und nur 8 brachyokran sind. Charakteristisch für sie ist der leptodolichomorphe und evridolichomorphe anthropologische Typ. Nur bei einigen Vertretern dieser Bevölkerungsgruppe sind mongoloide Elemente ausgeprägt, was mit der Anwesenheit der Awaren in Verbindung gebracht wird.

11 - Baltine Bare befinden sich in der Nähe von Prijedor. Die umliegende Nekropole wird zwischen das 10. und 11. Jahrhundert datiert. Archäologisch wurden 243 individuelle Skelette ausgegraben, und anthropologisch wurden 48 Männer- und 60 Frauenskelette bearbeitet. Die Schädel dieser Bevölkerungsgruppe der alten Slawen sind im Durchschnitt dolichokran und akrokran. Das Gesicht ist leptoprosop. G. Pilarić unterscheidet hierbei 2 anthropologische Typen.¹⁴ Einen hyperdolichokränen und dolichokränen Typ mit hohen Schädeln und leptoprosopem Gesicht, und einen mesokränen Typ mit flach eingewölbtem Schädeln und breitem Gesicht. Bei einigen Vertretern sind auch kombinierte Charakteristika der Beschriebenen zu bemerken, wobei G. Pilarić die Möglichkeit ausschließt, daß es zu einer Mischung mit der altansässigen Bevölkerung kam.

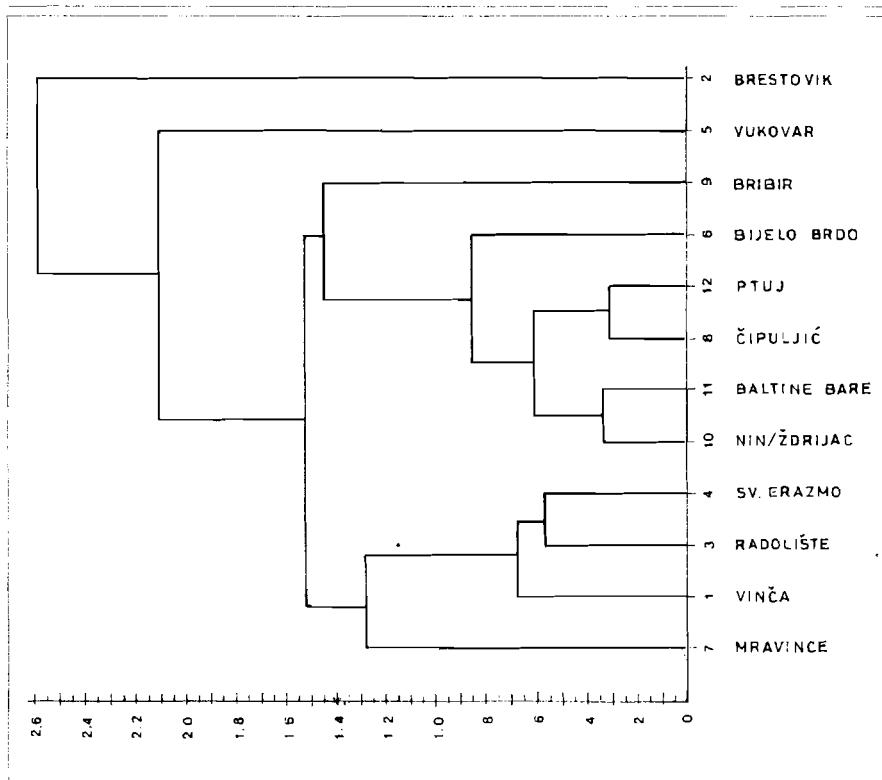
12 - Ptuj, bzw. die Nekropole auf Ptujski grad wird zwischen das 10. und 11. Jahrhundert datiert. Sie beinhaltet 377 Gräber, bzw. 299 anthropologisch bearbeitete Skelette. Die Schädel der altslawischen Population von Ptuj sind im Durchschnitt mesokran, orthokran und metriokran, während die Frauenschädel niedriger-tapeinokran sind. Das Gesicht ist bei den Männern leptoprosop, und bei den Frauen mesoprosop, u.s.w.. F. Ivaniček schlußfolgert, daß in dieser Population nordide Komponenten überwiegen, parallel mit dem anthropologischen Alpentyp, der vorwiegend beim weiblichen Geschlecht vorhanden ist.¹⁵

Wie die Landkarte der Ausdehnung zeigt, decken diese 12 Serien der mittelalterlichen Bevölkerung, welche größtenteils aus der Zeit zwischen dem 9. und 11. Jahrhundert stammen, einen großen geographischen Raum des mittleren und westlichen Balkans sehr gut ab, einschließlich sowohl des Landesinnern als auch des Küstenteils. - Wegen ihrer größeren Zahl wurden für die bevorstehende multivariable biostatistische Analyse die Männerschädel ausgesondert. Auf der Tabelle 1 wurden mittlere Werte der primären Schädelmaße aller 12 Skelettserien abgebildet. Gemäß den methodischen Regeln von R. Martin,¹⁶ sind das folgende anthropologisch definierten Maße: 1 - größte Schädelhöhe (g - op), 8 - größte Schädelbreite (cu - eu), 9 -

¹⁴ G. Pilarić, 1969, 158-211.

¹⁵ F. Ivaniček, 1951, 1-101.

¹⁶ R. Martin - K. Saller, 1957, 429-597.

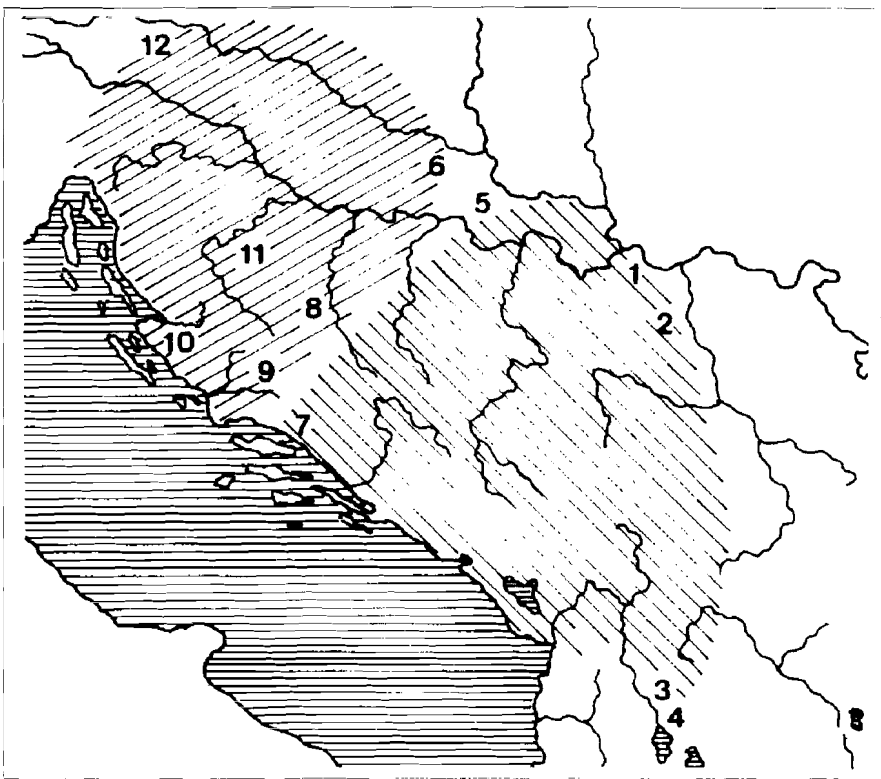
Dendrogramm 1, Reihenfolge der erfaßten Serien (männliches Geschlecht)

geringste Stirnbreite (ft - ft), 17 - morphologische Schädelhöhe (ba - br), 45 - Höhe der oberen Gesichtshälfte (n - pr), 48 - Gesichtsbreite (zy - zy), 51 - Augenhöhlenbreite (mf - ek), 52 - Augenhöhlenhöhe (sbk - spa), 54 - Aperturhöhe der Piriformis (al - al) und 55 - Nasenhöhe (n - ns). Mit diesen 10 Schädelmaßen wurde Penroses' Distanz errechnet,¹⁷ als ein signifikanter, aus anthropologischen Markern erhaltener Index der gegenseitigen metrischen Beziehungen.

Alle Messungen wurden Ende 1992 im Anthropologischen Institut der Johannes Gutenberg Universität in Mainz/BRD durchgeführt.¹⁸ Als endgültigen optischen Wert des biostatistischen Ausdruck erhielt man ein entsprechendes Dendrogramm, und auf der Landkarte der Ausbreitung wurde auch seine geographische Interpretation gegeben. Auf dem Dendrogramm fällt sofort ins Auge, daß der

¹⁷ L. S. Penrose, 1953, 337-343.

¹⁸ Das Anthropologische Institut in Mainz, wo der Autor in der angeführten Zeit als Stipendist der A. v. Humboldt-Stiftung weilte, verfügt über das Urheberrecht über die Nutzung anthropologischer Programme, so daß sie in anderer Weise nicht angeführt oder übernommen werden können.

Karte 1, Lokationen der erfassten Serien und geographische Interpretation des Dendrogramms

Großteil der Serien seine entsprechende morphologische Ähnlichkeit unter dem Koeffizienten 1,0 fand (teilweise wegen der großen geographischen Entfernung der Lokationen untereinander korrigiert). - Die größte Ähnlichkeit zeigte sich unter den Serienpaaren Nin/Zdrijac - Baltine bare (10 - 11), Cipuljić - Ptuj (8 - 12), weiterhin Radolište - Sveti Erazmo (3 - 4), an das die Serie des mittelalterlichen Vinča (1) gebunden wird, u.s.w. (siehe detaillierte Aufteilung auf dem Dendrogramm). Über dem Ähnlichkeitskoeffizienten 2,0 befanden sich nur 2 Serie: Brestovik (2), das in die spätere Zeit datiert wird, und Vukovar (5) wegen des starken Einflusses des mongolischen Bevölkerungstyps.

Die restlichen 10 Skelettserien, die dem slawischen kulturellen und ethnischen Kreis des mittleren und westlichen Balkans zugeordnet werden, weisen auf dem Dendrogramm deutliche Verzweigungen auf. - Konkret, im selben Block des Dendrogramms fanden sich die Serien Radolište, Sveti Erazmo, Vinča und Mravince (4-3-1-7) wieder.

und im zweiten Block Nin/Ždrijac, Baltine bare, Čipuljić, Ptuj, Bijelo Brdo und Bribir (10-11-8-12-6-9) wieder. Geographisch betrachtet, bzw. die auf dem Dendrogramm erhaltene geographische Interpretation zeigt eine Trennung der mittelalterlichen slawischen Bevölkerung in zwei Blöcke, und diese könnten in dieser Phase der anthropologischen Forschungen bedingt als mittelbalkanischer und westbalkanischer anthropologischer Bevölkerungskreis benannt werden (siehe Dendrogramm und seine geographische Interpretation auf der Landkarte der Aufteilung der umfaßten Serien, bzw. archäologischen Lokalitäten).

Weitere anthropologische Forschungen und Vergleiche dieser Resultate müßten interdisziplinären Charakters sein. Sie müßten an erster Stelle die Historiographie bzw. anthropologisch verwendbare Angaben aus historischen Dokumenten zu Rate ziehen, wie z.B. aus der Schrift "De administrando imperio" von Kaiser Konstantin Porphyrogenet, entstanden etwa Mitte des 5. Jahrhunderts, sowie aus anderen späteren historischen Dokumenten und Resultaten anderer Wissenschaften, die auf Forschungen über Slawen verweisen.

Mar- tin N ^o	1. Vinča	2. Bresto- vik	3. Sv.Era- zmo	4. Rado- lišće	5. Vuko- var	6. Bijelo Brdo	7. Mra- vince	8. Čipu- ljić	9. Bribir	10. Nin Ždrijac	11. Baltine Bare	12. Ptuj
1.	181.4	173.4	184.6	186.2	182.9	182.5	186.1	192.6	185.8	187.7	190.9	189.3
8.	143.7	137.2	146.6	141.2	144.1	140.0	138.3	141.8	135.1	138.1	138.7	143.6
9.	99.8	101.2	99.7	97.4	98.9	96.0	97.9	98.3	98.1	96.7	97.7	99.5
17.	146.6	130.0	138.8	140.4	134.2	134.6	136.3	138.3	136.5	135.4	139.3	136.5
45.	132.2	123.0	135.0	132.5	129.2	133.4	131.3	133.0	119.0	131.3	128.8	133.2
48.	69.2	68.1	69.0	68.8	78.1	69.0	68.9	69.7	67.7	70.4	71.3	70.6
51.	38.2	38.4	39.6	38.6	40.9	41.8	38.1	41.8	40.0	41.0	39.7	41.7
52.	39.9	31.3	32.9	32.0	32.9	31.4	30.3	32.4	32.9	33.1	33.5	32.9
54.	24.9	22.7	25.5	25.0	23.8	24.2	26.1	25.6	25.4	24.6	25.1	24.7
55.	50.09	49.3	50.8	51.3	52.2	52.7	49.5	53.0	50.2	51.9	51.6	53.4

*Tabelle 1: Slawen auf dem mittleren und westlichen Balkan
Mittlere Werte der Mämannschädel*

ПРИЛОГ АНТРОПОЛОГИЈИ СЛОВЕНА ЦЕНТРАЛНОГ И ЗАПАДНОГ БАЛКАНА

Резиме

У прилогу су најпре презентиране антропоморфолошке карактеристике за дванаест расположивих скелетних серија са наведеног простора, које се датују највећим делом у временско раздобље између IX и XI века, а приписане су словенском етно-културном кругу. Скелетне серије потичу са следећих археолошких налазишта: Винча, Брестовик, Свети Еразмо, Радолниште, Вуковар, Бијело брдо, Мравинце, Чипуљић, Брибир, Нин/Ждријац, Балтине баре и Птуј. Издвојене су мушке лобање ових серија (табела 1), те је на основу стандардизованих антрополошких мера спроведена мултиваријабилна кластер-анализа. На основу коефицијента сличности показало се да се највећи број серија налази испод коефицијента 1,0. Изнад коефицијента 2,0 нашле су се само две серије: Брестовик (2), који се датује у нешто касније раздобље, и Вуковар (5), због јаког уплива становништва монголског типа.

Осталих десет скелетних серија на дендограму оцртавају јасну границу. Конкретно, у истом блоку дендограма су се нашле серије Радолниште, Свети Еразмо, Винча и Мравинце (4-3-1-7), а у другом блоку - Нин/Ждријац, Балтине баре, Чипуљић, Птуј, Бијело брдо и Брибир (10-11-8-12-6-9). Географска тачка посматрања, односно географска интерпретација добијеног дендограма показује раздвајање средњовековног словенског становништва у два блока. Они би се у овој фази антрополошких истраживања могли условно именовати као централнобалкански и западнобалкански круг становништва (видети дендограм и његову географску интерпретацију на карти распрострањености археолошких локалитета, односно антрополошких серија).

ANMERKUNGEN:

Гавриловић, Ж.,

1962/63 *Проучавање лобања средњовековног човека из Брестовика*, Старинар, 14, Белград.

Иваничек, Ф.,

1949 *Истраживања некрополе раног средњег вијека у Бијелом Брду*, Лјетопис ЈАЗУ 55, Загреб.

Ћефанчић, М.,

1951 *Staroslovenska nekropola u Ptuju*, Djela JAZU 5, Zagreb.
1988 *Раносредњовековни скелети некрополе Св. Еразмо код Охрида*, Етноантрополошки проблеми - монографије, 5, Београд.

Klug, St.,

1988 *Čipuljić/Bugojno - Ein Beitrag zur Anthropologie mittelalterlicher Südslawen*, Homo 38/1, Göttingen 1988, 16-33.

Martin, R. - Saller, K.,

1957 *Lehrbuch der Anthropologie*, Band I - *Kranietrische Technik*, Gustav Fischer Verlag, Stuttgart.

Mikić, Ž.,

- 1984 *Beitrag zur Anthropologie spätrömischer bis zu spätmittelalterlicher Bevölkerungen Jugoslawiens*. Godišnjak XXII/20 Centra za balkanološka ispitivanja ANU¹ B-H, Sarajevo.
- 1985 *Prvi rezultati biostatističke obrade srednjovekovne nekropole u Vinči*, Godišnjak Muzeja grada Beograd XXXII, Beograd.
- 1989 *Prvi rezultati paleodemografske analize o srednjovekovnoj nekropoli u Vinči-Beli breg*, Godišnjak XXVII/25 Centra za balkanološka ispitivanja ANU¹ B-H, Sarajevo.
- 1990 *Antropološki profil srednjovekovne nekropole u Mravincima kod Splita*, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku 83, Split, 225-232.
- 1991 *Прилог антрополошкој проблематици миграција Словена*, Гласник Српског археолошког друштва 7, Београд.

Penrose, L.S.,

- 1953 *Distance, Size and Shape*. Ann. Eug. 18/1953

Pilarić, G.,

- 1968 *Fenotipske značajke bjelobrdskih lubanja iz ranog srednjeg vijeka*, Arheološki radovi i rasprave VI, Zagreb.
- 1969 *Antropološka istraživanja slavenske populacije sa Baltinih bara kod Gomjenice*. Glasnik Zemaljskog muzeja BiH, Arheologija - 24, Sarajevo.

Pilarić, G. - Schwidetzky, I.,

- 1987 *Vukovar und Bräbir: Beitrag zur Anthropologie mittelalterlicher Südslawen*, Homo 38/1, Göttingen 1987, 1-15.

Štefančić, M.,

- 1987 *Anthropological Analysis of the old Croat Necropolis Nin-Ždrijac*, Acta Musei nationales Prague, B. 43, Prag, 131-139.

Драгољуб ДРАГОЈЛОВИЋ
Балканолошки институт САНУ
Београд

ЕСХАТОЛОГИЈА СРЕДЊОВЕКОВНИХ ДУАЛИСТА

Апстракт: Заједничко је у учењу свих средњовековних дуалиста да се душе савршених, после смрти, преображавају у природу анђела и као у сну, скидају телесну одећу и облаче Христову прелазећи у царство небеско, док се душе грешника, спречене да оду на небо огњеном реком, гвозденим зидом или неком другом несавладивом препреком, враћају поново у људско или животињско тело док преведеним животом не постану савршене и доспеју у царство небеско.

Есхатологија као ознака краја свих крајева имала је у учењу средњовековних дуалиста два основна значења. Једно, на плану космологије, везано за апокалиптичко и визионарско сагледавање краја видљивог света, а друго, на плану антропологије, везано за учење о посмртној судбини људског бића и његовом повратку у изгубљени рај, прегзистентну домовину пале душе, смештену на највишем небу, у вечном царству бога светлости. Тај круг који у духу Хераклитове филозофије повезује крај с почетком и почетак с крајем не може се разумети без познавања космолошког и антрополошког мита средњовековних дуалиста, чију суштину уз извесна одступања представља сукоб космичких размера бога зла и мрака с богом добра и светлости, који је на почетку времена довео до стварања земаљског човека и два света, видљивог, материјалног супростављеног ванвременском и од вечности постојећем духовном свету.

Прве оквире овог грандиозног мита који у центар космичких збивања ставља човека, повезујући пре и после његовог

земаљског битисања у једну јединствену пелину, први су концепирали хришћански гностици II века, ослањајући се на космолошка и антрополошка учења херметичких списа, претхришћанске гносе, хеленистичких синкретистичких религија и позноантичке, претежно платонске филозофске традиције, а даље су га у III веку, у два основна правца на плану дуалистичког виђења света, усмерили манихеји и масалијани. Основна пит која код хришћанских гностика II века повезује елементе соларног пантеизма и позноантичког еманационизма с редукованим, више симболичким него суштинским елементима хришћанске религије, јесте учење да је читав космос подељен на два света, духовни и материјални, и два божанства, врховног, људском уму недонетунног правог бога и најнижег сона који је творац и архонт видљивог света и човека. Савршеном свету, схваћеном као плерома врховног бога и његових еманација, који је невидљив, иматеријалан и вечан, гностици су супротстављали видљиви свет, који је, као дело ниже божанске еманације, несавршен, материјалан и временски ограничен.¹

Постављајући питање порекла зла у свету, хришћански гностици II века нису градили своју дуалистичку концепцију на супротности између божанске плероме и најнижег сона, кога су николаити звали демијургом, Василид из Александрије архонтом света или Сатаном, Валентин катасофијом, а Маркион из Синопе у Малој Азији Јеховом, већ на супротности између божанске плероме као тоталитета добра и преезистентне, хаотичне праматерије или кеноме која је "ништа" и тоталитет зла.²

Сам акт стварања материјалног света гностици су описивали у више неподударних верзија. Према првој, демијург не ствара материјални свет, већ само даје форму хаотичној праматерији, која је "ништа" или по вољи бога створена од ништа (ex nihilo), а према другој, видљиви свет настаје, као у позноантичким соларним религијама, деградацијом божијег бића путем еманација, који обликује најнижи сон према форми која се као Платонска идеја, од вечности налази у плероми. Заједничко је у обе основне гностичке верзије, остављајући по страсти фантастичне појединости, да је видљиви свет створен по вољи врховног бога и да ће се на крају времена све враћати у једно, у плерому, која је узрок, али и суштина видљивог и временски ограниченог света.³

Прихватајућу апокатастазу две природе на крају времена, духовне и материјалне, као темељни принцип ссхатолошких веровања, хришћански су гностици и основни оквир свог антропо-

1 H.Söderberg, *La religion des Cathares. Etude sur la gnosticisme de la basse antiquité et du moyen âge*, Upsala 1949, 39. Cf. Irin., I, 4, 2; 5, 3; II, 7, 1.

2 R.Nelli, *La philosophie du catharisme*, Paris 1975, 18; S.Runciman, *Le manichéisme médiéval*, Paris 1972, 11-13. Cf. Tert. Cont. Marc. I, 16; Hypol. V, 81; Epiph. Panar. 296.

3 W.Bousset, *Hauptprobleme der Gnosis*, Göttingen 1907, 98-119, 136-159; Cf. Irin. II, 7, 1; Hypol. V, 81; A.V.Harnack, *Marcion, das Evangelium vom fremden Gott*, Leipzig 1921, 1, 88. *O apokatastazi kod maniheja*, cf. Acta Arch. XVI, 22, ed. Beeson; Epiph. Pan. haer. 66, 58.

лошког мита преузели из позноантичких синкретистичких религија, прилагођавајући га еманационизму као основном стваралачком акту врховног бога. њихово учење о земаљском човеку као трипартитном микрокосмосу састављеном од материјалног тела, смртне душе космичког порекла и бесмртног духа небеског порекла, који је, као еманација врховног бога, честица божанске светлости која непрестано тече из врховне плероме, није ни ново и оригинално.⁴ Оно што је ново у учењу хришћанских гностика је сте на друкчији начин постављен проблем спасења у људском телу утамниченог духа, који је као у неки амбис материјалног света бачен и од бога нануштен, него што су га раније постављали оргичари, питагорејци или платоничари, чија су основна учења у знатној мери следили.⁵ Због незаинтересованости бога за свет и човечка хришћански су гностици не без разлога поставили питање да ли та божанска зрака у глиненом телу мора да се угаси или ће се поново после смрти упалити, па су зато, аналогно томе, тајну спасења тражили у гноси, једној врсти мистичког сазнања, која божански дух бачен у хаос материјалног света анамнезом поново повезује с богом и подсећа на бога.

Та патчулна врста сазнања предодређена за пнеуматике, која открива људском бићу, сведеном на чист дух, тајну спасења и омогућује му да после смрти, ослобођењем од материјалног тела, без тешкоћа пређе огроман амбис између земље и неба, које раздвајају миријаде векова и разне, често непремостиве препреке, преузета је делом из хеленистичких синкретистичких религија, а делом из античке филозофске традиције. Мотиви и теме ове врсте понављају се у ограниченом броју примера, али најчешће душа ослобођена тела на граници материјалног света без тешкоћа прелази железни зид с његовим тајним отворима, огњену реку с невидљивим мостовима, стрму и непроходну планину с њеним пећинама, непрозирну завесу, границу у облику крста или неке друге препреке које у облику претена раздвајају материјални свет од духовног.⁶ На другој стапи пута, изван граница материјалног света, ослобођена душа прелази небеске сфере чуване од неумољивих архоната, да би на крају, на последњем, трећем, седмом или тринаестом петом небу завршила свој тешки и мучни пут спасења.

Остали људи, лишени умног сазнања, које је Валентин сврставао у психике и хилике, били су осуђени на сељење у једно или више људских тела до коначног спасења, пошто врховни бог не може друкчије да поступи него да све људске душе спасе.⁷ Есхатологија хришћанских гностика II века темељи се на веровању

4 S.Pétremont, *Le dualisme chez Platon, les gnostiques et les manichéens*, Paris 1947, 186; Cf. Irin. I, 14, 4; Hypol. VI, 32; Corp.Herm. X, 25.

5 S.Pétremont, *Le dualisme*, S.Runciman, *Le manichéisme*, 12.

6 S.Pétremont, *Le dualisme*, 170, 75.

7 Irin. I, 12, 4.

да ће апокастазом две природе, духовне и материјалне, бити спасене све људске душе, па су, аналогно томе, одбацивали други Христов долазак, опште васкрсење мртвих, Страшни суд и посмртне казне, изједначавајући живот у људском телу с накленим мукама.⁸

Космолошки и антрополошки мит хришћанских гностика су даље, у два различита правца, с дуализмом као основним учењем, допунили, а у неким појединостима и значајно изменили, манихеји и масалијани. Творац прве јереси је Персијанац Манес из Вавилона, који је у првој половини III века интегрисао Маркионов дуализам и Бардесапов космолошки мит с учењем Зороастра у један целовит религијски систем који се већ крајем III века раширио на великом простору предње и средње Азије, северне Африке и јужне Европе. Оно што је заједничко у свим старијим, не увек подударним космолошким митовима јесте учење о симетричној подели космоса на домен два међусобно супротстављена бога, бога светлости и бога мрака, и па два беспочетна принципа, принцип светлости и добра и принцип мрака и зла.⁹ Оба ова света са својом земљом и небом била су првобитно у стању хармоније. До поремећаја космичке равнотеже дошло је посезањем бога мрака у домен бога светлости па почетку времена, коју су манихеји повезивали с небеским бојем описаним у Јовановој Апокалипси, а детаљније разрадили у две верзије космолошког мита. Према првој, описаној у Актима Архелаја, Сатана је с демонским силама мрака напао царство светлости и заробио светлосног анђела Адама, кога је после збацивања са неба детронирао у демона и затворио у тамницу материјалног тела, а по другој, коју је почетком II века записао Августин, Сатана се прерушен у светлосног анђела, Луцифера, пење на небо, али је откривен и са заведеним анђелима са неба збачен. У страху да му не откажу послушност, Сатана најпре за заведене и са неба отпале анђеле прави земљу и видљиво небо од пет тамних елемената, а затим их затвара у људска тела, стварајући тако земаљског човека.¹⁰

У обе се верзије манихејског космолошког мита наглашава строги дуализам два вечна божанства, бога светлости и бога мрака, и два вечна света, материјалног и духовног, видљивог неба и земље и невидљивог неба и светлосне земље, коју Августин назива *terra lucida* и смисла *super terram tenebrarum*.¹¹ Падом и затварањем отпалих анђела у тамницу материјалног тела почиње историја

8 H.Soderberg, *La religion*, 149-154

9 A.Borst, *Les cathares*, 58-59; Cf. S.Pétrement, *Le dualisme*, 200-204; Hypol. VIII, 9, 3; Epiph. Panar. 66, 14; August. Cont. Faust. X, 1; Kephalaia I, 14;15, II, 22-23, ed. A. Böhlig.

10 H.Söderberg, *La religion*, 79; Cf. Alex.de Lycopolis, *Contra manich.* II, 5, ed. Brinkmann; Acta Arch. VII, ed. Beeson; Iv.Dollinger, *Beitrag zur Sektengeschichte des Mittelalters*, München 1890, I, 136, II, 149, 186, 214; Monet, *Adversus catharos et valdenses*, 4, ed. Th. A.Ricchini.

11 S. Pétrement, *Le dualisme*, 202.

земаљског човека, или, тачније, демона у људском телу отуђених од бога и осуђених на паклене муке у овом свету.¹²

Манихејски космолошки и антрополошки мит су у целини прихватили западни катараци, а у нешто измењеној и делимично редукованој форми јерменски павликијани у VII веку и малоазијски фундајити екстремне дуалистичке оријентације почетком X века. Почетком XIII века Дуран де Хуска из Арагона у Каталонији приписује француским албигенцима манихејски дуализам, а италијанским катарима строже дуалистичке оријентације, које су у првој половини XIII века предводили Маркизије из Сојана, Белисменца из Вероне и Иван де Лугио, Аноним из Ломбардије, Салво Бурчи, Рајнер Сакони и Монета Кремонски.

Космогонијски и антрополошки мит француских албигенца су у целини описали Дуран де Хуска у својој расправи "Књига против манихеја" и његов нешто млађи савременик, чије нам је име остало непознато, а фрагментарно, инквизициони записници из Тулузе, који већим делом потичу из средине XIII века.¹³ У обе се споменуте расправе репродукује дуалистичко учење оног огранка манихејске јереси против којег је почетком V века у више наврата писао Августин, један од највећих отаца западне цркве из првих векова хришћанства.¹⁴

У Ломбардији, где су се јеретици дуалисти одржали више од два века, манихејско учење су следили почетком XIII века Маркизије из Сојана, средином XIII века Белисменца из Вероне и Иван де Лугио, а у другој половини XIII века следбеници јеретичке цркве у Фиренци.¹⁵ Паралелно с екстремним дуалистима, у Италији се појављују и патарени умерене дуалистичке оријентације приближно у исто време када је Алексије I Комнен започео прогон богомила у Цариграду. Према подацима Анонима из Ломбардије, патарени умерене дуалистичке оријентације, које је предводио Калојан из Мантове, учили су да од вечности постоји само један свемогући бог без почетка и краја, који је створио небеске анђеле и четири материјалне стихије. Луцифер, који је пре пада био божији анђео, буни се против свевисшег бога на наговор неког четвороглавог и беспочетног духа, господара материјалног хаоса. Збачен са неба, Луцифер уз помоћ отпалих анђела и уз сагласност свемогућег бога уређује хаос материјалног света и у тела Адама и Еве, која прави од блата, затвара отпале анђеле, усађујући у њих похоту, која ће трајати до краја века.¹⁶

12 A.C.Allberry, *A Manichæan Psalmbook*, Stuttgart 1958, 117, 19. Слично учење налазимо код гностика, cf. Hypol. V, 10, 2.

13 A.Dondaine, *Durand de Huesca et la polémique anti-cathare*, Arch.Frat.Praed. (AFP), 29, 1959, 228 sq. A.Dondaine, *Un traité neo-manichéen du XIIIe siècle, le Liber de duobus principis suit d'un fragment de rituel cathare*, Rome 1939, 72-73, 138.

14 R.Nelli, *La philosophie*, 29-41.

15 A.Sondaine, *La hiérarchie cathare en Italie I*, AFP. 19, 1949, 308, 309, 311.

16 A. Dondaine, *La hiérarchie cathare I*, 310.

Новина је код источних манихеја и западних катара учење о преезистентном греху који је отпале анђеле од бога отуђио и сећање на бога избрисао. Зато они могућност спасења не траже у гноси већ у божијем откровењу које им је анђео божији, Исус Христос, открио, а чије ће дело наставити од Христа обећани Параклит. У једном манихејском псалму људска се душа захваљује Христу што јој је повратио сећање на небеско порекло које је затворена у материјалном телу заборавила.¹⁷

Из сачуваних, неретко противуречних извора, јасно се види да су поједини јеретици захваљујући анамнези, као чулној визији преезистентног блаженства, у чему се посебно наглашава Христова улога, постајали изабрани, да би строгом аскезом и беспрекорним моралним животом садржаним у три заповести или печата постајали "духовним крштењем" још за живота у материјалном телу "савршени".¹⁸ Неки су за себе чак тврдили да су духовним крштењем постајали анђели, а у једном иранском тексту манихејске провинцијенције један савршени је за себе тврдио да је "смртни бог на земљи као што је бог бесмртни човек на небу."¹⁹

Код западног огранка манихејске јереси, као и касније код албигенза у јужној Француској и катара у Ломбардији, духовно крштење је добило једно друго теолошко значење у веровању да се у тренутку духовног крштења у људску душу, односно отпалог анђела, усељава дух божији, аналогно Христовом крштењу, када се у душу земаљског Исуса услио Дух свети који се појавио у облику голуба.²⁰ То су прихватили и западни катари, који су учили да се духовним крштењем у људску душу (anima) усељава дух божији (spiritus), који је чувар душе у материјалном телу, њен спаситељ и посмртни водич у царство небеско.²¹

Идентификујући божији дух, примљен духовним крштењем, с анђелом, манихеји су, тако бар тврди Августин, учили да савршени, за разлику од осталих, имају две душе, једну грешну, а другу безгрешну, која је спаситељ прве и њен посмртни водич у царство небеско.²² Катари су ово учење прихватили, али делом и допунили. Једни су, примера ради, учили да је божији дух (spiritus) анђео спаситељ који се духовним крштењем усељава у људску душу, тако да душа постаје тело божијег духа, као што је плот тело душе, а други су божији дух идентификовали с духовним телом душе које је падом у грех изгубила и духовним крштењем поново задобила, обнављајући тако своју некадашњу светост.²³

17 H.Söderberg, *La religion*, 149 sqq.

18 A.Dondain, *Un traité*, 44-49, 155-165.

19 A.Pétrement, *Le dualisme*, 256 sqq.

20 PG.VII, 676.

21 H.Söderberg, *La religion*, 221.

22 *Nephalia I*, 41, ed. A.Böhlig, cf. PW. Sup. 6, 260; Aug. De haer. XVI, PL. 42, 35.

23 *Moneta*, 105, 106, 355; Eckbert de Schönau, *Sermones contra catharos*, PL. 195, 16; I.v.Döllinger, *Beiträge*, II, 174, 185, 212.

Посмртно узношење душе савршених и код манихеја и код катара описано је с пуно фантастичних појединости преузетих из старије античке и хришћанске апокалиптике и визионарске књижевности. У свом тријумфалном повратку на небо она се у пратњи једног или више анђела задржава на појединим небеским телима или на сваком од седам небеса, да би на крају пута, на улазу у последње небо, добила поред свог светлосног тела и венац светости који је падом изгубила.²⁴ У инквизиционим документима спомињу се и неке друге интересантне појединости, као, примера ради, да се душа на почетку пута чисти у огњу који је девет пута јачи од сваког земаљског огња, или да је изложена новим искушењима демонских сила које покушавају да је задрже на земљи у новим људским телима.²⁵

Душе несавршених осуђене су на сељење у једно или више тела док строгом аскезом и духовним крштењем не постигну спасење.²⁶ Учење о новој реинкарнацији једне те исте душе није ново, јер га пре манихеја налазимо у учењу Симона Мага, Карпократа и Василида.²⁷ Катари су га преузели од манихеја најпре у Француској, а затим и у Италији. Рајнер Сакони га приписује Белисменци из Вероне и Ивану де Лугију, а Монета Кремонски катарима у целини.²⁸ Број реинкарнација једне те исте душе је у инквизиционим документима ограничен на 7, 8, 9, 16, 31 или 100 нових тела.²⁹ Најгрешнији су прелазили, како су некад учили и питагорсејци, у тела животиња, док су други очекивали да ће новим сељењима променити свој социјални положај.³⁰ Из једног инквизиционог записника сазнајемо да неки сиромаш није скривао радост што ће у новом телу бити племић, а можда и краљ.³¹ Други су, онет, осећали страх од нових сеоба, јер су, свесни своје кривице, веровали да тако продужавају паклене мукс, пошто другог пакла осим овог у људском телу није било.³²

Другу развојну линију, која је преовладавала код јерменских павликијана у Малој Азији и богомила у Византији, утемељили су сиријски масалијани, ослањајући се на космолошки и антрополошки мит Саторнила из Антиохије. Стварање видљивог света Саторнил је приписивао божјим анђелима. У жељи да га населе живим бићима, они стварају и првог човека према слици која им се показала на небу. Али, немоћни да га оживе, они се обраћају свевишњем богу који је у створено људско тело удахнуо небеску душу.³³

Новина је код сиријских масалијана, чије је учење осуђено на III васељенском сабору у Ефесу 431. године, што видљиви свет није

24 Iv.Döllinger, Beiträge, II, 166, 177.

25 Iv.Döllinger, Beiträge, II, 194.

26 A.Dondaine, *La hiérarchie*, I, 310; Pierre Martyr, *Summa contra Patarenos*, ed.Th.Kaeppli, AFP, 17, 1947, 327.

27 A.Borst, *Les cathares*, 146; cf. Irin. I, 25; I, 23.

28 A.Dondaine, *Un traité*, 71, 75, Moneta, 61, 371. Augus. De haer., PL.44, 37.

29 Iv.Döllinger, Beiträge, II, 234, 236, 283, 208.

30 Iv.Döllinger, Beiträge, II, 151, 174.

31 Iv.Döllinger, Beiträge, II, 153, 175, 207, 217.

32 A.Borst, *Les cathares*, 148-149.

33 Irin. I, 24.

дело небеских анђела, већ Сатане, старијег или млађег сипа божијег, који је због охолости и збачен са неба с једним бројем непослушних анђела.³⁴ Пошто је уредио материјалне стихије, створивши земљу и видљиво небо, Сатана са отпалим анђелима прави од блата земаљског човека и у њега удахњује свој дух. Не успевши да га оживи, он се обраћа добром богу који у створеног човека удахњује небеску душу. Новина је код масалијана и то што у мит о паду Сатане није уплетене идеја о преегзистентном греху људске душе, нити се спомиње учешће светлосног божијег анђела Адама у небеском боју.³⁵

Масалијански антрополошки мит о трипартитној суштини људског бића, састављеног од материјалног тела и две дупе, божанске и демонске, преузет је, очигледно, из Платоновог Тимеја посредством Саторнила из Антиохије, постојбине масалијанског јеретичког покрета.³⁶ Ширећи се по Сирији и Малој Азији, масалијански антрополошки мит су најпре прихватили јеременски навликијани, а нешто касније малоазијски фундајити и богомили у Цариграду и бугарској држави. Основна нит која повезује све ове јеретичке групе, без обзира на умерену или екстремну дуалистичку оријентацију, јесте учење о директној или индиректној кооперацији бога и ђавола у стварању видљивог света и човека. По учењу богомила умерене дуалистичке оријентације, Сатана је после пада са неба створио видљиви свет и људско тело с демонском душом, које оживљава свемогући бог удахњујући у њега небеску душу, а по учењу павликијана и богомила екстремне дуалистичке оријентације, беспочетни Сатана у људско тело с демонском душом удахњује душу украдену са неба пошто ју је претходно лишио првобитне светости посредством нечастивих животиња.³⁷

Не прихватајући учење источних манихеја и западних катара да су људи демони затворени у материјалном телу, богомили су у потпуности прихватили масалијанску сотирологију, која се у неким својим аспектима приближава учењу и пракси правоверне цркве. Њену суштину није представљало манихејско учење о преегзистентном греху или хришћанске цркве о прародитељском греху, и на њему утемељена тајна крштења, коју су богомили као некорисну одбацивали, већ начин живота који је омогућавао човеку да се ослободи власти демона који се рађањем уселава у сваког човека наводећи га на грех и зло.³⁸ Пут ка ослобођењу од власти демона, од њихове тираније над човеком, спречавале су страсти као персонификације самих демона.³⁹ *Књига степеница* сиријских масалијана, која се приписује неком Еусебију, садржи 30 страсти поређаних по неком хи-

34 Д. Драгојловић, *Богомилство на Балкану и у Малој Азији*, I, Београд 1974, 111-112.

35 Euth. Zig. Naratio, 92-93.

36 J. Damas. PG. 94, 729, Math. Blast. PG. 144, 1041.

37 G. Ficker, *Die Phundagiqiten*, Leipzig 1908, 35-38, cf. PG. 131, 57.

38 Д. Драгојловић, *Богомилство на Балкану и у Малој Азији* I, 112-114.

39 Euth. Zig. PG. 130, 1276.

јерархијском реду, иза којих стоји исто толико злих демона које треба савладати да би се постигло спасење.⁴⁰ Савлађивањем појединих демона, односно страсти строгом аскезом и непрекидном молитвом, човек, кога су масалијани сводили на чист дух, постиже апатхеију или бестрашће, а усељавањем Духа светог у људску душу доживљава теоптију, односно виђење невидљивог бога телесним очима.⁴¹ Идентификујући бестрашће с васкрсењем људске душе још за живота у телу, масалијани су одбацивали не само други Христов долазак и Страшни суд, већ и опште васкрсење мртвих, па и саму смрт. Човек у стању бестрашћа не умире, већ се као у сну преображава, скидајући своју телесну одећу и облачећи нетелесну и духовну, ослобађајући се тако материјалног тела, које је већ бестрашћем било раздвојено од душе.⁴²

Богомили су масалијанску демонологију и хијерархију страсти значајно редуковали, разликујући две поступне етапе у моралном усавршавању човека, које су доводиле до коначног ослобођења људске душе од власти ђавола, који је држи у својој власти.⁴³ Код богомила, као и раније код масалијана, патње и страдања човека препуштена власти ђавола нису казне за грех, већ потреба да човек за живота у материјалном телу докаже своју љубав према богу независно од идеје о сагрешењу, паду и казни, односно награди, које доминирају и есхатолошким учењима хришћанске цркве. Своју љубав према богу човек је могао исказати само животом сличним животу анђела, што је подразумевало доживотни пост, чедан живот и непрекидну молитву.⁴⁴ Ако су пост и чедан живот, како пише Теодор Балсамон, отварали пут према небу, јер су као огањ згарали сваки грех, чинећи човека морално савршеним и имуним на сваки грех, молитва је као есенцијални облик моралног живота омогућавала савршеном да још у материјалном телу доживи обожење, које се доживљавало на два начина, у екстази или ентузијазму, од Духа светог помоћу Исуса Христа, који се у душу савршеног усељава још за живота у материјалном телу.⁴⁵

Богомили су као и остали дуалисти одбацивали други Христов долазак, опште васкрсење мртвих, Страшни суд с његовим наградама или казнама, па и саму смрт. Савршени не умиру, пише Евтимије Зигабен, већ као у сну и без напора скидају земаљску и телесну одећу и облаче бесмртну, Христову, прелазећи у царство небеско.⁴⁶

40 M.Kmosko, *Antiquorum testimonia de historia et doctrina messalianorum sectae*, Patr.Syr.I. 3, Paris 1926.

41 Euth.Zig. PG. 130, 1284, 1285.

42 Д. Драгојловић, *Богомилство на Балкану и у Малој Азији*, I, 113.

43 Kozma Presb. 329, 332, ed.J.Begunov; Euth.Zig.PG.130, 1297, 1309.

44 Д. Драгојловић, *Богомилство на Балкану и у Малој Азији*, II, Београд 1982, 141.

45 L.Thalocy, *Beiträge zur Kenntnis der Bogomilenlehre*, Wiss.Mitt.Bos. Herz.III. 1895, 368.

46 G.Ficker, *Die Phundagiagiten*, 7, 9, 38, cf.PG.131, 49; PG. 130, 1317.

Један потпуно друкчији есхатолошки мит срећемо код мало-азијских фундајита, а и неких јеретичких група у Цариграду, који су као и манихеји следили екстремну дуалистичку оријентацију о симетричној подели космоса на духовни свет, епиуранију, и земаљски свет, епигеију.⁴⁷ Људске душе нису посебна божја створења као код масалијана и осталих богомила, већ небески анђели, које, послате од свевисњег бога да извиде царство бога мрака, Сатана хвата и у људска тела затвара.⁴⁸ Новица је код овог огранка богомилске јереси учење да у човековом усавршавању има више хијерархијских етапа или степеница. Савршени се најпре преображавају у природу анђела, затим арханђела и других анђелских редова, да би се на крају хипостасно сјединили с богом, аналогно манихејском учењу да је човек смртни бог на земљи, као што је бог бесмртни човек на небу.⁴⁹

Читава ова концепција је изграђена под несумњивим утицајем Псеудо-Дионисија Ареонагита, који је заједно са Оригеном осуђен на V васељенском сабору у Цариграду 553. године, али је касније доживео необичну популарност у Византији. Већ у IX веку његово је дело превео на латински језик Јован Скот, познатији као Еригена, пореклом Ирац и познати неоплатоничар. Због свог слободоумља једва је избегао екскомуникацију, захваљујући француском краљу Карлу Телавом, који је био одушевљен Скотовим преводом Псеудо-Дионисија, чије је дело свакодневно читао према препису који му је приредио Атанасије Библиотекар.

За разлику од масалијана и богомила који су ослобођење људске душе од власти ђавола заснивали на властитом моралном усавршавању, јерменски су навликијани, прихватајући предестинацију као темељну догму спасења, одбаћивали, као и раније Карпократ и његови следбеници, и најосновнија морална начела. Сачуване листе апатема их оптужују не само за одбацивање хришћанских моралних начела већ и за демонске оргије које су приређивали после ноћних молитвених скупова, упуштајући се у сексуалне односе са рођеним сестрама, снахама и другим члановима уже или шире породице.⁵⁰ О демонским оргијама говоре и неки инквизициони записници, али је тешко поверовати у њихову веродостојност, пошто су такви искази најчешће изнуђивани физичким мучењем и разним другим тортурама.⁵¹

Са спасењем последњег људског бића следила је, по учењу већине средњовековних дуалиста, реинтеграција временског и пролазног у вечно и непроменљиво, успостављањем првобитне хармоније која је претходила акту стварања. У есхатолошким веровањима хришћанских гностика и неких јеретика умерене дуа-

47 G. Ficker, *Die Phundagiagiten*, 38.

48 H. Loos, *Dualist Heresy*, Praha 1974, 868-87; Euth. Zg. PG. L30, L305.

49 L. Thalloczy, *Beiträge*, 369-70; Cl. A. Borst, *Les cathares*, 190.

50 Д. Драгојловић, *Богомилство на Балкану и у Малој Азији*, I, 208.

51 H. Söderberg, *La religion*, 263; Acta. Arch. XVI, 22, ed. Beeson: Epiph. Pan haec. 66, 58.

листичке оријентације, то је значило апокатастазу две природе, духовне и материјалне, враћање, речено језиком филозофа, једног у мноштво и мноштва у једно. Код манихеја, павликијана и француских албигенза преовладало је веровање да ће на крају времена с победом добра над злом видљиви свет бити уништен. Видљиву земљу и видљиво небо, које ће прогутати црни огањ, или пламен божије муње, која ће прво запалити Сатану, а затим и материјалне стихије, замениће ново небо и нова земља на којој ће започети хиљадугодишње царство Христово, обећано у Јовановој Апокалипси.⁵² Богомили и патарени екстремне дуалистичке оријентације одбацивали су крај видљивог, материјалног света, верујући да је и материјални и духовни свет без почетка и краја и да је постојање једног условљено постојањем другог.⁵³ Тек при крају средњег века, већина дуалиста је своја есхатолошка веровања, и поред учења о преегзистенцији душе, ускладила с хришћанским учењем о другом Христовом доласку, Страшном суду и посмртним наградама у рају, односно казнама у паклу.⁵⁴

У есхатолошким веровањима средњовековних дуалиста најбоље се огледа један духовни континуитет који је повезивао орфичка, платонска и питагорејска учења о посмртној судбини људске душе с веровањима предњоазијских соларних религија и хришћанства на плану дуалистичког схватања света, задржавајући литерарно уобличеним темама своју привлачност у европском књижевном и филозофском стваралаштву скоро до наших дана.

DE L'ESCHATOLOGIE DES DUALISTES DU MOYEN ÂGE

R é s u m é

L'auteur traite de l'eschatologie des dualistes du Moyen Âge, d'une part, du point de vue de la cosmologie lié à des considérations visionnaires et apocalyptiques du monde visible et matériel, d'autre part, du point de vue de l'anthropologie lié à la thèse du destin outre-tombe de l'être humain et de son retour au paradis perdu, berceau de l'âme déchu et place sur la plus haute voute céleste; le royaume éternel du dieu de la lumière.

En suivant la genèse de ce mythe, élaboré dans un ensemble unique par les gnostiques du IIe s. ap. J.-C., qui se sont appuyés sur les enseignements cosmologiques et anthropologiques des textes hermétiques de gnosticisme pré-chrétien et de religions hellénistiques du soleil, l'auteur différencie dans son évolution tous les traits de base : manichéens et massaliens. Les conceptions eschatologiques manichéennes ont été réactivés au XIIe siècle ou peu de temps avant, par les cathares du sud de la France et de l'Italie du nord, contre lesquels ont polémisé Durand de Huscha, personnage anonyme de Lombardie, S. Burchi, Reiner de Saxe ou Anselme d'Alexandrie.

52 Alex.de Lycop. 6,38, ed. Brinkman; Kephalaia XL, 105, XLII, 108; A.Dondaine, *Un traité*, 119.

53 A.Dondaine, *Un traité*, 72-73, Moneta, 381.

54 G.Amati, *Proc.contra Vald. in Lombardina superiori anno 1387*, Arch. stor.italiano, ser.3, Vol. 1,2, 1865, 50-51.

L'autre voie de développement conceptualisée par des massaliens syriens a été suivie par les bogomiles et autres hérésies dualistes semblables. Certains de ces groupes comme les fundaiiites en Asie Mineure ont accepté la cosmologie manichéenne, la démonologie et l'anthropologie massalienne, avec beaucoup d'éléments issus d'oeuvres de polémistes orthodoxes chrétiens. A la fin de son étude, l'auteur démontre que dans les croyances eschatologiques se reflète le mieux une continuité spirituelle reliant aux enseignements de l'orphisme, du platonisme et du pythagorisme quant au destin outre-tombe des âmes humaines, avec les croyances chrétiennes de l'Eglise d'orient et d'occident.

Александар ФОТИЋ
Балканолошки институт САНУ
Београд

ХУЏЕТИ МИТРОПОЛИТА АНДРИЈЕ

Апстракт: Први пут се објављују документи турских званичних власти, који су служили као потврде о извршавању међусобних обавеза високих српских архијереја. Они представљају део личне оставшћине прво краговског, па потом панчевачког митрополита Андрије. Нови подаци уносе исправке у досадашња сазнања о редоследу и смењивању српских патријараха Герасима и Саватија на престолу Пећке патријаршије од 1575. до 1586. године. Такође, на примерима овде поменутих и анализираних митрополија: Кратовске и Панчевачке, показује се колико површно познајемо проблем оснивања, ширења, сажимања, припајања и гашења епархија обновљене Пећке патријаршије.

Митрополита Андрију је историјска тама дуго скривала, све до пре неколико година, када је објављен његов берат, издат 3. априла 1582. године. Тада је он био постављен за "митрополита кадилука Панчево". Како је Душанка Бојанић показала, та исправка је од изузетног значаја из неколико разлога. Прво, то је до сада једини сачувани митрополитски берат из XVI века (узимајући у обзир и Цариградску патријаршију). Друго, он показује да је у то време постојала Панчевачка епархија, потом, да је на престолу Српске православне цркве у то доба седео патријарх Саватије, а не Герасим, и на крају, то је пајранији берат у коме постоји одредба да се "неверници не хватају и да се силом не чине муслиманима".¹

Прегледајући турске списе сачуване у Архиву манастира Хиландара, пронашао сам још три документа који се односе на

1 Ванчо Бошков - Душанка Бојанић, *Султанске повеље из манастира Хиландара. Регеста и коментар за период 1512-1601*, Хиландарски зборник, 8 (1991) 170-175, 205-208.

поменутог митрополита Андрију.² Сва три су хуцети, потврде издате на шеријатским судовима у Самокову, Скадру и Приштину (?). У првом хуцету, издатом 22. фебруара 1579, патријарх Герасим потврђује да је од кратовског митрополита Андрије примио 60 златника на име епископског прихода. Други хуцет говори како је патријарх Саватије августа 1580. наименовао митрополита Андрију за већила (заступника) при скупљању дажбина у Панчевачкој митрополији. Последњи документ, слично првом, такође представља потврду о предаји епископских прихода из Кратовске митрополије (овог пута 70 златника) опуномоћенику патријарха Герасима током августа 1581. године.

Наведени документи представљају изузетно ретку врсту докумената и самим тим веома су драгоцени за расветљавање начина на који је функционисала Српска православна црква у Османском царству. Изузев једног,³ до сада нису били објављивани документи турских званичних власти, који су служили као потврде о извршавању међусобних обавеза високих српских архијереја. Поред тога, подаци које они доносе уносе важне исправке у досадашња знања и покрећу многа, ништа мање важна питања на која се, услед недостатка одговарајуће грађе, за сада још не може поуздано одговорити.

Документ I

[AMX, Turcica, 1/67]

Оп!

[Овера:]

Оно што је овде, протекло је код мене. Убоги Мехмед, син Мустафе, кадија у Самокову.

[М.П.]

Узрок писању ваљане и веродостојне књиге је следећи: Монах Герасим, садашњи патријарх ђаура у областима Пећ, Скопље, Тустендил, Калкапделен [Тетово] и њима припадајућим местима, у присуству носиоца ове књиге, монаха Андрије, митрополита ђаура у Кратовском кадилуку, на часном шеријатском суду својеволјно и без притиска изјавио је и потврдио следеће: "Из руку поменутог Андрије узео сам, прихватио и примио шездесет златника на име епископског прихода од ђаура из наведеног кадилука." Када је дао шеријатски исправну изјаву и пуноважно јасно признање, поменути Андрија је лично потврдио на наведени начин

² Архив манастира Хиландара, Turcica, кутија 1, бр. 67, 71 и 72.

³ Реч је о хуцету којим патријарх Герасим, највероватније фебруара 1578, потврђује да је од Јоасафа, митрополита Самокова, Дупнице и Радомира, на име митрополитског данка примио 85 златника. Документ је дат без факсимила у непрепознатом, слободном преводу на бугарски језик (Д. Илчинељ, *Турските документи на Рилски манастир*, Софија 1910, 324-325).

дату изјаву реченог изјавиоца Герасима. Када је [Андрија] од перијата затражио темесућ [потврду], овај документ је према чињеничном стању срочен и написан, па предат у његове руке тако да у случају потребе подсећа на оно што се догодило. Написано 25. [дана] часног месеца зилхице, године 986 [22. II 1579].

Сведоци чина:

Славни међу једнакима Али-бег, цабија Кенан-бег, Чавдар Меми, Лутфи син Ибрахима, Косе Меми син Ибрахима и остали.

Транскрипција:

Hüve!

[*Овера:*]

Mā līhi cerā ʿindī. El-fakīr // Meḥmed bin Muṣṭalā el-ḳādī // be-Šamākov.

[*M. II.*]

[1] *Sebeb-i tahrīr-i kitāb ṣiḥhat-i nisāb budur ki* [2] *ḥālā vilāyet-i İpek ve Üsküb ve Köstendil ve Kalkandelen ve anlara tābiʿ olan yerler keferesinüñ patriki* [3] *olan Gerāsīm nām rāhib meclis-i šerʿ-i šerīfde ḳazā-yi Kraṭova keferesinüñ midrepōlīdi olan işbu* [4] *ḥāmīl ül-kitāb Andriye nām rāhib maḥzarında bi-t-tavʿ ve-r-rizā ikrār u iʿtirāf ʿedüb ḳazā-yi* [5] *mezbūre keferesinüñ piskopōslığı maḥşūlından mezbūr Andriye yedinden altnıṣ sikkē fīlūrī alub ḳabūl* [6] *ve ḳabz ʿētdüm dēyü ikrār-i ṣaḥīḥ-i šerʿī ve iʿtirāf-i ṣaḥīḥ-i merʿī ʿētdükde muḳurr-i mezbūr Gerāsīm üñ* [7] *vech-i meşrūḥ üzere ikrārın mezkūr Andriye bi-l-müvācehe taşdıḳ ʿedüb ḳıbel-i šerʿden temessük* [8] *ṭaleb ʿētdükde işbu vesīka kemā fī-l-ḥaḳīka keth ü tahrīr olunub yedine defīʿ olundiki led-el-iḥtiyāc* [9] *müzekkīr mā cerā ola. Tahrīren fī 25 šehr-i Zī-l-ḥicce eṣ-šerīfe sene 986.*

Şühūd ül-ḥāl

Fahr ül-akrān ʿAlī Bēg, Kenʿān Bēg El-cābī, Çavdar Memi, Lütfī bin İbrāhīm, Köse Memi bin İbrāhīm ve ğayri.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
محمد بن ابي بكر

بهاذا كذا كذا

علا ولايت ابيك ولسكوب وكونسديل وقلعة وولج وآناج تابع اولاد ابراهم سكتن بطون
اولاد كراسناح رامت جلد شريف شريف قضاي قن طوع كوف سكتن مدح بدليد برود رشو
عامل الكنا ب اندريه نام رابع محضن بالطوع والرضا واورو اعتراف ايدوب قضاء
مزبور كوف سكتن بفسول على محمولندة من نور اندريه بيدندة التمسك فلدور ازور قنون
وقبض اريديج ويدر واور صبي مشرعر واعتراف هرچ مرحل اريديك مغور نور كراسك
وج مشرف اور واور سمي مذكور اندريه ما لوجه تقديم ايدوب قس كركندة
طلب اريديك رشو وشفقه كذا الحقيق كتب وكثير اولونوب يدنيه وضع اولونوب كركندة الاضاج

مذكر ما جبر اولونوب كراسك ٥٥٢ شهر ذوق الحجة سنة ١٢١٤

محمد بن ابي بكر
صغار
كفانند
علا ولايت
كوسوف
١٨٥٥

Документ 1

للأخراة الأرفغفة العنبر
اسمعل بن حمزة الكفا
بمسند العنبر
درهم

بیت ذی کعبان جو سرکہ ولایت ایکہ تا ۱۰۰۰ سونے طابقت
بطریق اولادہ عنوا تہم بلع با بیت عنین عنین کونہ بطریق مدیرہ پولیدی حاصل ہوا کتاب
اندریس نام برہم موافقہ اقرانہ اعتزان قبولہ قضاء با محرم و جاقوہ و ہدیتہ ناگہ
اشفایہ کوفہ مدح ہونڈہ اقرع ہرہ پولیدی اولادہ رہا بیت لقب ذی کعبان در کفر عن
سببہ وینہ مذکور اندریہ و کینہ نایب مناب لقب اقرع و کہ اولادہ ولایتہ
واقع اولادہ کوفہ کل ہر مع کفاح و در مع لقب و رسم با ازانہ و بالی براتہ موصلی کونہ
اوزہ صفوہ کونہ مذکور اندریہ ہرہ و فصل ایرون بکا ایساہ ایساہ
رافضہ و حیا صہ مقلدہ ذی مذکورہ وکیل لقب اقرع و دیگر کونہ عنور اندریہ ہرہ
دکانہ و قومہ قبولہ و موصلی علی ملذخ اولادہ ہا کہ طلبا لیا ما وقع تسوید
اندریہ ہرہ طابقت و واقع سجدہ ذی اراہین ہرہ الحمد ۱۰۰۰

کونہ کونہ
کونہ کونہ
کونہ کونہ
کونہ کونہ

Документ 2

[AMX, Turcica, 1/71]

Он!

[Овера:]

Случај је онакав какав је овде изложен. Ово написа убоги Исмаил, син Мехмеда, кадија у Скадру, муфетинш. Нека им је опроштено! М [Крај] .

[М.П.]

Узрок писању књиге је следећи: Монах Саватије, патријарх српских ђаура који припадају области Пећ, дошао је на суд и у присуству носиоца ове књиге, монаха Андрије, митрополита Папчева, изјавио и потврдио следеће: "Пошто монах, ранији митрополит ђаура у Панчевачком кадилуку и нахијама Чаково и Дента, није могао да пронађе јемца, на његово место сам наименовао поменутог Андрију као већила [заступника] и заменика. Нека поменути Андрија у наведеним областима од ђаура убира и прикуцља таксу на венчање, таксу на цркву, поповнину и све остале таксе и дажбине [које се дају] према неверничком обреду на основу мог берата, и нека их мени доноси. Поменутог сам поставио за већила и за обраћање кадијама, за вођење и окончавање судских спорова." Када је то изјавио, и пошто је наведени Андрија поменуто заступство такође прихватио и за деловање по том основу постао мултезим, оно што се догодило на њихов захтев је забележено па предато и положено у руке молиоца. Написано у првој декади поштованог речеба године 988 [12-21.VIII 1580].

Сведоци чина:

Керим син Хамзе, Кејван Абдулах, Хасан сип Хусеина, Курд син Велија и остали.

[На полеђини:] Андријин хуцет.

*Транскрипција:**Ilüve!*

[Овера:]

El-emr kemā zukirre fīhi. Namaqahu el-fakūr // İsmā'īl bin Mehemmed el-kādī // be-İskenderiyuc el-müfettiş. // 'Affā 'anhumā.

М

[М.П.]

[1] *Sebeb-i tahrîr-i kitâb budur ki vilâyet-i İpek'ê tâbi'ê kefer-e-i Sîrî îâ'ifesine* [2] *batrîk olan Şavâtiye nâm râhib mahfil-i kazâya gelüb Pânçova midrepôlîdi hâmil-i hazâ-l-kitâb* [3] *Andriye nâm râhib müvâcehe[sinde] ikrâr u i'tirâf kılub kazâ-yi Pânçova ve Çâkova ve Denta nâhiyelerinde* [4] *olan keferenüñ bundan aqdem midrepôlîdi olan râhib kefil vërmeğe qâdir olmaduğı* [5] *sebebden yerine mezkûr Andriye'yi vekîl ve nâ'ib-i menâb naşb êtdüm zîkr olunan vilâyetlerde* [6] *vâqi'ê olan keferenüñ resm-i nikâh ve resm-i kenisa ve resm-i pâpâzân ve bi-l-cümle berâtum mücebince keferê âyîni* [7] *üzere hûkûk [ve] rûsümüñ mezkûr Andriye cem'ê ü tahşîl êdüb baña işâl eylesesine ve 'ind el-hükkâm* [8] *murâfa'aya ve muhâşamaya ve kaht'ê-i nizâ'ya mezkûri vekîl naşb êtdüm dedükde mesfûr Andriye dâhî* [9] *vekal'et-i merkûmeyi kabûl ve mücebile 'amele mültezim olduđdan soñra talebler ile mâ vaka'ê tesvîd* [10] *olunub yed-i tâlibe vażi'ê u def'ê [olundu]. Tahîren fi evâ'il-i Receb ül-müreceb sene 988.*

Şühûd ul-hâl

Kerîm bin Hamza, Keyvân 'Abdullah, Hasan bin Hüseyin, Kurd bin Velî ve gayruhum.

[На полеђину:] Hücet-i Andriye

Документ 3

[AMX, Turcica, 1/72]

Он!

[Овера:]

Случај је онакав какав је протекао. Ово написа убоги - који се обраћа Узвишеном - Ебубекир, син Махмуда, кадија у Приштини [?]. Нека им је опрштено!

[М.П.]

Узрок онеме што је у документу је следећи: Монах Софроније, шеријатски заступник за доњу изјаву монаха Герасима, патријарха ђаура у областима Пећ, Скопље, Ђустендил и њима припадајућим местима, на шеријатском суду је, као заступник, изјавио и потврдио следеће: "На име епископског прихода од ђаура Кратовског кадилука, мој пуномоћитељ, поменути Герасим, из руке власника ове књиге, монаха Андрије, садашњег митрополита поменуте области, у потпуности и у целости узео је и примио седамдесет

златника мирије која се потребује за ову девет стотина осамдесет девету годину [по хиџри]. Код помепутог Андрије у потраживању није остала ни једна акча нити једно зрно". Када је то рекао, поменути Андрија је потврдио на наведени начин дату изјаву реченог изјавиоца заступника. Пошто је то учинио, написан је овај документ као темесућ [потврда] и предат у руке молиоца, тако да у случају потребе послужи као доказ и потврда. Написано у другој декади поштованог речеба године девет стотина осамдесет и девете [11-20. VIII 1581].

Сведоци чина:

Ајас син Хусеина, Ахмед син Сулејмана, Бали син Абдулаха и остали.

[На полеђини:] Кратово.

Транскрипција:

Huve!

[Овера:]

El-emr kemā cerā. Namaqahu el-faḳīr ileyhi ta'ālā // Ebübekr bin Maḥmūd el-kaḏī be-Prishtine [?]. // 'Aflā 'anhumā.

[M. II.]

[1] *Bā'is-i mā fī-l-vesīka oldur ki vilāyet-i İbek ve Üsküb ve Köstendil ve aña tābi^e yerler keferesiniñ baḫrīki [2] olan Gerāsım nām rāhib tarafından ikrār-i ālī üz-zikre vekīl-i şer'isi olan Şofroniye nām rāhib [3] meclis-i şer' de bi-l-vekāle ikrār ve taḫrīr-i merām kıtub eytdiki müvekkilüm sālif üz-zikr Gerāsım Kراتova kazası keferesi [4] piskoboslğı maḫşulından ḫālā vilāyet-i mezbūre mitropolīdi olan işbu şāhib ül-kitāb Andriye [5] nām rāhib yedinden işbu tokuz yüz seksen tokuz senesinde lazım olan mīrī yetmiş [6] sikke silūrī bi-t-tamām ve-l-kemāl alub kabz eyledi mezkūr Andriye zimmetinde bir aqçe ve bir ḫabbe kalmadı [7] dedüğünde muḫriri mezbūr vekilün vech-i meşrūḫ üzere olan ikrārın mezkūr Andriye taşdik [8] étdükden soñra işbu vesīka ber sebīl-i temessük keth olunub yed-i tālibe delī' olundu ki led-el-ḫācece [9] ihticāc ve temessük édine. Tahriren fī evāsif-i Receb ül-mürecceb sene tisa' ve semānīn ve tisa'mi'c.*

Şühūd ul-ḫāl

'Ayās bin Hüseyin, Ahmed bin Süleymān, Bālī bin 'Abdullah ve ğayruhum.

[Na poleđinu:] Kراتova

باعث ما في الوثيقة اولدريم ولايح اسكوت وكوستندريه والكا تابع بر كرم سنك بطون
اولاد كراسم نام را سب طوفندن اقرار اني الذكر وكيل شرعبي اولاد صف و نيه نام رهب
مجلس شرعنا بالوكاله اقرار ونو كرام قلوب ايتديكم موقع سالف الذكر كراسم قوط قضائي كرم
سقبو سلع حصولن حاله ولاديا من نور متر بلدين اولاد اشبه صاهك الكفاب اندريم
نام رهب بيزج اشو طمق در نور سنك طمق در سنه سنك لازم اولاد مير من شش
سك فلو رن بالتمام والكمال الوب قبض ايلدن مذكور اندريم دستند بر افج و رجه قلم
ديكنن معر من نور وكيلكم و هم مشروع اوزر ما اولاد اقرار من مذكور ايدر بصدق
ابتدلا كلك اشبه وثيقه بر سبيل تمسك كيت اولسور بوطالم دفع اولدركم لدي كج هم
احكام و تمسك ايدن عرل في اواسط صحت المرض سنه سب و ناسر سب
عنا كسر الامير سلطان
سار بر عدوانه
و اليه
د

*

Прво питање које намеће анализа докумената јесте питање редоследа српских патријараха на пећком престолу. До сада се узимало да је патријарх Герасим столовао од 1575. до 1586. године непрекидно. У изворима се спомињу датиуми: 5. IX 1575, 1576, фебруара 1578, 24.V 1579, 30.I 1580. и 1586.⁴ О Саватију, као патријарху, пронађен је само један запис и то из 1585. године.⁵ (*У Историји српског народа* наводи се 1586. година, а каже се и то да је, вероватно, исте године и умро.⁶) Како се у овај редослед уклапају званични турски документи? Патријарх Герасим се помиње 22.II 1579, потом Саватије, 12-21. VIII 1580, затим опет Герасим, 11-20. VIII 1581, па Саватије, 3. IV 1582. године.⁷ Судећи по хедетима и берату изгледа да су патријарси Герасим и Саватије неколико пута сменили један другог на пећком престолу. Први пут негде између маја и августа 1580, други пут негде између августа 1580. и августа 1581, трећи пут између августа 1581. и априла 1582. и четврти пут, вероватно, 1585. године. (Можда ни то није све?) Опште је познато да је за свако постављање на престо Пећке патријаршије, према правилу, без изузетка, морао да се положи пешкеш од 100.000 акчи да би се добио берат.⁸ Прави разлог је непознат, али ако је смењивање Герасима и Саватија на пећком трону заиста текло на поменути начин, српска црква је после сваке промене, можда сасвим непотребно, остајала сиромашнија за исту суму. На крају, са подацима из нових извора, измењени редослед српских патријараха би гласио: Антоније, Герасим (1575-1580), Саватије (1580/81), Герасим (1580/81-1581/82), Саватије (1581/82-1585/6?), Герасим (1586/87), па тек онда вероватно Јеротеј (или можда неко други пре њега). За смењивања овакве врсте на пећком престолу не постоје други примери до 1766. године. Иначе, то је била веома честа појава у Цариградској патријаршији у то време: нпр. Кирило је чак шест пута био патријарх у периоду од 1612. до 1638. године, Јоаникије II четири пута, Партеније IV пет пута итд.⁹

4 Ђ. Слијепчевић, *Историја српске православне цркве*, I, Диселдорф 1978, 342-343; *Историја српског народа*, III-2, Београд: СКЗ 1993, 63; Ихчиев, 324-325; И. Руварац, *О каталозима пећких патријараха*, Гласник Српског ученог друштва, књ. VI, св. XXIII (1868) 246-247.

5 Слијепчевић, 343.

6 *ИСН*, III-2, 63-64. Према *Обиштем листу* Пећке патријаршије, који није коришћен у *ИСН*, а ни код Слијепчевића (а који, како се сада може видети ипак није занемарљив као извор), Саватије је умро 1585/86, пре Герасима, који се представио 23. јуна 1587. године у Жичи (М. С. Милојевић, *Обици лист*, Гласник Српског ученог друштва, XXXV (1872) 74).

7 Види овде приложене хедете и берат у: Бошков - Бојанић, 208.

8 Уп. Р. Тричковић, *Српска црква средином XVII века*, Глас САНУ, СССXX, одељ. историјских наука, књ. 2 (1980) 66-67.

9 Уп. А. П. Лебедев, *История греко-восточной церкви под властью Турокъ*, I, СПб 1896, 303.

О титули патријарха у приложеним турским документима не може се ништа више рећи изузев то да на њу није обраћана посебна пажња када су набрајане области патријархове јурисдикције.

Питање сажимања, припајања, ширења, гашења и оснивања нових епархија, највише због прилагођавања потребама турске власти, веома је замршено и карактерише целокупну историју Пећке патријаршије после обнове 1557. године.¹⁰ Ни Кратовска митрополија није била од тога изузета. У хуцетима се Андрија назива једноставно "*митрополит ђаура Кратовског кадилука*". Да ли се тиме заиста подразумевало управо оно што је написано, то јест, да митрополија обухвата цео Кратовски кадилук, или је назив митрополије дат у скраћеном облику? Ово питање ће за сада остати без одговора. Из дефтера митрополија и епископија који је објавила и тумачила др Радмила Тричковић, види се да је, неколико година касније, територија Кратовског кадилука била подељена на две митрополије. Уписана је *митрополија ђаура нахија Штип, Лаквица, Малешево, Кратово и Славиште*, са 45 дуката пешкеша, али исто тако и *митрополија ђаура нахија Драгуш и Држава у кадилуку Кратово*. Ова друга митрополија је 1586/87. прво била припојена Врањској, заједно са Старим Нагоричем (пешкеш је износио 23 дуката), а потом, пре 1640. године, Скопској митрополији. Тада више није послала назив митрополије: уз Скопску митрополију уписана је само као *нахија Нагорич у Кратовском кадилуку*.¹¹ Збир пешкеша две поменуте митрополије износио је 68 дуката што се не уклапа у суме које доносе хуцети (1579: 60 златника, 1581: 70 златника). Не зна се ни због чега се разликују суме од епископских прихода у Кратовском кадилуку за 986. и 989. (пореску) годину по хицри. Не би требало изгубити из вида да је на тим просторима било и другачијих сажимања, чак три епархије, Кратовско-штипске, Бањске и Радомирске у једну митрополију. Међутим, нема извора који говоре да се то могло десити много пре 1640. године.¹²

Северне области Пећке патријаршије такође су биле захваћене многим променама у организацији и распрострањању епархија. Одавно се зна да је у јужном Банату постојала Вршачка митрополија. Најранији помен ове митрополије у српским извори-

¹⁰ Уп. Тричковић, 82 и даље на многим местима.

¹¹ Исто, 83-89, 93-94, 144-145, 160.

¹² Исто, 93-94; в. такође, у Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, књ. I, Београд 1902, бр. 1487, 1494, 1500, 1547, 1568; књ. IV, Ср. Карловци 1923, бр. 6880, 6882. Управо титуле митрополита Михаила, наведене у записима, јасно показују колико је тешко радити са мало извора. Негде се потписивао као "митрополит коласијски, зовомоју Бања, родомирски, сириштнички, кратовски, палански, штипски, радовиштски", на другим местима су области Радомира и Сириштника изостављене, а негде је у титули стајало само "митрополит кратовски", и то све у исто време, педесетих година XVII века.

ма, после обнове патријаршије, пада у 1594. годину. Изгледа да је, нешто раније, 1591/2. године, према поменутом турском дефтеру званично називана "митрополија Ршава са Модавом и Вршцем" (пешкеш од 3.000 акчи). Тада је била припојена досад неидентификованој "митрополији нахије Бокча", од које се одвојила негде пре 1648. године. Маја 1654. године уписана је, са истим пешкешом као митрополија "ђаура области Модаве и Ршаве и Вршица и Панчева".¹³ Нови моменат, међутим, представљало је објављивање берата којим је монах Андрија 3. априла 1582. године постављен за "митрополита ђаура кадилука Панчево" са пешкешом од 5 златника.¹⁴ Штавише, из приложеног хундета се види да је ова митрополија постојала и пре августа 1580. године, са нешто измењеним називом "митрополија ђаура кадилука Панчево и нахија Чаково и Дента". То су једини помени ове, досад непознате митрополије у историји Српске православне цркве. Види се да је обухватала прилично велику територију од Панчева па све до изнад Чакова. Да ли је то била посебна митрополија која је у то доба постојала упоредо са Вршачком, или је она била та која је у ствари позната под именом Вршачке митрополије, када је основана и када је укинута, те какве су се све реорганизације српских епархија дешавале на овом простору, јесу важна питања па која за сада није могуће поуздано одговорити. Премало је података, а превише претпоставки. (У више пута помињаном дефтеру митрополија из средине XVII века уписана је и "митрополија ђаура кадилука Панчево", за коју је Р. Тричковић из неколико разлога сматрала да у ствари представља "митрополију кадилука Јанова", с тим што је реч "Јанова" погрешно уписана као "Панчево".¹⁵ Висина пешкеша од 5 златника, као и у Андријином берату, то питање, инак, и даље држи отвореним.)

Други документ је посебно занимљив јер одсликава сам начин функционисања Српске цркве. Да би патријарх прикупио своју годишњу обавезу (*кесим, мирија, харач*) за царску благајну, морао је пажљиво да одабира епископе и митрополите, који ће приљезло, без изузетка, обезбеђивати приходе из својих епархија. Овде се види да је претходни панчевачки митрополит био у обавези да нађе јемца, који би гарантовао да ће *мирија* за његову митрополију бити исплаћена. Очигледно је патријарх са њим већ имао рђава искуства. Како овај није обезбедио јемца, патријарх је на његово место поставио монаха Андрију као *вешил* и заменика. Иако турски, термин *вешил* (као и термин *hexија*) у овом смислу се користио и у савременим патријаршијским писмима на српском језику.¹⁶ Постављање

¹³ Тричковић, 128-129, 159-160.

¹⁴ Бошков - Бојанић, 170-175, 205-208.

¹⁵ Тричковић, 128-129, 132-133, 161.

¹⁶ Исти термини користили су се и у писмима патријарха Арсенија Подгоричанима 1725. и 1726. године (Д. Вуксан, *Стара писма. Писма нећских патријараха Зећанима*, Записи, XXII, 1 (1939) 43-44.

vehila, који су имали право да добијају водиче и да носе оружје, спадало је међу права патријараха и митрополита потврђена њиховим бератима.¹⁷ Из хуцета се види да је *vehil* у потпуности заменивао митрополита у свим његовим правима и обавезама. Штавише, примивши заступство, он је постао *multezim*,¹⁸ нека врста закупца прихода из Панчевачке митрополије. Није непознато да су хришћанске цркве, патријаршије и митрополије у Османском царству, уз све посебности, биле организоване у смислу муката, закупа, што је у одређеној мери слично закупничким односима на државним добрима. Иако су се неке карактеристике запажале и у раније доба, терминологија закупничког система у црквеним организацијама преважала је у документима тек у XVI-II веку.¹⁹ Недостак извора није дозволио да се ово питање дубље проучи. Употреба термина *mültezim* у приложеном хуцету потврђује да је процес уклапања црквених организација у османски закупнички систем почео веома рано.

Још једно питање захтевало би одговор. Зашто су високи српски архијереји ишли на шеријатски суд да потврде међусобна обрачунавања? Одговор се налази у самој организацији не само Српске него и других цркава у оквиру Османског царства. Дужности патријарха и епископа биле су у директној вези с државним приходима. Од испуњења годишњих обавеза према државној благајни највише је зависило њихово задржавање на постојећим положајима, а сходно томе и само функционисање Српске православне цркве као целине. Зато су тако важне примопредаје, као што је исплаћивање годишњег митрополитског данка (*мирија*), биле овераване на званичном суду. Тиме су се избегавале све могуће злоупотребе. Исто је важило и за давање пуномоћја за прикупљање црквених дажбина. Хуцет је служио као потврда турским властима, које су биле у обавези да *vehilu* пруже потребну помоћ. Све ради тога да се државни приходи без сметњи прикупе на време.

О самом митрополиту Андрији, нажалост, не може се рећи ништа више од онога што садрже наведени документи. На челу Кратовске митрополије први пут се среће 22. фебруара 1579. године, и ту је, по свему судећи, остао све до наименовања за панчевачког митрополита, 3. априла 1582. године. Нема сумње, уживао је велико поверење тадашњих српских патријараха. Не напуштајући столицу Кратовске митрополије, августа 1580, као

17 Уп. берат видинског митрополита Калиника из 1733. године (Й. Кабрда, *Два берата на софијския и видинския митрополит от първата половина на XVIII в.*, Известия на Института за българска история, 7 (1957) 388-389.

18 *Mültezim*, закупца неког од јавних државних прихода (од *ilizām*, узети на себе обавезу).

19 Више о томе вид. Тричковић, 67-69.

заступник патријарха, заменио је папчевачког митрополита у прикупљању прихода од црквених дажбина у Панчевачкој митрополији. То што је у хуџету у једном моменту он назван панчевачким митрополитом, не означава право стање ствари. Реч је о непрецизној интерпретацији, али сасвим разумљивој, пошто је он гада као *vehihi* de facto вршио функцију папчевачког митрополита. То потврђује и сама садржина документа. Нема података о томе зашто је напустио једну од најбогатијих епархија каква је била Кратовска, и отишао за папчевачког митрополита, чији је годишњи кесим био само 5 златника, више него дванаест пута мањи. Можда се одговор крије у томе што је обавеза према држави за ту епархију била одређена према ранијем демографском стању. Учестало досељавање пастве у међувремену, могло је знатно увећати црквене приходе, а сва разлика између прихода и кесима остајала је цркви. Нема података ни о његовим посетама Светој Гори. Судећи по томе што су сви документи нађени у Архиву манастира Хиландара, Андрија се највероватније ту и упокојио, било приликом поклоничке посете, било зато што се у Хиландар повукао да пред крај живота у њему нађе духовни мир.

HÜCCETS OF METROPOLITAN ANDRIJA

Summary

Being very rare sort of material, three judicial documents (*hüccet*), probably from the private legacy of metropolitan Andrija, have served the author to point out the series of unsolved questions concerning the history of the Serbian Orthodox Church within the Ottoman Empire. The importance of these documents does not end in the fact that they reveal a 16th-century metropolitan so far unknown to us. They contribute to our knowledge about the successions of Serbian patriarchs Gerasim and Savatije at the throne of the Patriarchate of Peć between 1575 and 1586. The cases of the metropolises of Pančevo and Kratovo have showed the insufficiency of the general knowledge about foundation, abridgement, annexation and extinguishing of the eparchies belonging to the restored Patriarchat of Peć. The term *mühcezim* has served to demonstrate an early adoption of the Ottoman leasing system terminology. The existence of the documents issued by the shariat court has been explained by the manner in which the Serbian Church was organized in the Ottoman Empire. Functions of high clergy were directly dependent on the regularity of their annual payments to the State. Such receipts were valid evidence of their duties having been fulfilled.

Милорад ЕКМЕЧИЋ
Филозофски факултет
Београд

"У ОКУ ДУХА СВОГА"

ПРИЛОГ РАДОВАНА САМАРЦИЋА НАУЧНОМ МЕТОДУ И ИСТОРИЈИ ИСТОРИЈСКЕ НАУКЕ КОД СРБА

Апстракт.- "У оку духа свога" је израз који је Радован Самарџић употребио да објасни како је Михаилу Гавриловићу полазило за руком да научна дела пише на књижевни начин и да се доима као уметник. Овај есеј представља анализу научног метода Радована Самарџића, са закључком да његово бежање од фуснота, писање научних дела као романа, представља део научног метода, а не одступање од њега.

Први утисак који читалац књига Радована Самарџића добије над њима јесте тиха сумња да ли је ту нађена права разлика између науке и уметности. Већ овлашпан увид у било које од његових главних дела изазива питање зашто је био у сталном рату са фуснотама? То је постало упадљиво још након првих објављених радова, када обавеза недоученог заната захтева да се робује доказном материјалу, а свака лепо казана реч и виша мисао изгледају као да су посуђене од неког позванијег. Шегрти обично не говоре самоуверено и својим речима, па присуство те вештине код ретких међу њима само открива да се ради о изабранику који хоће да прескочи прописани ред и одмах постане велик. Ретко се докучи стварна величина без јавно испољене намере да се буде велик. Нема бољег начина да се то постигне сем употребе лепих речи и описа који сакривају архивски извор из којег је то сазнање постигнуто.

Ова је појава стара колико и сама историјска наука. У свим временима су постојали тренуци кад се поставља питање није ли

ново време заслужило да се истине казују онако као што се саопштава строга наука, а не уметнички, што личи на исповедање полуутврђених истина. Још се отац историјске науке Херодот вај-као да митове казују песници, а праву истину они који истражују и проверавају. Од самог почетка историје постоји жеља да се она раздвоји од књижевности, као што је и садашња наука сведок да то ником није пошло за руком. Још се 1912. Тиодор Рузвелт, у једном за његово време популарном есеју, "Историја као књижевност" чудио што је било "пуно расправа о томе да ли би убудуће историју требало сматрати једном од грана науке, а не књижевношћу. У већини ових расправа се главни део спорних ствари готово сводио на терминологију. Сем тога, у једном делу ових расправа, схватања оних који су се спорили се пису приближила, иако се предлози са обе стране пису ни искључивали, као што узајамно пису били ни умесни. Ипак постоји стварна основа за овај сукоб, јер данас наука показује жеље да сама господари на попришту".¹ Ово изгледа као да је написано јуче.

Природа дела Радована Самарџића упућује на закључак да је постао истакнут научник свога доба управо зато што је за себе везао сумњу да би га боље било уврстити међу песнике, него у строги свет науке. Зов да буде прерано велик га је одпекуд из искони терао да пише бирајим речима, да улепшава и кити, као што су некада давно велики писци историја радили. Било би тешко огрењење о истину када бисмо закључили да су наука и уметност у његовим књигама лошије у сукоб, као што би то био исто тако велики преступ кад би се тврдило да велики књижевници у историјској науци пису за своје време спадали и у тај запат. Уместо да се подлегне овланшном утиску да у Самарџићевим књигама нема научног метода, да је он избегнут заједно са увек заобиђеним фуспотима, треба открити метод којим се служио. Он је заиста био избрушен и на свој начин поштовања вредан,

С друге стране, три обимна свеска студија о писцима српске историје² без двоумљења показују до како високе мере је он исте-сао обавезе истраживања у архиву, методе обраде података и сла-гања речи који спадају у уметност. Научни метод и историја наше историографије су две области у којима је оставио тако дубок траг да би било штета не претворити то у бразду из које ничу нови класови.

Историју српске историографије је Самарџић доживео као постепени и незауостављив раст научног метода. Своје казивање је

1 Th. Roosevelt, 1913, 3. Поменути есеј је писан крајем 1912. Paul Ricoeur, 1994, 18: заиста постоји problème de l'écriture de l'histoire, où les critères de la *livéarité* entrent en conflit avec ceux de la *scientificité*. Ипак, (11), истраживање и писање историје се координира у једноставној операцији

2 Тек су у септембру 1994, у време док је овај оглед тек писан, новине објавиле да је издавач припремно и четврти свезак раније колекције *Писци српске историје*.

до те мере подредио овој основној нити коју стално следи, да се може оправдано поставити питање да ли је заиста наша наука била свесна свог светског послања и идентитета, или је он нешто у својим оценама претеривао и додавао што славни предшасници уопште нису примећивали. Записени неким другим циљем који је њихово време од њих захтевало, личили су на човека који, у бризи да ли иде правим друмом, не види на њему изгубљени новчић. За *Хронике Ђорђа Бранковића*, писане 1690. у Бечу, вели да је њихов писац српску историографију превео у сферу Запада.³ Од средњовековног "полагања руке" учених игумана, преко откривања постојања ерудитске школе код српских историчара, до "борбе око метода" која побеђује са Стојаном Новаковићем,⁴ то је укратко развојни пут српског писања историје. У овако великој бризи да се у изневереном огледалу српске науке одслика пут који је она прошла у напреднијем свету који је водио, а не следио друге, садржано је једно такво несумњиво познавање научних метода да се у сваком приказу животног дела Радована Самарцића управо од тога мора почети. Једино тако ћемо разумети зашто је свако његово штиво сачињено као неко уметничко дело и готово да би га смештало у историју књижевности, а не науке. Он се осмелио да пише као песник само зато што је своју науку усмеравао ка савршенству. Веровао је да је позван за њу откад је написао прву своју јавну реч.

Није потребна модерна филозофија Паула Фајерабенда у *Против метода* да се почне сумњати у њега. Одавно је научни метод у историографији свођен на нижи и свакако неузвишен ступањ доброг смисла. Довољан је здрав разум да се открива истина из прошлости. Да је историографија ствар доброг смисла, данас говоре многи.⁵ Код нас је то давно открио Јован Скерлић, који у полемици с младим Станојем Станојевићем вели да "тога метода о коме он говори у ствари и нема. За сваку науку, за сваку прилику, за сваки проблем, човек се мора самостално довијати како ће питање решити... Научни метод се своди на ово просто начело: не рећи никад оно што се не може доказати. Тако је научни метод само навика обазривости, и као такав само једна негативна особина научног рада. А позитивне особине су инвенција, оригиналност, особине које се у својој суштини не уче."

Била би чиста неистина кад би се тврдило да је Радован Самарцић писао научна дела као књижевник, војевао цео свој век са фуснотама и исто толико дотеривао, гладио и улепшавао своје речи управо због тога што је претходно савладао све замке и

3 Р. Самарцић, 1986, 20.

4 Р. Самарцић, 1986а, 273. Исправан је закључак из 1967. када вели да је српска историографија никла из Косовског циклуса, преко Орбина, Ритера-Витезовића и Ђорђа Бранковића, вид.: Исти, 1967, 137.

5 Н. Carr, 1961; Р. Vayne, 1871. За научни метод најбољи Самарцићев прилог је: Р. Самарцић, 1970, 259.

вештине научног метода. Та се неистина доказује простом чињеницом да он увек тако пише, од самог почетка. Одбацавање научног метода никада науци не може помоћи. Оно је дозвољено само у случајевима који су слични сазнању ковача да је употребавао слаба клешта и да има боља од тих старих. Метод одбацује сам себе, у тренутку кад навика дође до врха савршености и не треба да се гледа на начин којим је радио стари учитељ. Одбацити метод значи одбацити науку, а то се може радити само као што се ради с изношеним ципелама. Нова се обућа не одбацује, сем у тренуцима кад човек хоће да хода босоног. Сваки се кипар мора дуго учити како да из комада одваљене стене открије статуу сакривену унутра. Годинама гледа како раде учитељи, а онда навика постаје тако зрела да више ништа не гледа и мисли да је ту вештину понео из неког урођеног дара. И за Вука Караџића Самарџић вели да је "писао генијем, а не однегованом историческом спремом".

У својим биографским исповестима Самарџић вели да му је прва намера била да постане књижевник и да студира историју књижевности. Из свога детињства је урезао у свест утисак из првог сусрета са *Сеобама* Милоша Црњанског: "Мој први контакт са том књигом био је нека врста уздицања у светле нове сфере језичких могућности. И то је на мене извршило пресудан утицај да се и сам заинтересујем за питања језика и писања."⁶ Вели да је у гимназијским данима дане убијао вежбањем у писању и усавршавању те вештине. Наука је делимично и освета за учињени промашај у животу.

Многи су склони да Самарџићево писање историје у књижевном стилу изведу из жеље да у његовом истраживању човек буде у средишту. Он је заиста написао да је модерна наука, из ренесансе, тиме почела.⁷ То је без сумње тачно у оној мери у којој је сваки историјски роман најпре и искључиво описивао само човека. За књижевна дела Волтера Скота је пре више од једног века Томас Карлајл писао да су људе учила овећгалој истини "да су предшасна светска раздобља заиста била испуњена живим људима, а не записницима, службеним списима, неспоразумима и закључцима учесника. Не беху то никаква закључивања, дијаграми и теореме, него људи наги као од мајке рођени, или одевени у друге капуте и чакшире, људи с руменилом у образима, узнемираним желуцем, са начином говора, сособинама и животношћу правих људи".

Писати лепо историју, писати је као што се пише лирика, испада да није бежање од метода, него заиста једно његово испо-

6 М. Јевтић, 1992, 22

7 Р. Самарџић, 1971, 471. Тог човека у средишту описа назвао је "жалосним човеком" свога времена. Вид.: Р. Самарџић, 1972, 227. Термин је очигледно преузет од њему, драгог Лисјена Февра. Андреј Митровић је у оцени *Мехмеда Соколовића* 1972. први везао Самарџићево књижевно казивање за човека који је у средишту његовог посматрања.

љавање. Да је то заиста један од метода модерне науке показује његова општа распрострањеност. Зашто су све донедавно споменици великих државника приказивали те јучерашње савременике у античким тогама? Уметник је желео да их овековечи и да им продужи трајање. Закључивање у историјској пауци кварљива је роба. Пропалазак неког новог податка у архивима може да из темеља обори све закључке који су учињени без њега. "Архивски мољци, како интелектуалне дангубе називају најприљежније истраживаче", како једном рече Самарцић, могу упропастити цела дела и славне школе мишљења. У историјској науци су трајна само она дела у којима су савременици обучени у античке тоге, она која су лепо и мисапо писана. Већина радова Слободана Јовановића не би преживела ломачу времена да нема тог опојног стила, тихе подручљивости којом се сликају некадашњи догађаји. Само су тиме овековечени.

Свака епоха у историји историографије има раздобља када се јављају авантуристи који су лепо писали. У основи су они били побуњеници против научног метода важећег у њихово време. Данашња распрострањеност књижевне нарације у пауци такође је методски срачуната да побегне од краткорочности старих метода. Лепим писањем се данас бежи од упутстава како се прави историја која су постала у доба католичке контрареформације XVII века. Данашња наука све више захтева испитивање човековог начина живота, па једина права наука изгледа да се открива у историјској демографији. Ту научно доказивање зависи од статистике. "Клиометрија" је нова методологија, која ону стару чини несавременом и превазиђеном. Само нови методи оспоравају вредност старих метода у науци. Лепо казивање спада у једну од тих вештина. Оно је метод.

За Самарцића је књижевност "као алегорија историјског садржаја".⁸ У једној приповеци Иве Андрића казивање се прави на основу сведочења других сведока, па је тако "од казивања ближих сведока постала историја која се натапа сумњом и ставља у оквире времена".⁹ Истраживачи историјских извора по којима је Иво Андрић писао своје књиге слажу се у томе да је његово дело у одређеном смислу и историја. "При свему томе што је стварао умјетничко дјело - карактеризовао, упрошћавао, приширивао, оживљавао, драматизовао - писац је успио да се, у главним потезима, држи историје... тако да Андрићево дјело, поред неоспорне умјетничке вриједности, има и извјесну документарну вриједност."¹⁰ У роману *Верник* Добрице Ђосића је откривен цели један италијанет и начин понашања модерног политичког човека, од италијанског националисте Мусолинијевог типа, младобосанских

8 У анализи приповетке Иве Андрића "Груп", Р. Самарцић, 1981, 283.

9 Исто.

10 М. Шапић, 1962, 17.

завреника до руских бољшевика.¹¹ Уметнички казапа истина је јача од научно казапа те исте истине. То је онај трепутак у коме се овековечује понашање људи у различитим временима. Самарцић вели да је Андрић познавао научне методе.

Још увек постоји огромна разлика између историјског романа и романизоване историје. Ова последња јесте један облик казивања историјских истина.¹² То двоје се ипак не сусрећу. Познато је да је драму о Ричарду Трећем Шекспир писао на основу једне историје тог енглеског краља из пера Томаса Мора.¹³ Тај се узајамни утицај истраживача истине и уметничког казивања о тој не разумеју. Може се до појединости реконструисати тај узајамни однос, али увек испада да је уметничко зборчење јаче од научног. Ово задње је везано за једно време из кога као из вечних окова никада не може изаћи. Оно друго је сама вечност која се стално понавља у новим примерима. "Књижевници могу уопште користити историју на упростићен начин као општи оквир, или као појединачан податак, али историчари ипак не знају шта би урадили са овако прављеном књижевношћу."¹⁴

Убеђење да књижевно казивање историјског догађаја јесте један облик научне методологије о истраживању тога догађаја захтева одређену потврду из самог дела Радована Самарцића. У једном опису турског похода на Угарску који је пун упитника и недоказаних закључака он је написао и овакву реченицу: "Судећи према редоследу ових сасвим проређено сачуваних података, али и према природи оних вести којих нема, Мехмед Соколовић је, чини се, избегавао сувишну ратничку славу док је пратио султана као његов дворанин."¹⁵ Још би се могло прихватити да писац историје може правити закључке према редоследу слабо сачуваних података, али како је уопште могуће правити икаква оцењивања према природи извора којих нема? На први поглед то изгледа као хомеровска оманка и песувијело. Ипак, у историјској методологији постоји и радња "argumentum ex silencio", закључивање по празнини која постоји у савременим сведочанствима. Ако не постоји помен у изворима да је Мехмед Соколовић у угарском ратном походу хтео да стекне славу и због тога буде овековечен, онда цело-

11 М. Екмечић, 1990.

12 R. Bigazzi, 1989. За историјске изворе у француском роману, Г. Лансон, 1931.

13 Th. More, 1514.

14 R. Bigazzi, 1993, 465.

15 Р. Самарцић, 1972а, 31. Други пример када историчар не сме веровати непосредном извору јесте у случајевима да накнади догађаји даду друкчији смисао оном претходном о коме је дошао извештај. То се односи на све вести о Косовском боју 1389. као о српској војној победи. Ту, истину нису рекли непосредни извори, него сви заједно који су уопште касније настали "од првог до последњег круга". Р. Самарцић, 1969, 104. Eveline Patlagean (1978) 1994, 244: "Die Grenze zwischen dem Realen und dem Imaginären ist fließend, während des Terrain, auf dem des Imaginäre sich bewegt, stets und überall desseble bleibt."

статак таквог податка - који би се иначе, да је био истинит, морао показати - сам својим ћутањем представља одређено саопштавање о догађају. То је исто оно што и "инвенција и оригиналност" код Скерлића. Недостатак вести о догађају оставља право историчару да је претпоставком испуни, а то је тачка у којој се саопштавање историјске истине претвара у уметност, књижевно казивање се рехабилитују у једну врсту својеврсног научног метода.

Узимање претпоставке коју памће логика збивања без сумње је ствар која се не учи у историјској методологији. И Самарцић је до ње дошао пре него што се определио за студиј историје у својој младости. Један жал што није постао књижевник је за то основни, певидљиви грешник који је до овога довео. Поред свега, Самарцић је до овога дошао и кроз студиј методологије историје, у коме је нашао - ако не подстицај да се определи за овакав начин писања историје - свакако рационализовање, интелектуално правдање што га је накнадно усвојио.

Већ од *Великог века Дубровника* 1962. види се да се осећао победником у рату са фуснотама. Одатле га је пут водио све дубље ка књижевном и уметничком начину казивања. Накнадно је то рационализовао у краћој студији *Жива историја* (1965), а дефинитивно у сесју *Развој историографије и друге области научног сазнања*, 1970. У првом раду је објаснио да човек на своју прошлост гледа увек из своје епохе и својих историјских околности. Те се околности мењају и тако од сазнања прошлости сачињавају увек нову и "живу историју".¹⁶ У другом раду је био уверљивији - вели да је са победом научног метода историјска наука завршила у позитивизму. Одатле је пут водио у масовна архивска истраживања, али и грапање саме науке у више одвојених дисциплина. Тако је, управо у овој коначној победи научног метода, дошао трепутак да се сама историјска наука морала вратити назад у класична времена свога цветања.¹⁷ То јест, пред изазовом да постапе пека врта статистике о прошлости, наука се морала враћати леном казивању и оном стању када је помало личила на уметност.

Ова рехабилитација класичне методологије га је у исто време охрабрила да не страхује од узимања у обзир претпоставки, од којих свако научно истраживање увек бежи. Претпоставка је само једна од методских радњи и улази у круг интуитивног предвиђања тока догађаја које сам извор не може дословно потврдити. Ипак је за Самарцића претпоставка нешто више од тога. У књизи *Сулејман и Рокселана* (1976) он вели да у историји заиста нема претпоставки, али постоје извесности које зависе од сталних чинилаца.¹⁸ Речено једноставније, то значи да историчар употребљава претпо-

16 Р. Самарцић, 1965, 256.

17 Р. Самарцић, 1970, 272.

18 Р. Самарцић, 1976, 309: "У историји нема претпоставки. Али, постоје извесности које зависе од сталних и непомерљивих спољашњих чинилаца."

ставку као оквир једног догађаја који у појединостима није сазна- тљив. То је као кад апотекар мена састојке и тачно оцени у какву се боцу лек може сместити, али још у правом смисли не зна какав је то лек. То се увек завршава опасношћу да се хемијски метод за спра- вљање лека може врло лако прометнути у несвесно алхемичарско експериментисање.

Није случајно да је ова промена код Самарцића наступила на- кон његове специјализације у школи Фернана Бродела у Францу- ској. Та је школа обогатила историјску науку и изучавањем свакодневнoг живота обичног човека охрабривала и Самарцића да се осећа победником над фуспотима. Он се ипак од ње разишао и вратио назад у класично време када је било допуштено да наука го- вори на уметнички начин. Броделова школа је завршила у "клиоме- трији", статистичком испитивању које се нарочито примењује у историјској демографији. Ту се статистичко скупљање небројених ситних података претвара у неку врсту математике, па и сваки за- кључак изгледа пероренив и сам од себе неизбежан.

Никавих неспоразума не би требало да буде са чињеницом да се излагање истине о прошлости може казивати на књижевни начин и уметнички. Томе сваки историчар на неозбињаван начин тежи, али већина због недостатка дара у том промаши. Самарцић на једном месту вели да и само збивање пореда ствари тако да се оне морају описати на уметнички начин, па "олатис до историјског догађаја као књижевног мотива није далеко". Невоља настаје кад се цело збивање доживљава као књижевни мотив. То код Самарцића заиста постоји. Чак и одређена дела, на првом месту *Сулејман и Рокселани*, изазивају недоумицу да ли спадају у књижевност или политичку и културну историју.

На одређеним местима он доноси закључке који се ни-чим не би могли потврдити, него претпоставком коју он уздиже на површину веродостојности. У *Мехмеду Соколо-вићу* он претпоставља да је један од наша био скривени претендент на владарски престо. Вели да "су то питања на која је, услед упротрћености извора, тешко одговорити, а која би, чини се, остала без одговора да су извори и опширнији".¹⁹ Зашто би онда требало уопште и веровати у такву претпоставку коју извори никада не би могли доказати?

У истој књизи, странице посвећене лицима и интригама на Запољином двору су обрађене онако како се ствара претпоставка од- носа и улога лица и догађаја у једном књижевном остварењу. У све- му постоји једна скривена тежња за драмом. Формално је све засновано на историјском извору,²⁰ али се и целе групе индивидуа-

¹⁹ Први цитат из Р. Самарцић, 1972а, 152, а други, 1972а, 405.

²⁰ Цело казивање засновано на документима објављеним у "Rad" JAZU 53-54, Загреб 1880. У *Сулејману и Рокселани*, стр. 674, Самарцић вели да је користио и турске изворе, па захваљује за преводње пријатељима Шабановићу, Калешину и Тричковићевој. Ти извори у тексту нису нигде цитирани и јасно се не види на шта се то односи

лизују као да врше појединачну улогу на позорници. У тим догађајима око Запоље, вели да су "Срби у Ердељу и Банату пратили збивања свесно напрегнути да их њихова матица не одвуче у вртлог". То је улога хора у античкој трагедији, где се цела заједница индивидуализује, јер друкчије никако не би могла да уђе у ту историју.

Кад се упоређују извор који Самарџић користи и опис који је сачинио на основу њега,²¹ онда се то доима као кад сликар уметничко надахнуће прави на основу фотографије. Рекло би се да је ту све исто, као што мртав и жив човек могу бити исти. Описивање балзамовања Сулејмана Величанственог под Сигетом,²² скривање од војске да је султан преминуо, као и сијасет других појединости, на две стране изгледају исто, на једној као мртва, а на другој као жива историја.

Мехмед Соколовић и Сулејман и Рокселана нису дела сачињена на основама оригиналног истраживања. Прво је чак и по распореду усклађено с делом турског историчара Ахмеда Рефика, објављеног у преводу код нас 1927. Друго дугује доста и распореду тема, аргументацији, а делом и самој нарацији, Хамеровој историји Турског царства. Код нас је оно објављено 1979. са знатним упрошћавањем и без фуснота које постоје у немачком оригиналу. Наравно, на одређеним местима је Самарџић мењао Хамерово казивање, исправљао као према друкчијим подацима из извора, али то нигде није показао, нити му је било стало. Пример за то је опис вицедневних светковина приређених поводом обрезивања синова Сулејмана Величанственог. Цели след радње и већина података који се дају под наводницима преузети су од Хамера. Само су у неким појединостима дате измене, а да то нигде није наговештено. Уместо четири безимена принца код Хамера, Самарџић наводи имена само тројице султанових синова. Ту се исто тако помиње и уметнике који је створио план за те светковине, што код Хамера, барем на том месту, нема. Самарџићево обогаћивање саопштења је чисто уметничке природе, припада свету чисте имагинације на основу методолошке рехабилитоване претпоставке, а не историји.

Улазница за вечност која се као дар добива због примене овог метода књижевног говора плаћа се ипак скупом ценом. Каснији се истраживачи никад неће позвати на ова дела као научну тековину и неко ново решење, без обзира на то колико је новог заиста у њима речено. Овде се откривају нове мисли, саопштава

21 За структуру *Мехмеда Соколовића* и већину извора у тој књизи Самарџић је користио дело турског историчара Ахмеда Рефика, *Соколовић* (Сарајево 1927). Могло би се претпоставити да је у опредељењу да се пише ова књига утицао и превод Франца Бабингера, *Мехмед Освајач и његово доба* (Нови Сад 1968).

22 За детаље балзамовања, А. Рефик, 1927, 40, преноси казивање Евлије Челебије. Самарџић је то пренео на страни 205. За опис светковина поводом обрезивања синова Сулејмана Величанственог, Самарџић је следно казивања J. von Hammera, 1979, 375-378. Код Самарџића исто: 1976, 447-453.

историја као једно опште "предиво памћења"²³ казивано у широким сликама, а не истраживачка достигнућа настала у мукотрпном разгртању малих жеравица архивских података.

Ми ипак не бисмо били у стању да разумемо овај књижевни начин казивања научних истина ако не бисмо закључили да сама архивска истраживања, скала заиста једино она, пису паметала такав поступак. Школу архивских истраживања, коју Самарцић назива "грабљењем са свежег студенца историје",²⁴ или "захватањем воде са здравог кладенца",²⁵ прошао је под суровим надзором најбољег учитеља којег је за своје време могао наћи. Он је израстао као научник испод поуздане руке Јорја Тадића. Научна испитивања на основу података годинама исписиваних у Дубровачком архиву, раније образовање на француским изворима, створили су од дела Јорја Тадића најбољи излог одјеска Броделове школе код нас. А ако би се у општо могло сумњати, то је само питање ко је овде био отац а ко син. Јорјо Тадић је до овога могао да дође и самостално, без методског угледања на француска достигнућа, из једноставне чињенице да је од своје младости ушао у истраживање на готово исти начин као Бродел. Обојици је главно подручје била економија и култура Медитерана ренесансног времена. Обојина су казивање давала кроз обиље ситних података. Тадић је престао у тренутку када је хора била за синтезу.

Самарцић је о Јорју Тадићу написао два значајна есеја. Тим поводом је саопштио да је обилаз додир са старим папирима основни услов да се реконструише прави прошли живот. Несвесно, сваки историчар створи такав утисак. Нигде се прошли живот не осети тако уверљиво и тако присутан и жив као у часу када из архивске књиге подигнете хартију са које се трупи прах којим је преписивач посушпивао мастило док је на тој хартији неколико векова раније писао.

Испитивање архивских података до појединости свакодневнице коју је прошли човек живео само од себе памће да се постигнута истина саопштава на књижевни начин и уметнички. Самарцић је тај свој метод открио описујући вредности књиге коју је о кнезу Милошу Обреновићу сачинио Михаило Гавриловић. Самарцић вели да је Гавриловић, због обиља архивске грађе из које је реконструисао лик српског владара до опипљивих природних граница, оставио да се закључци сталоже, па је тако од науке постигао уметничко дело. Целовиту појаву једне велике историјске личности је доживео до самога дна. Видео је кнеза "у оку духа свога".²⁶ Писати у оку духа свога значи писати синтезу суверено и разуздано на основу обиља ситних података из грађе, да нема ни-

23 Р. Самарцић, 1976а, 14.

24 Исто.

25 М. Јевтић, 1992, 30.

26 Р. Самарцић, 1981а, 165-166.

какве опасности угрожавања потпуне историјске аутентичности лика и утиска да у том опису све не стоји на правом месту. Та књижевност је, дакле, само један виши тип синтезе коју може ризиковати истраживач под старе дане, кад су витешке бисаге набрекле од података муком скупљених по архивима и старим хартијама. Поред тога је имао храбрости и да на једном месту напише да се "истина подређује вечито наметљивој уметности", чиме је помало сенчио теорије о синтези "у оку духа свога".

Ову тврдњу да се књижевно казивање допушта онда када се потпуно истражи грађа Самарцић је импровизовао у једном есеју о методима српског модерног историчара Гавриловића. Није знао да је та теорија била и раније казивана и да је на исти начин брањен метод књижевног описа историјских збивања. На потпуно исти начин је 1912. Тиодор Рузвелт бранио право историчара свога времена да велике истине казује онако како то себи дозвољавају књижевници: "Била би одвећ плитка примедба кад би се тврдило да имагинација има за последицу нетачности. Само они који расплажу онако узвишеном имагинацијом коју показују јеврејски пророци могу јасно разабирати и интерпретирати велике и дубоке истине. Кад кажемо да велики историчар мора бити човек имагинације, ми употребљавамо те речи исто као кад бисмо рекли да велики државник мора бити човек имагинације. Сем тога, заједно са имагинацијом иде и моћ изражавања. Велики говори државника и велики списи историчара могу живети само ако поседују ону исгу бесмртну вредност која се налази у великој књижевности. Неопходно је да највећи историчар који нише на књижевни начин буде стручњак у науци историји, човек који ће у малом прсту скупити све чињенице из слагалишта мртве прошлости. У истој мери он мора поседовати способност да оцени шта је мртво како би пред нашим очима оно поново оживело."²⁷ Рузвелт вели да за неизмерне хиљаде читалаца Маколејева дела нису запечаћена књига само зато што су стварни додатак "суми енглеске књижевности". Постала су вечна због лепог писања, а на њега се аутор охрабрио јер је скупио све познате и истражене чињенице.

Откривање научног метода Радована Самарцића се не би могло довести до самога краја ако се не би показало како је он био уверен да место које сам заузима у историји српске науке није саздано од једног логичког доказа. У нашој науци још нема једне праве синтезе историје српске историографије. Тај недостатак попуњавају управо његови радови, првобитно раптркани по разним гласилима и писани различитим поводима. Као рођаци које је живот растурио на разне стране, тек су под његовим штапом скупљени на истом месту и открили да су породица. Иако изгледа да је у њима рекао све што је требало да се каже, то је још само случајно сročени костур једне синтезе, а не она сама. На многим

27 Th. Roosevelt, 1913, 10.

местима се ту почиње од самог почетка, као што се пуно пута заостављао као да је догурао до самога краја.

Основна потка у овом великом папрту историје историјске науке је откривање узлазне црте раста научног метода. Одатле је она подсељена у три велике спохе: најпре је ту тек наговештени излазак из средњег века, па се већ са националном ерудитском школом види метаморфоза ка западноевропској науци. Даље коло води романтичарска школа и њен логичан крај у "позитивистичкој науци". С њом долази окончање борбе око метода. Нејасно је шта у тој узлазној стази долази после позитивизма. Он то назива другим таласом истраживачке науке. Нико боље није избегао да саопшти истину да праве школе марксистичке науке код нас није ни било и да је она замењена једним архивским копањем руде. Цели овај развој има пезаобилазну политичку страну јер се раст историје као науке у исто време и раст свести народа о себи. То је ипак провинцијска наука, јер наши писци нису познавали "ни пајузоритије писце у светској историографији".²⁸

Пајсијевим *Житијем цара Уроша* из XVII века завршава се српска средњовековна историографија.²⁹ Њој је Самарцић посветио врло мало истраживачких напора. Сем једног сесеја о Сави Немањићу, више као свецу него почетном камену српске средњовековне културе. Свој средњи век Срби су открили са ерудитском школом. Она је код Срба и Хрвата почела крајем XVII века с Ригром-Витезовићем, Ђорђем Бранковићем и Игњатом Ђурђевићем.³⁰

Остаје ипак питање да ли је посреди заиста ерудитска школа или њен тамни наговештај, јер за *Хронике Ђорђа Бранковића* он вели да су "ерудитске више својим спољашњим изгледом и потоњим утицајем него пишчевом методолошком спремом и намерама",³¹ то јест, уопште нису ерудитске. Научно је само оно што има научну намеру, а у том оквиру се ерудитски поступак увек сам мора да идентификује. Можда је, поред све критичности, у овој узлазној црти српске науке потцртавана њена историјска сагласност са развојем европске науке. Провинцијализам је ипак битна одлика целе те научне прошлости, до дана данашњег.

Од Мавра Орбана до Јована Рајића је пут испуњен биографијама седам класичних имена наше науке, при чему свако од њих чини "један виши степен развоја историографије код Срба".³² Права критичност долази ипак са великим делом Јована Рајића *Историја разних словесних народа, посебице Бугара, Хрвата и Срба*, замисљеним 1757. и коначно објављеним 1795. Њена методска

28 Р. Самарцић, 1986б, 130.

29 Р. Самарцић, 1986в, 210.

30 Р. Самарцић, 1986б, 142.

31 Р. Самарцић, 1986в.

32 Р. Самарцић, 1976б, 87.

подлога је у "готово свадљивој критичности".³³ Није чудо да други историчари померају почетак европеизовања српске историјске науке у време појаве ове књиге.³⁴ Књижевник Стерија Поповић је 1852. писао да научник мора "одвајати плеву од пшенице, осветлити што је тавно и нејасно, одкрити што је претрпано и сарањено - једним словом: истини у траг ући". Четири године потом је, Руварчевим *Погледом домаћих извора старе српске повеснице* учињен крај романтичарском доживљавању прошлости. У основи је то био сукоб образованих и необразованих стручњака.³⁵ "Борба око метода" је почела са Омладином,³⁶ а у основи се односила на победу принципа критике извора и то углавном филолошке, иако су узимани и други фактори ("политика, дипломатија и рат"). Стојан Новаковић је најбољи представник овог "филолошког правца у књижевној критици". Од ове победе метода, који је заснован на критици, почиње историја праве науке.

Муке око филозофије историје почеле су са утицајем рационализма на дело Јована Рајића, али је тај рационализам учен на крјевској Богословији и био толико оптерећен теологијом да се свео на пуку формалност и угледање споља. Тек је Леополд Ранке са својом тезом да је човек исечак Бога, па због тога нема законитости у историјском развоју,³⁷ натерао српске писце да се опредељују за пека рационалнија решења. Како су догађаји у историји извап закона развоја, казивање историчара се мора обавити на уметнички начин. Звучи анегдотски да је Чедомир Мијатовић због тога помешао спиритуално са спиритистичким.³⁸

Студијом "Иполит Тен код Срба" Самарцић је реконструирао одјек европске дебате о детерминизму у српској култури. Тиме је српска наука у правом смислу речи постала део европске, а да се мања образованост, површна обавештеност и утицај само једне књиге никада из ње пису занавек одселили. Без ове студије би познавање Јована Скерлића, Богдана Поповића и, на првом месту, Слободапа Јовановића, остало недоречено и наговештено. Овде је оно усађено у аутентични филозофски извор.

Радови о историји српске историјске науке се почети можда случајно и увек са неким јубиларним поводом. Они су ипак писани дуже од десет година³⁹ и без сумње су остали до данас најизазовнији нацрт успона историјске мисли код нас. Узимајући у

33 Р. Самарцић, 1976в, 55; слично и Н. Радојчић, 1926, 144.

34 С. Ђирковић, 1994; слично и Н. Радојчић, 1958-59, 28-29. Делимично и Н. Радојчић, 1950, 72.

35 Р. Самарцић, 1986г, 113.

36 Р. Самарцић 1981б, 272. На другом месту је објаснио да је то дошло због демократизовања друштва, јер је "идеја либерализма" утицала да Жил Мишле почне писати "са маштовитошћу и лиризмом", вид.: Р. Самарцић, 1972, 233.

37 Р. Самарцић 1981а, 158.

38 Р. Самарцић, 1981в, 243, 245.

39 В. Крстић, 1982, 83.

обзир околности у којима је ово дело настајало, право је чудо да се у њему није изгубила једна рационално уграђена узлазна црта развоја. Најтемељитије су овде обрађени историчари који су се бавили историјом Српске револуције 1804-1815, Вук Караџић на првом месту. Та су истраживања и најоригиналнија, па нису само закључци, заиста ретко успеле оцене и општа мисаопост њихово битно обележје. Ту је Самарџић оправдао мисао да "историја није само испирање чињеница из муљевитих наноса људских заблуда".⁴⁰

На одређеним местима се види да је он познавао класично дело о историји светске историографије швајцарског историчара Фуетера,⁴¹ иако се та спрема открива фрагментарно и случајно, јер о занату писања историје историјског знања нигде није шире образложио и показао.

А и искушење да пише своје студије без навођења извора и готово применом управног говора творца историје, показује његово широко школовање на њему драгој ренесансној литератури. Иако је био Броделов ученик у Паризу, практично га опонашао истраживањем у Дубровачком архиву од 1947,⁴² он је ипак писао и радио као да је сам себе створио. У три свеске прилога о писцима српске историје први пут је створен један нацрт опште историје наше историографије. Ко се определи да пише приручник на ту тему мораће да почне од ових текстова.

Нигде се овај развој научне обраде наше прошлости није боље осећао него у литератури о Српској револуцији 1804-1815. Она је сама подељена у три етапе: лажни романистичари нису успели да поставе ни цели оквир истраживања, а фаза филолошке критике, када се наука погрешно назива позитивистичком школом, отворила је архиве и поставила задатак масовних истраживања. У исто време, ту је био и крај "борбе око метода", па је права наука победила тек са Стојаном Новаковићем.⁴³ То је у ствари иста периодизација коју је применио на целу српску историографију.

Није никакво чудо да је са истраживањем ове области српске прошлости, од када почиње ново српско друштво и држава, добила овако истакнуто место и у историји науке уопште. Цела је српска историјска литература била подређена припремама Револуције 1804. Са Бранковићевим *Хроникама* 1690. стварају се "историјске и политичке основе првог српског програма". Оне су, помогнуте касније Рајићевом историјом, у духовном погледу при-

40 Р. Самарџић, 1981а, 170.

41 Е. Fueter, 1911. Какво је било његово стварно и оперативно знање из историје светске историографије најбоље се види у његовом есеју о односу човека и земље, Р. Самарџић, 1971, 480. Наводи доста дела, од Паола Бовија из ренесансног времена до Лисјена Февра 1922.

42 В. Крестић, 1982.

43 Р. Самарџић, 1986а, 223.

премиле Карађорђево политички преврат. Одатле није било случајно што је Стерија Поповић историографију узимао за "онај умни рад од кога увелико зависи постепено дозревање свеукупног националног разума".⁴⁴ Изузетак који у томе потврђује правило је уверење да "у политичком и националном раду обмане историјом могу често донети више него истина."⁴⁵

Да је Самарџић неким чудом био дужан да своје сопствено дело смести у ову лествицу српске историографије, за коју верује да се стално пела вертикално и у томе следила општи светски развој, где би га уденуо? Вероватно би му и самом стајала на путу чињеница да је целога живота био у рату са фуснотама. Његов први рад (*Подмладак дубровачких трговца и занатија у XV и XVI веку*) из 1948. је био и испит којим шегрт завршава своје почетно школовање. Збирка *Велики век Дубровника* (1962) чинила је победу истраживача над фуснотама. Више их једноставно није наводио. Њихово одсуство би навело на погрешан закључак да он већи део свога истраживачког века није правио исписе по архивима. У свом последњем раду,⁴⁶ он фусноте наводи само кад је потребно да даде главну литературу о појединим научним питањима, а упадљиво је одсуство позивања на архивске податке. Ипак је претходно напоменуо да је "много година користио своје слободно време да борави у архивима и чита необјављену грађу, најрадије о Турској XVI-XVIII века. Радио је, тако, у Дубровнику, Задру, Венецији, Ватикану, Бечу, Паризу, и дуге сате остајао, посредством архивских списа, у ишчезлом свету исламског царства Османовића и њихових поданика друге вере. Овај додир, непосреднији од других, доводио је аутора у положај да постане близак сведок људи, појава и догађаја који су остали за завесом историје, заповек спуштеном." Као да је хтео да каже да је архивски податак у његовом писању присутнији него што би то његове референце испод текста доказивале.

Не би му се веровало да је ово навео само за себе. За свога учитеља Јорја Тадића је рекао истину коју је с њим и сам делио: "Својом сталном забављеношћу архивским испитивањима, отворио је пролазе за продор метода и схватања 'живе историје' у југословенској науци."⁴⁷ Ту се круг затвара на оном месту које је другом приликом нашао код Михаила Гавриловића, за кога вели да је због обиља извора и дубуког увида у њих био у стању да

44 Р. Самарџић, 1986д, 32.

45 Р. Самарџић, 1976г, 75.

46 Р. Самарџић, 1993, 7. У току излагања је за све значајније појмове у фуснотама наводио истраживачку литературу и изворе.

47 Појам "жива историја", у нашој историографији изузетно редак покушај да се филозофски објасни један методолошки феномен, остао је код Самарџића несистематизован. Најпре је то у есеју *Жива историја* (вид. фусноту 14) из 1965. на страни 256, објаснио као међање "историјског сазнања" у зависности "од свега што сачињава свест једне епохе или групе". У том по-

описивани предмет види "у оку духа свога", па на тај начин једно истраживачко штиво претвори у уметничко дело.

Можда је у овом свом методу да у духу доживи целину једне историјске појаве тиме што ће је живу открити у архиву и објављеним списима, он само једном заказао са делом *Сулејман и Рокселана*.⁴⁸ Ту је око духа свога видело више него што је "обилие извора" допуштало. На основу свих осталих радова, Самарџић би - да је био обавезан да сам сачини такав избор - себе ставио у епоху "живе историје", која почиње са Броделом.

Он је заиста, у добром друштву Јорја Тадића, у својој младости кренуо стазом коју је тада утирала та школа. Раздвојио се од ње заморен војевањем против фуснота. Открио је речвање историографије од позитивизма у различите нове правце, чак и дисциплине, па веровао да је повратак старим методима лепог казивања о људској прошлости враћање класичној науци. Охрабрило га откриће да је синтеза сачињена на основу обиља података ишчепрана у напорним архивским истраживањима, откриће коначне истине. Ту се лик сагледа до дна, вили се у оку духа свога у својој пуној историјској поруци.

Ово заиста јесте један од огрпака модерне историјске науке која је створена након победе позитивизма, али није онај који продужава науку и представља пут у будућност. Радован Самарџић није хтео да помаже оне који долазе иза њега да сазнају коначну истину, он је хтео да је сам казује. По томе његове књиге имају класичну вредност, чак и када их нова истраживања неизбежно превазиђу.

У историји наше историографије се са Радованом Самарџићем догодило извесно чудо - човек који је тихо осумњичен да је више књижевник него истраживач, оставио је иза себе већи број радова посвећен научном методу у историјској обради него иједан наш историчар уопште. Имао је право Томас Карлајл 1830. да у науци треба разликовати артисту од артизана, уметника од запатлије, јер један открива смисао збивања, а други ради мале делове.

Гледу модерна политика и идеологија придонесе том мењању историјског сазнања. Нешто касније је тај појам "жива историја" објаснио у модерном виду, иако код њега формулисан колоквијално без трагова да је направно еволуцију под утицајем читања модерних теорија. Ту "жива историја" представља пунину свих видова живота, која се открива интензивним истраживањем обиља архивских података. Р. Самарџић, 1986ђ, 207.

48 Заправо само они делови *Сулејмана и Рокселане* који се односе на Сулејманову прву жену изгледају одвећ слободно и књижевно романтизовани. На првом месту су ту одељци о харемском животу. Имао је мучке да се држи теме из наслова књиге, па је Рокселану произвољно помињао у тексту који је био посвећен Сулејмановој историји. Она је готово исто испричана као и онај њен део раније објављен у *Мехмеду Соколовићу*. Сличност описа битка код Сигета и Мохача у две књиге најбољи је пример за то. Вероватно је и оно романтизовање у *Сулејману и Рокселани* производ немоћи да се читаоцу оправда зашто је догађаје из Сулејманове историје који су се дешавали касније објавио четири године пре оних који се односе на раније време. Излаз је једино нађен у промени природе књиге.

"Историја која је у корену сваке науке, исто је тако први одвојен производ човекове духовне природе, његов најранији израз онога што се може назвати Мисао." Сваки човек је по својој природи историчар. "Сам наш говор је ствар историје. Могли ете приметити да већина људи говори само да би описивала... Од најстаријих времена до модерног доба историја се бројала међу највише уметности и можда у том погледу није никада више цењена него у ове паше дане."⁴⁹

Као научник Радован Самарџић припада овој школи која је увек постојала, али није била једина.

"BY THE EYE OF THE SELF'S SPIRIT"

Summary

In this essay is elaborated the method of the late historian Radovan Samardžić. Prominent in a fruitful research on the history of the Ottoman Empire, Serbs and Dubrovnik during the flourishing centuries of the Late Renaissance, he used to perform his style in a manner close to fiction. All his contributions were preceded by meticulous research in the archives and libraries, but still he preferred to write without footnotes. Some of his major works (*Mehmed Sokolović*, *Sulejman i Rokselana*) readers enjoy as a kind of novels.

Writing on the Serbian historian Mihailo Gavrilović and his literary style, Samardžić once noted that only a sophisticated historian could write in such manner who had collected all data available from manuscripts and books. Only when an entire historical event is reconstructed is the historian able to present his description in an artistic manner. Such an approach is similar to the conclusions of Theodore Roosevelt reached in 1912 (*History as Literature*), or Thomas Carlyle before him.

ЛИТЕРАТУРА

Bigazzi, Roberto,

1989 *I racconti di Clio. Tecniche narrative della storiografia*, Pisa.

1993 *Storia e letteratura. Appunto in margine "Una guerra civile. Saggio storico sulla moralità nella Resistenza" di Claudio Pavone*, "Italia contemporanea" 192, Settembre 1992.

Vayne, Paul,

1971 *Comment on écrit l'histoire*.

Evelyne Paillegan,

1994 *Die Geschichte des Imaginären*, У зборнику J. Le Goff, R. Chartier, J. Revel, *Die Rückeroberung des historischen Denkens*, Frankfurt a/M.

Carlyle, Thomas,

1916 *On History, or: Historical and Political Essays*, Leipzig.

Carr, H.,

1961 *What is history?*

49 Th. Carlyle, 1916, 47, 39, 40.)

Екмечић, Милорад,

- 1990 *Фикција и стварност у "Вернику" Добрице Ђосића, "Књижевне новине", 15. октобар 1990, Београд.*

Јевтић, Милош,

- 1992 Интервју са Р. Самарцићем у: *Историчари*, Београд.

Крестић, Василије,

- 1982 *Радован Самарцић*, *Balkanica XIII-XIV*, Београд.

Lanson, Gustave,

Le manuel bibliographique de la littérature moderne (1500-1900) I-IV, Paris.

Mogé, Thomas,

- 1514 *History of Richard III*.

Рефик, Ахмед

- 1927 *Соколовић, Сарајево*.

Радојчић, Никола

- 1926 *Рајићева историјска критика*, Рад ЈАЗУ, Загреб.

- 1958/59 *Увод у историју српске историографије XVIII века*, Зборник Матике српске за књижевност и језик, VI-VII, Нови Сад.

- 1950 *Српска историја Мавра Орбинија*, Београд.

Paul Ricoeur,

- 1994 *Histoire et rhétorique*, часопис *Diogenes. Revue trimestrielle*, 168, Gallimard, Paris

Roosevelt, Theodore,

- 1913 *History as Literature and Other Essays*, New York.

Самарцић, Радован

- 1965 *Жива историја*, *Летопис Матике српске*, књ. 396, св. 4, Нови Сад.

- 1967 *Настанак новије српске историографије*, *Летопис Матике српске*, август-септембар 1967, књ. 400, св. 2-3.

- 1969 *Историјско порекло једног мита: Косовска традиција*, Трећи програм Радио-Београда, јесен 1969.

- 1970 *Развитак историографије и друге области научног деловања*, Трећи програм Радио-Београда, пролеће 1970.

- 1971 *Историја и природна средина*, Трећи програм Радио-Београда, пролеће 1971.

- 1972 *Функција историјске свести у модерном времену*, Трећи програм Радио-Београда, пролеће 1972.

- 1972-а *Мехмед Соколовић*, Београд.

- 1976 *Сулејман и Рокселана*, Београд.

- 1976-а *Мауро Орбин у: Писци српске историје I (даље ПСИ)*, Београд.

- 1976-б *Почеци Вукова рада на српској историји*, у: *ПСИ I*, Београд.

- 1976-в *Положај Јована Рајића*, у: *ПСИ I*, Београд.

- 1976-г *Између Рајића и Руварца*, у: *ПСИ I*, Београд.

- 1981 *Андрејева приповетка Труп*, у: *ПСИ II*, Београд.

- 1981-а *Михаило Гаевиловић*, у: *ПСИ II*, Београд.

- 1981-б *Јован Скерлић и историја*, у: *ПСИ II*, Београд.

- 1981-в *Иполит Тен код срба*, у: *ПСИ II*, Београд.
- 1986 *Историјске и политичке основе првог српског програма*, у: *ПСИ III*, Београд.
- 1986-а *Историчари Српске револуције и културни преображај почетком XX века*, у: *ПСИ III*.
- 1986-б *Милан Милићевић*, у: *ПСИ III*, Београд.
- 1986-в *Ерудитизам у историографији подунавских Срба*, у: *ПСИ III*, Београд.
- 1986-г *Јован Ристић*, у: *ПСИ III*, Београд.
- 1986-д *Јован Стерија Поповић*, у: *ПСИ III*, Београд.
- 1986-ђ *Јорџо Тадић*, у: *ПСИ III*, Београд.
- 1993 *Српски народ под турском влашћу*, у: *Историја српског народа III-1*, Београд.
- Ćirković, Sima,**
- 1994 *Рајићева "Историја" и почеци модерне српске историографије*, *Летопис Матице српске*, књ. 453, св. 4, Нови Сад.,
- Fueter, Eduard,**
- 1911 *Geschichte der neuerer Historiographie*, München.
- Hammer, Joseph von,**
- 1979 *Historija turskog (osmanskog) carstva, I*, Zagreb.
- Шамић, Мидхат**
- 1962 *Историјски извори Травничке хронике Иве Андрића*, Сарајево.

Dušan T. BATAKOVIĆ
Institute for Balkan Studies
Belgrade

ILIJA GARAŠANIN'S NAČERTANIJE

A REASSESSMENT

Abstract: The 1844 draft of Serbian foreign policy, written by Ilija Garašanin, still provokes controversial interpretations as to its ultimate political goals. Here is stressed the role of *Načertanije* in its historical context and analyzed through various foreign influences, Polish, French and British. Those influences, together with Serbian political and historical traditions, decisively shaped the final text of *Načertanije*. In appendix is the new translation of *Načertanije* by the author.

The document called *Načertanije* (Draft), subtitled afterwards by one of its analysts as *Programme for Serbia's foreign and national policy at the end of 1844*, bearing the signature of Ilija Garašanin - was the first national programme of modern Serbia and one of the rare programmes of the kind preserved in written form. The secrecy which surrounded the creation of *Načertanije* has given it a certain aura of mystique: it is believed that for full five decades only the leading political figures in Serbia and perhaps Montenegro were acquainted with it, and its contents were kept a secret even when its translation reached, through various channels, the archives of the ministries of Vienna and Budapest. For this reason, *Načertanije* is often said to be of "subversive nature", characteristic of similar secret writings. However, the analysis of its genesis shows that a large circle of political figures knew about it, at least at the time of its creation.¹

Apart from the direct impact it had on the national policy of Serbia until the creation of the common Yugoslav state in 1918, *Načertanije* was a

1 Тхере ис а васт литературе он *Начертаније*. Тхе мост валуабле артицлес басед он рессарч ин вариоус архивес аре: Д. Странјаковић, 1931; *Идем*, 1939, 63-113; В.Ј. Вучковић, 1954, 44-56; *Идем*, 1961, 49-79; Р.Перовић, 1963, 71-94; В.Зачек, 1963, 35-56; Р.Лјушић, 1993, 24-43, њихиц суммаризе превииоус анализис.

cause of constant controversy. Although these debates on the main messages of this document were conducted in terms of historiography, they usually reflected the political and national stands of its interpreters. The origin of dispute among numerous scholars and political analysts - as to whether this is a programme of an exclusively Serbian (or in a pejorative sense - Greater Serbian), or a broader, Yugoslav nature - is to be found here. Also, separated from the temporal context in which it was created, *Načertanije* has often been used in various historical periods as the key to an incontestable argument proving that the Serbian "Piedmont-type" policy was permanently "hegemonistic" as regards the South Slavic regions.²

Are the two concepts of Serbian policy, ascribed to *Načertanije*, mutually compatible and to what extent? Do they rule each other out? How original is the Serbian national programme *vis-à-vis* its Polish, French and British sources? Was the so-called Pan-Serbian dimension of *Načertanije* the permanent inspiration for every consideration of the Serbian question and to what extent? As a rule, these questions have been given opposing answers. The displacement of *Načertanije* from the period in which it appeared, from the framework of political situation in Europe, the Balkans and Serbia - at the time, a vassal principality, formally part of the Ottoman Empire - considerably contributed to Garašanin's programme being partially or wrongly interpreted and differently assessed. Contrary to that, *Načertanije* should be observed as a part of the geopolitical realities of the 1840s, in the context of different degrees of the national integration of the Balkan peoples, within the framework of their intertwined knowledge about themselves, bearing in mind the specificities of their positions in the post-revolutionary balance of power, established in Metternich's era.

The Historical Context

Načertanije has two main sources: *firstly*, the historical tradition and revolutionary experiences of the renewed Serbian state which were formulated, in the final version, by Ilija Garašanin himself, as their modern interpreter; and *secondly*, the written advice and proposals resulting from the co-operation with Polish émigrés who, after the defeat of the Polish revolt in 1831, rallied around Prince Adam Czartoryski and his diplomatic *bureau* at the Hôtel Lambert in Paris.³

Serbia's historical traditions have two strong roots in her medieval heritage: the autocephalous Serbian Orthodox Church, established in the early 13th century and personified in the tradition of its founder - St.Sava, and the heritage (preserved in oral and ecclesiastic traditions) of the medieval state of Nemanjić dynasty, considered to have reached its peak with the vast but short-lived empire of Stefan Dušan in the mid-14th century when it was covering the area from the Drina river to the Peloponnesus, and from Sofia to Durrazzo in Albania.

2 Cf. M.Valentić, 1961; N.Stančić, 1968-1969, 193-195; C. Jelavich, 1968.

3 M.Handelsman, 1934, 24-39.

In addition to the medieval tradition there came the experience of the national and social revolution led by Karadjordje (1804-1813), and the gradual acquisition of the internationally recognized autonomous status within the Ottoman Empire under Prince Miloš Obrenović (1830). The "leader (*vožd*) of the Serbian uprising", Karadjordje, aspired towards revolutionary solutions, combining Jacobin ideas with Napoleon's dictatorial experience. His successor, Prince (*knjaz*) Miloš Obrenović, after the demise of revolutionary activity in Metternich's Europe, achieved the same goals gradually, by diplomatic means, in accordance with the new standards in international relations. Along with the strengthening of the autonomy obtained in 1830, there was also greater internal turmoil in Serbia expressed in the struggle for the adoption of a liberal Constitution that would limit the patriarchal despotism of Miloš Obrenović. This movement was led by the notables - the so-called Defenders of the Constitution (*Ustavobranitelji*), or simply Constitutionalists. One of the youngest but the most prominent among them was Ilija Garašanin, who advocated the establishing of modern state institutions by means of reforms carried out in an administrative manner, and the strengthening of the state through an independent orientation in its foreign policy.

The internal order of the small Serbian Principality under the hereditary Obrenović dynasty, although formally established by way of four Ottoman *Hatti-sherifs* (1829-1838), was no less dependent on the will of the suzerain court than on the influence of the European powers that dominated the Balkans. Economic domination of the neighbouring Habsburg Empire (Austria) over the Principality's trade was not as visible as the political protectorate of imperial Russia. The traditional and from 1774 to 1856 official protector of Orthodox Christians in the Ottoman Empire, Russia was a power through whose crucial influence Serbia had acquired an autonomous, semi-independent status.⁴

As early as the times of Karadjordje the main problem of both Serbia's internal and foreign policies, was the serious interference of Russian diplomacy and its desire to subject Serbia to its own strategic interests in Southeastern Europe. At the request of Russia and Austria, the Serbian Constitution (*Sretenjski Ustav*), written by the Prince's secretary Dimitrije Davidović, was suspended in 1835 because it was suspected to had been inspired by French revolutionary solutions. The fourth *Hatti-sherif*, the so-called Turkish Constitution, was drawn up at the Porte in 1838 through joint efforts of Russian and Austrian ambassadors. In order to limit prince Miloš's autocracy, the Turkish Constitution established the State Council (*Državni Savet*) consisting of 17 Constitutionalists appointed by the Porte.⁵

Russian diplomats were used to treat Serbia as some kind of disobedient province, especially from the mid-1830s, when Russia's influence with the Porte was at its peak. In his efforts to limit Russian influence, Prince Miloš turned, for the support and advice, to Colonel Hodges, the British consul in Belgrade. Taking advantage of the Anglo-Russian rivalry, he tried to secure his position and to exclude Serbia from Russia's further plans for the Bal-

4 Cf. R. Ljušić, 1985.

5 Cf. S. Jovanović, 1925.

kans. After Prince Miloš's resignation in 1839, and the expulsion of his younger son, Prince Michael, from Serbia in 1842, the Constitutionalists were faced with the same difficulties concerning the relations with Russia. The election of a new prince from the rival Karadjordjević dynasty, Alexander - the candidate of the Constitutionalists - was considered in Russia as an impermissible revolutionary overthrow of the lawful hereditary Prince, and opposed to the Porte's valid acts, adopted with the consent of Russia and Austria. For their opposition to the constant Russian pressure, the Constitutionalists got support from the Polish émigré representatives in Constantinople.⁶

The political activities of the Polish émigrés in the East were carefully planned and pragmatically carried out. They organized a branched network of secret diplomatic strongholds, financially and politically supported by French and British diplomacy.⁷ With the consent of Paris and London, the Poles directed all their efforts towards a long-term obstruction of the plans of Russia and Austria - the two empires which, along with Prussia, partitioned Poland. The regions where the interests of those powers overlapped were the Balkan provinces of the Ottoman Empire. Prince Czartoryski's intention was to make conditions for the establishment of independent Poland by using the Eastern question. Assuming that Russia and Austria intended to divide the Balkans between themselves in the near future, as they had done with Poland (only now without Prussia which had no direct interests in the East), Czartoryski and his associates made a project of a vast Southern Slav state that should be created around Serbia, and lean on France and Great Britain in its foreign policy.

Close contacts of the Polish émigrés with the Serbian Constitutionalists was the result of their common hostility towards Russia. The leading Constitutionalists in exile, Toma Vučić Perišić and Avram Petronijević, made an acquaintance in Constantinople with Czartoryski's representatives, Michel Czaykowski and Ludwig Zwierkowski (pseudonym Dr. Lous Lenoir), who were sent to the Near East during the crisis (1839-1840). With the help of Polish representatives, who sent Zwierkowski to Belgrade, the Constitutionalists organized a revolt in Serbia in 1842, and expelled Prince Michael Obrenović. After that, Alexander Karadjordjević officially became the new Prince. In order to help organize the convocation of the Assembly (*Skupština*) for the purpose of reinstating Prince Alexander to the Serbian throne, at Russia's ultimatum, Czaykowski himself arrived in Belgrade in 1843. Through the mediation of Polish representatives in Constantinople and Paris, Prince Alexander Karadjordjević was recognized both by France and Great Britain as the lawful ruler of Serbia. For this reason, in his congratulations to the Prince, Czartoryski emphasized his own contribution to the recognition of the new Serbian régime.⁸ The fact that the

⁶ D. Stranjaković, 1932.

⁷ For their mission in the Ottoman Empire in 1843-1844 Polish representatives obtained 10,000 francs from the French Ministry, raised in 1847 to 28,000 francs. Substantial help was given by the Foreign Office, through an association led by Lord Dudley Stuart. (M. Handelsman, 1929, 107-111.)

⁸ In his letter to Prince Alexandre on September 16, 1843 Czartoryski wrote: "Prenant l'intérêt le plus vif au bien-être de la Serbie, j'ai vu, Prince, avec joie et j'ai été heureux

Constitutionalists had been won over to the anti-Russian and pro-Ottoman cause of the Polish émigrés fitted into the political plans of French diplomacy which supervised and supported Czartoryski's representatives, primarily through their ambassador in Constantinople.⁹

Direct Influences

In order to strengthen the Polish influence on the Constitutionalists' régime, Prince Czartoryski wrote, in 1843, a special memorandum called *Conseils sur la conduite à suivre par la Serbie*.¹⁰ He got acquainted with the Serbian question during Karadjordje's uprising. It was as early as 1803 that Czartoryski, in the capacity of Russian Minister of Foreign Affairs, learned from Arsenije Gagović, an Orthodox dignitary from Herzegovina, about the plans of the Serbs to get rid of the Ottoman yoke and restore the state they had lost in 15th century. Czartoryski received similar memorandum in 1804 from the spiritual leader of the Orthodox Serbs in Austria, Metropolitan Stevan Stratimirović, envisaging the creation of a "Slavic-Serbian Empire" with a Russian Prince as its ruler. In the first phase of his political activities, all the way up to 1830, Czartoryski kept advising the Balkan nations, on various occasions, to unite under the protectorate of the Russian Emperor. After 1830, his suggestions, especially to the Slavs, became quite opposite: that they should resolutely resist Russian influence.¹¹

Along with regular reports from his representatives - Czaykowski in Constantinople, and Zwierkowski in Belgrade - Czartoryski got additional information about the Serbs from Polish poet Adam Mickiewicz who, in 1841, as a professor of Slavic literature at the Collège de France, gave a series of lectures on Serbia and Serbian folk poetry. In his Paris office Czartoryski also received a group of Serbian students - the first generation of state scholarship holders sent to study in France in 1839. They informed him about the political situation in Serbia and extended to him greetings from the Constitutionalists.¹²

Recent research has shown that David Urquhart, a diplomat and publisher, Secretary of the British Embassy in Constantinople (1836-1837), seems to have had a certain impact on the shaping of Czartoryski's policy towards the Balkans Slavs. Urquhart was well acquainted with the situation in Serbia. He established close political relations with Czartoryski during his stay in London where Urquhart published the magazine *Portfolio* in 1833.¹³

de pouvoir contribuer à faire apprécier ici et à Londres la prudence et la fermeté de Votre conduite, malgré les écueils et les pièges dont on Vous entoure. La Serbie et la Pologne ont des intérêts et des ennemis communs, les mêmes vertus leur sont nécessaires. Votre nation vient d'en donner un noble exemple." (cited in: D. Stranjaković, 1939, 67.)

9 M.A.E. Paris (Archives du Ministère des Affaires Etrangères). Turquie. Direction politique, Vol. 292, Fo 34, no 12; Ibid, Vol. 292, Fo.56, no 14; reports of Bourqueney to Guizot, August 1844. Cf. D.MacKenzie, 1985: Ilija Garašanin 1812-1874 (collection of works), 1991.

10 Cf. the text in: M. Handelsman, 1934, 33-38; also in: D. Stranjaković, 1939, 10-115.

11 M. Handelsman, 1929a, 6-10.

12 Cf. Lj. Đurković-Jakšić, 1972, 192; V. Pavlović, 1986, 187-202.

13 J.H.Gleason, 1950, 173-177; H. Henning Hahn, 1978, 231-238; M.Ekmečić, 1989, 224-228, 473-474.

In April 1833 Urquhart toured Serbia, met with Prince Miloš Obrenović and realized that the Principality had a unique position in South-eastern Europe. "I look upon it [Serbia], next to Greece, as the most important portion of Turkey in Europe - its political independence, its future and present influence on the masses of Musselman [Muslims] on its western and southern side, and on the masses of Rayas [Christians] on its eastern and southern, its position between Hungary, Austria, Turkey and on the Danube, are the most important considerations combined with the spirit of the people and the riches of the soil."¹⁴ Urquhart took notice of Russia's efforts to rule Serbia, and Austria's concern for the gradual development and strengthening of an autonomous principality in its closest neighbourhood.

The main ideas for a political course set out by Czartoryski in his *Conseils* some ten years later, seem to have been defined by Urquhart through his talks with Prince Miloš. Pressed by Russia's efforts to put him under its control for the sake of hers own interests in the Balkans, Prince Miloš turned to Great Britain and France for support in conducting an independent foreign policy. Urquhart's report on Serbia to the Foreign Office in 1833 contained suggestion that Serbia should be freed from Russia's influence and, with the support of Paris and London, made the centre around which the neighbouring Slavic nations would rally. A transcript of this report had reached Czartoryski's office before he formulated the main courses of the Polish *émigrés'* policy towards Serbia and the Balkan Slavs. It was in Urquhart's political writings that Czartoryski might have encountered the persistent linking of the Polish and Eastern questions: "The existence of Poland is linked to the existence of Turkey. An iron hand [Russia] is holding them both. By becoming free from this power which is slowly wearing out, both sides would simultaneously liven up."¹⁵ For France, as the rival of Austria and Russia, Urquhart had intended the role of a power that would separate them and fill the *vacuum* in the Balkans.

In his book on Serbia published in 1843, presently only partly preserved, Urquhart stressed that Serbia's role in the future might be similar to the one it had in the past: "Serbia was a great and powerful kingdom when the Muscovy was composed of distracted provinces, and while Poland was yet an unuttered name [...] she is the centre within that great family of Slav resistance to Muscovite despotism and presents to Europe its chief security against Russian ambition." As such, the Serbs are "a factor of the greatest importance[...] They are the most important Slav nation after the Poles, and now, the struggle that used to sprinkle Polish plains until recently with blood has moved to its mountains[...]"¹⁶ Urquhart's reports and writings about Serbia, presented in a condensed form, were an adaptation to British views of the ideas he had come to during his talks with Prince Miloš.

Although illiterate, Prince Miloš was able to understand that the precondition for Serbia's free development was to cast off any form of external

¹⁴ S.K.Pavlowitch, 1961, 20-21.

¹⁵ (D. Urquhart), 1835, 4, quoted in: M.Ekmečić, 1989, 227.

¹⁶ D. Urquhart, 1989, 14.

dependence, even dependence on Russia, though the latter belonged to the same language group and had the same religion. It was, in a way, Miloš's views and Urquhart's analyses that served as the premises for defining political action Czartoryski had launched in Serbia. Czartoryski attached special importance to French influence: its role was to support this "flag of European Slavism, leaning toward civilization and freedom, that would be quite opposite to the Asian Pan-Slavism of St. Petersburg."¹⁷

The *Conseils*, written in January 1843, were the general political basis of Serbian foreign and internal policies, aimed at creating a powerful Southern Slavic state around Serbia in the future. The breakthrough from Russian influence had to be accompanied by a profession of loyalty to the Porte. Leanings towards Russia were envisaged only in the event of a conflict with Constantinople. A special stand was to be taken towards Austria. In order that Serbia could be freed from the influence of the two powers, it had to seek the support from France and Great Britain. Czartoryski focused his attention on Serbia's activities among the Serbs and the neighbouring Slavic peoples in Turkey and Austria. On the internal plane, he proposed a series of concrete measures, laying emphasis on the importance of administrative reforms and educational work, which he considered to be extremely important for the awakening of national self-consciousness.¹⁸

The Polish émigrés although conservative in political sense, belonged, to certain extent, to the circle of liberal Catholics who made use of Serbia's unwillingness to submit to Russia's influence - already clearly expressed towards the end of Miloš's first rule - and pointed it in a South Slav direction, stressing the advantages of co-operation with the liberal wing of the Croatian Catholic intelligentsia. The national movement of the Croats, which included a narrow stratum of intellectuals and aristocracy, was not clearly defined yet. Out of the desire to create the preconditions for the national emancipation of the Croats from the Germans, Hungarians and Italians within the Habsburg Empire, there appeared the Illyrian movement (*Ilirski pokret*), based on the supra-national model of an Illyrian nation, from which the Balkan Slavs were believed to originate. Considering the common language to be the main characteristic of the nation, the leaders of the movement - following the examples of earlier Dalmatian scholars and later on Napoleon who named Dalmatia, Istria, parts of Croatia, and Slovenia the "Illyrian Provinces" during the short-lived French rule - had taken the ancient name of the Illyrians as common for all the Southern Slavs. From the numerous reports by his agents on the Illyrians and their leader Ljudevit Gaj, Czartoryski might have drawn the conclusion that their ultimate goal was to create a common South Slavic state under the leadership of Serbia.¹⁹

Combining the Jacobin ideology, built into the experiences of the Serbian national revolution, with the general ideas of liberal Catholicism which

17 "Mémoire présenté à M. de Bourquency le 22 février 1844 au sujet des défiances que lui exprimaient l'Ambassadeur d'Angleterre et l'intervention d'Autriche contre les Slaves, et les rapports de ceux-ci avec les Polonais", in: *Portofolio*, n° XI, 1. 06. 1844.

18 M. Ekmečić, 1989, 366-367.

19 D. Stranjaković, 1939, 31-32.

they themselves advocated, the Polish émigrés offered their own version of the ideology of Yugoslav unity as a synthesis based on religious tolerance and Slavic mutuality. In Belgrade in March 1843, a Polish representative delivered a copy of the *Conseils* to Garašanin who was temporarily in charge of the Serbian government. Czartoryski's advices left a strong impression on Garašanin, and were the points of departure in formulating the final text of *Načertanije*.²⁰

The second important source of the Serbian national programme was the *Plan for Serbia's Slavic Policy*. It was written at Garašanin's request by the new Polish representative in Belgrade, Franz Zach. A Czech born in Moravia, Zach was the ardent advocate of Slavic solidarity. According to Zach's ideas, formulated in one particular memorandum sent to Czartoryski before his arrival in Belgrade - Serbia, strengthened by liberal reforms, was to become the centre around which the Southern Slavs would rally. The establishment of a commercial union between Serbia and another Serbian state - tiny Montenegro, would make it possible for Serbia to get access to the sea. Then the Belgrade government would open its agencies in Bosnia, Herzegovina and Bulgaria, and finally, it would get connected with the Serbs in southern Hungary (presently Vojvodina).

In Belgrade, Zach often spoke to Garašanin about the position of the Slavs in Turkey and Austria and the conditions required for their national awakening and afterwards, for their political union around Serbia. He thought that Serbia, preoccupied by its internal consolidation and pressure from the outside, was not sufficiently aware of the importance the spread of its political influence could have not only among the Serbs outside its borders, but also among the neighbouring Slavic nations with whom they intermingled. For this reason, in January 1844, Garašanin asked Zach to draw up his own plan for Serbia's Slavic policy. He addressed with the same request to a number of his Serbian associates, so that he would be able to compare several opinions.²¹

Zach took Czartoryski's *Conseils* as the basis for his *Plan*, but he devoted a separate section to Croatia. Zach was in direct contact with the representatives of the Illyrian movement who, having been persecuted in Austria (1843-1845), found refuge in Belgrade. After his talks with Stjepan Car and Pavao Čavlović, he made an idealized idea of the nature and importance of their entire movement. The principles of the Illyrian movement were something Zach could easily understand as they were very similar to analogous movements of the Czechs, Slovaks and the Poles. Speaking to the Illyrians

²⁰ Ibid., 69.

²¹ Zach wrote in his report: "Mes conversations fréquentes avec Mr. Ilia (Garašanin) sur les Slaves de la Turquie et de l'Autriche m'ont fourni l'occasion de lui exposer peu à peu les vues sur ces peuples. Je viens de m'engager de lui dresser un plan sur la manière d'agir sur les Slaves, car il comprend qu'il est déjà temps de s'en occuper formellement, pour ainsi dire systématiquement. Je travaille soigneusement et je vous communiquerai une traduction de mon projet. Permettez que je vous avoue ma joie sur la confiance du ministre (Garašanin). Il m'a dit: Je demande la même chose à plusieurs de mes amis pour que nous soyons éclairés sur la question: nous verrons qui l'emportera'." (quoted in: H. Batowski, 1939, 133.)

about the fate of Bosnia-Herzegovina, the Ottoman province where the Serbs were the most numerous ethnic group, Zach concluded that Bosnia should be annexed to Serbia. Ljudevit Gaj and his Illyrians accepted Zach's formulation of the main postulates for resolving the South-Slav question: 1) the unification of the Southern Slavs into a constitutional monarchy under Karadjordjević dynasty; 2) advance towards that goal when European Turkey gradually evolved into a Slavic state; 3) Serbia as the nucleus and diplomatic representative of the South Slavs; 4) the annexation of Bosnia to Serbia, followed by a religious, Orthodox-Catholic agreement of Serbs and Croats in order to jointly win over the Bosnian Muslims; 5) an independent national policy, excluding Austria and Russia, and a possible alliance with France and Britain.²²

In the *Plan's* chapter about Croatia, which Garašanin left out of the final text of *Načertanije*, Zach concluded that the language of the Croats was increasingly becoming Serbian day after day, and proposed closer cultural and political co-operation between Serbia and Ljudevit Gaj's Illyrian movement. Aware of the fact that a common Illyrian name was unacceptable to the Serbs, and not only because it was artificial, he proposed that it be kept in use, in the future, only in Austria. Just like Czartoryski, Zach pointed to the importance of the Serbs within the Military Frontier (*Vojna Krajina*), a region under the direct rule of Vienna, which - forming 17 regiments - represented military potential for the proposed Serbo-Croatian plans against Austria. Zach, who was well acquainted with the Illyrians' plans, adopted Czartoryski's views also in regard to their ultimate goal: that their desire should not be to create an Illyrian kingdom, but rather a unified empire under the Karadjordjević crown.²³

Garašanin commended the *Plan*, satisfied because its main postulates, adapted to the local circumstances, corresponded to Czartoryski's *Conseils* which he considered to be the masterpiece of political wisdom. Garašanin discussed the *Plan* with other Constitutionalists and with his political advisors. Later on, he informed Prince Alexander Karadjordjević about Zach's *Plan*. The Prince's enthusiasm for the *Plan*, however, was not shared by certain Constitutionalists who believed that Zach's ambitious Yugoslav visions went far beyond Serbia's modest diplomatic and military abilities.

However, the circle of political figures acquainted with the process of defining foreign strategy of Serbia was not limited only to the Polish representatives. Some of the advice and reports on Serbia were sent to the Porte, and the governments in Paris and London were informed about their contents through the French ambassador in Constantinople, Bourqueney.

Historical Traditions

Zach's *Plan*, although imbued with an idealistic view of Slavism and South Slavic co-operation, seemingly alien to the views of the Constitutionalists, still had certain common ground with Serbia's political traditions. Taking

²² MacKenzie, 1989, 51.

²³ Stranjaković, 1939, 70-71.

as its point of departure the only solid foundation - historical traditions, political thought in Serbia at first developed within the frameworks of historicism. The broad effect the Serbian 1804 Uprising had on various nations throughout the Balkans, and the new views on the geopolitical reality in Europe, resulted in modernly defined national goals. From historicism, mixed with German concept of nation basing on linguistic and cultural unity, there emerged Jacobin model of the *nation-state* as the articulation of the national revolution's goals: it was a synthesis adapted to the Balkan reality.

The defining of national priorities and strategic interests of the rebellious province, and afterwards of the Principality as well, required thorough historical and geographical knowledge and well-explained proposals - the tasks that awaited the nation's political *élite*. However, the Serbian public had at its disposal a very limited reading material both about Serbia's past and contemporary situations. The main source of historical knowledge - apart from folk poetry, oral historical chronicles about medieval glory, the struggle against the Turks and the desire to renew the empire lost in the Battle of Kosovo (1389) - were the works of "monastic historicism", compilations of older history books made in the 18th century. There was no accurate ethnographical, historical and geographical knowledge about the number of Serbs, their diffusion and their percentage compared to the nations they lived with. There existed only general notions about certain regions, acquired from the Serbian volunteers from Austria (among whom there were also learned persons), who rushed to join Karadjordje's uprising as early as 1804, and from the wave of those who kept moving to the Principality from all directions of the Balkans. The church *élite* held to the religious tradition and folk heritage, while among the enlightened intelligentsia, educated mostly at conservative Austrian and Hungarian schools and universities, there was no one, apart from a few exceptions, who would put together the existing knowledge and offer appropriate cultural matrix.²⁴

In the centre of the historical consciousness of the Serbs, both the educated ones and the peasantry - the predominantly rural masses that carried out the state's renewal - lay the request for the restoration of medieval Empire whose glory stood for a measure of the aspirations of Garašanin's contemporaries. The function of "medieval literary historicism" which would spread 'the cult of national distinctiveness even to the most submerged community and cultural category of Europe's population',²⁵ in case of Serbia, was exercised by folk poetry mixed with 'monastic historicism' adapted to oral tradition.

The desire to reunite the Serbs into a renewed empire was a programme that sprang from the messages of history, the programme which all the Serbian leaders, from Karadjordje to Miloš Obrenović, took as their starting point, as a national aspiration that went without saying, regardless of the fact that it was unachievable in the existing circumstances.

²⁴ Cf. N. Radojčić, 1949.

²⁵ A. Smith, 1991, 90.

Along with the national goals that originated from the traditions of the centuries-long struggle against the Ottomans, among the political leadership of the Serbs, precisely because they intermingled with kindred Slavic peoples, there circulated, as potential solution, a specter of Yugoslav aspirations, which most often included the Bulgarians as well. Karadjordje planned a joint uprising with Montenegro, Herzegovina, Bosnia and Old Serbia (Sandjak of Novi Pazar, Kosovo, Metohija, northwestern Macedonia), regions from which most of the insurgents were recruited. However, the leader of the Serbian revolution also had ambitious plans for a radical geopolitical reconstruction of the Balkans. In 1810, through his special *envoyé* to Paris, Captain Rade Vučinić, a Serb from the Military Frontier (*Vojna Krajina*), referring to the decisions made by the national leaders, Karadjordje proposed to emperor Napoleon that Serbia should unite with other lands, in his opinion predominantly inhabited by his kinsmen - Bosnia, Herzegovina, the Illyrian provinces (Dalmatia with Dubrovnik, part of Croatia and Slovenia) and the Serbian-inhabited lands in Southern Hungary (Banat, Srem, Slavonia) - and possibly also with kindred Bulgaria, thus forming a unified state under a French protectorate.²⁶

Prince Miloš, who was generally thought to conduct a narrow national policy like some kind of Ottoman pasha, without any broader political visions, repeatedly said in confidence that Serbia's ultimate goal was to unite with Bosnia, Old Serbia, Montenegro and Macedonia. He called on the leaders of these lands to instigate an uprising and "thus to free yourselves from the Turkish occupation and to unite with us. with Serbia, so that we can renew the Serbian kingdom that had been destroyed in Kosovo". The British consul in Belgrade, who was familiar with Miloš's secret plans at the time when the action was set to limit Russian influence on the Principality, considered that the Serbian Prince would surely get French diplomatic support for the unification of Bosnia and Serbia into an independent kingdom under the Obrenović crown. Prince Miloš also knew what the Yugoslav framework meant for the settlement of the Serbian question. A confidential statement of one of his associates to a Polish representative revealed that Prince Miloš was secretly planning to unite into a Southern Slavic empire: Serbia, Bosnia, Bulgaria, Herzegovina, Uskokija (Krajina), Banat, the Slovenes, Illyria (perhaps Croatia), Dalmatia, Montenegro and the Albanian mountains.²⁷

These views were based on a mixture of concepts: historical traditions as political heritage and source of political legitimacy, and cultural (linguistic) identity as a modern foundation of nation-building. This concept is in a certain way similar to one defined by Anthony Smith on "ethno-nationalism" who seeks to expand "by including ethnic 'kinsmen' outside the present boundaries of the 'ethno-nation' and the lands they inhabit or by forming larger 'ethno-national' state through the union of culturally and ethnically similar ethno-national state'.²⁸

26 A. Boppe, 1888, 8-10.

27 M. Handelsman, 1946, 95-96; V. Stojančević, 1959, 345-362.

28 A. Smith, 1991, 90.

The fact that Serbs made the major part of the population in Herzegovina and Bosnia, in the Military Frontier (the "Yugoslav part"), Banat, Srem and Slavonia, and a minority in Dalmatia and Croatia, was the starting point of all Serbian plans. The concept of a still remote but, nevertheless, charted unification with the kindred Bulgarians, was an expression of Serbia's geopolitical needs, combined with a certain feeling of ethnic closeness resulting from kindred language, as well as from the customs and traditions of the patriarchal culture, dominant in the central Balkan area. The common heritage, from the claims to one another's historical heroes of the epic tradition to the Bulgarian taking of heroes from the Serbian national revolution for their own, could perhaps be yet another guideline in understanding the Serbian standpoints. Neither in Bulgaria, nor in Croatia, Slovenia or Dalmatia were there national movements analogous with the Serbian one in contents and intensity. The awareness of religious differences was clearly distinguished: in Bosnia, the agrarian rebellions of the Orthodox Serbs were of twofold nature - social and national; for them, the domestic Muslims were the same as the Turks who had been oppressing them for centuries, while the rebellions of Muslim beys against the Porte's reforms were motivated by social reasons - the struggle for preserving feudal privileges.²⁹

One of the rare attempts, at the time, to determine the distribution of the Serbian-inhabited lands was made by the father of modern Serbian literacy Vuk Stefanović Karadžić. According to Fichte's principle that it is language that makes a nation, Karadžić included among Serbian lands all the Southern Slavic provinces under Ottoman and Austrian rule where the Serbian *štokavian* dialect, which the Illyrians accepted as the common dialect for the Croats, was used. His views, resulting from co-operation with distinguished Slovak and Slovenian linguists (P. Šafáryk, B. Kopitar, F. Miklosich), were not published until a few years after *Načertanije* was written.³⁰

Plans with broader Balkan and Yugoslav vision, expanding the narrow horizons limited by historical traditions, were being drawn up by the political leadership which, apart from the military commanders, district notables and religious dignitaries, included a diversified stratum of intellectuals, mostly Serbs from the Habsburg Monarchy, and an insignificant number of persons educated in Serbia. To this circle also belonged the son of one of the leaders of the 1804 Uprising, Ilija Garašanin. Owing to his abilities, Garašanin was predestined to conceptualize various influences, both domestic and foreign, and put them all together into what would be known in history as *Načertanije*.

His contemporaries, both foreign and domestic, respected Garašanin as a man of free spirit and strong character. He enjoyed both the trust of the older notables who grew out from the national revolution and the respect of the younger generation, educated at foreign universities. The French consul in Belgrade had a high opinion of his qualities: "C'est un homme parmi les plus estimés de la classe supérieure de la nation qui rend justice à ses nobles qualités et à sa merite administrative".³¹

²⁹ D. Stranjaković, 1931a, 215-220.

³⁰ V. Karadžić, 1849, 1-27.

³¹ M.A.E., Correspondance consulaire et commerciale, Turquie, vol. 2, Belgrade, le 20 décembre 1844.

Final Text: From Historical Legitimism to the Nation-state Model

Garašanin carefully rewrote the final text of *Načertanije*. Although certain paragraphs were literally taken from Zach's work, it was the essence of Garašanin's views. Garašanin left out of his text everything he thought to be unrealistic considering the existing geopolitical circumstances. Afterwards he submitted *Načertanije* to Prince Alexander as a proposal for future national policy of the Serbian Principality.

Zach's main motive - to destroy Austria - from which the *Plan's* pronounced Yugoslav dimension originated - was considered by Garašanin as politically unrealistic. Garašanin did not expect the downfall of Austria for another few generations: in 1844 this was to be on the verge of a utopia. To include the Yugoslav lands under Austrian rule in the Serbian national plan would only mean, in Garašanin's eyes, a direct Austrian interference in Serbia's internal affairs. It is for this reason that he left out of Zach's plan the entire chapter about Serbia's relations with Croatia which was more of a confidential report than a thoroughly developed programme of political co-operation. The Croatian national movement was neither clearly defined nor definitely shaped yet: the cultural activities of the Illyrians included only a very narrow stratum of enlightened intellectuals. The loyalty of all the strata of Croatian society was to the Monarchy and the Habsburg dynasty, even to Hungary which Croatia was part of. It is beyond any doubt that Garašanin's faith in the Illyrian leaders, who kept approaching him in Belgrade with various plans, was limited by his fear that many of them might be in the service of the Monarchy's political goals. Correctness of such assessment found its confirmation in Ljudevit Gaj's confidential reports on the situation in Serbia which were sent to Prince Metternich personally. Zach shared Garašanin's fears of the political use of the Illyrians: "L'illyrisme sera trempé de catholicisme, de tendance autrichienne, il me faudra bien de précaution pour éviter ce nouveau danger que je vois venir".³²

It was for this reason that Garašanin left out of Zach's text expressions like "Southern Slavs", "Southern Slavic", "Southern Slavic Empire", and/or replaced them with "Serbs", "Serbian", "Serbian empire". Fearing that clerical Vienna might use the Roman Catholic Church to spread proselytism among Orthodox Serbs, Garašanin left out chapters on the jurisdiction of Roman Catholic Church and its further organization in Serbia.³³

32 Biblioteka Czartoryskich, Krakow, Ms. 5393; M.Ekmečić, 1989, 367. On the other hand, Garašanin has established good relations, based on Slavic mutuality, with the Bosnian Franciscans. They were very close to all religions in Bosnia and sought effective co-operation with the Orthodox Serbs in Bosnia and Serbia. The Franciscans were against the Bishop ordained by Vienna and the Vatican. Together with Serbia and the Polish émigrés they tried to maintain the national character of their mission.

33 The Serbian Principality was already a secularized state: the status of the Orthodox Church was regarded only as an important part of national identity. Garašanin insisted on a secularized concept of national integration. But, he wanted to protect the Orthodox Church in Serbia from the dominant clericalism of the Roman Catholic Church and its powerful organization, aware that liberal Catholics were just a circle of intellectuals without any significant influence within the Church.

This act of his, viewed isolatedly from its real reasons, subsequently caused a series of misunderstandings among the interpreters of *Načertanije*. Their most frequent criticism referred to Garašanin's neglect of co-operation with the Croats. However, at the time *Načertanije* was written, the majority of intelligentsia in Croatia was largely Germanized or Hungarianized, and the rural population was totally passive in the national sense. During the 1840s, only German books were read in Croatia, and the only theater in Zagreb gave performances exclusively in German. It was not until 1843 that the first speech in vernacular tongue was given in Croatian parliament by Ivan Kukuljević-Sakcinski. On that occasion, his proposal for the vernacular language - that is, *štokavian* dialect codified by Vuk S. Karadžić - to be adopted as the official language in Parliament, was rejected.³⁴

Essentially, *Načertanije* can be reduced to two main goals: 1) an independent policy must imply balancing between the great powers and relying on those who have no direct interests in the Balkans; it is possible to rely on Russia only as regards its support of Serbian aspirations, and this should by no means lead to Serbia's subjugation to the Slavic empire's Balkan goals; 2) the development of Yugoslav co-operation in order to carry out Serbia's unification, first with Bosnia and Herzegovina, and then also with Montenegro, Old Serbia and Macedonia - the predominantly Serbian-inhabited lands within the Ottoman Empire - having in mind the access to the sea through a narrow belt in the north of Albania (today's Montenegrin coastal region of Ulcinj). For Garašanin, unification with the Southern Slavic peoples of the Habsburg Monarchy was a noble task for future generations - he thought that, considering the circumstances, only active co-operation was possible, primarily in Bosnia and Herzegovina.³⁵

This was a new concept of foreign and national policies, imbued with liberal ideas and principles. Although, in view of its external framework, it was primarily a programme of cultural propaganda whose goal was to prepare the future political unification, *Načertanije* marked an important turning point in the accomplishment of Serbia's national policy. Instead of undefined aspirations and unrealistic plans, conceived as a simultaneous series of national insurrections, national unification became quite pronouncedly a *state programme*, where the bearer of the national action was the State - a strong, enlightened, secularized and modernly organized one. *Načertanije* was compatible with the linguistic model of Vuk Stefanović Karadžić. They are linked by the belief that religion cannot be the main criterion in nation-building: a nation should rather be based on cultural identity, whose highest expression is the linguistic principle. Evolution from historicism as a source of political legitimism and linguistic unity as contemporary standard of nation-building towards modern national identity, based on nation-state model, was a Serbian version of two global, German and French concepts of national integration. While relying on German cultural concept which emerged from

³⁴ J. Herzeg, 1935, 35.

³⁵ D. Bataković, 1991, 5-12. There is only one translation of *Načertanije* in English by P. Hehn (Hehn 1975, 158-171) which is not entirely precise. Cf. our translation in Appendix.

medieval traditions of *Volk*, the french Jacobin ideology in Serbia was the result of national and social revolution experienced in 1804 Uprising.

However, because of the priority it gave to Serbian instead of Yugoslav unification, and when taken out of the context of its own times, *Načertanije* has been easily taken to be the starting point of every subsequent Greater Serbian policy, which, in itself, represents the negation of national rights of other nations: it was taken as a writing holding the seed of future conflicts with the other South Slav nations.

All the mystifications in regard with *Načertanije* are of political origin. For no other reason one could fail to see that, at the time when *Načertanije* was being written, the national movement of the Serbs was the only one with clear national characteristics: other Slavic nations in the Balkans still had no such movements.³⁶ National awareness in certain regions was more of a local (for instance in Dalmatia) or religious (like in Bosnia), rather than ethnic nature: all of which was still very far from national identity in the modern sense. For this reason, *Načertanije* is primarily a convincing testimony to the acceptance of liberal principles in the struggle for national rights.

A Great Principle

Besides the members of the Serbian government, and the political leaders outside the Principality, it is likely that Montenegrin Prince-Bishop Petar II Petrović Njegoš, one of the closest political friends of Garašanin, was also familiar with *Načertanije*. When Garašanin became Foreign Minister (1861-1867), he acquainted the new Prince, Michael Obrenović (second rule 1860-1868), with his draft of the Serbian foreign policy and he was permitted to carry it out. The result of *Načertanije's* implementation was the establishment of the first Balkan alliance (1866-1868) and of close relations with the neo-Illyrian, National party (*Narodna stranka*) in Croatia-Slavonia led by Bishop Josip Juraj Strossmayer. The Balkan alliance and negotiations about a common federal state with the Croats once again raised the issue of a global solution to the Yugoslav question. According to the views of Garašanin, who relied on theoretic postulates of the leading scholars and Serbian experience shaped by constant struggle with Ottomans, it was one nation for which the Serbian state, as the Balkan Piedmont, would be the main foundation. In his letter to Strossmayer in 1867, Garašanin pointed out: "The Serbian and Croatian nationalities are one - the Yugoslav (Slavic) nationality; religion is not to interfere in the least bit in national affairs; the state is the only basis of nationality; religion divides us and separates into three parts (i.e., Orthodox Christianity, Roman Catholicism, Islam), but it can never be the principle of our unification into one state; it is our nationality, which is the same, that can".³⁷ For Garašanin it was a further evolution: after unification, based on cultural and linguistic unity the Serbian state was to merge into a new nation-state with a single Yugoslav nation. The main

36 N. Stančić stressed that in 1844 "nations in the Slavic South were not yet completely constituted", Cf. N. Stančić, 1968-1969, 195.

37 V.J. Vučković, 1965, 274.

precondition for the future unification of the Serbs and the Croats was disintegration of the Habsburg Empire along national lines which, after the defeat of the Austrian army in Italy and Germany, seemed possible if only for a while. In a memoir submitted to Napoleon III in 1866, Garašanin warned him that the Habsburg Empire was a strange agglomeration of nations, which should be recomposed according to the principle of nationality.

Garašanin's successor as Serbian Foreign Minister, Liberal leader Jovan Ristić, also studied and tried to follow the main postulates of *Načertanije*. After signing a Secret Agreement (*Tajna konvencija*) with Austria-Hungary in 1881, which totally submitted Serbia to will of the Viennese Court, Prince Milan Obrenović sent a copy of Garašanin's document to Ballhausplatz and, as early as 1883, it was translated into German. Three years later, a copy of *Načertanije* also found its way to Budapest.³⁸

Through Ilija Garašanin's son, Milutin Garašanin, the leader of the conservatives - Progressive Party (*Napredna stranka*) in Serbia, his closest party associates were also acquainted with the contents of *Načertanije*. It was also available to Prince Peter I Karadjordjević, King of Serbia (1903-1918), and of the Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenes (1918-1921), who could find *Načertanije* in the archives of his father, Prince Alexander. It is assumed as well that the leaders of the National Radical Party (*Narodna radikalna stranka*), the most numerous and influential political party in Serbia, also knew about *Načertanije* and that its copy circulated among them. *Načertanije* was published for the first time in March 1906, in the Radicals' magazine *Delo*.³⁹

At the time the Radical Party (divided in two fractions, Old and Independent Radicals) dominated in Serbia (1903-1918), *Načertanije* was not taken as a practical programme, but rather as a great statement of principle in respect of an independent foreign policy and Southern Slavic co-operation that would resolve the Serbian question. The concept of *Načertanije* was enlarged by introducing the parliamentary democracy as substantial element for achieving ultimate national goals. The Radicals worked on the realization of these two great principles of *Načertanije* by adapting them to the changed situation both in international relations, and in national movements in the Balkans, already clearly defined at the time, and gradually accepted formula on national unity of Serbs and Croats (later with Slovenes also). From Garašanin's *Načertanije*, the Old Radicals led by Nikola Pašić also inherited a rational attitude towards Russian support of Serbian national goals - it was they who were using Russia's support of the Serbian goals without allowing to be used for Russian goals.

Finally, the nation-state model was accepted by political élite in Serbia only after its promotion by liberal Croatian intelligentsia in Dalmatia and Croato-Serb Coalition in Croatia-Slavonia, basing upon the idea of three "tribes" (Serb, Croat and Slovene) of the same, Yugoslav nation. Serbian views were based on the experience drawn from Garašanin's co-operation

38 Haus, - Hof und Staatsarchiv, XIX/1883 Serbian Reports, varia de Serbie 1883, fol. 11/1-18/8.

39 M. Vukičević, 1906. 321-336.

with Croats in the 1860s. Serbian élite opted for a nation-state model, the one that Serbia had experienced until 1804. During World War I, faced with Croat plans for a separate position of the Croatian entity within the future Yugoslav state and trying to secure Serbian political identity, Pašić opted for federal arrangement for Serbian entity (unification with Montenegro, Vojvodina, Bosnia, Hercegovina, and Dalmatia) within future Yugoslavia, but only as a first step towards eventual nation-state. All these options were creative adaptation of Garašanin's views which had already been defined in *Načertanije* and elaborated in the 1860s.

НАЧЕРТАНИЈЕ ИЛИЈЕ ГАРАШАНИНА НОВО ВРЕДНОВАЊЕ

Резиме

Начертаније Илије Гарашанина (1844) обично се разматра издвојено из контекста у којем је настало. У овом раду анализирају се пољски, британски и француски извори Начертанија и упоређују са политичким потребама и историјским традицијама Србије, њеним политичким приоритетима и потребама, али и степену развоја националних покрета на словенском југу. Начертаније је српским потребама прилагођен јужнословенски "План" Фратишека Заха, заснован на "Саветима" Адама Чарторијског, шефа пољске емиграције која је деловала под окриљем француске и британске дипломатије. Посредни утицај имали су, на обликовање "Савета" и извештаји британског публицисте Дејвида Уркарта. Начертаније је, у финалној верзији Гарашанина, план за српско уједињење земаља под османском влашћу, уз југословенску сарадњу као првог корака у даљем политичком зближавању.

LITERATURE

Bataković, D.,

1991 *Načertanije: baština ili hipoteka*, in: *Načertanije*, M. Josić-Višnjić (ed.), Književna zajednica MJV, Beograd.

Batowski, H.,

1939 *Postanjanje sojuszu balkansiego 1912 r.*, Kraków.

Boppe, A.,

1888 *Documents inédits sur les relations de la Serbie avec Napoléon Ier (1809-1814)*, "Otdžbina", Beograd.

Durković-Jakšić, Lj.,

1972 *Saradnja Jugoslovena i Poljaka u Parizu 1848-1849*, Istorijski časopis, vol. XIX, Beograd.

Ekmečić, M.,

1989 *Stvaranje Jugoslavije 1790-1918*, vol. 1, Prosveta, Beograd.

Gleason, J.H.,

1950 *The Genesis of Russophobia in Great Britain. A Study of the Interaction of Policy and Opinion.* Cambridge University Press, Cambridge.

Handelsman, M.,

1929 *La politique yougoslave du prince Czartoryski entre 1840 et 1848, I. Organisation.* in: Bulletin International de l'Académie polonaise des sciences et des lettres, no 8, Cracovie.

1929a *La question d'Orient et la politique yougoslave du prince Czartoryski apres 1840.* Sciences et travaux de l'Académie des sciences morales et politiques, Paris.

1934 *Czartoryski, Nicholas Ier et la question du Proche Orient.* Paris.

1949 *Adam Czartoryski.* vol. II, Warszawa.

Herzeg, J.,

1935 *Ilirizam,* Luča, Beograd.

1991 *Ilija Garašanin (1812-1874),* zbornik radova SANU, Beograd.

Hehn Paul N.

1975 *The Origins of Modern Pan-Serbism: The 1844 Načertanije of Ilija Garasanin* East European Quarterly No 2, 1975.

Henning Hahn, H.,

1978 *Aussenpolitik in der Emigration. Die Exildiplomatie Adam Jerzy Czartoryskis 1830-1840,* München.

Jelavich, Ch.,

1968 *Garašanin's Načertanije und das grosserbische Programme.* Südostforschungen, vol. XXVIII, München.

Karadžić, V.,

1849 *Srbi svi i svuda,* in: *Kovčević za istoriju jezika i običaja Srba sva tri zakona,* vol. 1, Beč.

MacKenzie, D.,

1985 *Ilija Garasanin. A Balkan Bismarck,* Boulder Colorado.

Jovanović, S.,

1925 *Ustavobranitelji i njihova vlada 1838-1858,* Geca Kon, Beograd.

Ljušić, R.,

1985 *Kneževina Srbija 1830-1838,* SANU, Beograd.

Knjiga o Načertaniju. Beograd 1993

Pavlović, V.,

1986 *Srpski studenti u Parizu 1839-1849,* Istorijski časopis, vol. XXXIII, Beograd

Pawlovitch, S.K.,

1961 *Anglo-Russian Rivalry in Serbia 1837-1839. The Mission of Colonel Hodges.* Mouton & Co., Paris.

Perović, R.,

1963 *Oko "Načertanija" iz 1844. godine,* Istorijski glasnik, vol. 1, Beograd.

Radojčić, N.,

1949 *Geografsko znanje o Srbiji početkom XIX veka*, Beograd.

Smith, Anthony D.,

1991 *National Identity*, London, Penguin.

Stančić, N.,

1968/69 *Problem "Načertanija" Ilije Garašanina u našoj historiografiji*, Historijski zbornik, vol. XXII-XXIII, Zagreb.

Stojančević, V.,

1959 *Politički pogledi kneza Miloša Obrenovića na pitanje oslobođenja balkanskih naroda*, Istarski časopis, vol. IX-X, Beograd.

Stranjaković, D.,

1931 *Jugoslovenski nacionalni i državni program Kneževine Srbije 1844*, Sremski Karlovci.

1931a *Buna hrišćana u Bosni 1834*, Godišnjica Nikole Čupića, vol. 40, Beograd.

1932 *Vlada ustavobranitelja 1842-1853*, Srpska Kraljevska Akademija, Beograd.

1939 *Kako je postalo Garašaninovo Načertanije*, Spomenik, vol. XCI, Srpska Kraljevska Akademija, Beograd.

Urquhart, D.,

1835 *England and Russia: being a fifth Edition of England, France, Russia and Turkey*, London.

1843 *A Fragment of the History of Servia*, London, in: Arhiv Srbije 1989.

Valentić, M.,

1961 *Koncepcija Garašaninovog "Načertanija" (1844)*, Historijski pregled, vol. VII, Zagreb.

Vučković, V.J.,

1954 *Knez Miloš i osnovna politička misao sadržana u Garašaninovom Načertaniju*, Jugoslovenska revija za međunarodno pravo, vol. i, Beograd.

1961 *Prilog proučavanju postanka "Načertanija" (1844) i "Osnovnih misli" (1847)*, Jugoslovenska revija za međunarodno pravo, vol. VIII-1, Beograd.

1965 *Politička akcija Srbije u južnoslovenskim pokrajinama Habsburške monarhije 1859-1874*, SAN, Beograd.

Vukičević, M.,

1906 *Program spoljne politike Srbije na koncu 1844. godine*, Delo, vol. 38, Beograd.

Začek, V.,

1963 *Češko i poljsko učešće u postanku Garašaninova "Načertanija" (1844)*, Historijski zbornik, vol. XVI, Zagreb.

THE NAČERTANIJE (DRAFT): [THE PROGRAMME OF SERBIAN FOREIGN AND NATIONAL POLICY AT THE END OF 1844]

Serbia must place herself in the ranks of other European states, creating a *plan for her future* or composing, so to speak, a long-term domestic policy to the principles of which she should firmly adhere, and according to which she should conduct herself and decide steadily all her affairs.

Movement and agitation among the Slavs has already begun and will, indeed, never cease. Serbia must well understand this movement along with the role or the assignment which she will have in it.

If Serbia ponders well enough what she is, and what her position is, and what are the peoples that surround her, she will realize that she is still very small, that she must not remain in such position, and that only through alliance with other neighbouring peoples can she fulfil the tasks for her future.

From this knowledge the plan and the foundation originate of Serbia's policy which does not limit Serbia to her present borders, but endeavours to attach to her all the neighbouring Serbian peoples./

If Serbia does not vividly pursue this policy /and, worse still, if she rejects it/ failing to prepare a well-made plan fit for this assignment, she will be buffeted to and fro like a small vessel by the alien tempests until finally she will be broken into pieces on some huge reef.

What we wish and attempt to do here is to contribute somewhat and prepare the plan of Serbian policy abiding by its natural demands.

The Policy of Serbia

The Ottoman Empire /must/ disintegrate and this disintegration can only occur in two possible ways:

1. either it will be partitioned, or
2. it will be rebuilt anew by its Christian inhabitants.

/Observations on the Partition of the (Ottoman) Empire/

We do not wish to comment extensively on this subject, but shall limit ourselves merely to observe that Austria and Russia must play the principal roles in this event since they are neighbouring and contiguous powers.

These two powers could easily agree and decide who is to receive certain lands and regions and where their borders shall lie. Austria can only aspire to rule over the western provinces, while Russia can only aspire to conquer the eastern ones. /Therefore, if/ a straight line were to be drawn from Vidin to Salonika, this question might be solved to the satisfaction of both parties.

Thus, in the event of a partition all the Serbs would fall into the Austrian portion.

Austria and Russia know well enough that the Ottoman Empire as such will not enjoy a long future. Therefore, both states are making use of this opportunity to extend their borders as quickly as possible. Both also work in every way to forestall and prevent the emergence of another Christian empire in place of the Ottoman Empire; for then, the fond hope and pleasant prospect would disappear for Russia of seizing and holding Constantinople, which has been her most cherished plan since Peter the Great; and Austria would then be in terrifying danger of losing her South Slavs.

Thus, Austria must, under all circumstances, keep being the enemy of a Serbian state. For the Serbs, then, agreement and understanding with Austria is a political impossibility; for thus she would tight the rope around her neck herself.

Only Austria and Russia are able to foster the collapse and partition of the Ottoman Empire. They are seeing to that. For many years, Russia has been preparing the ground for that situation. Austria cannot now do otherwise than to assist her and seek something for herself, as she did at the partition of Poland. Naturally, all the other powers, under the leadership of France and England, are opposed to the expansion and enlargement of Russia and Austria. They would

probably consider as the most suitable means for forestalling such partition, the conversion of the Ottoman Empire into a new and independent /Christian/ state which would occupy the vacuum left by the Turkish collapse, offering the sole means to maintain the balance of Europe in its entirety. Other way out cannot be expected.

The Serbian state which has already seen its good start, but must strive to expand and become stronger, has its roots and firm foundation in the Serbian Empire of the 13th and 14th centuries and in the glorious and rich Serbian history. /It is known from this history/ that the Serbian rulers began to assume the position held by the Greek (Byzantine) Empire and almost succeeded in making an end of it in order to replace the collapsed Eastern Roman Empire with a Serbian-Slavic Empire. Emperor Dušan the Mighty had even adopted the coat-of-arms of the Greek Empire. The arrival of the Turks in the Balkans interrupted this enterprise, and prevented it from taking place for a long time; but now, since the Turkish power is broken and almost destroyed, the same spirit should act again, claim its rights anew, and continue the enterprise interrupted.

These foundations and walls of the Serbian Empire, therefore, must be cleared of all ruins and debris, and brought to light, so that a new edifice may be constructed on this solid and durable historical foundation. Such an enterprise will be endowed with inestimable importance and great prestige among all the nations and their cabinets; for then we Serbs shall appear before the world as the true heirs of our illustrious forefathers, doing nothing new but restoring their legacy. Hence, our present will not be without a link to the past, but they will make an interdependent, integrated, and well-ordered whole; thus, the Serbdom, its nationality and the life of its state stand under the protection of the sacred historical right. Our aspirations cannot be reproached as something novel and unfounded, as revolution and coup; but all must acknowledge that they are politically necessary, grounded in ancient ages, and embedded in the state and national life of the Serbian people whose roots continually send forth branches to blossom anew.

If we consider the revival of the Serbian Empire from this standpoint, then other South Slavs will easily understand this idea and accept it with joy; for probably in no European country is the memory of the historical past so vivid as among the Slavs of Turkey, for whom the recollection is intense and faithful of the celebrated figures and events of their history. Therefore, it may be counted as certain that this enterprise will be readily accepted among the people, making unnecessary decades of activity among them, just in order to prepare them to understand utility and value of an independent administration.

The Serbs were the first, of all the Slavs of Turkey, to struggle for their freedom with their own resources and strength; therefore, they have the first and foremost right to further direct this endeavour. Even now in many places, and in certain cabinets, it is anticipated and expected that a great future is imminent for the Serbs, and it is this fact which has attracted the attention of entire Europe. If we thought of Serbia as merely a principality, which she is now, and if this principality were not the nucleus of a future Serbian Empire, then the world would concern itself no more with Serbia than it did with the Moldavian and Wallachian principalities where there is no principle of independent life and which it considers only as Russian pendants.

A new Serbian state in the south could give Europe every guarantee that it would be distinguished and vital, capable of maintaining itself between Austria and Russia. The geographic position of the country, its topography, abundance of natural resources, the combative spirit of its inhabitants, their sublime and ardent national feeling, their common origin and the same language - all indicates its stability and promising future.

On the Means By Which Serbian Goal May Be Attained

When the goal is firmly determined, and steadfastly and vividly pursued, then /a capable government/ can easily and quickly find the means necessary for its attainment, /for the Serbian people are so good that with them everything may be reasonably achieved./

1. Initial Means

In order to determine what can be accomplished, and how to proceed, the government must know the conditions and circumstances /of the peoples residing in the surrounding provinces./ This is the first prerequisite for exactly determining the means. Accordingly, it will be necessary, above all, to send sharp and unprejudiced people, loyal to the government, as investigators of the conditions of those lands and peoples, and the former /would be required/ to

give exact written reports upon their return. /It is especially necessary to be informed/ on Bosnia and Herzegovina, Montenegro, and northern Albania. /At the same time the exact situation in Slavonia, Croatia and Dalmatia must be learned and, of course, this includes the peoples in Srem, Banat, and the Bačka as well./

These agents must be provided with instructions on how to circulate and pass through these lands. They must be informed, /among other things,/ which places and persons they should pay particular attention to. Besides these factual instructions, they should be given a general instruction that would contain the following points which they will be required to carry out:

1. They should judge the political situation of the designated country, especially its political currents; gather data which will enable better acquaintance with the people, their feelings and their innermost desires; but above all, they should indicate what must be considered as an already recognized and publicly expressed popular demand.

2. Special scrutiny must be attached to the military condition of the country and people, such as its martial spirit, armament, the size and disposition of the regular army; the location of military stores and arsenals; the location of industries for wartime demands, such as food and armament; or where they come from and enter the country etc.

3. They should compose description or evaluation, and the list of the most important and influential men in the country, not excluding potential opponents /of Serbia/.

4. The attitude of people in every province toward Serbia and their expectations from her must be observed, along with what they want from her or fear of.

These instructions, naturally, must seek to learn what every agent has to say so far about the ongoing Serbian policy, as well as what hopes may be awakened and how the attention and regard, particularly of Serbia's friends, should be centered.

First of All to Define our Relations to Bulgaria

Bulgaria is the closest of all the Slavic countries to the glorious capital of the Ottoman Empire (Constantinople), and the greatest part of this country is easily accessible; most of the important military positions of the Turks, and more than half of their army are located here. In no other European country does the Turk feel so secure and more a master than in this one; the Bulgarians are deprived of all weapons; they have learned to submit and work - submissiveness and diligence have become their second nature. However, this observation must not prevent us from recognizing their true value, or lead us, which is worse still, to become contemptuous of them. It is an unfortunate fact that the Bulgarians, though they are the largest branch of the Slavic peoples living in Turkey, possess almost no confidence in their own strength, but it is only upon the stimulus coming from foreign countries (Russia) that they would dare attempt to liberate themselves. It is Russia that they look upon as the power which wishes and can do the most for their liberation. (Apart from the fact that Russia would only act in her own interests and would certainly replace the Turkish yoke with an even more oppressive one of her own), she would not venture, as we have already seen, on direct military aid of the Bulgarians, because Europe is aware of the true purpose of these allegedly benevolent Russian intentions toward Turkey; indeed, a general European war would ensue if Russia would want to cross the Danube once more. For this reason, Russia acts through others to accomplish what she is unable to attain directly. Prince Michael was, in this respect, her involuntary instrument, and she will, beyond any doubt, wish to return to her former plan which she has already started to effect through Prince Michael.

Since the government of Prince Alexander does not possess the confidence of Russia, for it does not permit itself to be used as a blind tool, Russia is forced to work for the overthrow of the present government in order to establish another government which would enable her to achieve her goals.

All attempts to deceive Russia and to convince her that the present government will follow her plan, would be foredoomed to failure. /Once Russia sees for herself/ that in Serbia an independent national spirit is awakening, she will not believe any proposals, because /Russia is

much too clever to allow herself into a trap which is opposed to her designs/. Furthermore, it may well be thought that any attempts by Serbia to establish a close alliance and agreement with the other Slavs in Turkey, would be betrayed by Russia, if she only learnt about them, to Turkey, Austria and others, with the sole purpose to convince Europe that it is not Russia but rebellious and opposing Serbia who is encouraging such revolts. But, in spite of it all, Russia would be glad to receive information about these agreements in order to learn their trace and evolution, and little by little, to gain control of them for her own aims.

The more independent Serbia becomes the less confidence Russia will have in her,

and if Russia is not able /to change the situation in Serbia and destroy her independent policy/, then she will certainly endeavour to turn all the Slavs of Turkey away from Serbia, to divide them and keep them in disagreement so that she may deal with and enter into agreement with each (Slavic) branch separately. If, then, Serbia does not prove to be more active and enterprising than Russia, she will be defeated and left behind by the latter.

In this enterprise we must guard against illusion. Russia will never demean herself before Serbia, and if she sees that Serbia will not serve her devotedly and unconditionally, then she will reject every condition proudly and contemptuously. Even the sage advice of her own diplomats - men such as (Russian envoyé baron) Lieven - has been fiercely rejected precisely because they suggested only temporary concessions: is it feasible, then, to believe that she will appear to be more yielding to foreigners than to her own faithful servants? - Finally, if Russia does not find in Serbia anyone who would unconditionally serve her wishes, then, she will not hesitate to ally and work with those who would be willing to serve her only under certain conditions /for, after all, she could never give up Serbia completely/: but as long as she can find people in Serbia that would obey and serve her unconditionally, she will prefer such Serbs to true patriots.

Russia will not allow such a small state like Serbia to set conditions: she demands her advice to be obeyed unconditionally as commands, and those who wish to carry out her will must submit to her completely. It is true that sometimes she appears to accept all who agree to serve her, but she does not employ them in anything, as some of them do not possess her confidence, so that such conduct of hers removes any possibility of deceiving her.

If Serbia wishes to come out from her present subordinate position and become a true state, she must endeavour, on her way towards independence, to take over the political power of Turkey by destroying it little by little: for this is the point upon which Serbian and Russian policies clash, because Russia also seeks to weaken the political power of the Ottoman Empire. However, despite this correspondence between the two policies, it does not necessarily follow that the aims and intentions of both are the same, or that their policies must be in harmony.

/In brief/: Serbia must endeavour to break down, but only stone by stone, the edifice of the Ottoman state, preserving its good material in order to erect, upon the solid foundation of the old Serbian Empire, a great new Serbian state. Even now while Serbia is yet under the Turkish rule, the work of preparation and modification can be carried out, because such enterprise cannot be undertaken and finished at the last moment.

We have spoken here in detail about the nature of Russian and Serbian policies, precisely because Bulgaria is the country in which Serbian and Russian influences primarily and largely are to come into contact.

We have discussed and demonstrated here why Serbian policy is not able to agree with Russian: however, it must be said that with no other could Serbia attain her aim easier than through an agreement with Russia: but this can occur only when Russia would agree to accept completely and absolutely the conditions of Serbia through which the aforementioned intention, that is, her future in a broad sense, would be assured. An alliance between Serbia and Russia would, indeed, be the most natural one, but its conclusion would depend upon Russia herself, while Serbia should accept it with open arms, but only when it has been clearly established that Russia's proposals are sincere and open-hearted: this can only come about when Russia abandons her present policy, that is, when she decides that an alliance with Serbia, no matter how small she may be, is more natural than the one with Austria for whose sake she keeps the Western Slavs. Although I do not hope that Russia will ever be sincerely inclined towards Serbia, it is, nevertheless, necessary to mention here of what benefit such an occurrence might be for Serbia, who should immediately make use of it, for whatever has been said against Russia, it was not out of hate, but out of necessity into which Russia herself has forced us by so many of her actions.

/A few more words about Bulgaria and then we will proceed further./ If we have learnt well the disposition of people's spirit in Bulgaria, and if our respect for her patriotic means is not too low, then we must conclude that a greater effort for its liberation from Turkish yoke is still

far away. And again, that is where Russia's primary aspirations are directed to, because this country lies directly before the gates of Constantinople and in her road toward it: but Bulgaria has the same location and importance for Serbia that it has for Russia. If Russia keeps acting in Bulgaria for only a few years more the way she has been acting lately, and if Serbia let her act without doing anything herself, then Russia will indeed achieve such success that Serbian influence in Bulgaria will become useless. Let this be a warning and sign for Serbia, and never let her forget that a political friendship may be expected only if we have already showed and proved our love for the friends. Serbia must do something for Bulgaria because love and help need to be mutual.

After we have briefly indicated our attitude towards present Bulgaria and her great importance for Serbia, and after few words about the Russian influence that dominates there, we shall proceed to give an outline of some initial means for establishing the Serbian influence.

1. The Bulgarians do not possess educational and pedagogical institutions, therefore, Serbia should open her schools to the Bulgarians and grant scholarships to some of young Bulgarians who are studying in Serbia.

2. The Bulgarian clergy is mainly Greek, and not of Bulgarian nationality; therefore, it would be desirable and useful if a certain number of young Bulgars were trained in theology in Serbia and then returned as priests to their people and homeland.

3. Bulgarian liturgic and other religious books, together with other Bulgarian works, should be printed in Serbia; this important means has long been used by Russia, and Serbia must see to surpass her in that respect.

4. Reliable and capable people must be sent to travel through Bulgaria, who would draw the attention of the Bulgarian people to Serbia, awakening in them the feelings of friendship toward Serbia and the Serbian government, as well as hopes that Serbia will truly aid their liberation and provide for their welfare.

On the Policy of Serbia Towards Bosnia, Herzegovina, Montenegro, and Northern Albania

When we take into closer consideration the topography and geographical position of these lands, together with the military traditions of their inhabitants, their mentality and ways of thinking, we will easily come to the conclusion that this is the part of Turkey upon which Serbia can exert the greatest influence. The continuous determination and organization of this influence seems to us to be the main task of Serbian policy in Turkey for the moment (1844).

1. When two neighbouring peoples wish to conclude a close and intimate alliance their borders must be opened as much as possible so that continuous communication is most facilitated and stimulated. But Serbia seems to be separating herself from her co-nationals in Turkey as if by a Chinese wall, opening communications points in so few places that there are houses in bigger towns that have more doors for entry than the entire Principality of Serbia. Therefore, without reducing the border guard, we are to increase the number of points of contact, entry, and departure along the Serbian border with Bosnia. /And why not with Bulgaria as well ?/

The established system of separation might have been purposeful at the time; but to further maintain it, would be the same as shutting Serbia in and isolating her, which is in utter opposition to her future and prosperity.

2. We should act in such a manner that the two peoples, the Eastern Orthodox and Roman Catholic, could reach mutual understanding and an agreement about their national policy, for only then can this policy be successfully brought into effect.

It is the duty of Serbia to propose the basic points of this policy to both parts of the people residing there, because she is able to act in this enterprise, and obliged to, owing to the years of experience and the diplomatically recognized rights. - One of the main points is: the principle of complete freedom of religion. This principle will satisfy all Christians, and who knows, in time it may become acceptable to some Muslims as well. But the most important and fundamental law of the state must be determined as follows: that the principedom must be instituted as heredi-

tary. Without this principle which is the very embodiment of state unity, an enduring and permanent state union between Serbia and her neighbours is unthinkable.

If the Bosnians do not accept this solution the inevitable consequence would be the fragmentation of Serbdom into small provincial principalities under separate ruling families who would doubtless soon fall under the sway of foreign influences, because there would arise rivalry and envy between them. These families could never be led to sacrifice their personal interests for another family, even when the advancement of all these peoples would depend upon such a sacrifice.

/From these basic points it follows that if an attempt were made to effect any change in Bosnia prior to this general unification of Serbdom, such a change should be effected only in such a manner as to serve as a preparation for the general unification of all Serbs and their provinces into one whole; and this would be the only way in which the aims and interests common to all Serbs may be realized. - Therefore, I here emphasize Serbia merely because she alone is able to prepare that change, and being obliged to constantly work on it until the time will come to bring this plan to completion, Serbia will keep trying to make that time come./ - Thus, whoever is solicitous for the welfare of this people must not propose a hereditary principedom to the Bosnians. /In that case/, the most important figures should be elected among all the people, and not for life, but only for a certain time during which they would function as a sort of council. Even with such a separate and provincial authority the road would be open for advancement; it would then be an easy matter for Serbia eventually to bring about a closer union with Bosnia, which would be both possible and likely.

The third basic principle of this policy is that of unity of nationalities, whose diplomatic representative is to be the government of the Principality of Serbia. Whenever the validity of this principle is in question, it is to the government that the Bosnians and other Slavs should turn to for protection and every assistance. Serbia, in this respect, must realize that she is the natural protector of all the Slavs living in Turkey, and that other Slavs will only concede her that right when she takes upon herself the duty of doing and saying something in their name. If Serbia sets to her neighbours bad and unfortunate example that she thinks only of herself without caring about the troubles or advancement of others, but being indifferent to them, then they would certainly follow such an example, and would not listen to her; thus, harmony and unity would be replaced by distrust, envy and misfortune.

3. Not only that all fundamental laws, the Constitution and all major institutions of the Principality of Serbia should be promoted among the people in Bosnia /and Herzegovina/, but a number of young Bosnians should be accepted into the Serbian officialdom to be operatively trained for political and financial profession, for law and public education, so that later these officials could apply in their own homeland what they have learned in Serbia. */Here it must be particularly observed that these young people should be specially supervised and educated in such a manner that their work becomes completely imbued by the redeeming idea of a general unification and great advancement. This obligation cannot be sufficiently emphasized./*

4. /Special attention must be paid to diverting the peoples of the Roman Catholic faith from Austria and her influence, and their greater inclination towards Serbia should be fostered. This goal could be best achieved through the Franciscans there: the most important among them must be won over to the idea of the union of Bosnia and Serbia. To this end/, publishing of some prayer books and hymnals in the printing office of Belgrade should be ordered; also, liturgical books for Orthodox Christians and anthologies of popular poems which would be parallelly printed in Latin and Cyrillic alphabets: as a third step, a short and comprehensive history of Bosnia could be printed, in which the names and glory must not be omitted of several Bosnians who had converted to Muslim faith. It goes without saying that this history should be written in the spirit of the Slavic nationality and entirely in the spirit of the national unity of Serbs and Bosnians. Through the printing of these and similar patriotic works, /as well as through other necessary actions which should be reasonably determined and supervised/ Bosnia would be liberated from the influence of Austria and incline more to Serbia. In this way Croatia and Dalmatia would also procure books which cannot be printed in Austria, and this would naturally result in a closer relationship of these lands with Bosnia and Serbia. /Special attention should be given to this enterprise by entrusting the writing of the aforementioned history to a capable and deeply discerning person./

5. The entire foreign trade of Serbia is in the hands of Austria. /This is a misfortune whose exact consequences I shall leave the financial experts to determine, while I shall merely cite those facts that add to the importance of this plan./

Direct trade contact with foreign states through Zemun (Semlin) will always be a distressing affair. Consequently, Serbia must secure a new trade route which will connect her with the sea and provide her with a port. For the present, the only route possible is the one which leads through Skadar to Ulcinj. Here the Serbian merchant with his natural products would recognize natural Dalmatian seamen and traders as his nationals, but also as clever and capable people who would give him a hand honestly and efficiently when purchasing foreign wares. It is necessary therefore to establish a Serbian trade agency there to protect the selling of Serbian products and the buying of French and English goods.

For this work the government would have to take the first step providing for and appointing a commercial agent to Ulcinj who would instruct the Serbian merchant, as if pointing with his forefinger, where he should direct his attention. /This agent, entering into contact with our country's traders, would have to thoroughly explore a way to direct our trade towards favorable avenues abroad, and once the government makes certain of their benefit, it may publish such information through the newspapers, indicating to our traders the areas with lucrative prospects./ Even if only a few traders succeed in conducting good business at the outset, others would quickly follow their example, and /little by little this avenue of trade would be opened without the government having to forever concern itself about the matter: for merchants would themselves open routes of business, leaving the government's agents with their only concern to keep our merchants safe from any kind of oppression/. - From the foregoing it would follow that the price of Serbian products exported to the south would rise in the north, while the price of the products introduced into Serbia from the north would fall because of the competition with the products from the south. In a word, the Serb would in this way sell high and buy cheap.

This measure would be of no less importance in a political sense, since the new Serbian agent would find himself among a Serbian population, which situation would result in a stronger influence of Serbia upon the northern Albanians and Montenegro, and these are the peoples who actually hold the keys to the gates of Bosnia, Herzegovina, and the Adriatic Sea. We are assured that the institution and establishment of such Serbian agency there would be understood by these peoples as a political act of inestimable importance on the part of Serbia, so that a closer union of the people of those provinces with Serbia would be an easy matter.

Not only that France and England would not be opposed to this, but they would even support it, whereas the Porte also would not be opposed to it because its only harbour would prosper as a result.

6. Gaining a greater influence over the Eastern Orthodox Bosnians will not be a difficult task for Serbia. However, more caution and attention must be exercised if the Bosnian Catholics are to be won over. At their head are the Franciscans. - Therefore, would it not be advisable if, in addition to the printing of books hitherto mentioned, one of these Bosnian friars were to be appointed to the Belgrade Lycée as professor of Latin or some other science. This professor could serve as an intermediary between Serbia and the Catholics of Bosnia, because such a step would be our first reassuring gesture and a proof of tolerance. Could not this same Franciscan establish a Catholic chapel for Catholics residing here, /thereby Austrian influence upon the erection of such a chapel, which will have to be built sooner or later, would be obviated. The chapel could be placed under the protection of the French consul residing here/.

This would give the French government reason and occasion to participate actively in this affair, and would at the same time free Serbia from the danger of having in Belgrade a Catholic church which would be under the influence of Austria.

7. Karadjordje was a naturally gifted military leader of very great experience: he was not able to foresee the predominant military importance which Montenegro has for Serbia, and which it will always have whenever the issue arises of Bosnia and Herzegovina breaking away from Turkey and joining Serbia. The campaign of this vojvoda at Sjenica and Novi Pazar is still well remembered by all Serbs, hence, it is not necessary that we marshal new arguments to support the following proposal : Let Serbia follow the example of Russia in Montenegro, and give the Metropolitan of Montenegro (Petar II Petrović-Njegoš) regular annual financial subsidies - in this way, for a small price, Serbia will have the friendship of a country which can, at the very least, raise an army of 10,000 mountain soldiers.

Finally we must observe that the deferment of this subsidy until the last minute will not produce the desired successful result, since Russia will justifiably be able to point to its own many annual subsidies, and in this way besmirch and arouse suspicion of Serbia's new proposal as the one made out of bare necessity; and the Montenegrins would then say: the Serbs did not help us when we were in need, which is proof to us that they are not our friends, but only wish to make a one-time use of us.

Srem, Bačka, and Banat

At first glance it may be thought that Serbia must be on most friendly terms with those areas, since in origin, language, religion, law, and custom they are one and the same with the Serbs of Serbia. If this is not the case then the blame falls, in part at least, upon Serbia herself, because she has not tried enough to win the friendship of these Serbs. But it is to be hoped that despite all hostile influence of Austria this improper attitude will be changed in time and improved inasmuch as the Principality of Serbia shall keep proving itself to be well organized, strong, just and enlightened state. - For the present, if nothing else, at least an effort should be made to become acquainted with the most important figures in these provinces, and to establish one important newspaper there which could, abiding by the Hungarian Constitution, act usefully in the interest of the Serbian cause and which should be edited by a very sincere man such as, for example, Mr. Hadžić or someone of the same calibre.

On the Alliance with the Czech Slavs

/Concerning these Slavs we will not say very much at this time not only because they do not fall within the scope of this plan but also because to the many it would seem at first to be impractical. Therefore, passing over this briefly and leaving the benefits of such an alliance to be derived from the very realization of this plan, we limit ourselves only to make the recommendation that we must begin making Serbia aware of the Slavs of Bohemia, Moravia and Slovakia, and do this very cautiously and sagely so as not to arouse Austria's suspicions./

Љубодраг П. РИСТИЋ
Балканолошки институт САНУ
Београд

ВЕЛИКА БРИТАНИЈА И НАМЕРЕ АУСТРИЈЕ ДА ОКУПИРА БЕОГРАД (1856-1862)

Апстракт: У периоду од Кримског рата до Канличке конференције Аустрија је неколико пута покушавала да искористи повољне околности и окупира Београд. Британски став се кретао од одбијања до предлагања овакве операције зависно од тога колико би она допринела очувању уздрмане Турске и британских интереса у њој.

*Depuis le XVIIIe siècle, les visées de l'Autriche se portaient sur Belgrade. Rappelons ici cette parole de Charles VI: "Nous devons faire de Belgrade la forteresse du germanisme et du catholicisme". Cette parole s'applique à aujourd'hui comme à hier. La marche sur Salonique hanta toujours les Autrichiens; l'histoire des temps récents en fournit la preuve.**

Мада је вођен далеко од Кнежевине Србије, Кримски рат је могао лако довести до поремећаја на њеним границама или, чак, у њој самој. То је било зато што је непосредно зависила од политике трију сила. Кнежевина Србија је била у вазалном односу према Порти, под руским протекторатом и у непосредном суседству Аустрије. Још када су, у првој половини 1853. године, руско-турски односи почели озбиљно да се затежу, код Руса су се појавиле две комбинације: да аустријска војска поседне Србију и Херцеговину или да руска и аустријска војска заједнички поседну Србију. Све докле док су се Русија и Аустрија налазиле, бар привидно, у добрим односима и док је веровала да може да рачуна на аустријску сарадњу, Русија је имала благонаклон став према сличним ау-

* Vicomte de Guichen, La Guerre de Crimée (1854-1856) et l'attitude des puissances européennes, Etude d'histoire diplomatique. Paris 1936. 155.

стријским плановима. Аустрија се плашила да би Кнежевина Србија могла да се стави на руску страну, зарати са Турском и побуни све хришћане у европском делу Турске Царевине. С обзиром на претпоставку да би то могло да покрене и српско становништво у Аустрији, аустријска влада је почела да прави планове о појачавању редовних трупа на граници према Србији. А када је, јула 1853. године, руска војска ушла у Влашку и Молдавију, аустријска влада је, да би спречила ближу сарадњу Срба и Руса и било какве политичке промене у Кнежевини, почела да реализује ове своје планове и доводи нове трупе на границу према Србији. У Бечу је постојала спремност да се, у случају потребе, нареди улазак аустријске војске у Србију. Циљ окупације Србије би био надокнађивање губитка који је, како се сматрало у Бечу, нанет Аустрији руском окупацијом Влашке и Молдавије. То је изазвало прилично узнемирење у Србији па су се кнез Александар Карађорђевић и српска влада морали захвалити аустријској влади истичући да "ће моћи земљу своју сачувати од сваког немира" и да "ради тога неће бити потребна помоћ аустријске војске". Ово је кнежев представник Алекса Симић, посебним писмом, саопштио аустријском конзулу Теји Радосављевићу објаснивши да "као што би прелазак аустријске војске по позиву правитељства земаљског сматран био за пријатељство, тако би исто прелазак исте војске, без да је она од правитељства позвана, сматран био за непријатељство, које би за Србију, стојећи у свезама поданичества спрема Порте и у свезама покровитељства спрема Русије, неопределиме незгоде и дејствија имати могло".

Истовремено са својим настојањима да увери аустријску владу да су предузете мере организовања војске и наоружавања одбрамбеног карактера, српска влада се, априла 1854. године, обратила Порти мемоаром у коме је тражила од ње да посредује у Бечу како би Аустрија одустала од гомилања својих трупа на српској граници. Оваква аустријска намера није изазвала узнемирење само у Србији. Мада је одобравала аустријски појачани притисак на Србију да се ова не би одлучила на сарадњу са Русијом, Француска је била против аустријске интервенције у Србији. Француски конзул у Београду, Сегир (Duregon de Ségur), по упутствима своје владе, саветовао је српску владу и Кнеза да Србија или помаже Турску или остане неутрална. Портин став је био сасвим јасан: Србија је била њена вазална кнежевина и ако је ико имао обавезу да је штити то је била Турска. Зато је Порта одлучила да појача неке своје гарнизоне око Србије - пре свих онај у Нишу - и гарнизон у београдској тврђави. С обзиром на овакав турски став и на то да је било помена и о аустријској окупацији неких других турских покрајина што је могло да изазове нове проблеме и још више уздрма и онако нестабилну Турску, британска влада је сма-

трала да је то што је Аустрија концентрисала своје трупе на граници довољно. Шта више, била је убеђена да се у Аустрији није ни размишљало о интервенцији. Британски став је, унеколико, био сличан француском: Србија би требало или да помаже Турску или да остане неутрална. Недвосмислено је било упозорење ових двеју великих сила које су преко својих амбасадора у Цариграду упутиле Србији да оне "нити даду нити трпе да се Србија распростре или побољша". Повлачење руских трупа из Влашке и Молдавије током лета 1854. године повукло је за собом аустријске трупе даље од српске границе, па је непосредна опасност по Србију од аустријске интервенције престала.¹ Но, то није значило да је Аустрија у потпуности и заувек одустала од идеје о окупацији Србије. Једна угледна аустријска личност је тада изјавила да ће се Аустрија, пре или касније, умешати у српски проблем, те да се ради само о томе да се пронађе повољан тренутак.²

Дуги и крвави рат као резултат низа погрешних процена европских владара и државника који су прецењивали своје, а потцењивали туђе снаге, завршен је мировним уговором склопљеним у Паризу 30. марта 1856. године. Два члана овог уговора односила су се на Кнежевину Србију. Двадесет осмим чланом потврђене су све дотадашње привилегије Кнежевине које је, од тада, уместо Русије гарантовао концерт великих сила. Следећим, двадесет деветим чланом потврђено је право Турске да држи своје гарнизоне у Србији. Али, тај члан је, истовремено, представљао и добитак за Србију јер је њиме предвиђено да никаква оружана интервенција у Србији не може бити предузета без претходне сагласности гарантних сила. То се, наравно, односило и на Турску која је током мировне конференције у Паризу примљена у концерт великих сила.³

Међутим, као и највећи број међународних мировних уговора, ни овај није могао задовољити све уговорне стране те су многе, већ онда када је потписан, припремале планове за избегавање његових одредаба. Први знак међусобног неповерења био је Уговор о обезбеђењу који су, 15. априла 1856. године, склопиле Велика Британија, Француска и Аустрија гарантујући независност и интегритет Турске и очување одредаба Париског мировног уговора.⁴

Аустрија је била једна од сила које су мировне одредбе тумачиле према својим интересима. Кад већ није била у прилици да окупира део српске територије, она сигурно није имала намеру да запусте огромни утицај који је укоренила у Кнежевини Србији знатно пре Кримског рата. И током 1856. године кнез Александар

1 Д. Страњаковић, 1932, 220-222, 239-261; Н. Попов, 1870, 308-9, 315, 319-342; Ј. Ристић, I, 1887, 177-190; Ј. Ранке, 1892, 387-401; В. Поповић, 1925, 57-58; Љ. Алексић, 1960, 61-69; Ј. Милићевић, 1976, 249-251; Vicomte de Guichen, 1936, 155.

2 Vicomte de Guichen, 1936, 300-301

3 G. Noradounghian, III, 1902, 78; Ј. Ристић, 1887, I, 221-222, 225.

4 G. Noradounghian, III, 1902, 88-89; R.W. Seton-Watson, 1945, 356-357; M.S. Anderson, 1966, 144.

Карађорђевић је био под веома великим утицајем аустријског конзула Радосављевића "који је готово редовно присуствовао министарским седницама и саветовао се с владом о питањима спољне и унутрашње политике".⁵ Те године је генерални конзул Велике Британије у Србији Томас Фонбланк (Thomas de Grenier de Fonblanque) проценио да се више не ради о аустријском утицају већ о аустријским установама у Србији. Веровало се лажним обећањима конзула Радосављевића који је, настојећи да спута сваки напредак у Србији, говорио да "Срби не треба ништа да раде, већ само да се опусте у сенци крила аустријског орла".⁶ Опустеност или неспособност представника власти била је таква да је и Фонбланк приметио да власт веома лоше функционише што може довести до аустријске окупације. То је, изгледа, био само не баш исправно тумачен став Илије Гарашанина који је сматрао да би европска дипломатија, ако хоће да спасе Србију од "садашњих невоља и будућих опасности", требало одмах да се умеша, а ако то не учини анархија ће изазвати страну интервенцију.⁷ Аустрија није имала разлога да интервенцијом у Србији ремети равнотежу постигнуту у Паризу када је могла, преко конзула Радосављевића постављати и смењивати српске попечитеље како је и када је то хтела. Ипак, иако је ценио да је то могуће зато што је већина попечитеља рођена у Аустрији, Фонбланк је веровао да се ти људи јесу плашили Аустрије али су, у ствари, волели Русију.⁸

У међувремену, српска влада је наставила да модернизује и побољшава наоружање своје војске. Разлог томе био је основани страх од могуће аустријске или турске агресије који, после завршетка Кримског рата, није престао. Фонбланк је сматрао да је наоружавање Србије безразложно. С једне стране, сматрао је он, Србију су штитиле од стране окупације одредбе Париског мира. С друге стране, по његовој процени, ни педесет хиљада српских пушака не би одвратило Аустрију од инвазије на Кнежевину ако би се за то нашао прави разлог и ако би се указала могућност да се инвазија изведе без тражења сагласности других великих сила.⁹

Сигурно је да је аустријски конзул својим охрабривањима кнеза Александра и његове камариле допринео да њихова самоувереност постане таква да су чинили бројна безаконја. То није могло бескрајно трајати па је, уз руску помоћ, склопљена завера са циљем да кнез Александар буде уклоњен. Завера је, захваљујући недовољној конспиративности откривена октобра 1857. године и сви њени актери су похапшени. Под притиском великих сила и

5 Ј.Продановић, I, 1947, 172; Види: Н. Попов, 1870, 344, 351.

6 Фонбланк - Редклифу, (Stratford de Redcliffe), 25. април 1856, Београд, 16. јули и 19. август 1856, "Baden near Vienna". Public Record Office, Foreign Office (даље: FO), 78/1198.

7 Исти - истом, 12. и 19. август 1856, "Baden near Vienna", FO 78/1198.

8 Исти - Кларендону (George William Frederick Villiers Earl of Clarendon), 10. март и 8. април 1857, Београд, FO 78/1287.

9 Исти - истом, 22. фебруар 1857, Београд, FO 78/195.

Порте Кнез је одустао од драстичног кажњавања завереника и пристао да у Београд дође турски комесар који би испитао околности под којима је дошло до организовања завере. Аустрофили су бранили кнеза Александра тврдећи да је он узоран владар. Фонбланк је само иронично приметно да је то тачно ако се има у виду да су они управљали Кнезом.¹⁰

Прилика за аустријску интервенцију о којој је писао Фонбланк фебруара 1857. године указала се у октобру. Увече оног дана за који је било планирано убиство кнеза Александра, а када се он вратио са путовања по Србији (5. октобар 1857. године), на Калемегдану је избио велики пожар. У намери да искористи повољну прилику, конзул Радосављевић је јавио у Земун да су избили немири у Београду. Исте вечери око девет сати уз српску обалу је пристао аустријски пароброд на коме је била војска. Њен командант, аустријски генерал, објаснио је да је његова намера била да, са својим војницима, помогне при гашењу пожара. Турске власти су одбиле помоћ, па су се Аустријанци вратили у Земун.¹¹

Изгледа да овај аустријски покушај није био безазлен нити је српски страх био безразложан. То је схватио и Фонбланк па је упутио свом претпостављеном у Цариграду Стратфорду де Редклифу поверљиви меморандум о аустријској политици и аустробританској сарадњи на Балкану. Аустрија је настојала да, на читавом простору од Саве до Јадранског мора, уништи оно мало преосталог турског ауторитета. Уз то се трудила да искористи сваку повољну прилику за окупацију јужнословенских турских области. Такве аустријске намере нису само провоцирале Русију и изазивале незадовољство словенског становништва, већ су, по мишљењу британског конзула у Београду, опет могле гурнути Турску у руско наручје. Оваква аустријска политика је била анти-турска, па тиме и анти-британска. Фонбланк је, упркос својим "најбољим жељама за развој англо-аустријске алијансе" морао закључити да "ако наш савезник истраје на путу супротном Париском миру" онда "ми не можемо ићи руку под руку са његовом левантском политиком".¹²

Резултати боравка турског комесара Етем-паше у Београду били су: пристанак Кнеза да завереници не буду осуђени у Србији већ прогнани на Родосто у Мраморном мору, да се Совјет у старом саставу помири са Кнезом и да ново попечитељство, из кога је одстрањен "аустријски елеменат" буде формирано искључиво од чланова Совјета.¹³ Овакве промене у Србији нису

10 Исти - Редклифу, 22 октобар 1857, Београд, FO 195/536; Н. Попов, 1870, 353-357; Ј. Ристић, I, 1887, 247-253.

11 Исти - Форин офису, 12. октобар 1857, Земун, FO 78/1288; Н. Попов, 1870, 353; Зписки Ј. Грујића, I, 1922, 64; М. Алимпић, 1892, 129-130.

12 Фонбланк - Редклифу, 23. децембар 1857, Беч, FO 195/583.

13 Исти - Мамсберију (James Howard Harris, 3. Earl of Malmesbury) и Форин Офису, 9, 12. и 21. април 1858, Београд, FO 78/1376; Н. Попов, 1870, 355-357; Ј. Ристић, I, 1887, 255-265; С. Јовановић, Уставобранитељи..., 1933, 304-310.

одговарале аустријској влади. Српски владар који је радио по упутствима њеног конзула задржао је престо, али му је била битно ослабљена моћ. Аустријски министар спољних послова Буол (Karl Ferdinand von Buol-Schauenstein) је протествовао против договора који је постигнут у Београду између кнеза Александра и Етем-паше. Он је сматрао да је тај договор сувише републикански, да је у супротности са Париским мировним уговором и да је опасно ослабио функције Кнеза. Ипак, не верујући у трајност овог договора, Буол није хтео да прави било какве сметње, па је обећао да ће ускоро повући из Београда конзула Радосављевића, јер је он, према мишљењу Порте, ометао помирење саветника и Кнеза.¹⁴

Помирење Совјета и Кнеза било је само привидно, а наговештај одласка Радосављевића није могао значити престапак аустријског уплитања у унутрашње послове Србије. Положај кнеза Александра се није поправио: сељаци су били све незадовољнији, а Обреновићи све бројнији. Против Кнеза су били и најистакнутији уставобранитељи (Тома Вучић-Перишић и Илија Гарашанин) и група будућих либерала. Компликовану унутрашњу ситуацију у Србији погоршавали су спољни утицаји. Због његове аустрофилске политике, Кнеза нису подржавале ни Француска ни Русија. Аустријско мешање у унутрашње ствари Србије могло је бити погубно. Аустрија није одговарало било какво побољшање стања у Србији, јер би то био "лош пример" за Србе у Аустрији чији положај није био на завидној висини. Зато је Аустрија, подржавајући кнез-Александра, настојала да одржи постојеће стање у Србији. То је, с друге стране, представљало опасност по Турску, јер је аустријско уплитање у унутрашње ствари Србије могло изазвати "народни устанак Срба против неумереног аустријског утицаја". Устанак се могао проширити на остале делове европске Турске. "Тако би европска Турска била успешно разбијена погрешним прорачунима султановог савезника из Беча". Зато је Фонбланк сматрао да је најбоље да Порта сама поврати Обреновиће или нађе неког другог "поштеног и умереног човека да буде кнез".¹⁵ Све чешћим захтевима за сазивање народне скупштине Кнез није могао да се одупре ни уз помоћ Аустрије и Порте. После обављених избора народна скупштина је почела са радом 30. новембра (с.к.) 1858. године. Када је 22. децембра одлучила да од кнез-Александра затражи оставку, овај је побегао турском паши у београдску тврђаву. Следећег дана Александар Карађорђевић је збачен, а за кнеза је проглашен Милош Обреновић.¹⁶

14 Фонбланк - Мамсберију, 11. и 21. мај 1858; Исти - Алисону (Charles Alison), 14. и 18. мај 1858, Београд, FO 78/1376.

15 Исти - Хамонду (Edmond Hammond), 27. октобар 1858, Беч, FO 78/1376; Memorandum of my Conversation with Prince Callimachi and with Count Buol at Vienna on the First November 1858. FO 195/583; ("У Бечу сам, понекад, учествовао јудњу за Београдом") Фонбланк - Булверу (Henry Bulwer), 30. новембар 1858, Цариград, FO 195/583.

16 Историја српског народа V-1. 1981, 282-285; Опширније о Светоандрејској скупштини у: Записи Ј. Грујића, II, 1923; Н. Попов, 1872; Ј. Ристић, I, 1887, 269-283; С. Јовановић, Уставобранитељи..., 1933, 353-466; Ј. Ранке, 1892, 402-416; А. Раденић, 1964.

Ни Порта која је помогла долазак кнеза Александра Обрановића на српски престо, ни Аустрија која га је одржавала на власти и по чијим је упутствима радио, нису предузеле ништа да би спречиле његов пад. Непосредно пред почетак рада Светоандрејске скупштине Радосављевић је отишао "на одпуст, а публика београдска то узе као измицање и напуштање свога сојузника".¹⁷ Аустријски интернунцио у Цариграду Остен-Прокеш (Anton Prokesh von Osten) је објаснио да је Радосављевић морао бити повучен "јер је био толико Србин да је све видео црно". Међутим, повлачење аустријског конзула је могло бити тумачено и као предзнак аустријске окупације. До аустријске окупације је могло доћи уколико би одржавање скупштине срушило цео систем власти у Србији. Анархија до које би дошло могла је бити изговор за Аустрију.¹⁸

Само неколико дана после збацивања кнез-Александра бечки кабинет је понудио Порти да слањем аустријских чета у београдску тврђаву појача тамошњу турску посаду и тако је обезбеди од евентуалног српског напада. Заповедник аустријске војске у земуну генерал Коронини (Johan Coronini) је овлашћен да помогне команданту београдске тврђаве. У намери да објасни овај потез своје владе гроф Буол је упутио писмо аустријским амбасадорима при дворovima велих сила са наређењем да његову садржину саопште министрима иностраних послова тих сила. Истакао је да се дешавања у Србији директно тичу Аустрије "као пограничне силе" те да је њена обавеза да бли "над сигурношћу својих пограничних покрајина, и да их евентуално, заштитимо против прелива злих страсти, које владају у Србији". Циљ ове акције је, по Буолу, требало да буде помоћ "одбрани једне турске тврђаве против бунтовничке навале и да неће имати ни у ком случају карактер оружане интервенције у Србији, која је резервисана чланом 29. Париског Мира претходном договору између високих уговарајућих сила".¹⁹

Оваквој одлуци и понуди аустријске владе оптро су се успротивиле и Француска, и Велика Британија, и Русија.

Гроф Валеvски (Alexandre Walewski), министар спољних послова Француске, доказивао је да би прелазак аустријске војске у Београд представљао кршење Париског мировног уговора, те да ће Француска "бити приморана, да се споразуме са осталим силама потписницама Париског мира и да се издејствује поштовање његових одредаба". Штавише, по његовом мишљењу, само постојање наређења генералу Коронинију било је кршење мировног уговора.

Министар председник британске владе лорд Мамсбери је, такође, био против аустријске интервенције верујући да се српски

17 Записи Ј.Грујића, II, 18; Ј.Ристић, I, 1887, 282-285; Л. Ранке, 1892, 416-418.

18 Фонбланк - Булверу, 30. новембар 1858; Mr de Fonblanque's Memorandum on Mr Dalyell's Correspondence from Belgrade and of the tendencies of Servian Policy, 14. децембар 1858; Mr de Fonblanque's Memorandum, 22. децембар 1858, Цариград, FO 195/583.

19 Г. Новак, IV (1923-24), 490-493.

народ неће одлучити да нападне тврђаву. Чак и у случају да се то деси, он је тврдио да ће српска "влада бити доста разборита да га у том спречи и да *поштеди Београд од ужаса бомбардовања*" (подвукао Љ.Р.). Мамсбери је сматрао да је аустријска одлука "*прерана, неопрезна и неполитична*". У настојању да се у Србији поново успоставе ред и мир и то пре него што избије аустријско-италијански конфликт, лорд Мамсбери је утицао на Беч да одустане од своје намере истичући да "сматра београдски инцидент као једну од највећих погрешака, које је царски кабинет могао учинити" зато што је то могло ујединити све велике силе против њега у тренутку "кад је требало имати највише опрезности ради тешких прилика у којима се налази". Одмах је послата директива британском вицеконзулу у Београду да упозори београдског папу да не тражи војну помоћ од Аустрије, јер то може имати тешке последице. Свој став британска влада није променила ни када је турски посланик у Лондону Мусурус подржао аустријски став тврдећи да би у случају напада Срба на београдску тврђаву они били ти који би први прекршили Париски мир, па би га Аустрија својом интервенцијом у Београду, у ствари, штитила. Мамсбери је, истовремено, саветовао Порту да потврди избор Милоша Обреновића за кнеза.²⁰

Русија је реаговала са извесним закашњењем. У неким политичким круговима у Бечу се говорило да Русија кокетира са Аустријом испитујући могућности да добије извесне територије уз своје границе или пре аустријске акције или као награду за немешање. Русији, којој је највише сметао Париски мировни уговор, сасвим је одговарало да његов први прекршилац буде неко други. Ипак је Горчаков (Александр Михаилович Горчаков) изјавио да се ради о кршењу 29. члана Париског мировног уговора и тражио је да наређење генералу Коронинију буде формално повучено.²¹

Када је добила аустријску понуду о војној помоћи Порта је била склона да је прихвати. Међутим, с обзиром на реаговање великих сила и на минималне изгледе да промени одлуку српске Скупштине којом је Милош Обреновић проглашен кнезом Србије, Порта је одустала од ове аустријске понуде. Штавише, она се, средином јануара 1859. године, захвалила Аустрији на понуђеној помоћи, а британске и француске представнике је уверавала да од Аустрије никада није тражила такву врсту помоћи. До промене је дошло чак и у Бечу. Од подршке и снажног утицаја на Александра Обреновића, преко памере да војно интервенише у Београду, Аустрија је дошла до тога да саветује Порту да што пре призна

20 Фортин офис - Далајл (Dalryell), 1. јануар 1859, FO 78/1439; Г. Новак, 1923-24, 493-496; 564-572; 615-617; Ј. Ристић, I, 1887, 285-286; Н. Попов, I, 1872, 125, 136; Г. Јакшић и В. Вучковић, 1963, 29.

21 Фонбланк - Булсеру, 1. фебруар 1859, Беч, FO 78/1439; Г. Новак, 1923-24, 614-615.

Милоша Обреновића за српског кнеза. Кад већ није могла да одржи свој велики утицај у Србији, бечкој влади није уопште било стало до интервенције већ до спречавања евентуалних "револуционарних" немира у Србији који су се могли пренети преко Саве и Дунава. За Аустрију је, ипак, било боље да на српском престолу буде стари Милош Обреновић него да се кнежевске власти докопа русофил Тома Вучић-Перишић или франкофил Илија Гарашанин. Када је потписан ферман о ступању Милоша Обреновића на српски кнежевски престо, "београдски инцидент" који је изазвала Аустрија престао је да постоји. Буол је уверавао представнике других великих сила да тиме престаје важност аустријске понуде Порти, али наређење генералу Коронинију није повукао.²²

Међутим, то што је Аустрија одустала од оружане интервенције у Србији није значило да је престао њен притисак на Србију. Остен-Прокеш је предлагао затварање аустријско-српске границе као најсигурнији начин притиска на кнез-Милоша. Делотворност овакве мере увиђао је и Фонбланк смагтрајући да затварање српско-аустријске границе не би само нанело огромне економске штете Србији, већ би навела трговце да отерају кнез-Милоша из Србије.²³

Није се само у Бечу размишљало о аустријској интервенцији, нити се само у кабинетима гарантних сила вагала оваква идеја. Један од главних актера одржавања Скупштине и збацивања кнеза Александра, Илија Гарашанин се, накратко, био уплашио да би свака неопрезива употреба оружја у време одржавања скупштине могла довести до анархије. У таквом случају Гарашанин није видео другог начина да се поново уведе ред у земљи и спречи крвопролиће до да се позове страна сила да интервенише и то она "која најпре у земљу ући може". Срећом, инцидентата није било па је Гарашанин ту идеју напустио тврдећи да "интервенција никад не би горе у земљу дошла него сад" јер "она би нас само искасапила и нагрдила у целој нашој будућности".²⁴

Друга влада Милоша Обреновића обележена је настојањима старог кнеза да Србији обезбеди права која су јој била обехана још за време његове прве владе: наследност кнежевског достојанства у династији Обреновића, иссељење муслимана из србијанских вароши и потпуна независност унутрашње управе. Због тога је кнез Милош предузео низ дипломатских акција. Најпре је у општој преписци са Портом тражио испуњење ових захтева, а затим је, у пролеће 1859. године, послао кнеза Михаила да посети европске дворове и утврди њихове ставове према отварању српског питања истовремено са италијанским. Најзад, крајем фебруа-

22 Г. Новак, 1923-24, 618-621; 678-683.

23 Фонбланк - Булверу, 10. фебруар и 3. август 1859, Беч, FO 195/651; Г. Јакшић - В. Вучковић, 1963, 36-38.

24 Илија Гарашанин - Јовану Мариновићу, 9. и 20. јануар 1859 (ск), Писма..., I, 1931, 5, 14-15.

ра 1860. године, послао је делегацију у Цариград са задатком да обезбеди испуњавање захтева за наследством кнежевског достојанства, исељавањем Турака из Србије и правом Србије да сама донесе нов устав. Порта се оглушила о кнез-Милошеве захтеве, тако да је период његове друге владавине у спољној политици значајан само као почетак енергичније политике која ће донети резултате за време друге владавине његовог сина Михаила.²⁵

Узрок неуспеха кнез-Милошевих спољнополитичких потеза био је, пре свега, у заузетости великих сила око италијанског питања које је представљало завршну фазу пропадања европског система успостављеног 1815. године. Зато српски политичари нису могли добити више за своје захтеве од савета да треба бити стрпљив. Велика Британија која је заузела неутралан став у француско-аустријском сукобу, настојала је да се одржи мир на Балкану. Булвер је, према директивама из Лондона, саветовао Порту да учини одређене уступке Србији, а српској влади поручивао да одустане од неких својих захтева.²⁶

Аустрија, која је губила територије у северној Италији, није могла енергичније да делује у Србији. Априла 1859. године београдски паша је запретио да ће, због честих српско-турских сукоба у Београду, за које је кривио Србе, бомбардовати град док га не спали.²⁷ Тада су се само пронеле гласине да Аустрија опет појачава своје трупе на српској граници.²⁸ Када је, на основу захтева Одбора Светоандрејске скупштине, постављено питање конзулске јурисдикције у Србији,²⁹ аустријски вицеконзул Ђорџи (Nicola Giorgi), као представник стране силе која је имала највише поданика у Србији, није запретио интервенцијом, већ затварањем границе, што је могло уздрмати живот у Србији јер је преко те границе ишао највећи део српске трговине. Ђорџи је позвао аустријске поданике да се не одазивају на позиве српских власти.³⁰

Кнез Михаило Обреновић је, после смрти кнеза Милоша, наставио очеву политику истим методама. Октобра 1860. године послао је Јована Мариновића у мисију по европским метрополама да би утврдио ставове великих сила према покретању питања о исељавању Турака из Србије и промени српског устава. Мариновић је добио савете од великих сила да Србија треба да ступи у преговоре са Портом у погледу исељавања Турака из

25 J. Ристић, I, 1887, 315-326, 344-447; С. Јовановић, Друга влада...1933, I-142.

26 М. Петронијевић - Булверу, 19. април 1859, Цариград, FO 195/583; Форин офис - Фонбланку, 20. април 1859, FO 78/1439.

27 Фонбланк - Мамсберију, 23. април 1859, Београд, FO 78/1439.

28 Српске новине 21. април/3. мај 1859 (47.XXVI), 189.

29 Народна скупштина - Књажевском Представничеству, 31. јануар/12. фебруар 1859, Београд; Комисија Светоандрејске скупштине - Високослужбеном Савету, 30. април/12. мај 1859, Београд, Архив Србије, Државни Савет, 1859, 145; Note of most remarkable resolutions passed by Skoupstchina, I, фебруар 1859, Београд, FO 195/583.

30 Фонбланк - Мамсберију, I, и 19. април 1859, Београд, FO 78/1439; В. нап 23.

Србије.³¹ Априла 1861. године Илија Гарашанин је отпутовао за Цариград да би на Порти покренуо то питање.³²

Овакве акције српског кнеза и владе сигурно нису могле умирити аустријску владу. Опет уз изговор да се ради о рутинским вежбама или уз тврдњу да би се немири из Србије могли проширити преко пене северне границе, аустријска влада је наредила појачавање трупа на граници према Србији. Процењивало се да нове аустријске трупе које су стациониране у Митровици, Земуну и Панчеву броје између двадесет и тридесет хиљада људи. Ово појачавање аустријске војске на српској граници дешавало се у време када је Илија Гарашанин предузимао прве кораке у Цариграду у настојању да издејствује иселавање муслимана из Србије.³³ Сличне вести су се шириле и после одржавања Преображенске скупштине, с тим што је аустријски корпус који се кретао према Дунаву, наводно, имао тридесет хиљада људи с планом да се тај број удвостручи.³⁴ Радило се о очигледном и отвореном притиску на Србију.

Углавном због слабе подршке гарантних сила Гарашанин није могао да пошаље охрабрујуће вести, па се кнез Михаило одлучио на сазивање народне скупштине. Преображенска скупштина (18-20. августа 1861. године) је донела четири закона: о Народној скупштини, о Државном савету, о "устројству народне војске" и о "порезу по имућности".³⁵

Пре него што је предузела кораке против одлука Преображенске скупштине, Porta је затражила мишљења гарантних сила. Француска, Русија, Пруска и Италија нису желеле да је подрже у протесту. Али, британска влада је прихватила предлог из Беча о заједничком протесту. Британски конзул Лонгворт и његов аустријски колега Васић посетили су кнеза Михаила, а, потом, и Гарашанина и уручили им протест. Мада одбране српског кнеза и председника владе нису биле довољно убедљиве, британски и аустријски протести нису оставили дубљи утисак у Београду, јер их нису подржавале друге гарантне силе.³⁶ Једини резултат је било Гарашаниноу обећање да Србија неће радити против савета гарантних сила. Ни поновљени Лонгвортови протести и захтеви да се одлуке Преображенске скупштине укину, пису дале резултата.³⁷ Васић није био одлучан као Лонгворт јер је, као и његов претпостављени у Цариграду

31 Г. Јакшић - В. Вучковић, 1963, 52-59; Љ. Алексић, 1957, 42-46.

32 Г. Јакшић - В. Вучковић, 1963, 66-71.

33 Лонгворт - Форин офису и Булверу, 25, 27. април и 5, 8. и 27. мај 1861, Земун-Београд, FO 78/1585; В. нап. 32.

34 Исти - Булверу, 1. и 28. септембар 1861, Земун - Београд, FO 78/1585.

35 С. Јовановић, Друга влада..., 1933, 167-169, 205-209, 296-298; Ј. Продановић, Уставни..., б.г., 143-147; Ж. Живановић, I, 1923, 71-79.

36 Меморандум, 29. децембар 1861, Београд, FO 195/686; Лонгворт - ?, 4. јануар 1862, Београд, FO 78/1672; Ј. Ранке, 1892, 459-465; Г. Јакшић - В. Вучковић, 1963, 100.

37 Лонгворт - Булверу, 9. јануар 1862; Исти - Раселу (John Russell), 25. јануар 1862, Београд, FO 195/724; Note verbale, 24. јануар 1862, Београд, FO 78/1672; Г. Јакшић - В. Вучковић, 1963, 100-101.

Остен-Прокеш, сматрао да треба сачекати ефекат организовања народне милиције. Лонгворт је тврдио да протестима треба спречити њено стварање. Тек средином марта 1862. године Васић и Лонгворт су добили идентична упутства и, у одвојеним посетама, упозорили Гарашанина да српска влада преузима велику одговорност. Ни Лонгвортове тврдње да се Србија доводи у опасност тиме што организована народну милицију може употребити опозиција за збацивање актуелне власти или да одбацивање турског сизеренства води директно под руски јарам, није имало резултата.³⁸

Гарантне силе су се први пут после 1856. године јасно поделиле око Србије када нису јединствено протестовале против одлука Преображенске скупштине. Аустрија и Велика Британија су биле на истој страни. Међутим, сарадња Лонгворта и Васића умало није пропала на питању извештавања о турском бомбардовању Београда 17. јуна 1862. године.

Још док је трајало бомбардовање београдске вароши аустријски вицеkonzул Конрад Васић је прешао Саву и, преко Земуна, дошао у београдску тврђаву где се задржао два сата. Отуда се вратио са писмом Ашир и Етем-паше конзулима у коме су за бомбардовање оптужени Срби који су, наводно, први почели да пуцају. Уз то, Васић је обавестио своје колеге да у тврђави није било побуне као што се то веровало у вароши. То је изазвало незадовољство конзула те су, писмом које је састављено по Лонгвортвом предлогу, одговорили да не желе да преговарају са онима који су прекршили дату реч да неће чинити даља непријатељства. Писмо је однео у тврђаву Васић али га није потписао. То и брзина склањања аустријских поданика из вароши навело је Васићеве колеге да посумњају да је њихов аустријски колега био унапред обавештен о бомбардовању.³⁹

Чак и ако је био пренеражен или уплашен драстичношћу турске одлуке о бомбардовању београдске вароши, Лонгворт није имао никаквог посебног разлога да о томе извештава мање објективно него други конзули који су били у Београду. Изузев, наравно, Васића. Само неколико дана после бомбардовања Београда, Булвер је утврдио да Лонгворт, уместо да сарађује са аустријским вицеkonzулом, сарађује са руским и француским конзулом пренебрегавајући чињеницу да се енглеска "политика генерално боље слаже са аустријском политиком према Србији него са политиком било које друге силе". "Што више сазнајем о ономе што се догодило у Београду, то сам мање задовољан госп. Лонгвортом чије су

38 Лонгворт - Булверу и Раселу, 22. фебруар 1862, Београд, FO 195/724; Исти - Форин офису и Булверу, 11. и 17. март 1862; Исти - Раселу, 18. мај 1862, Београд, FO 78/1672; Г. Јакшић - В. Вучковић, 1963, 101-102; Љ. Алексић, 1957, 51-55.

39 Лонгворт - Раселу и Булверу, 17, 18, 19. и 21. јули 1862, Београд, FO 78/1672; Ј. Ристић, II, 1887, 108-109; Г. Јакшић - В. Вучковић, 1963, 111-113; Ђ. Ђорђевић, 1983, 113-116.

оцене пристрасне, а тврдње бесмислене” писао је Булвер Раселу предлажући му да лорд Блумфилд (Bloomfield) именује неког из британске амбасаде у Бечу ко би преузео управу над британским конзулатом у Београду. Расел је био толико незадовољан Лонгворт-овим извештајима да је два дана размишљао о томе да ли да га опозове из Београда.⁴⁰ Лонгворт је одмах добио наређења да исправи свој став сарађујући са аустријским вице-конзулом уз напомену да то не чини нагло и да, заузимајући “посреднички и умерен став” остане у добрим односима са француским конзулом.⁴¹ Истовремено, од Лонгворта је затражено да пошаље опширне извештаје о свом сукобу са Васићем. Његови извештаји у којима се правдао напетом ситуацијом примљени су са сумњом, што је показао и долазак новог дипломатског агента, Булверовог синовца, Литона у Београд.⁴² Мада увређен, Лонгворт је наста-вљао да се правда.⁴³ Расел уопште није инсистирао на томе да ли су Лонгвортви извештаји истинити, већ му је замерао што је његово понашање одударало од генералног правца британске политике. “Много је важније сачувати европски мир него конзулско достојанство”, писао је Булвер Раселу, “а људи не би требало да сувише мисле о себи у догађајима који су много већи од њих самих.”⁴⁴

Чим је добио телеграм од Лонгворта да је Београд бомбардован, Расел му је наредио да, у сарадњи са другим конзулима у Београду, успостави контакт са турским пашом и да настоји да се непријатељства обуставе. Следећи корак којим је британска влада мислила да у сарадњи са другим гарантним силама спречи даље ширење непријатељстава у Србији био је предлог гарантним дворовима о привременој окупацији Београда. То је било обнављање идеје која је одавно разматрана у Бечу. Али према овој Раселовој идеји, која је одмах преко британских амбасадора презентирана министрима спољних послова Француске, Пруске, Аустрије и Русије, представници великих сила би у Бечу образовали комисију која би одмах отпутовала за Земун. Ова комисија би имала овлашћење да аустријским трупама које су биле стациониране у Земуну одобри окупацију Београда.⁴⁵

40 Булвер - Раселу, 21. и 22. јуни 1862, Цариград; Ламли (Lumley) - Раселу, 29. јули 1862, Петроград, Correspondence relating to the Bombardment of Belgrade in June 1862. June to November 1862. (даље: Correspondence....) № 31, 42 и 165, Foreign Office 421/16; Г. Јакшић - В. Вучковић, 1963, 112-113.

41 Булвер - Раселу, 24. јуни 1862; Исти - Лонгврту, 24. и 30. јуни 1862, Цариград, Correspondence.... № 48, 83 прилог 5 и 109 прилог 3.

42 Лонгворт - Булверу, 22. јуни и 8. јули 1862, Београд, Correspondence.... № 86, и FO 78/1672; Булвер - Лонгврту, 22. јули 1862, Цариград, Correspondence.... № 154 прилог 1.

43 Лонгворт - Раселу, 31. јули и 1. август 1862, Београд, Correspondence.... № 181 и 182.

44 Булвер - Раселу, 18. јуни 1862; Исти - Лонгврту, 30. јуни 1862, Цариград, Correspondence.... № 76 и 109 прилог 3; Г. Јакшић - В. Вучковић, 1963, 116.

45 Расел - Каулију (Cowley), 3. јули 1862, Форин офис, Correspondence.... № 79; Л. Ранке, 1892, 475; Г. Јакшић - В. Вучковић, 1963, 113-114; Z.Djordjević, 1983, 236-237.

Ерл Каули је пренео овај предлог своје владе председнику француске владе Тувнелу (Edouard Thouvenel). Међутим, Тувнел који је, претходно, и сам био дошао до сличне идеје, пошто је већ био обавештен да је бомбардовање прекинуто, није сматрао да треба ишта предузимати док из Београда не стигну детаљни конзулски извештаји. Истовремено је искрено приметио да није рад да даје сагласност за такву врсту интервенције ма колико она била кратка, јер то није у интересу Аустрије чије су симпатије према Турској добро познате у Србији. "Дошло је време", приметио је Тувнел, "када се на овај или онај начин права Турске у Србији, а и српска права морају много јасније дефинисати."⁴⁶

Британски амбасадор у Цариграду Булвер је мислио да је идеја о привременој аустријској окупацији изузетна, али је сумњао да ће је Горчаков прихватити.⁴⁷ Био је у праву. Када је аустријски отправник послова у Петрограду гроф Ревертера изнео Горчакову идеју о аустријској окупацији Београда као своју (!) овај ју је одбацио. Следећег дана британски амбасадор у Петрограду лорд Напијер (Napier) предао је Горчакову Раселов телеграм са истом идејом. Тада је руски министар спољних послова изјавио да аустријску интервенцију сматра најгорим начином за решавање овог проблема.⁴⁸

Пруски министар спољних послова гроф Бернсторф (Albrecht von Bernstorff) сматрао је да је најбоље да проблем који је иекрсао у Београду буде решен преко дипломатских представника у Цариграду. Па ипак, пошто је од лорда Лофтгуса добио објашњење да би привремена аустријска окупација требало да има за циљ спречавање даљих непријатељстава и заштити обе сукобљене стране једне од друге, пристао је да пруском амбасадору у Бечу, барону Вертерну (Carl von Werthern), нареди да се понаша у складу са Раселовим предлогом ако то буду урадили и представници других гарантних сила, наравно, уз претходни услов да се и Porta сагласи са оваквом врстом интервенције.⁴⁹

Мада је аустријски отправник послова у Петрограду идеју о аустријској интервенцији представио као своју, мало је вероватно да је то била заиста само његова идеја. Ако јесте, онда је сигурно поступио преко овлашћења која је имао. Јер, његов претпостављени, гроф Рехберг (Johan Rechbert-Rothenlowen), послао је упутство интервенцију у Цариграду Остен-Прокену препосећи му став њихове владе која је сматрала да је, у циљу очувања и турских и српских права, најбоље држати се 29. члана Париског мировног уговора као основе за преговоре. Али, ако у Цариграду буде

46 Каули - Раселу, 19. јуни 1862, Париз, Correspondence... N° 12; Н. Попов, 1879, 58; Љ. Алексић, 1957, 56-57; Џ. Дјорђевић, 1983, 237-238.

47 Булвер - Раселу, 23. јуни 1862, Цариград, Correspondence... N° 41.

48 Напијер - Раселу, 19. јуни 1862, Петроград; Лофтгус - истом, 20. и 21. јуни 1862, Берлин, Correspondence... N° 44, 39 и 17.

49 Лофтгус - Раселу, 20. и 21. јуни 1862, Берлин, Correspondence... N° 17, 38 и 39.

утврђено да је интервенција једини начин да се спрече нереди, бечка влада ће се сагласити са таквом одлуком.⁵⁰

Порта се није противила преласку аустријских трупа у Београд, али само под условом да буду смештене на простору између тврђаве и вароши, а никако у тврђави.⁵¹

Као што се нагло појавила као реакција на прве штуре вести о бомбардовању Београда, идеја о аустријској интервенцији је брзо нестала када је у Београду успостављено примирје и када је наишла на отворено противљење Француске и Русије и суздржаност Пруске, па и саме Аустрије. Већ 21. јуна Расел је схватио да "такав курс сада не би био пожељан" те се потпуно сложио са Тувнелом "да је сада бескорисно слати мисију из Беча у Земун с обзиром да је бомбардовање прекинута".⁵² Зато је требало обавестити Горчакова да је тај предлог британске владе био поднет да би се нрскинуло уништавање Београда бомбардовањем. Овде је, ипак, требало пренети и напомену или упозорење да Србе не треба више охрабривати у њиховим тежњама ка независности које су истакнуте претходне године.⁵³ Дефинитивно одустајање од предлога да српско-турски сукоби у Београду буду прекинута уз помоћ аустријске војне интервенције у Београду изражено је у Раселовом упутству Булверу да, ако у Цариграду буде покренуто питање било чије војне интервенције (осим турске), не даје никакве изјаве док не добије упутства из Лондона.⁵⁴ Овим је питање аустријске војне интервенције у Београду која би била и временски и територијално ограничена, али чије се последице тада нису могле сагледати, одбачено за дуги низ година.

*

Питање аустријске војне интервенције у Кнежевини Србији, при чему се, пре свега, подразумевао Београд, било је често предмет размишљања у бечким политичким круговима. Поводи су бивали различити, али је циљ Беча увек био исти: да пређе Саву и Дунав и да, улазећи на мала врата, обезбеди боље позиције приликом евентуалне, предстојеће деобе европског дела Османског Царства при чему би добила надокнаде за изгубљене територије у Италији. Међународне околности нису омогућиле Аустрији да те своје жеље - у периоду који је овде разматран - одведе даље од претњи или предлога. Разлика између 1862. године и претходног периода била је у томе што је Аустрија дуго била та која је нудила овакву интервенцију, док је 1862. године таква интервенција била

50 Блумфилд - Раселу, 21. јуни 1862, Беч, Correspondence..., № 28.

51 Булвер - Раселу, 21. и 24. јуни 1862, Цариград, Correspondence..., № 30 и 83.

52 Расел - Каулију, 21. јуни 1862, Форин офис, Correspondence..., № 26.

53 Расел - Напијеру, 25. јуни 1862, Форин офис, Correspondence..., № 50.

54 Исти - Булверу, 26. јуни 1862, Форин офис, Correspondence..., № 58.

понуђена њој. Међутим, промене у британској политици према овом нимало безначајном питању као саставном делу разрешавања дуготрајног српско-турског конфликта није било.⁵⁵ Интерес Британије био је да се очува Турско Царство. Због тога је она волила рат од 1854. до 1856. године и због тога је понудила Аустрији да војно интервенише у Београду јуна 1862. године. Тада се британском кабинету чинило да је то најбољи начин спасавања београдске тврђаве од српске опасности. Јер, непредвидива би била судбина Турске ако би балкански православни народи схватили српско заузимање Београда као позив на општи устанак. Није било времена за размишљање да ли Кнежевина Србија објективно има снаге за то. Требало ју је на време спречити. Када је опасност прошла Расел је одустао од те идеје као да је желео да се што пре заборави да ју је он уопште дао,

THE BRITISH ATTITUDE TOWARDS THE INTENTIONS OF AUSTRIA TO OCCUPY BELGRADE (1853-1862)

Summary

The intention of Austria to permanently extend its power to the regions on the right side of the Sava and the Danube rivers had already been manifest during the short-lived penetration of the Austrian army deep into the Turkish territory at the end of the 17th century. In different forms these intentions were displayed until the middle of the 19th century. The occupation of Belgrade could have been a beginning or a part of the accomplishment of such Austrian plans.

The period from the start of the Crimean War until the Canlyja Conference is characterized by the fact that, in a relatively short period, Austrian intentions to take advantage of favourable circumstances and occupy Belgrade were made manifest on several occasions. Austria tried to take advantage of all favourable situations: from large-scale events of international importance that could have fundamentally affected the fate of the Principality of Serbia (the Crimean War, the bombardment of Belgrade), to internal changes in the Principality, which might have escalated to large-scale unrests (Tenka's Plot, the St Andrew Assembly and Prince Alexander Karageorgević leaving Serbia, the coming of Miloš Obrenović and his attempts to strengthen Serbia's autonomy, the coming of Michael Obrenović to the throne, and the decision of the Transfiguration Assembly), to quite bizarre pretexts (the fire in Kalemegdan).

However, the making of the decision to occupy Belgrade could not depend on favourable circumstances alone but rather on a favourable international situation. It was clear that Russia would not consent to such a move on the part of Austria and that France would strongly resist its realization. There were moments when it seemed to the Porte that an Austrian occupa-

55 Почетком августа 1862. године Литон и Лонгворт су посетили Илију Гарашанина да би сазнали "мјеније нашег правитељства о том, каквим би се средствима садашњи заплет изравнати и стапан и дуготрајући мир и споразумљење с Портом установити могло." Гарашанин је одговорио да би се то могло регулисати предајом градова Србима. Британски дипломатски представници су дозволили могућност да Србији буду предате све тврђаве осим београдске. "... само је за град Биоградски ствар тешка, будући силе нису раде слабити Турску и дирати у њен *intérité*, а одржање града Биоградског у рукама турским, сматра се као једна потреба *quasi Européenne*." (Илија Гарашанин - Јовану Ристићу, 23. јули /3. август 1862, Београд, Архив Србије, Фонд Илије Гарашанина, 1272); "Изјави турских министара, да је уступање градова непроменита немогућност, *приступи енглески посланик у толико, што изјави да Енглеска сматра градове као питање европско, на ком се оснива општа равнотежа, и да неће допустити да се уста потраса* (курзив: Љ. Р). Али томе он додаде мисао да ли се не би могли одвојити Срби од Турака, и да ли се основа за мир не би могла поставити, ако би се тачније одредило градско поље и ако би се порушили стари опкопи и капије. И доиста се у томе и нашла основа за мир". (Л. Ранке, 1892, 480)

tion of Belgrade would not be too high a price to be paid for the preservation of peace in the Ottoman Empire. Prussia and Sardinia had just begun entering the circle of the great powers, so they still had to tune their views to the conduct of those greater than themselves.

A decisive move could be made by Great Britain. It was vital for the preservation of British interests that the roads to the East should stay open to its merchants. This could have been achieved by preserving a weak Turkey, which would not fall under the Russian influence again. Turkey needed loans to survive. Britain readily provided them, thus strengthening its influence on the Porte. For this reason, upsetting the ostensible stability of the Turkish Empire in any way did not suit Britain. The British government could not approve of an Austrian intervention in Belgrade because it could have provoked negative responses of the Serbian people, Russia and France, jeopardize Turkey's integrity and destabilize international relations which had been established by the Paris Peace Treaty of 1856. Russel's proposal that none other than Austria should occupy Belgrade following the Turkish bombardment of Belgrade in June 1862 was a logical, albeit momentary, attempt to forestall a wider Serbian-Turkish conflict as quickly as possible. When the danger that the conflict would spread had passed, Russel hastily abandoned the proposal. He could not let Austria, a British ally, do something that would jeopardize his country's interests.

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ:

Алипшић, Милева,

1892 *Живот и рад генерала Ранка Алипшића у свези са догађајима из најновије српске историје*, Београд 1892, 738 + /IV/.

1922 *Записи Јеврема Грујића, Књига прва (пред Светоандрејску скупштину)*, Београд 1922, 239.

1923 *Записи Јеврема Грујића, Књига друга (Светоандрејска скупштина)*, Београд 1923, 318.

Noradounghian, Gabriel effendi,

Recueil d'actes internationaux de l'Empire Ottoman. Traités, conventions, arrangements, déclarations, protocoles, proces-verbaux, firmans, bérats, lettres, patents et autres documents relatifs au droit public extérieur de la Turquie. Tome troisième 1856-1878. Paris 1902, XXXIV + 572 + /2/.

1889 *Писма Илије Гараианина Јовану Мариновићу, Средно Ст. Ловчевић, Књига друга од 4 јан. 1859 до 29. марта 1874*, Београд 1931, XV + 381.

Раденић, Андрија,

1964 *Светоандрејска скупштина, Споменик САНУ, СХП, Одељење друштвених наука, Нова серија 15*, Београд 1964, /5/ + 245.

ЛИТЕРАТУРА:

Алексих, Љиљана,

1957 *Став Француске према Србији за време друге владе кнеза Милоша и Михаила (1858-1868)*, Београд 1957, 173.

Алексих, Љиљана,

1960 *Француски утицај у спољној и унутрашњој политици Србије за време Кримског рата (1853-1856)*, Историјски часопис XI (1960), 55-88.

Anderson, Mathew Smith,

1966 *The Eastern Question 1774-1923, A Study in International Relations*, New York 1966, XXI + 436.

Guichen, Vicomte de,

1936 *La Guerre de Crimée (1854-1856) et l'attitude des puissances européennes*, Etude d'histoire diplomatique. Paris 1936, 382.

Dordević, Života,

1983 *Čukur-česma 1862, Studija o odlasku Turaka iz Srbije*, Beograd 1983, 316 + 1/.

Живанивић, Жив(ан),

1923 *Политичка историја Србије у другој половини деветнаестог века, Књига прва: Од Свето-андрејске скупштине до прогласа независности Србије 1858-1878*, Београд 1923, 394 + II.

1981 *Историја српског народа, V-1, Од првог устанка до Берлинског конгреса 1804-1878*, Београд 1981, 567.

Јакшић, Гргур и Вучковић, Војислав Ј.,

1963 *Спољна политика Србије за владе кнеза Михаила (Први балкански савез)*, Београд 1963, 576.

Јовановић, Слободан,

Друга влада Милоша и Михаила, Београд 1933, 502.

Јоваповић, Слободан,

1933 *Уставобранитељи и њихова влада (1838-1858)*, Београд 1933, 478.

Милићевић, Јован,

1976 *Положај Србије уочи Париског мира 1856*, Историјски часопис XXIII (1976), 249-256.

Новак, Грга,

1923/24 *Аустро-европски дипломатски спор због београдске терџаве (1858-1859)*, Јужна Србија, Књига IV (1923-24), бр. 32-33, 489-496; бр. 34-35, 564-572; бр. 36-37, 614-621; бр. 38-39, 678-683.

Попов, Нил,

1980 *Србија и Русија од Кочине крајине до св. Андрејевске скупштине*, I-II, Београд 1870, /4/ + 450 + /4/ + 498 + /4/.

Попов, Нил,

1879 *Србија и Турска од 1861 до 1867. године*, Београд 1879, 144.

Попов, Нил,

1872 *Србија после Париског мира*, Књига I, Светоандрејевска скупштина (1858-1859), Београд 1872, /6/ + 214.

Поповић, Васиљ,

1925 *Политика Француске и Аустрије на Балкану у време Наполеона III*, Београд - Земун 1925, 194.

Продановић, Јаша,

1947 *Историја политичких странака и струја у Србији*, Књига I, Београд 1947, 526.

Продановић, Јаша,

Уставни развратак и уставне борбе у Србији, Београд б.г, 446.

Ранке, Леополд,

1892 *Србија и Турска у деветнаестом веку*, Београд 1892, 559.

Ристић, Јован,

1887 *Спољашњи одношаји Србије новијег времена*, Прва књига: 1848-1860. Друга књига: 1860-1868, Београд 1887, IX + 447 + /6/ + 600.

Seton-Vatson, R. W.,

1954 *Britain in Europe, A Survey of Foreign Policy*, Cambridge 1945, IX + /1/ + 716.

Страваковић, Драгослав,

1932 *Влада уставобранитеља 1842-1853, Унутрашња и спољашња политика, Београд 1932, 328.*

Веселин БУРЕТИЋ
Балканолошки институт САНУ
Београд

УПОТРЕБА РУСИЈЕ РАДИ УКЛАЊАЊА СРПСКЕ ПРЕПРЕКЕ С ПУТА "НОВОГ СВЕТСКОГ ПОРЕТКА"

Апстракт: Употребу руске политике на линији западних планова уперепих против српских интереса у бившој БиХ (Републици Српској) и авнојевској Хрватској (Републици Српској Крајини), аутор посматра као последицу утицаја старог стаљинско-коминтерновског и југословенског (тиговско-хрватског) наслеђа у чијем центру су доминирале фјоскуле о "великосрпском хегемонизму", али и као последицу економске немоћи постбољшевичке Русије, умогоне зависне од западног финансијског капитала.

Видљиви и невидљиви учесници у "реконструкцији" света, посебно Европе, одавно су имали на путу "српску кичму Балкана". И немачки "Drang nach Osten", и ватикански мисионарски и аустроугарски великодржавни планови више пута су се ломили о бедеме српског национа. Данас их следе пројектанти наднационалних конструкција из Савета за иностране односе Америке, Би-дебергових, Римског клуба, и посебно Европска Унија, као први велики плод ових "конструктора".

Али, бедеме Српства су мање пробијали туђини него Срби сами: својим, туђинским плановима одговарајућим наднационалним мегаломанством; претпостављањем својих конститутивних интереса општим - југословенским и интернационалистичким.

Данас је ситуација знатно другачија. Срби су углавном ослобођени оних митова и мистификација који су им замагљивали поруке историје и хоризонте живота. Стога много јасније распознају реално и нереално, стварно и могуће, пријатеље и непријатеље. У

склопу трагичних догађаја који их притискају са свих страна јасније виде њихову, по својој суштини, завереничку димензију која проистиче из ближњег или даљњег окружења. Да ли ову димензију актуелних догађаја симболизује синтагма "нови светски поредак"?

Вратимо се извориштима оне нововековне српске и југословенске политике која је производила велике странцутице да бисмо одредили ону њену димензију која истиче руски утицај па српску судбину, више објективан (који почива на православној и словенској традицији, на српском русофилству) него субјективан (који је вршен преко социјалистичко-револуционарних доктринара). Психолошка димензија русофилства учинила је да су и недовољне персонификације велике земље доживљаване као "глас Русије" и тако биле прихватане. Субјективни утицај долазио је преко великог медијума "комунизма" који је обећавао "златна брда."

Основне постулате политике која је одређивала а и данас одређује српску судбину пружала је српска национална и државна полуконституисаност на коју су се "природно" наслањали разни социјални експерименти. Њена изворишта можемо пратити од посткарађорђевских компромиса, који су трајали од друге деценије XIX до друге деценије XX века. Они су проширивали и учвршћивали магично језгро дајући му пијемонтску улогу према околним српским земљама. Али, ови компромиси су значили и посустајање, чак и заостајање у том процесу, нарочито, ако се посматрају у контексту савремених европских национално-конститутивних токова.

Балкански и Први светски рат, у којима је српско слободарско оружје тријумфовало и поред масовних страдања, били су велика прилика да се настави тамо где се било стало после угушења Првог српског устанка. Заједничком борбом две српске државе биле су срушене две велике империје, Османска и Хабсбуршка, што је водило ослобађању оних делова српског ентитета који су у току насилног преверавања били доведени до границе потпуног народњавања. Следио је велики српски промашај: уместо националног организовања које је било на дневном реду историје Срби су прихватили југословенски пут, који је разводњавао њихово национално биће.¹

Стање српске неконституисаности је у идеолошким надахнућима и пометњама XX века постајало флуидна друштвено-политичка основа, која је замагљивала националне погледе према стварности, основа која је омогућавала и оне спољне односе који се заснивају на заблудама и оне који се изражавају у супарничким и непријатељским манипулацијама.

1 Веселин Ђуретић, *Разаране Српства у XX веку*, Београд 1992, 21-177.

После Октобарске револуције Русија је запловила у идеологизаторску фазу своје историје, у фазу која је игнорисала и сопствену традицију и односе према традиционалим пријатељима и савезницима. Потпуни дисконтинуитет доживела је и њена политика према Србима. Совјетски односно стаљински интернационализам видео је југословенску стварност конфузно, прво преко њених унитаристичких одредница које су се доста поклапале са њеном "монолитношћу", потом - када је национално питање избило у први план - у складу са виђењима сопствене етничке ситуације иако се ова битно разликовала од југословенске, будући да су њене етничке и националне међе биле историјски јасно одређене. У складу са стаљинским шематизмом грађена је специфична слика југословенске збиље која је давала за право свим српским супарницима - и аустроугарским ресентиманима, и хрватским и шиптарским сепаратистима; српске историјске развалине добијале су својства самосвојних, национално оформљених ентитета.² У овој коминтерновској визији истицане су само верске одреднице Српства, иако су тада многи католици Далмације, Дубровника и других регија са уважавањем наглашавали своју српску припадност; истицали су је и бројни муслимани БиХ, Рашке области, Косова и Метохије и Македоније. Потом су совјетски доктринари, у склопу идеолошких измена до којих је дошло средином двадесетих година, када је национално питање избило у први план, прихватили хрватске претензије на све Србе католике, па и оне који су били одржали своју регионално-етничку самобитност (Буњевце, Шокце и друге).

За нашу тему од основног значаја је одговорити на питање какве су биле културно-историјске одреднице Српства у двадесетом веку и како су се под идеолошким ударима стаљинизма и његовог титовског деривата десиле по Србе разбијачке етничке трансформације, које су довеле до разводњавања, разбијања и однародњавања њиховог националног бића. Основно је показати оно што стаљински коминтерновци нису знали, и што још увек не знају њихови идеолошки и постстаљински политички наследници, међу њима и они који у наше време креирају односе руске дипломатије према разбијеној Југославији, умногоме њиховом заслугом и према Србима посебно.

Православни део Српства окупљен око растегљиве наднационалне идеје, која га је остављала без основне хомогенизације, оне која је требало да поравна и унификује историјски настале регионалистичке и локалистичке неравнине (црногорске, старо и јужносрбијанске, босанско-херцеговачке, далматинске, личке, кордунашке, банијске, славонске, сремске, војвођанске и друге) није ни до стварања југословенске државе ни касније органски хомогенизован. Њего-

2 Душан Лукач, *Раднички покрет у Југославији и национално питање 1918-1941*, Београд 1971.

ва "модерна" партијско-политичка разуђеност (1918-1941), окренута "заједничким интересима", није поравнавала него је још више оживљавала ове регионализме, претварајући их у полуентитете различите политичке употребљивости. На тој основи ће, потом, стаљинске и неостаљинске националне идеологије наставити своју политичку борбу против "великосрпске хегемоније" и развити је до апсурда. Политички је одржавана у животу снагом личних или групних "новонационално"-чиновничких побуда, снагом прагматистичких интереса друштвеног дна.

Мухамедански део Срба, односно бивших Срба (у БиХ, на Косову и Метохији, у Зетским крајинама и делу Брда, у Рашкој области и другим регионима), изласком из турског државног оквира (који је своју вишеетничку структуру одржавао на окупу снагом религијског чиниоца), није добио српску државну и националистичку културно-историјску прогитвежу, ону која би његово велико психолошко и морално раскриће дефинисала на универзалан начин: јасним одређењем разлика између верске и народносне, са православним Србима једнородне димензије, и претварањем ове друге у окосницу и кохезиону силу повратка древном идентитету, заједничкој етнојезичкој и културној основи. Остављени на пола пута, и без старог и без новог упоришта, српски муслимани нису у етнички недефинисаном и политички растељивом југословенском оквиру добили упориште стабилности и ренационализације, него само нове оквире за политичка лавирања између Срба и Хрвата, у суштини привременог карактера - у ишчекивању да се изгубљено исламско упориште поврати. У том лавирању су, ношени снагом конвертитског негативизма, који се у односу према исконској матици испољавао и на колективно-патолошки начин, све више упадали у католичку клерикалну мрежу. Тако су преко своје партијско-политичке независности, између два светска рата, и преко савезништва са хрватским фашизмом у Другом светском рату, били убачени у коло геноцидне антисрпске политике и ту су крваву игру играли све до пред крај рата. А онда је био остварен "компромис", у једној закулисној координацији стаљинско-титовске и Черчилове политике, у циљу спашавања Хрвата од српске освете. Помоћу њега су били спашени и њихови експоненти, муслимани. Завршни чин "компромиса" омогућила је Совјетска држава својом централном позицијом у савезничком свету, те својом идеолошком усмереношћу која је српско-хрватски ратни сукоб одређивала преко старих фикција о "великосрпском угњетавању". После рата су муслимани захваљујући титовској антисрпској политици добијали широке могућности политичког потврђивања на антисрпској основи, али у оквирима друштвеног система и културно-просветне политике која их је постепено "хрватизовала". Са проглашењем посебне муслиманске нације крајем 60-их и почетком 70-их година добијали

су привид самосвојности и самодовољности, који их је делом доводио па границу хрватског националног корпуса, а делом - преко убрзане хомогенизације на верској основи - десрбизирао, дејугославизирао и поново окретао Турској.

Хрватско-муслиманско савезништво развијано је на основи непријатељства према Србима, у процесу свестране неутрализације српског народа, у току политике која је сваком етничком "дисидентству" из културно-историјског оквира овог народа широм отвара врата; уз то му и помагала да се институционализује на "новонационалној" основи. Ова политика је трајала све до краја 80-их година, а одржавала ју је у животу титовска игра са лидерима постсталинске "Русије". Потом је, на хрватство наслоњена муслиманска самобитност, користећи се полуразваљеном југословенском државом добила прилику да предузме одлучујући сепаратистички корак. Тада је почео да долази до изражаја и онај њен смер којему је хрватско савезништво служило само као етапа ка исламско-фундаменталистичком циљу.

Покатоличени део Српства ступио је у оквире национализације око хрватске идеје још у доба европских национално-еманципаторских процеса XIX века, али не у целини. Крајем овог и почетком XX века део у Далмацији и Дубровнику је своју српску свест, мада замагљену, ипак одржавао у стању одређене културне мобилности, иако је у судбоносно доба и од матице - од њених политичких представника и од Српске православне цркве - био остављен на цедилу. Ова његова позиција пружала је ватиканском центру прилику да га подвргне систематској клерикално-политичкој хрватизацији. Само су морални стимуланси српских победа у Балканским ратовима и Првом светском рату донекле зауставили ову однорођавајућу стратегију, до формирања југословенске државе; после тога је била обновљена у комотном оквиру наднационалног југословенског "унитаризма" и "централизма". У новој држави је католичко-клерикална акција (крижари), под видом борбе против "велико-српске хегемоније", добијала могућност да нови оквир живота разара изнутра и да настави стари курс хрватске националне хомогенизације, који је све више укључивао и "сиве зоне" српског етникума. Много ефикасније него раније.

Један пут је ишао преко лаичке политизације конвертитске свести оног дела Срба католика који су већ напуштали аутентични културно-историјски круг. Други пут је ишао линијом обмана - кроз борбу против тзв. "српског угњетавања мањинских народа", и водио је неутрализацији југословенске политике. С друге стране, подстицао је ангажовање светске јавности у прилог сепаратистичким политикама као "ослободилачким". У

Британији су га оличавали историјско-публицистички политичари Роберт Ситон-Вотсон и Викам Сид, дотада велики заговорници одржања Аустро-Угарске монархије.³

Уследио је период специфичне антисрпске употребе стаљинске "Русије", за време кога ће од Срба одвојене целине добити своју нову националну идеологију на линији хрватске националне политике. Он и данас траје. Захваљујући руском (совјетском), по Србе разоружавајућем чиниоцу католичко-клерикалистичка акција је добијала најшире поље делатности, нарочито у склопу за обичног човека примамљивог социјално-револуционарног надахнућа и мегаломанства. На његовим таласима сви антијугословенски калкуланти су добијали изванредне погодности, у склопу идеологије "у име радника и сељака". Добијали су и могућности да у кола своје тактике и стратегије упрегну масе, да под видом "пролетерског интернационализма" остваре различите облике национално-политичке употребе "пролетеријата", што је било супротно програмском интернационализму ове класе.

Посебна антисрпска употреба револуционарног медијума остваривала се преко "сивих зона" српског етникума, које су после слободарских тријумфа матице биле само делимично враћене на пут ресрбизације. Зона неоформљених етничких група је у идеологији о новим нацијама и у калкулантским окружењима која су ове групе терала на огледања према новој идеологији, подстицана на бирократско-политички сврсисходно удаљавање од свог културно-историјског бића. Залеђе Русије постајало је калкулантски употребљиво јер су га представљали стерилно-интернационалистички доктринари. Својим упротпгеним одредницама националног доводили су у питање битне међународне критеријуме за одређивање овог појма. Резонавања у сенци класно-револуционарних циљева замењивала су историјску свест идеолошким; друштвена периферија је истицана на рачун утемељених духовних окосница нација, истицана на рачун стваралачких индивидуалитета - омогућавајући да једноумље овлада друштвеном атмосфером. Илузије о стварности постајале су њено ружичасто оличење. Тада су на тлу матице словенства и православља, у идеолошким кухињама Стаљинове Коминтерне, право грађанства добијале све идеје и политике које су или следиле или злоупотребљавале болшевичке резоне о себи и другима. Срби су у ово време упадали у процеп између хрватско-католичког клерикализма, који је усмеравала политика Римске курије,⁴ која је из својих разлога разарала и југословенску државу и српско национално биће, и стаљинско совјетске политике која је на Србе гледала као на опасно контрареволуционарно упориште; у првом реду због тога што

3 Вид. нпр., *R.W.Seton-Watson i Jugosloveni, Korespondencija 1918-1941*, Sveučilište u Zagrebu - Britanska akademija, Zagreb - London 1976.

4 Драгољуб Живојновић, *Ватикан, Католичка црква и југословенска власт 1941-1958*, Београд 1994.

су они у своје окриље били примили око 70.000 руских белогардејаца. "Склад" два вида антисрпства огледао се нарочито у коначном чину - у дискредитовању и одбацивању свега што припада овом народу. Тада су друштвено-политичку атмосферу совјетске "Русије" почеле да испуњавају разне флоскуле и памфлети о Србима. У име ње су стали говорити и полуинтелигенти, калкуланти и туђини. Један од њих, на пример, Иван Левин,⁵ кукао је због судбине стотина хиљада прогнаних Албанаца са Косова и Метохије, иако су у то време ову колевку српске државности и духовности напуштали само озлоглашени експоненти пораженог османлијског режима, аге и бегови. Други, већи део, прихватао је југословенску државу и у време аграрне реформе био правично обезбеден. Шингарски народ се у својој огромној већини, следећи нове демократске могућности самоорганизовања, укључивао и у њен партијско-политички живот (у оквиру партије Цемијет).⁶

Између два светска рата разарана је "српска кичма Балкана" и припреман терен за германски и католичко-прозелитски продор према Истоку. Спремно јој је служио до усијања доведени хрватски национализам и патолошка србофобија. Посебно јој је служила српска југословенствујућа политика, наивно и незнатлачки верујући да време ради за њен општи концепт - за њено очекивање да ће после земљотреса Првог светског рата и потреса које је изазвало настајање прве југословенске државе уследити "слегање тла", да ће нестати неравнине на етничком бићу државе и бити прокрчени путеви његове "бизмаркизације". Пошто се то није дешавало, а није се могло десити у првом реду због лабаве организованости југословенске политике, велики креатори деструкције могли су несметано продубљивати брещу и у југословенском и у српском бићу.

Радили су то и уз помоћ "левице" и уз помоћ "деснице", при чему је основе за манипулативне игре пружало српско наднационално стање духа; српско разуђено и међусобно супротстављено партијско-политичко организовање, презасићено оним политиканством у коме су национални интереси уступали пред партијским - до степена прихватања туђинског савезништва. Користећи се овим српским пукотинама хрватска "десница" је уз помоћ и југословенске и српске "левице" добијала своје вишенационално савезништво - у редовима националних мањина и српских конвертита, те међу аустрофилским ресентиманима. Сви су у тзв. "револуционарној политици" налазили своје путеве за остварење сепаратистичких планова. Стаљинске чистке су очистиле српске протагонисте комунизма, оне који су били ослоњени на сопствену социјал-демократску традицију, и на њихово место поставиле неуке и сирове реал-политиканте; калку-

5 И.Д.Левин, *Национальный вопрос в послевоенной Европе*, Москва 1934, 346.

6 *Косово и Метохија у српској историји* (студија В. Буретића), Београд 1989, 301-361.

лантске "мале људе" који су, следећи пут коминтерновске партијске дисциплине орно упадали у колотечину борбе против сопственог народа; под видом борбе против "великосрпског хегемонизма". Овакав човек је ангажман прихватао као облик деловања, на линији "великог циља - комунизма", на начин који је значио разводњавање његове националне самобитности. Учинак српске "револуционарне пратње" имао је најпогубнији одјек не само на домаћој, него и на светској позорници, јер је ова друга и ставове декласираних група прихватао као глас српског демократског јавног мњења. Индоктринирани српски комунисти - идеалисти објективно су служили великим планерима српске и југословенске деструкције. Занесени "идеологијом мајке Русије" нису видели стварност која је постепено поништавала и српски и руски идентитет.

Највише је бреша у српско национално биће била пробијена са стварањем Бановине Хрватске 1939. године. Чином који је означио одвајање Хрватске од Југославије, и то у границама које су укључивале: и етничке Хрвате, и део покатоличених Срба тек обухваћених хрватском националном идејом, и "сиве зоне" српског етникума (Буњевце, Шокце, Јањевце и друге), и Србе католике Далмације и Дубровника; и Србе православне северне Далмације, Лике, Кордуна, Баније, Славоније и Срема. У залеђу српске наднационалне политике проширивана су упоришта ватиканске "источне политике". Пропагандистички таламбаси против "великосрпског хегемонизма" већ су били припремили светско јавно мњење на тумачење и прихватање овог чина као "хрватског освајања слободе". Тако је тада, и касније, мислила и званична "Русија", свесрдно поздрављајући Бановину Хрватску као уточинте од "српске хегемоније".⁷ Утицајни британски кругови, следбеници Ситон-Вотсона и В. Стида су у формирању Бановине видели сопствену победу.

Други светски рат је брешу у југословенском државном и друштвеном организму претворио у провалију. Урађено је то и уз помоћ окупатора и уз помоћ његових хрватско-муслиманско-шиптарских експонената; али и уз "употребу" самих Срба. Стари католичко-прозелитски играчи брешу су проширивали помоћу своје хрватске екстремистичке полуге (устаца), геноцидним путем, убивши око милион и по Срба; очистивши од њих компактна српска подручја. Тада је велики замах добила и њихова перфидна игра са босанско-херцеговачким муслиманима, путем њиховог укључивања у геноцидне оргије. Рађено је то с циљем да се ова верска групација засвагда одвоји од своје културно-историјске основе и преведе у хрватски национални корпус. Политиком апсурда нагоњени су на пут без повратка.

7 Архив внешней политики СССР, ф. 144, оп.3а, п.4, д.2, лист 87-88; исто, лист 29-39; исто, п.4, оп. 31, д.2, лист 29-35, 36-37, 43-79, 130-146; исто, опл.4, п.4а, д.3, лист 18-21; исто, оп.4г, п.4а, д.4, лист 147-182.

Рат је изазвао поларизацију која је целокупан српски народ доводила у ситуацију самоодбране. Сви његови противници спремно су се постројавали уз окупатора, насупрот Србима. Да није било револуционарно-идеолошког фактора (КПЈ) српски самоодбрамбени редови би били консолидовани снагом егзистенцијалног чиниоца, али то се није десило; напротив, били су разбијени. Комунистички (партизански) фактор под командом Хрвата Тита је, делујући у име "нове Русије" и "пролетерског интернационализма", уствари водио политику дискредитације и уништења националне (четничке) димензије српског отпора - као "следбеника великосрпских планова". Победом овог проруског покрета био је остварен федералистички концепт, као "копија совјетског модела" који су, осим индоктринираних Срба, могли прихватити само демократствујући и космополитствујући Срби, као пут према магловитом "грађанском друштву". Али, пре свега, стари претеденти на српске просторе. За ове друге, национални концепт четничког покрета, настајући објективно у оквиру америчког и енглеског савезништва, био је од почетка застрашујући, као опасност од затварања већ знатно проширене бреше у српском етничком бићу, иако се Михаиловићев концепт етнички јасно одређеног федерализма појављивао у антихегемонистичком контексту који је уклањао многа подозрења. Опасност је представљало то што је његов широки културно-историјски оквир у српску јединицу укључивао и неке православне и мухамеданске и католичке српске територије. Оваквим постулатима федерализма била је супротстављена анвојска (титовска) конструкција, која је српску брешу проширивала у корист Хрвата. Иако су оквири Бановине Хрватске донекле сужавани у корист федералне БиХ, они су перспективно знатно проширивани стварањем више федералних и аутономних јединица на српској етничкој основи.

Ова подвала из прошлог рата расплиће се у драми актуелног. Бивши савезници учествују у њој углавном незналачки; бивши непријатељи калкулантски, користећи се заблудама или економским интересима првих.

Федерализована Титова држава све више се огледала у национално-политичким поделама и националним институционализацијама центрифугалног карактера.

Издвојена БиХ, још од средњег века несумњиво српска земља, према комунистичким партијским мерилима је била обликована тако да је одмах после проласка опште државноцентралистичке фазе могла упасти у колотечину самосталног унутрашњег развика, јер је била организована по мерилима партијско-бироградске "самобитности" која је њене српске грађане систематски одвајала од матице. Потом је уследила, с државног врха усмеравања протекционистичка политика, која је форсирала муслиманско и хрватско потврђивање на српски

рачун. Њен резултат су биле масовне сеобе Срба у Србију. Муслимани су систематски убацивани у хрватски национални корпус.

Са бирократско-политичким издвајањем Црне Горе био је отворен пут одвајања Црногорства од Српства. Преко новонационалне институционализације стасавала је интересна групација чија је егзистенција зависила од одржавања у животу ове поделе. Следио је развитак који је око идеолошког Црногорства окупљао околна српска племена и регије, у настојању да их поцрногорчи на антисрпској основи.

Старим револуционарно-идеолошким путем припремљени аутономизам добијао је издвајањем Македоније оквире независности који су га преко бирократског антисрпског доказивања водили самодовољности, и на крају сепаратизму.

У Србији су била формирана два аутономистичка упоришта (Косово и Метохија и Војводина), која су - ускоро је постало очигледно - имала само једну функцију: изазвати унутрашње разједање матице Српства. Политику разбијене Србије од почетка су водили српски доктринари или идеологизирани декласиране личности које је притискивала сенка Титовог самовлашћа.

Велики реконструктивни преокрет био је остварен војном победом покрета под руководством КПЈ; уз помоћ западних савезника али уз пресудну улогу стаљинског СССР-а. Да није било другог чиниоца дошло би до судара авнојских пропагандистичких ("парламентарних") симбола, којима су заваравани површни западни политичари, са стварношћу: и револуционарном - која је истицала интернационалне форме организовања, и српском - која још није била идеолошки "припремљена" да прими подвале и намете у име "новог социјалистичког света радника и сљака", и у име "нове Русије". Мит о "новој Русији" постајао је окриље у коме су авнојске федералне, антисрпске међе, могле несметано стасавати. Гајило их је српско русофилство.

Остваривала се још једна антисрпска употреба заблуделе "Русије", преко њене партијско-политичке бирократије, која је код Срба доживљавана као персонификација "нове Русије". Околности су ишле у прилог великих планера, који су и даље на Србе гледали као на "стварно" или "потенцијално" упориште Русије.

"Титова Југославија" почивала је на "складу" клерикално-хрватских и стаљинско-коминтерновских фикција о "великосрпској хегемонији", те на сагласности западних демократија са овим резонима. Али, њено настајање је било одређено снагом принципа борбености као критерија свих вредности, који је истицао преимућство партизанског покрета; самим тиме и његове државно-правне оријентације. Била је то револуционарна победа, која је, потом, при крају рата, била верификована путем "компромиса",

који је све југословенске ратне позиције мистификовао, или их је дефинисао на штету Срба као народа. У "компромису" су били помешани узроци и последице, изазивачи и жртве; на бази пред-ратних антисрпских фикција. Потом је геноцид над овим народом био осуђен на заборав - у интересу "политике братства и јединства", која је требало да постане основа "новог заједништва на равноправној основи". Старе подвале о Србима постајале су претећи корективи нових друштвено-политичких односа. Нови живот су добијали сви антисрпски атавизми. У знаку оваквих огледања национално-политичких снага био је остварен систем потпуне српске неутрализације у коме су право грађанства добијали сви противници Срба, отворено или прикривено. На јавну сцену су се постепено враћали и неки хрватски и муслимански учесници у геноциду, док је дотадашња, иначе неприродна симетрија - "усташе једнако четници", све више ремећена на штету српских националиста, спасилаца угроженог народа, осветника за геноцид. Ратне политичке "неравнине" су поравнаване политиком њиховог потискивања, која је ишла у корист учвршћивања и проширивања Хрватске. Снагом пропаганде, путем индоктринације јавности, улазиле су у све поре друштвеног стваралаштва. Убрзо затим их је прихватио и свет - као истине, нарочито послератни СССР - где су југословенске лажи и полустине о револуцији и њеним противницима примане у природном складу са домаћим револуционарним мистификацијама. Готово да нема дела совјетске историографије који не почива на пропагандистичким представама овакве врсте.⁸

Захваљујући оваквим вештачким симетријама хрватски сепаратизам је ступајући на широку сцену у току Титових политичких игара, унутрашњих и спољних, и његових национално-политичких непринципијелности добијао умножену противсрпску "праћу": прво шиптарску, затим муслиманску, македонску, мађарску и, на крају, црногорску. Апсолутизацијом федералних оквира били су створени услови да се антисрпски политички курс децентрализује и да се остварује - и преко локалних вођа, несрба, и преко Срба анационалне "дресуре", који су овима само служили. У току перфидних притисака стотине хиљада Срба бежале су из од матице одвојених федералних јединица и аутономија, са Косова и Метохије, из Хрватске, Босне и Херцеговине.

У рату 1991-1994, који се умногоме читује као продужетак претходног, објективно их протерују бивши савезници, вођени титовским пропагандистичким представама о југословенској ратној

8 Међу онима који су највише изашли из тог оквира, и то углавном на документационом нивоу је Леонид Гибијански с књигом *Советский Союз и новая Югославия*, Москва 1987. У интерпретацијском смислу ни она се не разликује много од других, јер је углавном механички збир оних научно-политичких компромиса који су карактеристични за највећи део југословенске историографије.

и послератној стварности, представама помешаних узрока и последица, злочинаца и њихових жртава.

Уопштено резонување на нивоу целокупног социјално-револуционарног процеса показује да је наведени послератни дезинтеграциони ток после 1948. године због Титовог сукоба са Стаљином био убрзан, те да су га од света сачувале Титове играрије са западним демократијама, у којима је главни играч постајао битан елемент западне антикомунистичке стратегије. Ослобођен дотад ћутљивих и непредвидивих Стаљинових укора, југословенски комунистички вођа, у исто време са ореолом "највећег дисидента" и стога на западу прихваћан као херој, код куће је постајао толико самосталан и ауторитаран да је било какав отпор овој самовољи био незамислив. У седлу власти одржавао се и путем балансирања са националним противречностима, које је често и сам подстицао, на антисрпској основи, и путем симетрије српско-хрватских позиција и њихових бирократско-политичких понашања. Објективно је отварао врата за хрватски и друге сепаратизме. У току маневрисања између блокова прикривао је домаће противречности, и добијао снажна упоришта тамо где их раније није имао. Шездесетих година је преко хрушчовљевске "Русије" остварио "совјетску каносу", која му је омогућила да и у Брежњевљево доба смирује домаће противречности употребом постстаљинског СССР-а. Тако је успео "смирити" хрватски сепаратистички покрет из почетка седамдесетих година, али је то урадио онда када је било очигледно да он угрожава његову личну власт.

Била је то још једна, за обичне Србе невидљива "употреба Русије".

После Титове смрти (1980) југословенска партијско-политичка бирократија је одређено време владала помоћу вођиног мита. Али тада са државом и друштвом који су били расточени и супротстављени на национално-конфесионалној основи. Хрватска, шиптарска, муслиманска, македонска, а делимично и црногорска партијско-политичка бирократија само су чекале погодан тренутак за предузимање одлучујућег сепаратистичког корака. Пробни балон за све биле су шиптарске демонстрације на Косову и Метохији 1981. године, које су показале не само патолошку мржњу учесника, него су откриле и пустош српске историјске свести, погубне последице дуге пресије над српским народом. Док су дуге колоне косовско-српских певолника молиле милост стеног Београда њихови сународници затворени у оквирима Хрватске, БиХ, Србије и Македоније још нису ни смели да затраже такву милост. Већина је била доведена до полунационалног стања, нарочито преко милион Срба који су били "заробљени" у оквирима Хрватске и доведени до стања када је и "идеал" о културној аутономији постајао нереалан.

Велики планери "повог светског поретка" могли су на основу његове југословенске деонице бити убеђени да је српска бреша психолошки већ пробијена, да је "српска кичма Балкана" постала толико рахитичпа да ју је могао повити и сломити сваки озбиљнији спољни ударац. Пихтијаста људска маса, саткана од српског "интернационализма", већ је била заборавила традиционалне вредности свог пациона; српска црквена организација је била разбијена; део хуманистичке интелигенције прагматистички институционализован, а други део на различите начине онемогућен. И оружане снаге овог народа су биле и национално и интернационалистички недефинисане и обезличене; њихов врховни командни кадар партијски идеологизован на "антивеликосрпској" основи - на начин који је доводио у питање и његову патриотску позицију.

Значајан допринос српском подизању на ноге из стања идеолошког дремежа пружила је телевизија, показујући народу у правој светлости персонификације националних спорова: мале људе на великим положајима, ситне калкуланте и безобзирне манипуланте, "непринципијелне коалиције" сепаратистичке усмерености, заточепике спољних интереса. Откривала је друштвено-политички протекционизам и економски ирационализам антисрпског карактера. Била је то атрактивна компромитација титовско-комунистичке власти и својеврсни увод у вишепартијско организовање; у центру кога је био однос према овом стању, као негативном корективу.

И први кораци ка демократској реконструкцији друштва и државе су показивали да су само Срби били остали без аутентичних пационалних окосница живота: бивствујући или у знаку југословенства или у знаку апационалног демократизма и космополитизма. Други су раније били прокрчили своје националне путеве, са антисрпском искључивошћу. Да крајем 80-их и почетком 90-их година није дошло до демонстративног покрета српских маса, процес денационализације отргнутих делова Српства, заробљених у оквирима Хрватске и БиХ, био би доведен до краја. Масовни покрети српских маса крајем 80-их година, српска "балван револуција", представљали су за све калкуланте опомињући сигнал.

Уследила су настојања да се српски демонстративни токови врате у корито старе титовске, у ствари хрватске и муслиманске политичке реке, уз употребу силе, али су наишли на отпор, који је у току нових хрватских изазова ескалирао до рата.

Уследио је "наставак Другог светског рата". Показало се да он није био завршен на прави начин, да су у њему испољене националне противречности биле само пригушене; геноцид над Србима осуђен на заборав, потом - путем сталног умањивања или

релативизовања броја жртва - потиснут у страну као нешто невероватно и неважно.

У отргнутим српским деловима сепаратистичка прегнућа су постајала стварност, што је за овај народ била последња опомена. Покуљала су сећања на оно што се збивало у Другом светском рату, сећања на ничим изазване масовне покоље. Нико није желео да, као што се то десило 1941, буде затечен на спавању.

Нови српски покрет подстицало је колективно сазнање да су ранији државно-правни и конститутивни процеси били у функцији српске неутрализације и деструкције, те да је основни његов задатак остварити свесрпско јединство.

Почетком деведесетих година је изгледало да је бреша на српском националном бићу била пробијена до тог степена да су кроз њу слободно могли пролазити и стари и нови пројектанти "путева на исток", да је балканска конструкција била раздробљена до степена свестране употребљивости. Није више било ни "стварне" опасности са руског истока, јер се и он још налазио у стању разбијености и бунила, које је долазило после ружичастог идеолошког сна. Русија се будила са кошмарним трзајима и туђинским дадиљама "новог светског поретка", са пометеношћу која ју је нагонила да у току одбацивања комунистичке идеологије разбије и државу и тако постане лак плен калкуланата. Срби су постајали "сирак тужни без игђе икога", пружајући непријатељима шансу да их преко неке нове игре симбола (националних или интернационалистичких) занесу и парализују, или да их силом преведу у своје асимилаторско окриље.

До тога, ипак, није дошло, јер је први пут већ био искомпромитован, те због тога што је не само била извршена њихова неутрализација, него су и код несрпских народа биле посејане такве илузије о "самобитности" да су ови, као прави заробљеници идеолошко-националне свести били остали и без културно-историјских константи и без оних оријентира живота који јасно одређују комплементарно биће народа, и одвајају аутентичне народе од националних сурогата. Њихови "илузионисти" су производе нове хрватизације, муслиманизације и, чак, црногоризације били већ прихватили као културно-историјски засноване тековине, па су и српски одговор на нове изазове доживљавали као "појаву старог хегемонистичког баука". И светска јавност је путем званичних канала југословенске државе била припремљена да их тако процењује. На тој основи је одмах по избијању рата 1991. године грађена антисрпска пропаганда Запада и Истока, која ће брзо доживети велики успех, у првом реду због тога што су српском политичком сценом још владали историјски распећени идеологизатори.

У пропагандној игри испреплетла су се изворна полазишта обманутих и калкуланата. Било је, међутим, очигледно да германски и ватикански центри добро схватају карактер заоштрених противречности, јер су они на одређен начин и припремали и помагали југословенску деструкцију. Већи део светске јавности, углавном ваневропски, оријентисао се преко титовских представа о "сложној заједници братства и јединства", у уверењу да је југословенско национално питање било за свагда решено, прихватајући подвале да су тој "слози" првенствено сметали Срби.

Други део, углавном руски и источноевропски, у мањој мери западноевропски и северноамерички, нападао се и са коминтерновско-стаљинских извора, са извора који су упућивали да разлике југословенских поремећаја траже у новој појави старог "великосрпског баука" ослобођеног после Титове смрти. Или, пак, да се они сагледавају као сукоб два цивилизацијска круга: католичког хрватског и словеначког, и православног српског.⁹

Настајале су велике могућности и за регионалне и за глобалистичке игре: за све калкуланте шанса да се балканска "српска кичма" преломи, те да се Хрвати и Словенци укључе у западни католички корпус, "тамо где им је и место". Њихова исхитрена признања авнојских граница, прво Словеније и Хрватске, а потом БиХ и Македоније повређивала су све принципе међународног права, што је најдрскије изразила међународна арбитража (Бадентерова).

Понављао се део искуства српских односа са савезницима у Другом светском рату. Тада је брзоплети В.Черчил српски проблем "решити" помоћу хрватског тандема Тито-Шубашић, нагонећи и председника Ф.Д.Рузвелта на овај пут. У рату 1991-1994, Черчилови, Рузвелтови и Стаљинови наследници су следећи германско-ватиканске планове, настојали да "српско питање" реше у корист наследника Титове и Шубашићеве хрватске политике. Право на самоопредељење подарили су сепаратистима, док су га Србима дрско ускраћивали. Ова манипулативна координација политике великих јасно је показивала доминацију Немачке у Европи а Америке у свету, и потпуну подређеност Русије. Запад је преко исламског света настављао да остварује своје стратегијске сировинске интересе, док је преко Турске градио нефундаменталистичку исламску окосницу, с циљем да помоћу ње од утицаја Русије засвагда отргне бивше совјетске средњоазијске републике. Политика дикатата говорила је о у историји незабележеном покорничком американизму руских дипломатских кругова, који је нарочито изражавао њихов однос према Србима. Официјелна Москва је "нови светски поредак" следила без сазнања да је српско питање и руско питање. Затим, уз игнорисање чињенице да је

9 Давид Гампер, *Како победити Србе*, у вашингтонском часопису "Форсајт Аффairs", јул 1994.

главни циљ великих планера освајање руских природних богатстава. Понашала се као да не види да се српски отпор појављује као њихова главна сметња, као пример који може водити афирмацији оних снага које настоје да поново повежу совјетске развалине, и то на новим основама сверуске националне интеграције.

Западни пројектанти упорно су настојали да помоћу руског кључа отворе српску браву, слично као и 1944/45. године, са политиком "компромиса", која је остваривана путем споја револуционарног мита о "новој Русији" и српске традиционалне оданости словенској и православној матици. Разлика је у томе што је 1991-1994. руска бирократија у својој послушничкој и прозападној позицији настојала да српску браву отвори калаузом, јер тако нешто милом више није било могуће - после нестанка старих медијума српске занесености. У рату 1941-1945, нарочито при његовом крају, стаљинистичка "Русија" је путем изнуђеног компромиса изазвала трагичне међусрпске поделе, објективно проузроковавши смрт десетина хиљада људи. У рату 1991-1994. то је радила и по цену виталних српских и по цену виталних руских интереса, али и великих невоља које су претиле да изазову још већу катастрофу народа. Следећи умногome стаљинске представе о југословенским националним односима, а у жељи да "помири завађену словенску браћу" руска дипломатија није видела да су Србима супротстављена "браћа" експоненти туђинских интереса; као што су то били и у периоду Другог светског рата. Да попово наступају са покровитељствима антисловенског и антиправославног карактера; да широм отварају своја врата за наступ снага "новог светског поретка". У својој идеологизаторској одређеној "непристрасности" настојала је да позиције хрватских, словеначких, и муслиманских сепаратиста и капитуланата изједначи са позицијом Срба, народа који се само супротстављао туђинским плановима и притисцима.

Потпуно одсуство старог руског (совјетског) њет са међународне сцене довело је до тога да су Србима биле наметнуте тешке санкције, да су биле сачињене непринципијелне пројекције о подели БиХ, у којима је игнорисан и над њима извршени геноцид; пројекције којима су наследницима ратних убица додељиване старе српске земље, док се у исто време српски оружани одговор на нове изазове, који су пратиле и акције насилне или добровољне размене становништва, те акције повратка дела подручја која су у Другом светском рату била отета, проглашавала за само српско "етничко чишћење". У решењима Контакт - групе, коју је јула 1994. године била формирала међународна заједница, решењима којима се Србима додељивало 49% територије бивше БиХ (од 64% које катастарски поседују), у мапама поделе ове области, којима се српска јединица драстично разбијала најбоље се огледала и непринципијелност западне и подређени однос руске политике. У

овим аранжманима руски официјелни однос према Србима каткада се граничио са непријатељством: уз сагласност кремаљских политичара у Вашингтону је фебруара 1994. био наметнут хрватско-муслимански "Оквирни споразум о федерацији", којим се прекидао њихов дотадашњи крвави сукоб, на начин који је говорио да је основни циљ да се коалиција супротстави Србима. Вашингтонским наметом се од босанско-херцеговачких Срба тражила кооперативност на линији аранжмана који су им осујећивали ратну победу; које су пратиле и обмањујуће синхронизације са западним партнерима.¹⁰

Официјелна политика Кремља према Србима умногоме је подсећала на ретке случајеве немоћи и равнодушности које је некада испољавала царска политика, али у условима који нису савњиви с онома из 1993, с обзиром на чињеницу да привремена економска немоћ великог ципа није и његова војна немоћ. Руски дипломати су кадикада изаражавали равнодушност и у питањима која су угрожавала виталне интересе саме Русије. Пошашали су се као да не примећују да је основни циљ светских моћника да разбијену руску државу учине сировинским привеском развијених. То су посебно илустровале пројекције о поделе БиХ, односно кривуава мапа Контакт-групе која је ван српске зоне оставила већину сировинских богатстава (девет рудника) и тринаест градских центара, те најважније комуникације.

Окретање леђа ослободилачкој борби српског парода довило је у питање традиционални руски утицај на Балкану, који је одувек био од виталног стратегијског интереса и за саму Русију. Узроке великог обрта у руској политици можемо тражити у идеолошком наслеђу стаљинизма, у политичкој филозофији изведеној из деценијске пропаганде којом су још доминирале старе фикције о реметилачком "великосрпству", али је ипак било необично то што је он показивао велику блискост актуелних ставова носилаца "новог светског поретка" према Србима са ставовима неких креатора руске политике, што очигледно говори о одређеним туђинским утицајима на њу. Блискост ових ставова се манифестовала и као одређени склад melting-pot државних и друштвених организација и совјетских државно-правних и националних концепција.

10 Српски посредни или непосредни саговорници Контакт-групе, председник Републике Српске Радован Караџић, председник Народне скупштине Момчило Крајишник и министар иностраних послова Алекса Буха сведоче о дрској самовољи америчког представника у овој Групи амбасадора Редмана и послушничкој инертности руског члана Никифорова, те његовог претпостављеног Виталија Чуркина. Министар Буха наводи обману коју је требало остварити лансирањем две варијанте уставних аранжмана: једне за Србе, која је остављала утисак да се не доводи у питање њихова федерална самосталност и њихово конфедерално повезивање са матицом; друга, за муслимане и Хрвате, којом се потпуно гарантује целоститост БиХ. ("Јавност" бр. 182, Сарајево, 3. IX 1994). Крајишник тврди да руски представник у Контакт-групи Никифоров, у кога су се они "уздали", "није ништа урадио за српску ствар". Напротив, мирно је посматрао како Редман после разговора са Хрватима и Муслиманима сам исправља већ договорене мапе. ("Јавност" бр. 184, Сарајево 17. IX 1994).

Ипак су ставови спољних учесника у југословенској драми били само привидно истоветни, будући да су им полазне позиције биле различите: западни учесници су при оцени југословенске и српске етничке ситуације полазили од искустава друштвено стабилизованих ентитетских или мултиетничких ентитета, од политички и духовно знатно консолидованих национа, тражећи нова решења у наднационалним концепцијама; руски учесници су своје позиције заснивали на ананационалном, пролетерско-интернационалистичком наслеђу, које је - будући потиснуте традиционалне духовне подлоге - могло почивати само на визијама неке нове идеолошке конструкције, и то под условом да се она остваривала на руском националном тлу - тамо где је дуги живот под заставом совјетизма разарао углавном руски историјски идентитет, док су у исто време мали неруски народи добијали неслућене могућности потврђивања, и то на антирусској основи. Стога се пројекције "новог светског поретка" на росијанском подручју могу третирати и као настојања да се сви антируски национализми упрегну у западна компралорска кола, која би водила неутрализацији и разбијању велике Русије, те као настојања да се уз њихову помоћ заустави покрет обнове њеног етничког и политичког пациона и државе, који је - после компромитације и сумрака стаљинског система - у незауоставивом току. За планере такве политике "српски синдром" се показивао као велика опасност.

Русија се, међутим, понашала као да није била светска сила.

Крајем 1994. године руска дипломатија је свој пут за Србе заваравајућег маневрисања завршавала на линији "чисте" западне политике. Уочи напуљског састанка "Седморица плус Русија" њен министар иностраних послова Андреј Козирјев је пружао одређене наде да ће услови Народне скупштине Републике Српске о правилнијем разграничењу у Напуљу бити бар делимично прихваћени, али је игру откривао његов заменик, Виталиј Чуркин, ставом да су већ усвојени услови Контакт-групе, који су Србе драстично погађали, непроменљиви. После трећег женевског састанка министара иностраних послова, крајем јула, руска дипломатија није више узимала у обзир предлоге са Пала, хвалисаво наглашавајући да је њен главни допринос то што је осујетила војну интервенцију Светске заједнице и НАТО-а, те да је извојевала одлуку великих да ће у случају српског прихватања напуљског диктата санкције према Савезној Републици Југославији бити скинуте. Није марила што је тиме, објективно гледајући, подстицала неспоразуме међу Србима, сукобе између две притисцима форсиране друштвено-политичке атмосфере: између два њима одговарајућа политичка резона. Овако изнуђена српска бреша је била проширена онда када је СРЈ, понесена руским, гаранцијама да ће бити ослобођена памета санкција ако Србе у Републици

Српској наговори да прихвате понижавајуће мапе Контакт-групе, не добивши од Пала уступке, одговорила прекидом политичких и економских односа са прекодринским сународницима, чак и са блокадом комуникација. Званични Београд је овај прекид пропратио дрским оптужбама, на начин потпуног дистанцирања од целокупне дотадашње своје политике; чак и са идеолошким мотивацијама које су говориле о својеврсном "неокомунизму". Страсти су биле смирене тек после разложног и национално достојанственог одговора руководства РС, који је истицао обмашивачки и чак заверенички смисао притисака међународне заједнице, уз напомене да их југословенска страна није јасно видела, или их је пренебрегавала.

Нови обрт настао је почетком 1995, пошто је постало јасно да ни ови притисци нису уродили плодовима. Срби преко Дрине показивали су спремност да своје праведне позиције бране по сваку цену.

Никада у историји односи Срба и Руса нису били толико испреплетени и толико egzистенцијално условљени као деведесетих година XX века. Срби су тада бранили себе објективно бранили и Русију, и све народе који су требали да постану сировински и уопште друштвено-економски привесак "новог светског поретка". Као раније Горбачовљева тако се и нова Јељцинова "Русија" показала и идеолошки, и политички, и морално неспремна да сагледа и себе и своју околину. Велики број њених људи је помодарски американизам доживљавао као прогресивни модернизам, без праве артикулације и без склада богате традиције и економског рационализма. Званична Русија је у жељи да се додвори развијеном свету, кидала традиционалне мостове, ризикујући још усамљеничку будућност. Ни њен однос према Србима није излазио из оквира овог "скоројевићког" прагматизма. У површним политичким резновањима неких њених дипломатских представника српски слободарски објединитељски пример је, иако објективно инспиративан и будилачки за њену ситуацију, доживљаван као сметња на путу добровољне "американизације". Да ли је у питању страх од новог смутног времена или се радило о стратегији изласка из дубоке друштвено-економске кризе уз избегавање ризика које је носило супарничко окружење?

THE USE OF RUSSIA FOR REMOVING THE SERBIAN BARRIER FROM THE WAY OF THE "NEW WORLD ORDER"

S u m m a r y

Viewing present events in the Serbian lands within the administrative borders of Croatia and Bosnia & Herzegovina in the context of international situation, the author pays special attention to the attitude of the official Russian policy towards this major crisis and the Serbian part in it. His answer to the question - why does this policy unreservedly follow the Western reasoning? - has led him to the very source of errors and disorientations.

In his opinion, the principal source is to be found in the legacy of Comintern-Stalinian unjust treatment of the Serbs as "hegemonic" and "nation oppressing". He demonstrates the spread of this misconception through the Communist sections and its eventual adoption by the international public. The Communist Party of Yugoslavia made an ample use of it, most of all of its national constructs which were presented as the "Soviet model of national equality".

During the World War II, the Serbian national dimension was pushed back in favour of Tito's revolutionary policy promoted by the Allies along with the national and constitutional model that was to produce drastic shattering of the Serbian lands. The Serbs were once again taught to accept it as an "ideology of Mother Russia". By the end of the War, it was through the "policy of compromises", instigated by British and Soviets, that the victory of Tito's line was secured. It resulted in establishing a political system that kept equating causes with consequences, Croato-Muslim murderers of the Serbs with their victims.

False conceptions of national stands that had been taken during the World War II were spread around the world by Tito's State. The latter has presented itself as the maker of a solution operating as a true counterweight to the "Greater Serbian hegemony", and the advocate of the struggle against "the recovery of such hegemony". All along, political and constitutional practice, based upon anti-Serbian orientation of Yugoslav federalism, was systematically neutralizing the Serbian people, enabling any action at Serbian expense, pressures on the Serbs, the exodus of the Serbs from Kosovo & Metochia, from Bosnia & Herzegovina, and from Croatia.

Both the West and the East were so successfully deceived by the official policy of the Yugoslav State that the Albanian 1981 revolt as well as the dramatical events by the end of the 80's and in the beginning of the 90's were understood as a "reaction to the recovery of the old Greater Serbian bogey". The author gives an analysis of the Russian policy in the beginning of the 90's demonstrating her historical mindelessness, discontinuity of her Balkan strategy. It is the Stalinian legacy again that he recognizes in the efforts of Russian diplomacy to equate the unequatable Serbian and Croatian positions, which means the destruction of traditional Serbo-Russian relations without building the new ones.

Miodrag STOJANOVIĆ
Balkanologisches Institut
Beograd

KARADORÐE IN DER GRIECHISCHEN LITERATUR UND KULTUR

Abstrakt: Die Aufstand- und Befreiungsbewegungen sowie ihre Führer sowohl bei den Serben als auch bei den Griechen sind in den ersten Jahrzehnten des XIX Jahrhunderts der historiographischen Literatur im großen und ganzen bekannt. Es wurde auf die erste Geschichte von Karadorde-Aufstand hingewiesen, die von Triantaphyllos Dukas in Versen, griechisch-iambischen Fünfehsilbern, zusammengefaßt worden ist. Es wurden manche Parallelen mit Milutinovićs "Serbianka" hervorgehoben. Es wurden auch manche historischen Angaben über die griechischen Teilnehmer am Ersten serbischen Aufstand dargeboten und erforscht. Gleichzeitig aber wurden die Aufzeichnungen über die Persönlichkeit des Führers selbst sowie über ihre Wiederhülle in der griechischen Literatur und Kultur ausgeblieben. In diesem Beitrag befassen wir uns eben mit diesen und solchen griechischen Texten, und zwar von der literaturhistorischen Seite ausgehend und mit dem komparativen Zutritt.

Die historiographische Literatur über die Aufstände bei den Serben und Griechen in den ersten Jahrzehnten des XIX Jahrhunderts hält bedeutend zuverlässigere wissenschaftliche Resultate in Bezug auf literaturhistorische Studien über dieselben Aufstände und Befreiungsbewegungen sowie über deren Anführer fest. Das bezieht sich besonders auf die komparative, balkanologische Erforschung der Themen und Motive, ihrer literarischen Quellen und aller literarischen Materialien. Ja sogar das, was bei der Erforschung unseres geistigen Erbes einige literaturhistorischen Umrisse bekam, wird hauptsächlich auf wenige Beiträge über die serbische und griechische Volkspoesie über Aufstände und gegenseitige Übersetzungen dieser Poesie zurückgeführt.

Chroniken in Versen, in denen Volksdichter vieler Einzelheiten in Zusammenhang mit den Ereignissen über die Enthauptung serbischer Für-

sten und die Empörung gegen die "dayi"* (*türk., Name für Janitscharen - Hauptmänner), über das Organisieren und die Führung des Aufstandes des serbischen und griechischen Volkes gegen die Türken gedenken, beleuchten gleichzeitig auch zahlreiche Einzelheiten aus dem Leben und dem revolutionären Wirken der kühnsten Führer von Aufständen. Um diese erhabene Epoche der serbischen und griechischen Geschichte erfassen zu können, mußten sowohl der Wissenschaftler als auch der Dichter die politische und kulturelle Prämisse jener Zeit in Betracht ziehen, um einige Eigenschaften in der sozialen und ökonomischen Entwicklung des serbischen und griechischen Volkes zu entdecken, welche ihnen ermöglichten, für ihre nationale, politische und kulturelle Wiedergeburt zu kämpfen, und zwar vor anderen Balkanvölkern.

In einer chronologischen Übersicht lenken wir unsere Aufmerksamkeit in erster Linie auf das literarische aber gleichzeitig auch auf das rein historische und ethnographische Echo von Karadordes Lebensweg und seinem Aufstand in der griechischen Literatur und Kultur.

I

Es ist nämlich bekannt, und das wird auch in der griechischen Historiographie besonders hervorgehoben, daß die erste Geschichte über den serbischen Aufstand unter Karadorde (1804) in griechischer Sprache, und zwar in Versen, in 24 Gesängen, vielleicht nach dem Vorbild genauso vieler Gesänge in Homers Epen "Ilias" und "Odyssee" verfaßt worden ist. Es handelt sich um eine Chronik der Aufständischen in Versen, in griechischen iambischen Fünfzehsilbern mit einer Zäsur nach dem achten Versfuß. Die Chronik wurde vom Griechen Triantaphyllos Dukas aus Zemun (Semlin), geboren in Kastoria, unter dem Titel *Geschichte der Slawen-Serben* verfaßt, in politischen Versen¹ zusammengestellt. Darüber schrieb vor mehr als einem Jahrhundert Svetomir Nikolajević in seiner analytischen Abhandlung *Ein griechisches Liederbuch über den serbischen Aufstand*.² Er fragte sich damals: "Wer war dieser gute Mann, der vom Kampf der Serben um ihre Freiheit dermaßen begeistert worden war, daß er sich entschloß, ihr Heldentum im Lied zu preisen"? Der Name des griechischen Autors geriet in Vergessenheit genauso wie das Büchlein, worin er geschrieben stand. Das Liederbuch³ selbst konnte nach Nikolajevićs Worten - "obwohl es ein Erguß sener reinen und gerechten Seele ist, nicht in Erinnerung der Serben bleiben, da es nicht in ihrer Sprache verfaßt war": aber auch von der Literaturgeschichte wurde es nicht angenommen, da es sich um das Werk eines nicht großen dichterischen Talents handelt. So dachte Nikolajević. Es scheint jedoch, daß Dukas' Eingebung und vor allem sein veristisches Beherrschen der verworrenen griechischen politischen Verse alle Merkmale eines gelungenen Dichtens besitzen, und den Autor selbst nicht in den Schatten stellen.

1 T. Dukas, 1807.

2 Sv. Nikolajević, 1883, 285-309.

3 J. Papadrianos, 1988, 198.

Dukas' Liederbuch der Aufständischen über den Kampf der Serben mit den "dayi" von 1804 bis 1807 war bereits damals in allen Donaugebieten beliebt, besonders in serbischen Städten in der Vojvodina, unter gebildeten Händlern und der kaufmännischen Jugend, von der gefordert wurde, die griechische Sprache zu beherrschen. Unter dem Lesepublikum von Dukas' Versen der Geschichte von Karadorde's Aufstand sollte auch der Dichter Sima Milutinović, genannt Sarajlija ("ein Mann aus Sarajevo"), gewesen sein, der auch griechisch gebildet worden war. Davon ausgehend fragte sich Svetomir Nikolajević auch an dieser Stelle: "Ist unserem großen Dichter aus diesem bescheidenen Liederbuch Dukas' nicht gleich in den Sinn gekommen, die Taten und Helden auf dem Aufstand selber zu besingen?"

Ohne Absicht, Dukas' Liederbuch "auf die literarische Höhe von Milutinović's *Serbianka* (Die Serbin) zu heben", fand Svetomir Nikolajević, daß in beiden Werken vorwiegend *Ereignisse* und nicht Helden besungen werden. Große Ähnlichkeiten gibt es auch im dem *Inhalt*, und zwar darin, daß bei beiden Autoren einige Lieder *denselben Titel* tragen, und daß manche Lieder nach *denselben Reihenfolge* stehen.⁴ In diesem Sinne unterscheiden sich Dukas' Lied *XX Die Flucht Kondas' aus der Stadt zu den Serben* und *Kondas' Flucht* von Sima Milutinović. Dieses Ereignis wurde auch von einem serbischen Volksdichter in den Versen *Eroberung Belgrads* (1806) gestaltet.

II

Als Ali Pascha von Jannina nach dem Fall von Suli (1803) manche griechischen Haiduken-Klephthen zu verfolgen begann, leisteten dem Gewalthaber viele von ihnen Widerstand. Unter ihnen hob sich Nikotsaras, der berühmte Klephthis aus Thessalien, besonders hervor. Er führte seine Mannschaft von 500 Helden-Palikaren im Jahre 1807 zur Hilfe den serbischen Aufständischen unter Karadorde.⁵ Im Frühling desselben Jahres wurde Nikotsaras von den Türken zuerst im Gebirge Meniki umgezengelt, und als es ihm gelang von dort zu entfliehen, wurde er von zahlreicherer Armee im Engpaß Zichno eingeschlossen. Aber auch in dieser Situation zog der mutige Nikos den Kopf aus der Schlinge und er drang sich zusammen mit seinen Klephthen bis zu der Stadt Prawi hindurch, wo ihnen der Eingang in die Stadt durch die Brücke verhindert worden war. Dann drang sich Nikotsaras' Schar hindurch, was in den griechischen Volksliedern über die Klephthen gefeiert worden ist.⁶

Nach dem Volkslied, also, wurden die Türken von Nikotsaras' Palikaren im Sturm geschlagen. Danach drangen sich die mutigen Palikaren bis zur Stadt Prawi hindurch, es wurden ihnen aber die Durchgänge zum Norden, nach Rhodopengebirgen geschlossen, weil sie in den Händen der türkischen Scharen waren. Auf diese Weise wurde Nikotsaras' Schar verhindert,

4 Sv. Nikolajević, 1883, 290.

5 K. Sathas, 1869, 580.

6 Eklogai 1969, 76.

den Karadordes Aufständischen in der Šumadija Hilfe zu leisten, so daß sie nach Thessalien zurückkehren mußte.⁷

Man wußte sehr gut, daß die Griechen von Ali Pascha nicht lange gespart werden. Deshalb lud Euthymios Wlachawas, Armatolos aus Chassia im Frühling 1808 alle bekannteren Klephten und Armatoloi, zum Verhandeln ein. Sein heißer Wunsch war nämlich, einen allgemeinen Aufstand gegen die Türken zu erheben, und deshalb ist es selbstverständlich, daß sein Name mit Karadordes Aufstand in Serbien eng verbunden ist.⁸

III

Parallel mit dem Gesang über seine Helden - die Palikaren Paphymios Wlachawas, Nikotsaras und Jorgakis Olympios, den bekannten "Jorgac" aus den Reihen von Haiduk-Veljkos Freiheitskämpfern, die an der serbischen Revolution teilnahmen, oder zumindest den serbischen Aufständischen zur Hilfe kamen, erwähnt der griechische Volksdichter auch Karadorde. Im Lied über Andrutos Odysseas, einem der Hauptträger des griechischen Befreiungskampfes, des Kapitäns und Anführers griechischer Truppen im Nordwesten des Landes um Agrapha und Karpenissi, tritt auch Karadorde auf. Während jedoch das Lied über den ersten serbischen Aufstand, in dem die Tugenden Karadordes sowohl als Menschen als auch als Heerführers und Helden nicht sichtbar hervorgehoben sind, selten ist, verflucht in diesen Versen Andrutos' Mutter alle Heerführer, sogar auch Karadorde selbst, daß sie ihren Sohn fortgeschickt haben. Darüber singt der griechische Volksdichter zusammengefaßt in nur zehn Versen - iambische Fünfzehnsilber:

Andrutos' Mutter trauert, Andrutos' Mutter weint,
 Oft beschaut sie die Berge, und verflucht sie alle samt:
 "Oh ihr wilden Berge von Agrapha, und ihr Berggipfel,
 Was tuet ihr meinem Sohne an, Andrutos, dem Kapitän?
 Wo weilt er diesen Sommer, warum läßt er nichts von sich hören,
 Weder in Aspra noch in Karpenissi, nirgendwo ist er zu vernehmen.
 Oh ihr verfluchten Heerführer, und auch du Karadorde!
 Warum naht ihr meinen Sohn mit euch - einen so kühnen Helden.
 Auch ihr Flüsse verjüngt eueren Lauf, und kehrt zur Quelle zurück,
 Legt Andrutos den Weg frei, damit er Karpenissi erreicht."

Die Entstehung dieses Liedes über den großen Anführer der Aufständischen, Odysseas Andrutos, und den serbischen Fürsten Karadorde kann in die Zeit nach 1816 datiert werden, als Andrutos zu einem Armatolen wurde, und vor 1824 als dieses Lied in der ersten veröffentlichten Sammlung griechischer Volkslieder des französischen Philhellenen Claude

7 M. Stojanović, 1979, 169.

8 Eklogē 1962, 18.

9 Cl. Fauriel, 1824, 114. Τ' Ἀνδρῖκ' ἢ μῖνονα θλίβεται, τ' Ἀνδρῖκ' ἢ μῖνονα κλαίει. / Πρὸς τὸ βουνὸν συχνογεννα καὶ ὄλα τὰ μαλόνει. / Ἄγράφρον ἀγρία βουνά, Ἄγράφρον καρφοβούνια, / Τί κάμεισταν τὸν υἱόκαν μου, τὸν καλεῖσταν Ἀνδρῖκου; / Ποῦ εἶναι καὶ δὲν φαίνεται τοῦτο τὸ καλοκαίρι; / Σ τὸν Ἄσπρον δὲν ἀκούσθησεν, οὐδὲ ἔς τὸ Καρπενήσι. / Ἀνάθεμά σας, Γέραντες, κ' ἐσένα Καραγαρόρη! / Ἐσεῖς τὸν υἱόν μου διόξισταν, τὸν ἀριτόν τὸν λεβέντην. / Ποτάμια, λιγοστρέψετε, γυρίσατε ὄπισσω, / Ἀρόμον τ' Ἀνδρῖκ' ἀνοίξετε νὰ ῥθῆ ἔς τὸ Καρπενήσι."

Fauriel gedruckt wurde. Für uns ist besonders interessant, daß dies das erste griechische Volkslied ist, welches überhaupt in die serbische Sprache übersetzt wurde, und zwar aus der russischen Übersetzung von N. I. Gneditsch. Das Lied wurde im Jahre 1833 in "Lctopis Matice srpske" von seinem damaligen Redakteur Teodor Pavlović übersetzt und veröffentlicht.¹⁰

IV

In der Athener Zeitschrift "Pandora" (1861) tritt ein ethnographischer Artikel unter dem Titel *Serbien*, mit Illustrationen des alten Belgrad und des alten serbischen Häuserbaus auf. Dieser Artikel, hinter dem die Redaktion der Zeitschrift "Pandora" steht, beginnt romantisch: "Seit ihrer Gründung eilt 'Pandora' Serbien als Schwester der Griechen willkommen zu heißen, eine Schwester, die nicht nur denselben Glauben hat und dasselbe Unglück erlebt, sondern auch die Schwester, die dieselben Kämpfe für die Freiheit ertragen hat. Sowohl Griechenland als auch Serbien, obwohl sie bescheidene Möglichkeiten hatten, doch eine feurige Liebe gegenüber ihrem Vaterland hegten, kämpften lange Zeit, und beide besiegten den großen und schrecklichen Feind..."¹¹

Der zweite Artikel - *Karadorde, serbischer Fürst*¹² - mit seinem Bild und einen Rückblick auf die Heldentaten der Aufständischen. Da der Autor im Grunde genommen von Karadorde's menschlichen Eigenschaften dank seinem Unterfangen im Aufstand ausging - Karadorde führte die Schlacht in der Mišar-Ebene sowie die Kämpfe um die Befreiung Belgrads an - endete er seine Auseinandersetzung mit der tragischen Niederlage des Fürsten 1813, als dieser nach Rußland floh, und eine Zeitlang in Österreich lebte. Im weiteren Text des unbekanntenen Autors steht geschrieben: "Karadorde kehrte das letzte Mal im Monat Juli 1817 nach Serbien zurück, und diese Angabe, von der einige anders denken, wird gerade mit der Vorbereitung unseres (griechischen) Aufstands in Zusammenhang gebracht. Der bekannte Angehörige der Hetärie, Galatis, und Kapitän Jorgakis Olympios suggerierten ihm, erneut sein Vaterland in den Aufstand zu führen, und wenn er auch sein Herrscher geworden wäre, sollte er, nach Bedarf, den griechischen Aufstand unterstützen. Karadorde ging über Jassy, wo er sich drei Tage lang auf der Burg des Anhängers der Hetärie, Galatis, aufhielt. Der Mann, der uns diese Angaben gab (einer der bekannten Anhänger der Hetärie, der bereits verstorben ist), sah ihn damals dort in Jassy und sprach mit ihm: er wurde auch von etwa 70 bewaffneten Serben des Herrschers (Miloš) gesehen, doch bekam die Obrigkeit keinerlei Auskunft über seinen dortigen Aufenthalt. Von Jassy bis Mahadi ging Karadorde als kranker Knecht eines gewissen Peloponnesiern Michail, welcher diese Reise 800 Florin bezahlte. Bis zur serbischen Grenze begleitete ihn auch Kapitän Jorgakis. Für den serbischen Fürsten war diese Reise wahrhaftig anstrengend, weil er sich wegen seiner

10 M. Stojanović, 1991, 133.

11 "Pandora" 1861, 257-258.

12 "Pandora" 1850-1851, 473-474.

Größe tagelang im Wagen, wartend und kniend, quälte. Nachdem Karadorde in Serbien angekommen war, vertraute er sich dem Herzog Vujica an, mit dem er in Verbindung stand, doch verriet ihn dieser bei Miloš, der zuließ, daß sie ihn bei Nacht mit einer Axt enthaupten, und damit, wurde jener Plan der Hetärie verhindert. Wieviel Opfer verlor der griechische Aufstand ohne deren Namen zu wissen!¹³

Jorgakis Olympios überlief nach Serbien, und dort kämpfte er tapfer für dessen Freiheit an der Seite des Helden Haiduk-Veljko. Olympios zeigte in den Kämpfen so viel Tapferkeit und Weisheit, daß er von den Serben bewundert wurde.

Die Angabe, daß Karadorde bis zur Grenze vom griechischen Aufständischen Jorgakis Olympios begleitet worden war, ist mit dem späteren Schreiben der Historiker M. Laskaris¹⁴ und N. Todorov¹⁵ im Einklang. Darin stand, daß Olympios selber Mitglied von Philike Hetairia war, so daß er nach Serbien gerade aus dem Donau-Fürstentum Walachei gekommen war. Dann begab er sich nach Ostserbien und kam in die Negotin-Krajina an, wo der Haiduk Veljko Petrović gegen die Türken gekämpft hatte. Er nahm Olympios in seine Haiduken-Schar auf, schloß Bruderschaft mit ihm und übergab ihm unter seinem Kommando 12 seiner Haiduken. So kämpfte an der Haiduk-Veljkos Seite auch der Hauptmann Jorgakis, und zwar volle 6 Jahre (1806-1812) gegen die Türken, indem er die serbische Krajina verteidigte als ob er in seinem Heimatland Hellas unter dem Olympus gekämpft hätte.¹⁶

V

Relativ viele Angaben über die Gewohnheiten und Bräuche, über den Charakter und die Poesie der Serben, aber auch über serbische Aufstände und Karadorde bot dem griechischen Leser die Übersetzung von Rankes Werk *Die serbische Revolution*. Zuerst wurde in derselben Zeitschrift, "Pandora" (1861) nur das IV. Kapitel veröffentlicht und bereits im darauffolgenden Jahr 1862 findet man das ganze Werk.¹⁷

In demselben Jahr, 1862, veröffentlichte der Athener Professor Ioannis Perwanoglu eine Abhandlung unter dem Titel *Über die serbische Volks poesie*.¹⁸ Die griechische Abhandlung wurde aufgrund des Vorwortes und des Kommentars von Niccolò Tommaseo zu seinem Buch *Canti Illirici* geschrieben, und sie umfaßt drei Zyklen serbischer Volkslieder: den *Zyklus über Kosovo*, *Lieder über Marko Kraljević* und serbische Poesie über den Aufstand. "Der dritte Teil der serbischen Volkspoesie, der als Fortsetzung der beiden ersten Teile angesehen werden muß, besingt", wie Perwanoglu sagt, "die Taten des jüngsten Helden der serbischen Geschichte - Karadorde (des 'Schwarzen Georgs'), und als Thema liegt ihm der schreckliche Kampf zwischen den Türken und Serben von 1804 bis 1815 zugrunde. Diese Lieder äh-

13 Ibid.

14 M. Laskaris, 1836.

15 N. Todorov, 1965, 5sq.

16 "Pandora" 1861, 258; M. Laskaris, 1933.

17 M. Stojanović, 1982, 100.

18 Ibid., 118-123.

neln sowohl ihrem Geist als auch ihrem Stil nach älteren Liedern, die sie zum Vorbild nehmen, doch weisen sie keinen geringeren poetischen Wert auf. Auch das sind Heldenlieder über den ersten Helden Karadorde, oder über einen der Siege der Serben über den Feind; manchmal besingen sie auch irgendein bedeutungsloses Ereignis, das die Phantasie des Volksdichters verschiedenartig ausmalt."¹⁹

VI

Über Karadorde bei den Griechen schrieb am umfangreichsten und sicherlich am interessantesten der Journalist und Publizist Kostas Passajannis in seinem Buch *Serbische Lieder*, wo er auch seine fragmentarische Übersetzung von Njegošs Zueignung dem Staub des Vaters Serbiens²⁰ einfügte.

Im Kapitel *Vorläufer in der serbischen Poesie und Kunst* werden Petar Petrović Njegoš und Branko Radičević als treue Nachfolger von Vuks Reformen und als zwei schöpferische Vorboten in der literarischen Wiedergeburt Serbiens dargestellt. Der erste hat in der Heldenpoesie und der zweite in der Lyrik die scholastische Tradition vollkommen verworfen, und den schöpferischen Weg zur Kunst und Poesie in der Sprache des Volkes klar eröffnet.

Die patriotischen Lieder von Njegoš, besonders sein *Bergkranz*, bilden einen Liederzyklus über Menschlichkeit und Heldentum, "wie unsere (griechischen) Klephtenlieder sind", sagt Passajannis. Njegoš ist ein volkstümlicher Homer seiner Zeit, da sich alle seiner Lieder auf heroische Kämpfe der Serben gegen die Türken und auf den serbischen Aufstand für die Befreiung beziehen. Der epische Dichter und Philosoph Njegoš besang in langen epischen Gesängen den heldenhaften Kampf des Befreiers Serbiens - Karadordes, des großen Fürsten und Erneuerers Serbiens und Montenegros. Seine Lieder im volkstümlichen Geiste tragen den einmaligen Titel *Bergkranz*. Passajannis bringt in freier Übersetzung *Zueignung dem Staub des Vaters Serbiens*, jedoch unter dem Titel *Karadorde*.²¹

Zu Beginn seiner Übersetzung, die nicht selten in eine Nachdichtung ausartet, entfernt sich Passajannis fast regelmäßig und wie nach der Regel vom ursprünglichen Text. So zerlegt Passajannis Njegošs gedankenvolle Verse zu Beginn der *Zueignung*:

Möge sich auch dies Jahrhundert stolz der größten
eins vermeinen,
Künftigen Geschlechtern wird es stets als Schreckenzeit
erscheinen.²²

in drei ausdruckslose, unstete Sechzehnsilber, von denen der dritte sein willkürlicher Anhang ist. Auch das Preisen von Karadordes Taten aus dem Aufstand im Vers (15):

¹⁹ Ibid., 122.

²⁰ K. Passajannis, s.a., 36-40.

²¹ Ibid., 33; M. Stojanovič, 1976, 365-386 (370-372).

²² Njegoš, 1963.

Rief sein Volk, sprengt' dessen Ketten, neu konnt' er
das Kreuz erheben,-

entwickelt die griechische Nachdichtung in zwei Teile.

Das Abweichen vom ursprünglichen Vers Njegošs wird daraufhin immer charakteristischer. Ein Fragment des Liedes (Verse 25-28), mit dem Leitgedanken, "Die Geschlechter richten Taten", wird in doppeltem Umfang paraphrasiert, und die Verse 29-34 vergrößern sich von sechs auf elf griechische metrisch heterogene Reihen - zwischen 15 und 17 Versfüße. Dabei ist jedoch die Bestrebung Passajannis' anwesend, daß er in meisten Fällen den Rhythmus von Njegoš trochäischer Sechzehnsilbern erhält.

Njegošs *Zueignung* an Kardorde hat die griechische Nachdichtung nicht bis zum Ende übertragen. So weiß der griechische Leser nichts über die Verse 35-38, in denen eine Serbin besungen wird, die Dušan- und die Obilić-Nachkommen geboren hat, und daß die Serbien den Eid der Freiheit erfüllt haben.²³

Passajannis faßte Njegošs Lied als Inspiration auf: getreuer überträgt er hauptsächlich jene Verse, die Karadorde und seine Taten im Aufstand rühmen. Daher geht er in seiner Nachdichtung auch nicht bis zum Schluß, wobei er mit der Allusion auf die Gegner des Fürsten endet. Ein solches Ende ist für den griechischen Leser logischer, da die *Zueignung dem Staub des Vaters Serbiens*, in Einklang mit ihrem Beginn, "dieses stolze Jahrhundert" rühmt, dessen Bedeutung für die Serben "durch die Jahrhunderte hindurch immer größer sein wird."

*

Anstatt abschließender Erörterungen hat der Leser bereits selbst bemerkt, daß es in der griechischen Literatur keine originalen literarischen Werke irgend welchen Genres gibt, die von Themen und Motiven aus Karadorde's Leben und der damaligen Šumadija sowie des damaligen Serbiens inspiriert worden sind, oder es sind uns diese zu diesem Zeitpunkt noch nicht bekannt. Es gibt also kein einziges griechisches Kunstlied über Karadorde wie jene eingebungsvollen Verse des serbischen Dichters V. Ilić, im Gedicht *Bote der Freiheit*, sind, die dem unglücklichen Schicksal Rigas Pheräos', dem griechischen Dichter und Revolutionär, gewidmet sind. Es gibt auch keine Erzählung, die mit der *Die Straße von Rigas Pheräos* in der Sammlung *Dorcol* von Svetlana Velmar Janković zu vergleichen ist. Es gibt sogar keinen so eingebungsvollen historischen und literarischen Text, der dem Essay *Die Auslieferung* des serbischen Nobelpreisträgers Ivo Andrić ähnelt, der vom verhängnisvollen Augenblick inspiriert worden war, als Rigas aus Welestino von den Österreichern im Jahre 1798 an den Hängen des Kalemegdan-Hügels, neben dem Nebojša-Turm in Belgrad den Türken zur Hinrichtung ausgeliefert wurde.

23 M. Stojanović, 1976, 371.

Anstatt dessen überwogen im griechischen geistigen Erbe historische Texte, ethnographische Aufzeichnungen und Übersetzungen über den großen serbischen Fürsten und serbischen Revolutionär Anfang des XIX Jahrhunderts.

КАРАЂОРЂЕ У ГРЧКОЈ КЊИЖЕВНОСТИ И КУЛТУРИ

Резиме

Устаничка хроника - грчка песмарица Триандафила Дуке о борби Срба с дахијама и Турцима (1804-1807) прва је историја српског устанка под Карађорђем. Настало упоредо с почетком устанка, Дукино дело је написано у стиху - грчком јампском петнаестерцу, највероватније по узору на исто тако стиховану хронику нашег Гаврила Ковачевића *Пјесн о случајном возмућенију и Србији* (Будим 1804).

Без намере да Дукину песмарицу "уздигне на књижевну висину Милутиновићеве *Србијанке*". Св. Николајевић налази да се у оба дела певају углавном *догађаји* а не јунаци. Велике су сличности и по *садржини*, и то у томе што код оба аутора неколико песама има *исте наслове* и што неке песме иду *по истом реду*.

Упоредо са певањем о својим јунацима Папатимију Влахави, Никоцарасу и Јоргакису Олимпиосу, који су учествовали у српској револуцији или су хитали у помоћ српским устаницима, грчки народни песник помиње и Карађорђа у песми о Андруцу Одисеју. Занимљиво је да је и Андруцос доживео трагичну судбину српског војда - обојица су убијени од руку својих сународника.

Карађорђевином убиством био је ометен план Хетерије о подизању грчког устанка, како је забележено и напис - *Карађорђе, вожд српски*, објављен у атинском часопису "Пандора" (1850-1851). О томе су доцнје аргументовано писали М. Ласкарис и Н. Тодоров. По њихоном певању, Јоргакис Олимпиос је и сам најпре био члан Филики Хетерије, да би касније прешао у Србију и борио се у Хајдук-Вељковој дружини

Доста података о Карађорђу и српским устаницима пружило је грчком читаоцу и превод Ранкеовог дела *Die serbische Revolution* (Атина 1862). - Исте године, атински професор Јоанис Перваноглу објављује и прву грчку расправу *О српској народној поезији*. У њеном трећем делу говори се о српској устаничкој поезији која "о делима најновијег јунака српске историје - Карађорђа"

О Карађорђу је најобимније и свакако назанимљивије писао грчки новинар и публицист Коста Пасајанис у својој књизи *Српске песме*, у коју је унео и свој фрагментарни превод Његошеве *Посвете преку оца Србије*.

У грчкој књижевности нема, или нам то у овом часу још није познато, оригиналних књижевних остварења било ког жанра, инспирисаних темама и мотивима из Карађорђевог живота и ондашње устаничке Србије.

LITERATUR

Dukas, T.,

1807 *Ἱστορία τῶν Σλάβено-Σέρβων συντεθεῖσα διὰ στίχων πολιτικῶν...ὐπὸ Τριανταφύλλου Δούκα τοῦ ἐκ τῆς ἐν Μακεδονίᾳ Καστορίας. Ἐν Πέστῃ.*

Ekloge,

1962 *Ἑλληνικὰ δημοτικὰ τραγούδια (Ἐκλογή), Ἀθήναι, том. А*

Eklogai,

1869 Έκλογαὶ ἀπὸ τὰ τραγούδια τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ ὑπὸ Ν. Γ

Fauriel, Cl.,

1824 *Chants populaires de la Grèce moderne.* Paris.

Laskaris, M.,

1933 *Le rôle des Grecs dans l'insurrection serbe sous Carageorges.* "Flammina" I, Athenes.

1936 "Ἑλληνες καὶ Σέρβοι κατὰ τοὺς ἀπελευθερωτικούς τῶν ἀγῶνας 1804–1830." Ἀθήναι.

Николајевић, Св.,

1883 *Једна грчка песмарица о српском устанку, Годишњица Николе Чупића V.* Београд.

Njegoš,

1963 Petar II Petrović Njegoš. *Der Bergkranz.* Einleitung, Übersetzung und Kommentar von A. Schmaus. München - Verlag Otto Sagne, Belgrad - Prosveta Verlag.

"Pandora"

1850/51 Μαυρογεώργης, ὁ τῶν Σέρβων ἡγεμόν, "Πανδώρα", Α, Heft 20. Ἀθήναι.

1861 Σερβία, "Πανδώρα" IB; Heft 275, Ἀθήναι.

Papadrianos, J. A.,

1988 In den Überlegungen darüber, warum sich Triantaphyllos Dukas entschieden hat, sein Werk in Versen zu schreiben, vertritt der griechische Historiker Joannis A. Papadrianos in seinem kürzlich veröffentlichten *Griechische Einwanderer in Zemun* (Semlin) - Οἱ Ἑλληνες πάροικοι τοῦ Σεμιλίνου, Saloniki.... die Auffassung der Verschronik des Zemuners Gavril Kovačević. *Пјесн о случајном возмушченију в Србији.* Budim 1804, getan.

Passajannis, K.,

c.a. Σερβικὰ τραγούδια, Ἀθήναι.

Sathas, K.,

1869 Τουρκοκρατούμενη Ἑλλάς, Ἀθήναι.

Стојановић, М.,

1976 "Српске песме" *Косте Пасајаниса*, Balcanica VII, Београд.

1977 *Versions libres des poésies choisies des poètes romantiques serbes par Passaiannis.* Cyrillomethodianum IV, Thessalonique.

1979 *Српске о грчке народне песме о устанцима.* I грчко-српски симпозијум "Сарадња између Срба и Грка за време њихових ослободилачких покрета 1804-1830", Солун.

1982 *Српско-хрватско усмено песништво у новогрчкој књижевности, Упоредна истраживања 2,* Београд.

1991 *Антологија новогрчког народног песништва*, СКЗ, Београд.

Todorov, N.,

1965 *Филики Етерија и Българите*, София.

Dorde S. KOSTIĆ
Institut für Balkanologie
Beograd

DIE ANSIEDLUNGEN MAZEDONIENS IN DEN DEUTSCHEN PUBLIKATIONEN (1730-1850)

Abstrakt: Verschiedenartigen lexikographischen werke sind ein unumgehender Lesestoff in unseren Überlegungen und Erforschungen darüber, wie dies dem damaligen Lesepublikum dieses Europteils dargestellt war, und was für ein Bild über Südosteuropa und unseren Schicksalen dieses Lesepublikum überhaupt gehabt hatte.

Unter den Quellen zum Durchstudieren Südosteuropas, dabei denke ich besonderes an den Zeitabschnittes 18. und an die ersten Jahrzehnten des 19. Jhr., ferner neben zahlreiche Reisebeschreibungswerken, sowie von kürzeren Notizen bis jenen umfangreicheren die in einigen Bändern veröffentlicht wurden, eine besondere Aufmerksamkeit ziehen die übrigen, zeitgemäßen Publikationen, Zeitungen, Almanache und Kalender, besonderes jedoch die Enzyklopädien heran.¹

Verschiedene Enzyklopädischenaufgaben die besonderes in dem deutschen Sprachgebiet eine lange Tradition haben, waren und sind solcherart auch bis zu unseren Tagen geblieben und sind auch eine interessante Lektüre für solche neugierigen Leser der ein synthetisches Bild über einzelne Gebiete der menschlichen Schaffung gewinnen, oder seine Kenntnisse z.B. aus Geschichte oder Geographie ergänzen will. Dies konnte er in den reichen lexikographischen Ausgaben aufsuchen, von eng fachlichen Lexika als da Ökonomische- oder Postenzyklopädien, Geschichtslexika in welchen gesammelt und bearbeitet die Angaben über sämtlichen und lebendigen bedeutenden Persönlichkeiten sind, wie dies gewöhnlich auf den Aufschriften der Ausgaben aus der ersten Hälfte des 18. Jhr. steht bis zu dem, in jener

1 Über die deutschen Enzyklopädischen Aufgaben, hat Werner Lenz ein kostbares Büchlein, ebenfalls in Form eines Lexikons veröffentlicht. W. Lenz, 1972.

Zeit jedenfalls populärsten Konversationslexika- Conversationlexikon, welche am Anfang des Jahrhunderts F.A.Brockhaus gegründet hat.

Diesen verschiedenartigen lexikographischen werke sind ein unumgehender Lesestoff in unseren Überlegungen und Erforschungen darüber, wie dies dem damaligen Lesepublikum dieses Europeiteils dargestellt war, und was für ein Bild über uns und unseren Schicksalen dieses Lesepublikum überhaupt gehabt hatte.

Unsere Aufmerksamkeit werden wir hier jedoch den Fachlexika widmen und zwar in erster Linie den geschichtlichen. Natürlich dieser Begriff "geschichtlichen" sollte man sehr breit verstehen, wie denselben übrigens auch die zahlreichen Verleger, Redakteure und Mitarbeiter solcher Ausgaben aus dem 18. und den ersten Jahrzehnten des 19. Jhr. gedeutet haben.²

Hier werde ich mich nicht auf den Aufschriften von Werken die zierlich und lang sind und auch nicht immer so leicht leserlich aufhalten, die übrigens es verdienen um sich über dieselben ausführlicher zu beschäftigen, jedoch ist es doch erforderlich einige allgemeine Bemerkungen zu geben.

Die Mehrheit dieser Enzyklopädiereakteure versuchte es auf einer Stelle, in einem oder einigen Zehnertomi je mehrere Angaben über bedeutenden historischen Persönlichkeiten und ihren Schicksalen zu veröffentlichen. Sie bemühten sich jedes Land vorzustellen, oder viele Begriffe zu erläutern, um mit möglichst viel Informationen den schnellsten Weg zu dem Lesepublikum zu finden. In vielen diesen Werken hat deshalb die Quantität die Übergewicht über die Qualität gewonnen. Die Angaben stammten oftmals von verschiedenen Autoren, und da die Redakteure selbst nicht alle Gebiete kannten, ist es vorgekommen daß unter verschiedenen Enzyklopädienschlagwörtern derselbe Beitrag gedruckt wird, oder daß einzelne historische Ereignisse in zwei verschiedenen Beiträgen kontradiktorisch sind.

Einige von dieser Lexika wieder, haben oftmalige Überdrücke erlebt, einzelne sogar zwanzig Ausgaben, mit dem Versuch immer aktuell zu sein, auf erster Stelle aber die zeitgenössischen politischen Änderungen in Europa zu verfolgen. Eine von derartigen Enzyklopädien ist auch das Werk welches sein Namen nach dem Namen des Vorwortverfassers Johann Hübner erhielt und das für unsere Ausforschungen deshalb interessant ist weil es in einem mehr als hundertjährigen Abschnitt uns ermöglicht, das Interessieren des Lesepublikums zu verfolgen.

Auf den vergelbten Seiten vieler Enzyklopädieausgaben habe ich nach Beiträgen und Notizen über die Ansiedlungen Südosteuropas nachgespürt.

Die Redakteure und die Enzyklopädiemitarbeiter versuchten um je schmerzloser die ihnen soviel zu schaffen machende Barriere zu übersprin-

2 AE: 1730-1732 *Allgemeines historisches Lexicon in welchem das Leben und die Thaten derer Patriarchen, Propheten, Apostel, Väter der erster Kirchen, Päbste, Cardinäle, Bischöffe, Prälaten ...*- Leipzig 1730 - 1732, Bd. 1 - 4.; JH: 1759 Johann Hübner. *Neu=vermehrtes und verbessertes Reales Staats=Zeitungs= und Conversations= Lexicon.* - Regensburg und Wien 1759.; UL: 1840-1845 *Universal-Lexikon der Gegenwart und Vergangenheit oder neustes encyclopädisches Wörterbuch der Wissenschaften, Künste und Gewerbe.* Bearbeitet von mehr als 220 Gelehrten herausgegeben von H. A. Pierer. - Altenburg, 1840-1845, Bd. 1-17.; ZL: 1850 *Zeitungs-Lexicon.* Wien.

gen. Dies galt besonders wenn es sich um die südosteuropäischen slawischen Sprachen handelte.

Eine Art um diese Hindernisse zu bewältigen war die lateinische Sprache. Für diejenigen Ansiedlungen welche noch aus den antischen Zeiten stammen, derer Benennung sich in verschiedenen Itinerern, auf den Geographickarten oder in alten Büchern befand, haben diese die Redakteure und Enzyklopädiemitarbeiter einfach überschreiben und als solche in ihre Werke eingetragen. Natürlich auch diese Methode war nicht tadellos. Sowohl sich die Ansiedlungsnamen manchmal von Quelle zu Quelle von einem zum anderen Itinerer oder von einer Landkarte zu anderer unterscheidet haben, so wurde auch am häufigstendie lateinischen Formen einfach in die Lexika eingetragen. Der beste Beispiel für diese unsere Behauptung ist bestimmt die Ansiedlung Ohrid am Ufer des gleichnamigen Sees: *Achridus*, *Achride*, *Achris*, *Lychnidus*, *Lychnites*. Der leitanischen Terminologie, wird dem Leser auf den Seiten sämtlicher Enzyklopädien begegnen, aus welchem wir für diese Gelegenheit dem Stoff geschöpft haben. Natürlich es handelt sich hier nicht lediglich um die Ansiedlungsnamen, sondern sind die alten lateinischen Namen auch bei der Aufzählung von Provinzen: *Dardania*, *Obermesien*, *Päonien*, *Pelagonia* u.s.w. benützt.

In den deutschen Enzyklopädiern aus jener Zeit ist noch eine Schichte von Benennungen die aber bereits zeitgenössischer Abstammung sind. Das ist eine Mischung der türkischen Sprache und Volksrede, natürlich solcherart wie sie die Autoren verstanden und auch notiert haben. So wird der Name der Hauptstadt Skopje in einigen Varianten notiert, mit dem phonetischen Unterschied: *Uskub*, *Uskup*, *Ushup*, *Uscub*. Es ist hier erforderlich die Aufmerksamkeit auf eine kleine Einzelheit bezüglich der Stadtbennennung zu lenken. In dem "Allgemeines historisches Lexikon" ist der Beitrag über Skoplje aus dem bekannten und populären Reisebeschreibung Edward Brauns³ In dem originalen Braunschens Text als auch in seinen Übersetzungen ins Serbische und Mazedonische, steht folgende Notiz: "Scopia oder Scupi Ptolomej, welche die Türken Uscopia nennen"...

Der Verfasser des Enzyklopädiebeitrages aber, war etwas vorsichtiger. Unsicher über die Benennungsabstammung er hat angeführt das die Stadt, in der Provinzsprache als Ushup genannt wird ("und heutzutage in der Landessprache Ushup genannt").

Genügend von diesen Beispielen kann man in den zeit gemäßen deutschen Enzyklopädiern finden. Das ist übrigens eine Tatsache die unumgänglich ist, wenn es über die Ortsbenennungen in Mazedonien abhandelt wird.

Was uns besonders über Ansiedlungen heutigen Mazedoniens in den deutschen Enzyklopädiern des 18. Jahrhunderts und aus ersten Jahrzehnten des 19. Jhr. interessierte, sind auch derer Beschreibungen.

Unsere Aufmerksamkeit werden wir auf zwei Ansiedlungen behalten, und zwar an Skoplje und Ohrid. Sie sind übrigens auf allen Seiten sämtlicher

3 Über Reisebeschreibung Edward Braus ist häufigen serbischen und mazedonischen Sprache geschrieben. Die zwei neusten herausgaben verdienen jedenfalls unsere Aufmerksamkeit: Z. Levental, 1989; П. Марковски, 1991.

Enzyklopädien die wir für diese Gelegenheit untersuchten, notiert. Sie gehören auch heute in die Ortsgruppen über welche am häufigsten geschrieben und abgehandelt wird.

Beschreibungen der ersten als auch der zweiten Ansiedlung (wenn wir aber die zeitgemäße Terminologie verwenden, werden wir sie als Städte nennen), hinsichtlich auf ihre geschichtliche Vergangenheit und Bedeutung, haben eine besondere Aufmerksamkeit der Redakteure und der Mitarbeiter auf sich gezogen.

Jedoch muß die Aufmerksamkeit auf eine Tatsache gelenkt werden, die mit der Herausgabezeit von einzelne Enzyklopädien verbunden ist. Im 18. Jhr., besonderes in den ersten Jahrzehnten, diese Ansiedlungsbeschreibungen, nicht nur in Mazedonien sondern auch diejenigen im Gebiet Serbiens, Bulgariens, Griechenlands waren mehr von dem Stoff über welchen der Verfasser verfügte abhängig, als von dem systematischen und gründlichen Studieren des Gebietes südlich von der Save und die Donau. mit der Schwächung des Osmanenreiches, nach den im 18. Jhr. stattfinden großen Kriegen, als auch nach Aufständen der Serben und Griechen in Südosteuropa, als auch nach gesteigertem Interesse der Großmächte für diese bis dahin nicht erforschte Welt, begannen die Redakteure und die Beitragverfasser in den Enzyklopädien, sich mit mehr Aufmerksamkeit mit unseren Gebieten zu beschäftigen. Ihre Beiträge über die in Südosteuropa liegenden Ansiedlungen, sind denn neuen Erkenntnissen angepaßt, wobei die Daten mit mehr Aufmerksamkeit in die Enzyklopädien eingetragen wurden, aus welchen dann immer häufiger die historischen Einzelheiten ausgelassen und die Beitragsbearbeitung moderner wurde. In den Lexika ist immer eine größere Erwähnung von Ansiedlungen bemerkbar. So zum Beispiel in dem "Allgemeinen historischen Lexikon" aus dem Jahre 1730 befinden sich lediglich Skoplje und Ohrid, wobei nach mehr als einem Jahrhundert später, in einem ähnlichen Werk neben bereits erwähnten zwei Ansiedlungen, ersinne noch Debar Stobi, Kratovo, Strumica u.s.w.⁴

Das enzyklopädiestichwort über Skoplje, das wir hier beibringen, stammt wie wir es bereits erwähnten aus "Allgemeinen historischen Lexikon" aus dem Jahre 1732. Der Redakteur hat am Ende bemerkt, woher er den Originaltext übernahm. Solch ein Redakteursverfahren ist freilich nicht vereinsamt. Die Zeitgenossen hatten es oftmals verwendet: Ähnliche Beispiele findet man in Stichworten über Belgrad, Sofija, Instabul, als auch über übrigen Orten die sich an der bekannten Instambulstrasse befanden, jedoch auch in den Beiträgen über Ansiedlungen durch welche zahlreiche Ein-

4 Z. B. : *Debar*: Dehora (D-ros, a. Geogr.), Stadt in Pöonien, wahrsch. so. v. w. Doberos (UL, 1841, Bd. 8. S. 131); *Herakleja*: Palagonia (a. Geogr.), 1) der nördlichste Theil Mazedoniens; 2) (Heraklea), Stadt das. am Oufel des Erigon, unter den Römer Hauptst. von Pöonien; j. Perlipe (UL, 1844. Bd. 22, S. 237); *Kratovo*: Crattovo, ein Türkisches Sangiacat, oder Gouvernement in Servien, welches an die Albanischen und Macedonische Gränzen stösset. Es hat eine Stadt gleiches Namens (JH, 1759, S. 309); *Stobi*: Stobi (a. Geogr.), Hauptstadt der mazedon. Provinz Pöonien, später von Macedonia salutaris. Durch die Geten im 4 Jahrh. zerstört, wurde sie doch wieder hergestellt u. war nachmals unter den Namen Stypeion Festung und Residenz bulgar. Fürsten: s. Istib (UL, 1845. Bd. 30. S. 104).

kehrende wandelten, wobei sie über diese Ansiedlungen kostbare Notizen hinterließen.

Scopia, Vorzeiten Scupis, und heut zu tage in der landsprache Uschup genannt; ist eine vornehme und grosse handelsstadt in Bulgarien, liegt an den Macedonischen gränzen unter an dem berge Orbelus, am flusse Vardar, theils auf hügel, und theils auf der ebene, in einer lustigen gegend. Sie war anfänglich nur ein Bischöflicher sitz, anietzo aber hat sie einen Erz=Bischof. Er sind darinnen 700 gerber, viel schöne häuser, und einige schöne begräbnisse. Die besten häuser sind mit tapeten gezieret und schön gemahlet. Das sogenannte Bezestan ist mit bley gedeckt, und die zur stadt führende wege mit bäumen, wie auch mit angenehmen hügel, und thälern umgeben. In dieser stadt sind viel feine moschen. An 1689 wurde sie von den General Piccolomini für den Kayser erobert, nachdem sie von dem Bassa und ihren einwohnern verlassen worden. Die Deutsche, welche damahls hinein kamen, meynten, daß sie so groß als Prag in Böhmen wäre, und 60,000 einwohner nebst 4,000 Juden hatte. Weil sie aber ganz offen, und nur mit einer mauer umgeben war, über dieses auch ganz spät im jahre eigenommen wurde, so plünderten sie die Deutshen, und legten sie in die asche. Die einwohner sind meistentheils Asianer, welche Mahomet I hierher gesetzte. Brovne reise besch. p. 32.⁵

Es ist natürlich schwer heute die Frage ob der Enzyklopädiereakteur nicht einen anderen Text über Skoplje gehabt hat zu beantworten, oder war er einfach begeistert mir der Beschreibung des englischen Reisebeschreibers J. Braun. Beschreibung von Braun und hat es deshalb in den dritten Enzyklopädienband eingereiht. In jedem Fall, die Notizen über Skoplje wenn auch aus dem Originalkontext entrissen, pfänden auch heute durch die Stadtbeschreibungen und derer Sehenswürdigkeiten.

Die folgenden Beiträge über Skoplje sind bereits anders bearbeitet. Sie sind zusammengefaßt und informierbar. Die Sätze sind kurz, am häufigsten werden die Sehenswürdigkeiten auf gezählt, oder daneben auch die Anführung von wichtigeren Institutionen in der Ansiedlungen, als auch über angaben über Einwohnerzahl. Die Notizen über Skoplje sind völlig mit den übigen Stichworten in den Enzyklopädien in Einklang gebracht.

Scopia, Uskup, die Hauptstadt des Sangiacats Scopia, am Fluß Vardar in Bulgarien, an den Grenzen von Macedonien, welche groß und volkreich ist, und einen Erz=Bischof hat. Im Jahr 1689, wurde sie von der Kaiserlichen erobert, geplündert, und in die Asche gelegt.⁶

Scopi (Scopia, a. Geogr.), Hauptstadt der Provinz Dardania (Obermösien), im Mittraler Sitz der serv. Könige, dann von den Türken erobert, j. Uskub.

Uskub (Uskup), 1) Sandschak im türk. Ejalet Rumili; 2) Hauptstadt hier, am Vardar, schön gelegen; hat befestigtes Schloß, mehr, griech. Kirchen, Moscheen, Spaziergänge, griech. Erzbischof, 10,000 (13,000) Ew.⁸

Uskub, Stadt in türkischen Rumelien, am Vardar, sehr schön gelegen; befestigtes Schloß, mehre griech. Kirchen, Moscheen, griech. Erzbisthum, 13,000 Ew.

5 AE. 1732, Bd. 4, S. 357.

6 JH. 1759, S. 24.

7 UL. 1845, Bd. 28, S. 99.

8 UL. 1846, Bd. 32, S. 355.

9 ZL. 1851, Bd. 4, S. 95.

Auch die andere Ansiedlungen über deren Benennung schon oben die Rede war, Ohrid, befindet sich fast in sämtlichen durchgesehenen Enzyklopädiën.

Die Bearbeitung dieses Schlagwortes unterscheidet sich von jenem über Skoplje, weil über Ohrid der Verfasser nicht über Ortsbeschreibung verfügte die gleich oder ähnlich der oben zitierten Braun wäre. Es ist augenscheinlich, daß die Angaben aus einem Werk in das andere übertragen wurden, Jedoch mit kleinen Änderungen oder Ergänzungen. Jedoch in allen drei Beispielen ist sehr klar, das Redakteurverfahren, die Beschreibungen sind eigentlich Angaben über die Zeit der Lexikonentstehung, als auch über die Gesellschaftsentwicklung und über das Interesse des Lesepublikums.

Ocrida, lat. Achridus, eine Türkische Stadt in Macedonien, an der gränze von Albanien, und an den see Ocrida gelegen. Sie ist groß und ziemlich befestiget, hat einen Griechischen Erz-Bischoff und einen Türkischen Sangiac. Die Türcken nennen sie Giustendil, vor alters aber hieß sie Justiniana prima, weil Kayser Justinianus darinnen soll gebohren worden sein.¹⁰

Achiride, Achridus, Achris, Lychnidus, Türkische Stadt in Griechenland, id der Provinz Albanien, am See Ocrida, 24 Meilen von der Stadt Durazzo, auf einem Hügel. Sie ist ziemlich groß, und befestiget, hat einen Griechischen Erz=Bischoff, und einen Türkischen Sangiac, und wird von den Türken Giustandil genannet. Vor diesem hieß sie Justiniana prima, weil sie Kaysers Justiniani Gebulrts=Stadt war.¹¹

Ochri, 1) Sandschack im Ejalet Rumili, des osman. Europa; 2) (Ochrida), see das (sonst Lychnites, Lychnidus); aus ihm entspringt der Drin; 3) Hauptstadt des Sandschacks, am See liegend; hatte griech. Erzbischof, Bergbau auf Silber, 7.000 (16.000) Ew.¹²

Wir haben lediglich mittels dieser zwei Beispiele gezeigt wieviel kostspielige und noch nicht ausgeforschte Stoffe dem Ausforscher die deutschen enzyklopädischen Werke des 18. und der ersten Hälfte des 19. Jhr. bieten. Wenn wir den als Beispiel genommenen Städten auch diejenigen hinzufügen die wir aufgezählt haben, könnte wir lediglich auf Grund dieses Materials beschließen, daß sich die Redakteure deutscher Enzyklopädiën nachdrücklich bemüht haben mit ihren Beiträgen dem Leserpublikum die Gebiete Südosteuropas näher zu bringen. Der bearbeitete Stoff hing freilich vom Wissen und Können vieler Mitarbeiter ab, jedoch ohne Rücksicht auf alle Fehler welche jedoch noch tüchtig festzulegen und auszubessern, die Daten mittels archivischer Ausforschenden zu prüfen sind, steht fest daß dieses Gebiet Südosteuropas, südlich der Save und Donau war eben nicht so ein großes unbekanntes Land wie es an sonsten oft dargestellt war.

10 AE, 1731, Bd. 2, S. 107.

11 JH, 1759, S. 24.

12 UL, 1844, Bd. 25, S. 191.

НАСЕЉА МАКЕДОНИЈЕ У НЕМАЧКИМ ПУБЛИКАЦИЈАМА

Резиме

Међу изворима за проучавање југоисточне Европе, мисли се овде посебно на период XVIII и првих деценија XIX века, аутор је пажњу посветио енциклопедијама на немачком језичком подручју. Разноврсна лексикографска дела незаобилазно су штило у нашим размислима и истраживањима о томе како је ондашњој читалачкој публици овај део Европе, јужно од Саве и Дунава, био представљен, какву је она слику имала о њему.

Аутор је у неколико најпознатијих издања онога доба потражио прилоге о насељима данашње Македоније. На одредницама о Скопљу и Охриду показано је како и на који начин су уредници енциклопедија обрадили грађу коју су имали на располагању. Посебно је указано на називе појединих места и описе ових насеља, која се срећу у свим енциклопедијама тога доба.

LITERATUR

Lenz, W.,

1972 *Kleine Geschichte grosser Lexika.* - Bertelsmann-Verlag 1972.

Drei Lexika über die hier am häufigsten gesprochen wird sind:

(AE) *Allgemeines historisches Lexicon in welchem das Leben und die Thaten derer Patriarchen, Propheten, Apostel, Väter der erster Kirchen, Päbste, Cardinäle, Bischöffe, Prälaten...* - Leipzig 1730 - 1732. Bd. 1 - 4. Wie auch viele Werke anfangs des 18. Jhr. so hat auch diese Enzyklopädie eine lange Barokanschrift, in der bereits in kürze erläutert ist was alles in ihr der interessierte Leser vorfinden kann. Verfasser ist Johann J. Buddeus und das Werk hat den ersten Verlag ebenfalls in 4 Toms zwischen 1709 und 1714. Jahr erlebt. Die späteren Verlagen sind wie auch die übrigen Enzyklopädiwerke des 18. Jhr. den Herausgabejahren und den neuen politischen Aufteilungen angepaßt. In gewissem Masse umgearbeitet, ist diese Enzyklopädie auch in Basel herausgegeben worden, so daß sie sich heute unterscheiden laut den Benennungen, Leipziger und Baseler Lexikon: (JH) Johann Hübner. *Neu=vermehrtes und verbessertes Reales Staats=Zeitungs= und Conversations= Lexicon.* - Regensburg und Wien 1759. Hübners Lexikon gehört zu den populärsten Werken des 18. Jhr. Es wurde so viele Male überdruckt, daß nichteinmal bis heute die Zahl seiner Verlage festgestellt ist. Bereits 1711. ist es in Leipzig zum fünftem Male veröffentlicht. Die späteren Exemplare sind in Regensburg, Wien, Leiden, dann wieder in Leipzig mit gewissen Überschriftsänderungen, jedoch immer mit dem Namen des Vorwortverfassers Johann Hübner versehen. Das Lexikon ist am häufigsten in einem Band gedruckt um erst im Jahre 1824. es seitens F. A. Rüder auf drei Bücher erweitert wurde. Die Popularität des Hübnerischen Lexikons befindet sich in der Tatsache daß die Texte ständig überarbeitet und den neuen politischen Veränderungen in Europa angepaßt wurden. Deshalb ist es besonderes auch bei dem breitesten Leserpublikum beliebt. Häufige Kriege die zur Änderung von europäischen Grenzen führte, neue Persönlichkeiten an dem politischen Schauplatz, Revolutionen und Entdeckungen fanden immer Platz in ständig verbesserten und aktuellen Herausgaben:

(UL) *Universal-Lexikon der Gegenwart und Vergangenheit oder neuestes encyclopädisches Wörterbuch der Wissenschaften, Künste und Gewerbe.* Bearbeitet von mehr als 220 Gelehrten herausgegeben von H. A. Pierer. - Altenburg, 1840-1845, Bd. 1-17. Auch dieses Lexikon war in der ersten Hälfte des 19. Jhr. besonders populär. Im Laufe unvöllig von 20. Jahren hat es drei Herausgaben erlebt (1824, 1835, 1840). Es wurde ständig erweitert, überarbeitet und mit neuem Stoff ergänzt.)

Levental, Z.,

1989 *Britanski putnici u našim krajevima od sredine XV do početka XIX veka.* Gornji Milanovac 1989.

Матковски, П.,

1991 *Македонија во делата на странските патописци 1371-1777.* Скопје 1991.

Darko TODOROVIĆ
Institute for Balkan Studies
Belgrade

THE ELEMENTS OF SENECAN TRAGEDY IN CHORTATSI'S *EROPHILE*

Abstract: Over the decades preceding the Turkish conquest (1669) the Venetian Candia experiences the abrupt cultural boom due to its economic prosperity and immediate connections with the Renaissance culture of the West. One of the most prominent creative personalities of the day is Georgios Chortatsis, a playwright whose works are written under the influence of Italian Renaissance drama. The tragedies of this theatre are composed in the tradition of Seneca the dramatist, whose indirect influence the author of this paper traces in Chortatsis' *Erophile* too. At the same time it is *via* Italy that some elements of Stoic teaching reach Chortatsis - primarily the doctrine of "conflagration" of all things by means of cosmic fire and the successive reconstitution of the new universe, starting with the Golden Age. The contemporary historical moment, filled with the premonition of catastrophe, might have given rise to restoration of such a melancholy philosophy of history.

The original literary opus of Georgios Chortatsis (c. 1550-c. 1610), the founder of modern Greek drama, is a unique example of the historical palinogenesis of a literary genre which - after a short climax and slow decline - was almost completely forgotten by the nation which had created its classical form.¹

The migrations of the genre, however, followed the lasting "Odyssean" route which eventually led it to its native land: in the first place drama departed from Greece its destination being Rome. Then it was Roman descendants who inherited this genre recognizing in it the pure expression of their own Hellenic-Roman identity. Finally, it was the Renaissance Hellene Georgios Chortatsis who brought it to the shores of its mother country.

1 The Byzantine world does not seem to have had dramatic presentations resembling ones such as miracle and mystery plays ("sacre rappresentazioni") known to the Western Middle Ages (L. Politis, 1966, 227).

However, over centuries this land had changed her original countenance. Having experienced the rule of the Romans, Byzantines and Arabs, ever since the Fourth Crusade (1204), Crete had developed into a prosperous colony of the Venetian Republic. Since all the important islands which had been under "Latin" authority were consequently conquered by the Turks (1522 Rhodes, 1566 Chios, 1571 Cyprus), Venetian Candia remained the one refuge of Hellenic liberty. In spite of being surrounded by the encroaching danger,² it managed to preserve its political independence, prosperity and close connections with the metropolis for almost a century (up to 1669). Around 1600 this community with its small population³ resembles in many respects the contemporary western, mainly Italian urban communities of the day. Here too the outdated forms of feudal economy were soon to be abandoned. The cities were characterized by their mixture of the old Veneto-Cretan nobility, attached to the estates in the mainland of the island on one hand, and the young and prosperous bourgeoisie that became oriented towards sea and sea-trade on the other. Apart from the so-called "people", urban population consisting of craftsmen and sailors, there was also rural population working on estates of the gentry, frequently engaged in public works on military fortifications.⁴ Having conquered the Eastern Mediterranean by means of its galleons carrying the cargo of wine, honey, cheese, silk and cotton, the Venetian Crete managed to achieve the kind of prosperity and cosmopolitan openness which was capable of stimulating an awakening and sudden swing of art production.

The historical moment resembled to a certain extent the time when on the same soil - in the atmosphere of the similar threat coming from the East - the new literary genre had been born and had been booming for the first time. It was the drama: dynamic and 'dialectical', carried by the spirit of *agon* (which does not make either of the opponents get the upper hand). Two millennia later this very same atmosphere with its hectic optimism, that is characteristic of the epochs leading to the great historic turning-points, marked the decades following the Veneto-Turkish War (1569-1573) and the futile Navpaktos victory. It may not be incidental that this historical moment too found its spiritual expression in the drama, which in the same way as in the ancient times of its first historical boom, experienced the second boom for just a short while, covering the brief period of resurrected Helleno-Roman freedom.

I

Many sources of motley influences - Hellenic and Byzantine tradition, the Renaissance culture of the West and the local Cretan folklore, Greek and Latin (in the broader Byzantine and post-Byzantine sense of the word) - all of them were comprised in the character of Georgios Chortatsis, one of

2 Since 1648 Turks had already been the masters of some parts of the island.

3 This population lived in four cities: Iraklion, Chania, Rethymnon and Sitia. By the end of the Venetian period it numbered not more than 30.000 inhabitants (S. Xanthoudidis, 1939, 190).

4 S. Alexiou, 1985, 50-51.

the pioneers of modern Greek vernacular literature and a leading proponent of modern Greek drama. Nevertheless, the facts illuminating Chortatsis' life and his setting are barely sufficient to place the poet into an approximate time framework. They are furthermore completely insufficient if we try to define his social status, his possible benefactors, the audience and those who commissioned him to write.

We can safely state that the poet was born in Rethymnon, a small aristocratic town situated in the west part of the island. He is more likely to be one of the well-off bourgeois than a member of Veneto-Cretan nobility. According to Dr. S. Evangelatos,⁵ the evidence for this statement lies in the omission of the aristocratic title on the front cover of the first edition of the tragedy *Erophile* (Venice 1637). The same scholar proposes that the poet should be identified as certain Georgios Gianni Chortatsis (c.1545-1610), Rethymniot citizen (cittadino) in the service of a Venetian nobleman Matteo Calergi. It is familiar that in the sixth decade of the 16th century a person under the name of Georgios Chortatsis was employed as Calergi's secretary ('scrivan'), which may have enabled him to improve his undoubtedly Italian education having at his disposal his master's extensive library.⁶ According to this interpretation, it could be the very place where Chortatsis became fully conversant with the contemporary Italian dramatic literature. From the dedications to the poet's plays we come across some other names of influential friends of Chortatsis'. They were at the same time his patrons, all of them being members of the distinguished Veneto-Cretan aristocracy. One of them was Gianni Murmuris, a learned lawyer ('rhetoras') and owner of estates in Chania, to whom *Erophile* was dedicated.⁷ The other one was Marcantonio Viaro, the patron of Cretan artists and commander of the cavalry regiment in Chania, whose name we find in the dedication to Chortatsis' pastoral comedy *Panoria*.⁸ According to Prof. L. Politis,⁹ the poet's Italian education was undoubtedly followed by corresponding Latin instruction testified by numerous quotations from Virgil, Horace, Catullus, Tibullus, Martial, Terence and the others, which we find in his comedy *Katzourbos*.¹⁰ His manner of using classical names - always in their Italian shape - suggests the poet's poor or hardly any knowledge of Hellenic authors (that is to say of classical Greek). Although incomplete, this education leads us to the supposition that Chortatsis most probably spent some time in Italy (Venice or Padua). There, following the example of his well-off countrymen, he may have attended some of the famous universities in northern Italy. Prof. L. Politis supposed that this stay probably took place among 1570 and 1575.¹¹ It is likely that it was here that young Chortatsis came into contact with the

5 S. Evangelatos, 1970, 193.

6 *Ibid.*, 197.

7 Dedication, 27 ff.

8 M. I. Manousakas, 1964, 268-72. Viaro's Dedication was published for the first time by Mrs Babi Ikonomou in: 'Άγνωστο χειρόγραφο του Γούραρι, Επιθεώρηση Τέχνης 17, 1963, 522-24.

9 In Introduction to his critical edition of *Katzourbos* (Iraklion 1964), p. 36.

10 Although the corresponding quotations could also be taken over from an unidentified Italian source, which would consequently throw doubt on Chortatsis' knowledge of original Latin authors (Chr. Doudou, 1968, 261-62).

11 L. Politis, 1964, 34.

contemporary theatrical achievements of the Italian late Renaissance authors - Trissino, Giralaldi, Calmo, Giancarli, Tasso, Groto, Guarini and the others.¹² Judging the available internal and external indications, Chortatsis' plays saw the light in the last decade of the 16th century, which must have been the years of the poet's creative maturity. The dates of publications of their Italian prototypes on one hand, and certain more or less overt allusions to current historical events of the day on the other, served as basic material for establishing their relative chronology.¹³ Accordingly, the most probable chronological order of their composition would be as follows. Firstly, *Panoria* (known before as *Gyparis*), pastoral comedy whose model Prof. L. Politis located in an Italian pastoral entitled *La Calisto* by Luigi Groto.¹⁴ The Chortatsis' play is dated c. 1590 because some of the passages are clearly influenced by Guarini's *Pastor Fido*, printed in Venice 1589/90.¹⁵ Secondly, induced by an allusion made in the *Panoria* dedication,¹⁶ the scholars have reached the conclusion that *Erophile*, the only tragedy Chortatsis wrote, must have been composed some time after 1590.¹⁷ Finally, we come to *Katzourbos*, the lively Renaissance comedy, which as the poet's final achievement Prof. L. Politis dates between 1595 and 1601.¹⁸ Consequently, Chortatsis, who tried his hand at all the three main genres of the Renaissance drama, could be recognized as a true founder of modern Greek dramatic literature as a whole.¹⁹

Did the performances of Chortatsis' plays have the character of popular drama, resembling the ancient dramatic presentations, which never lost the features of religious ritual and communal offering to the theatrical god Dionysus - at least not in the century of their flourishing? However, certain authors consider these performances to have been written only "for the amusement" and "performed in private theatres in the halls of wealthy men and nobles, before audiences of invited guests".²⁰ But how is it possible to explain the enormous popularity of Chortatsis' poetry and his characters in the centuries that followed²¹ and how to understand the existence of a great many number of popular variants of *Erophile*²² - which could not have possi-

12 By seeing them on the stage or reading their first editions or copies.

13 On the objections to such methods of dating of Chortatsis' works see: R. Bancroft-Marcus, 1980, 23-24.

14 Printed in Venice 1583, L. Politis, (1964) 1966, 1001 ff.

15 The hypothesis was given by Prof. E. Kriaras in Introduction to the 1940 edition of *Panoria*.

16 In which the poet declares that *Erophile* - *Panoria*'s "sister", as he names it (l. 47) - was completed at the time when the pastoral had already been composed.

17 However, this does not exclude the possibility of the poet's long but intermittent work on more than one of his texts simultaneously, as well as staging them before the actual completion of their composition.

18 In Introduction to his critical edition, L. Politis, 1964, 19, 30 ff.

19 L. Politis, 1966, 232-33.

20 R. Bancroft-Marcus, 1980, 25.

21 In Introduction to his edition of *Erophile* Prof. S. Alexiou, Cretan herself, reminds us of the fact that the heroine's name is to be found even today in some parts of the island. As far back as the 17th century it has been present there as a baptismal name, usually pronounced as Romfili (S. Alexiou - M. Aposkiti, 1988, 72-73).

22 Prof. S. Alexiou is listing a comprehensive bibliography of the articles dealing with the fate of *Erophile* in folklore (S. Alexiou - M. Aposkiti, 1988, 76-78). The most interesting among these are certainly the papers by W. Puchner, Η Εροφιλή στη δημοτική παράδοση της Κρήτης, *Αριάδνη* 1, 1983, 173 ff., Th. Detorakis, Δημώδεις κρητικές παραλλαγές της Εροφίλης, *Κρητικά Χρονικά* 26, 1986, 262 ff., and E. Doulgerakis, Ανέκδοτοι δημοτικοί παραλλαγές της Εροφίλης και της Βοσκοπούλας, *Κρητικά Χρονικά* 10, 1956, 241 ff.

bly happened so if the performances of Chortatsis' plays had had the character of exclusiveness. This definitely could not be the case with the two dramas of lively and popular character - *Panoria* and *Katzourbos* - but not even with *Erophile*, regardless of the fact that Chortatsis' play is a work of extremely high stylistic standards, imbued with rhetoric and intellectualism (which in every respect keeps abreast of the contemporary West European mannerism).²³ The examples set by Aeschylus, Pindar or Chortatsis' contemporary Shakespeare actually prove that 'high' stylistic demands in poetry cannot possibly diminish its 'popularity', that is to say its essential appeal to *demos* - in the most noble Hellenic sense of the word.

II

The first palpable data concerning the fate of *Erophile* are connected with the years of its first publication. That was the time when its author had not been among the living for quite a while. One should suppose that the first Venetian edition (1637), whose publisher was a Cypriot priest Matthaïos Kigalas, was preceded by many performances, and that the manuscript of the tragedy certainly circulated among literary and theatrical people. Apart from numerous arbitrary interventions and 'improvements' of the Cretan idiom, that was the reason this edition was teeming with errors despite the fact that its editor assures us it was based upon Chortatsis' "autograph". In 1676 a new Venetian edition appeared whose publisher was Ambrosios Gradenigos, the curator of the Greek Department of Bibliotheca Marciana and teacher in the Greek community in Venice. Gradenigos was familiar with Kigalas' edition and its shortcomings. His text was based upon the West Cretan idiom, which was publisher's native language. Chortatsis' play had been circulating in the shape of various manual editions and copies by 1879: it was the year when *Erophile*, together with the other dramatic works of the Cretan theatre, came into light in K. N. Sathas' series *Κρητικὸν Θέατρον* printed in Venice. This edition, as well as the one from 1926 which was based upon it (with the preface by Prof. N. A. Veis), were pushed into background by the classic S. Xanthoudidis' edition, published two years later in Athens as the last, posthumous work of the great Cretan scholar. In recent time (1988) a good critical edition by Prof. S. Alexiou and M. Aposkiti appeared, whose main importance lies in the fact that the authors took into consideration the Birmingham manuscript (from c.1630, written in Latin characters), discovered 1971, now belonging to the Birmingham University Library.²⁴

We are dealing with a typical late 16th century tragedy written in the tradition of Senecan drama - while the plays of Seneca the dramatist were characterized by all the traits of specific 'Roman baroque' (the so-called 'rich style') by which this poetry - rather unattractive to modern reader - was given

23 V. Pecoraro, 1986, 53, 61.

24 Dr. A. L. Vincent was writing about this still unpublished manuscript (MSS 13/i/17) in: "Ἐνὸς χειρογράφου τῆς Ἐροφίλης στὴν Ἀγγλία. Κρητικὰ Χρονικὰ 22, 1970, 532. The more detailed description of the manuscript by the same: *A manuscript of Chortatsis' Erophile in Birmingham, The University of Birmingham Historical Journal* 12, 1971, 261 ff.

a decisive impetus to the Renaissance dramatic literature in Italy, England or Spain. It is here that we can find the entire usual apparatus of Senecan theatre: cruel tyrants and helpless victims, scenes of sadistic torture, the outbursts of destructive passion, psychological deviations and omnipotence of Fatum, whose design is announced by apparitions of those died by force. By means of grandiloquent tirades of the static personages poorly characterized and mostly reduced to types we are ceaselessly led through these extremely hard and exaggerated scenes. But even in this restricted framework of clichés it was possible for great creative individuals to find their way to achieve the work of significant dramatic and psychological credibility without departing from Seneca's stylistic determinants: Shakespeare's *Macbeth*, *Richard III* or Tasso's *Re Torrismondo* are fine examples of such successful and original revivification of Senecan style in circumstances of late Renaissance literary conventions.

Chortatsis' *Erophile* would also consistently obey the above mentioned principles of the Senecan theatre: it would not lack the high-flown language and formal perfectionism in composition of the verse,²⁵ as well as usual types, violence, ghosts and macabre dénouement.

The play consists of Prologue and five acts,²⁶ the first four ending in lyrical choruses whose reflections start from the most general ones just to finish each time in reconsideration of the particular situation which took place in the previous act.

In the prologue to the drama Charos, the allegorical figure of Death armed with a sickle, appears on the stage accompanied by lightning and thunder. Evoking the passed glory of the great kingdoms, all of them becoming sooner or later his loot, Charos will determine the gloomy tone of the entire play. Finally, he will inform us that we are in Memphis, on the court of Egyptian king Philogonos, simultaneously announcing the dark fate expecting the main characters of the play. Apart from Philogonos, they are King's daughter Erophile and Panaretos, the brave military commander who as a foundling of royal blood (the secret known only to Panaretos' confidant Karpophoros) happened to find himself on Egyptian court after his father had died in battle. Here Panaretos was growing up together with the little princess, girl of his age. The mutual devotion of the two children has grown into passionate love which was crowned with the clandestine marriage that took place without King's knowledge about it. The play turns to its dramatic point at the moment when Philogonos - the typical representative of the tragic *hybris* - decides to marry his daughter to one of the two suitors, who used to be his enemy in the battle (in acting this way he is driven by exclusively political

25 Rhymed decapentasyllables in dialogues. Dantesque terza rima in choral passages.

26 The acts are followed by four interludes ("intermedia") which are not connected with the plot. They are adaptation of Rinaldo and Armida episode from Tasso's *Gerusalemme Liberata*, the fact which Bursian had already pointed out in the above-mentioned study. In the previous editions they were published together with the text of the tragedy. Prof. M. I. Manousakas provided their separate critical edition in: Κρητικά Χρονικά 1, 1947, 525-80. Prof. S. Alexiou and M. Aposkiti published them recently in a separate book (Γεωργίου Χορτάτσι 'Η ελευθερωμένη 'Ιερουσαλήμ, τὰ Ἴν-τερμέδια τῆς Ἐροφίλης, Athens 1992) basing the new improved lection on the above-mentioned Birmingham MS.

reasons). The clandestine marriage comes to light and there is not a thing that could mitigate Philogonos' raging wrath. Everyone fails: his counsellor with his advice appealing for reconciliation, Erophile who implores her adamant father, as well as the ineffectively beseeching Chorus consisting of maidens, Erophile's companions. The king's vengeance is appalling: the ill-fated Panaretos dies after a long torture and gradual mutilation of his limbs. Finally, his head, arms and heart are laid in a golden vessel which is to be offered to Erophile as her father's 'wedding gift'. The princess commits suicide and the frantic rage of the maidens befalls upon King. They will kill him and throw his trodden body to the dogs in the same way Panaretos' was given to lions. The ghost of the King's brother rises from the underworld - it was Philogonos who murdered him in order to gain both the queen and the throne (the motif familiar from *Hamlet*). Now, overhanging his brother's dead body, he cries the words of joy at justice having been carried out at last.

III

The issue of *Erophile's* literary sources have been the object of scholarly interest ever since the publication of a significant study by C. Bursian in the seventh decade of the 19th century, its subject-matter being primarily Chortatsis' Italian models.²⁷ By means of the unique mixture of refined literary taste and scholarly meticulousness, the famous German Hellenist leads us to Chortatsis' key literary source, the Italian tragedy entitled *Orbecche* by Gianbattista Giraldi Cinzio (1504-1573), the poet and professor of philosophy and rhetoric at the University of Ferrara. *Orbecche* (published 1543 and for the first time staged 1541 in Ferrara) is the first of the nine Giraldi's plays, which is sure not to be the best and most typical one despite its flawless language and formal elegance.²⁸ Following the course of the two plays scene by scene Bursian perceives certain differences that are not very noticeable but which exhibit Chortatsis' originality and superior dramatic talent.

Orbecche is Chortatsis' link with the ancient tragedy. From the point of view of West European Cinquecento, the latter means exclusively one thing: the dramatic corpus of Lucius Annaeus Seneca (c. 4 B.C.-A.D. 65), the nine tragedies with topics taken from Hellenic myth, and a historical drama, praetexta *Octavia*, which was at the time considered to have been written by Seneca himself. Nowadays we know respectively little about the course of development of the ancient drama within the wide span covering the period from Euripides to Seneca. The indirect facts indicate the evident signs of decadence of the classic tragedy, noticeable as far back as the last decades of the 5th century.²⁹ The process actually began with the extinction of the chorus and its role of an active participant of the plot and its promoter, as well as the gradual dissolution of the myth and the rising interest in the psychology of the individual. All the traits which are recognizable in Euripides as well

27 C. Bursian, 1870, 549-635.

28 It is noteworthy that some of the poet's dramatic achievements were to serve as models to Shakespeare himself, so that e.g. Giraldi's *Moro di Venezia* is what the plot of *Othello* is based upon.

29 Cf. Aristotle, *Poetics* 1450b7-8, 1451b21-25, 1456a25-32, 1458b19-22.

are further more perceived in Euripides' later imitator Seneca too, only that the course of this development is here brought to its final and often absurd consequences. The chorus turns into lyrical interlude and loses any connection with the plot. The myth is reduced to a conventional rhetorical ornament and the psychological becomes completely typified and often gets distorted into the pathological. The dramatic action steps aside in front of the exuberant verbosity and manneristic eccentricities abundant in language bravuras.³⁰

It is precisely the ancient tragedy that the Latin West of the 16th century is familiar with. So when the Furies and the ghost of the incestuous queen from the first act of Giraldi's *Orbecche* introduce us into the world of crime and destructive passions, what should be kept in mind is that the poet is here only consistently repeating the main motifs and the dramatic procedure of his Roman model, Seneca's *Thyestes* - with the inevitable ghost in Prologue (Tantalus), the bloodthirsty vindictiveness of the protagonist (Atreus) and the slaughter of (Thyestes') children in the gruesome finale. Introducing the odd (from the point of view of the dramatic economy quite superfluous) motif of the incestuous relationship between the queen and her son, which is actually the cause of her death, Giraldi is going even further in practising this Senecan poetics of the gruesome. According to Bursian, it is here that the subtle differences in the treatment of the same plot are lying, wherein the Greek poet's more refined sensibility and his subtler dramatic gift become more than evident. So the character of the queen is not present in *Erophile* (instead, Chortatsis introduces the ghost of the king's brother).³¹ More than the unconvincing presence of the heroine's children is avoided, which used to be introduced only in order to justify the effectiveness of their massacre.³² And finally, Chortatsis' heroine is not the one who kills her father, in the way *Orbecche* does, who in doing so somehow deprives us of a part of the compassion which we would otherwise feel for her misfortune unless she had remained only a victim.³³ Even the fact that Chortatsis' Philogonos himself reveals the clandestine matrimony of his daughter has greater dramatic power than the corresponding situation when the same revelation happens to come indirectly to the knowledge of Giraldi's Sulmone.³⁴

30 F. Leo. 1878. 158.

31 C. Bursian. 1870. 595 ff.

32 It is hardly believable that the heroine could give birth to them and bring them up, her secret remaining permanently concealed on her father's court. Cf. S. Alexiou - M. Aposkiti. 1988. 33.

33 *Ibid.*, loc. cit.

34 V. Pecoraro. 1986. 68 ff. - Prof. S. Alexiou (S. Alexiou - M. Aposkiti, 1988. 35-36) draws our attention to the great similarities between the dramatic structure of *Erophile* and the tragedy entitled *Filosofo e Paifila* by Antonio Cammelli (1436-1502), who used to live in Ferrara just as Giraldi did (in Appendix to his edition Prof. S. Alexiou gives us a brief plot of *Filosofo*, S. Alexiou - M. Aposkiti, 1988. 243 ff.). It was Sathas who was first to refer to this congeniality (K. N. Sathas. 1879. 81 ff.). Both Cammelli and Giraldi used the same source, a story taken from Boccaccio's *Decameron* (IV. 1), which served as a basis of both of the plots. Prof. S. Alexiou finds it interesting that, if Chortatsis happened to have had Cammelli as his model, the originality of the former would be questioned since the three or four of the above-mentioned motifs are not to be found in Cammelli's work either (S. Alexiou - M. Aposkiti. 1988. 36).

In his short paper from 1959 ('Ανοσση μιγά της Έρωφίλης του Χορτάτσι: Η τραγωδία *Η Re Torrismondo* του Tasso, Κρητικά Χρονικά 13, pp. 73 ff.) Prof. M. I. Manousakas established the origin of the strange vision that appears in *Erophile*'s prophetic dream containing a dark path, forest, blood-stained wall and apparition which draws the girl into a cave (Act II, Scene 2, ll. 121-32). According to a Cretan scholar, it would be a place from Tasso's *Re Torrismondo* (Act I, Scene 1, ll. 38-50) where the heroine, princess Alvida - the same way as Chortatsis' *Erophile* - confides her ominous vision to her confident nurse.

Seneca's as well as the ancient influences in the broad sense of the word are particularly apparent in the four lyrical choruses of *Erophile's* that represent the peak of Chortatsis' poetry. It is here that the link with the ancient heritage is closer and more lively than elsewhere, despite the fact that the poet starts from the well-known commonplaces of the ancient and Renaissance literature. Each time the general concept is brought into connection with the particular situation of the dramatic action taking place in the previous act, and sometimes, as it seems, even a contour of a kind of melancholy philosophy of history can be traced, whose stimuli undoubtedly lie in the tragic circumstances of the contemporary historical moment.

The first chorus ("Ἔρωτα, ἀπὸν συχινὰ ἔς τσι πλιὰ μεγάλους) exalts the omnipotence of Eros, the deity who holds sway even over Zeus himself. Eros is the source of harmony and order in Nature. Even wild beasts and birds yield to his power. His dwelling-place is in ladies' eyes: Eros draws his strength from their beauty. Nevertheless he takes pleasure in torturing his subjects and victims wearing them out by means of love-grief. It is why he is justly called the unfair one. However, Panaretos who has been a faithful servant to this god deserved the reward worthy of his merits - Erophile's love. So, may not Erophile yield to her father's persuasions and marry one of the suitors. - Bursian thought³⁵ that in the hymn to Eros he could recognize the trace of the third stasimon of Sophocles' *Antigone* (781 ff., "Ἔρωσ ἀνίκατε μάχαν). However, Sathas³⁶ was in this respect referring to a passage from Opius's *Cynegetica* (2, 410-425), while Dinakis³⁷ for the first time explicitly pointed to the so far overlooked analogies between Chortatsis' hymn and the Parodos of Seneca's *Phaedra* (274 ff., *Diva non mihi generata ponto*).³⁸ These ancient and particularly Senecan influences, as it has already been mentioned, could not have been direct, and the immediate model of the hymn to Eros - the fact pointed out for the first time by Prof. V. Pecoraro in his paper on the sources of *Erophile's* choruses³⁹ - would be the third choric ode of Trissino's *Sofonisba* (1417 ff., *Amor, che ne i leggiadri alti pensieri*), whose train of thought and even individual phrases and expressions, conceits and poetic images Chortatsis follows with only minor divergences.

The second chorus ("ὦ πλήσια καλορίζικη καὶ πλήσια / χαριτωμένη τύχη) starts with the description of the Golden Age. It was the time when the Earth herself offered her fruits to people who had no experience in warfare and bringing one another under control. Goods were common and pride was still unknown to human race. The perfect happiness was ruling and love was free. But the moment Pride rose from the underworld, unhappiness fell upon

35 C. Bursian, 1870, 564.

36 K. N. Sathas, 1879, 66 ff.

37 S. Dinakis, 1912, 437.

38 It is naturally not the only place where Seneca celebrates Cupid's omnipotence over gods and mortals. In *Phaedra* those are also ll. 185 ff., in *Hercules Oetaeus* ll. 541 ff. and 551 ff. In Pseudo-Senecan *Octavia* it is Cupid who rules sea depths and sky drawing gods from their heights onto the earth (554 ff.) and making Zeus take on different shapes in order to get closer to mortal women (203 ff., 810).

39 V. Pecoraro, 1969, 371 ff.

the earth: differences, feuds and wars came into existence. It is Pride that conducts Philogonos' actions as well. If the Heaven and Zeus did not help out Ero-phile, she would be ruined. - This chorus, that according to Prof. V. Pecoraro⁴⁰ could be adaptation of the first choric ode of Tasso's pastoral comedy *Aminta* (656 ff., *O bella età dell' oro*), is based upon the old motif of the regular change and reconstitution of the great cosmic cycles and their successive stages marked with metal epithets: from golden, over silver and bronze, to iron. It was Hesiod in his *Works and Days* (106 ff.), who was the first one in the European literature to exploit the Golden Age myth, which is probably of West Asian origin.⁴¹ But the most original treatment of the cosmic regeneration motif is carried out by Virgil in his famous Fourth Eclogue (4 ff.) which announces the birth of a divine boy and the re-establishment of the blessed Age of Saturn. However, Chortatsis' images greatly resemble the popular version of the myth given by Ovid (*Metamorphoses* 1, 89 ff.), which is also basis for Seneca's version in *Medea* (329 ff.) and *Phaedra* (525 ff.).⁴² In *Octavia* (395 ff.) Seneca - a character in the play - evokes the times "when Saturn held the kingdoms of the sky . . . No wars the nations knew . . . in common was the use of every thing; and the glad Earth herself willingly laid bare her fruitful breast".⁴³

The third chorus (Τοῦ πλοῦτου ἀχορταγιά, τῆς δόξας πείνα), which represents the logical continuation of the second one, sings about cupidity and ambition as primordial causes of all the misfortunes that befell upon the world. The two are what destroys the family harmony, every friendship and love. If only they could retreat to the hell, from where they had come! The blessed Poverty, unfamiliar with envy and insatiability, would reign over the world. Finally, the Chorus anticipates gods' punishment of Philogonos, whose spirit is being torn apart by the two fatal passions.

The fourth chorus (Ἀκτίνα τ' οὐρανοῦ χαριτωμένη) begins with the hymn to the Sun, Helios, listing all the benefactions of his. He is being evoked to testify the misfortunes the Egyptian land went through, as well as of Panaretos' courageousness thanks to which it was saved. His love, however, got the saviour in danger of death: he is threatened by the same one who used to be saved by him. Let the Helios himself and all the elements help Panaretos, let them frighten the King and dissuade him from his ghastly scheme. - It was already Bursian who pointed out certain analogies between this chorus and the Parodos of Sophocles' *Antigone* (100 ff., Ἀκτίς ἡελίου, τὸ κάλλιστον) which are, to say the truth, quite general ones.⁴⁴ Seneca undoubtedly kept in mind Sophocles' hymn to Helios when he in the similar way made apostrophe to the Sun in the second episode of *Hercules Furens* (592 ff., *O lucis almae rector*), or in the second stasimon of *Phaedra* (959 ff., *O magna parens, Natura, deum*) which Dinakis⁴⁵ is referring to. However, Sathas⁴⁶ is pointing out the consequent parallelism between this and the first

40 *Ibid.*, 375.

41 A. Lesky, 1957/58, 121-22.

42 Cf. also: *Epist. ad Luc.* XC 5-12, 36-45.

43 Transl. by F. J. Miller in: *Seneca's Tragedies* II 1968, 439.

44 C. Bursian, 1870, 570.

45 S. Dinakis, 1912, 440.

46 K. N. Sathas, 1879, 68 ff.

choric ode of Trissino's *Sofonisba* (*Almo celeste raggio*), what Chortatsis is sure to have used as his immediate source.

We will finally go back for a moment to the second chorus, the most interesting one from the point of view of those assumptions that have been mentioned at the beginning of this paper.

There is certain regularity with which the Golden Age motif becomes the subject of literary treatment whenever an epoch-making historical change takes place. Hesiod reaches for this myth at the moment when among the ruins of Homeric world the civilization of classical Greece is being conceived. Hellenistic poet Aratus (*Phaenomena* 96 ff.) returns to it at the dawn of Hellenism, and Virgil in terms of this myth announces, in his own particular way, not only a new stage in the history of Roman state, but in the world history as well. Seneca, sensing the embryos of decadence and destruction in the contemporary history of Rome (whose active participant and creator is) bestows upon this myth the particular Stoic character connecting it implicitly to the old learning of the cosmic fire (πῦρ τεχνικόν) in which the whole of the universe returns in regular intervals (ἐκπύρωσις, "conflagration") just to be re-born out of it over and over again in the completely identical shape (παλλυγενεσία or ἀποκατάστασις). Some of this learning, inherited from Heraclitus, must have reached the writer of *Erophile* through those intricate ways by which literary motifs travel from one literary epoch to another. Here it could have become the expression of a similar sensibility pregnant with a premonition of the historical ending and a melancholy call for patient stoical reconciliation with history.

ЕЛЕМЕНТИ СЕНЕКИНЕ ТРАГЕДИЈЕ У ХОРТАЦИСОВОЈ ЕРОФИЛИ

Резиме

Поетско стваралаштво Крићанина Георгија Хортациса (с. 1550-с. 1610), родоначелника нововековне грчке драме, одвија се у атмосфери грозничавог активизма који је обележио последње деценије политичке самосталности млетачке Кандије, пре њеног коначног политичког слома и потпадања под турску власт (1669). Нагли економски успон и тесне културне везе са западном метрополном погодују шетању уметничке и књижевне продукције - нарочито оживљавању драме, која се, као и у време свог првог историјског буђења, и овај пут оглашава у атмосфери угрожености и страха пред судбоносном азијатском опасношћу. То је културно-историјски миље у коме настаје Хортацисов драмски опус, невелик по обиму, али довољно разноврстан да би у себи обухватио сва три кључна рода ренесансне драме - трагедију (*Ерофили*), комедију (*Кацурбос*) и пасторалу (*Панорија*).

Аутор чланка усредсређује се на најзначајније од ова три остварења, трагедију *Ерофили*, настојећи да у неким елементима њене драмске структуре и ширег ндејног плана уочи посредне утицаје античке - управо Сенекине трагедије (што за ренесансну књижевност XVI в. има готово синонимно значење). Трагање за овим утицајима води нас преко Италије и ренесансне трагедије италијанских чинквечентиста, која је у основи обликована по угледу на Сенекин високо реторизовани театар крви, фатума и патолошких страсти. Први који је Хортациса везао за један италијански узор био је К. Бурзијан, немачки археолог, географ и филолог, који је

део живота провео у Грчкој проучавајући хеленску књижевност на модерном језику. У свом значајном чланку из 1870. године (*Erophile. Vulgärgriechische Tragödie von Georg Chortatzes aus Creta. Ein Beitrag zur Geschichte der neugriechischen und der italienischen Literatur.* Leipzig) Бурзијан указује на велике подударности између Хортацисове *Ерофили* и трагедије *Орбеке* Банбатисте Ђиралдија Чинција (1504-1573), песника и професора реторике и филозофије из Фераре. У новије време, знања о Хортацисовим италијанским узорима обogaћена су новим и свестранијим увидима (Манусакас, Пекораро, Л. Политис и др.), нарочито кад је реч о хорским одсесима Хортацисове драме, који представљају без сумње највише лирске домете критског театра у целини. Тако други хор, можда најзанимљивији с књижевно-историјског становишта, пева о златном веку и потоњој моралној деградацији људског рода изазваној појавом Охолости. Овај прастари мотив, који се, под утицајем филозофске спекулације, развио у сложу доктрину о сукцесивном обнављању великих космичких циклуса и поновном успостављању свих ствари у потпуно идентичном облику - дакле, о "вечном враћању истога" (*ἀποκατάστασις*) - оживеће још једном у лирским медитацијама Хортацисове *Ерофили*, можда донекле и као израз духовне и политичке климе оптерећене 'епохалном' претњом с Истока и предосећајем историјског краја.

LITERATURE

Alexiou, S.,

1985 'Η κρητική λογοτεχνία καὶ ἡ ἐποχή της, Athens.

Alexiou, S. - Aposkiti, M.,

1988 'Ερωφίλη, τραγωδία Γεωργίου Χορτάτση. Athens.

1992 Γεωργίου Χορτάτση 'Η ἐλευθερωμένη 'Ιερουσαλήμ (Τὰ 'Ιντερμέδια τῆς 'Ερωφίλης), Athens.

Bancroft-Marcus, R.,

1980 Georgios Chortatzis and his works: a critical review. *Μαντατοφόρος* 16.

Bursian, C.,

1870 *Erophile. Vulgärgriechische Tragödie von Georg Chortatzes aus Creta. Ein Beitrag zur Geschichte der neugriechischen und der italienischen Literatur. Abhandlungen der philologisch-historischen Klasse der Königl. Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften, 5 n. VII.* Leipzig.

Dedousi, Chr.,

1968 'Ο Κατζοῦρμος καὶ ἡ λαϊκή κωμωδία. Συμβολή στὴν ἐρμηνεία τῆς κρητικῆς κωμωδίας. Ἐπιστημονική Ἐπετηρὶς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

Detorakis, Th.,

1986 Δημῶδεις κρητικὲς παραλλαγὲς τῆς 'Ερωφίλης, Κρητικὰ Χρονικὰ 26.

Dinakis, S.,

1912 Λίπηγαὶ τῆς 'Ερωφίλης, Χριστιανική Κρητη I.

Doulgerakis, E.,

1956 'Ανέκδοτοι δημοτικὰ παραλλαγαὶ τῆς 'Ερωφίλης καὶ τῆς Βοσκοπούλας. Κρητικὰ Χρονικὰ 10.

Evangelatos, S.,

1970 Γεωργίος Ίωάννη Χορτάτσης (ci. 1545-1610), *Θησαυρίσματα* 7.

Ikonomou, B.,

1963 "Άγνωστο χειρόγραφο τοῦ Γύπαρη, Ἐπιθεώρηση Τέχνης 17.

Kriaras, E.,

1940 Γύπαρις, κρητικόν δρᾶμα, Athens.

Leo, F.,

1878 *Senecae Tragoediae*, Vol. I (Animadversiones criticae), Leipzig.

Lesky, A.,

1957/58 *Geschichte der Griechischen Literatur*, Bern.

Manousakas, M. I.,

1959 "Άγνωστη πηγή τῆς Ἐρωφίλης τοῦ Χορτάτση: Ἡ τραγωδία *Il Re Torrismondo* τοῦ Tasso, Κρητικά Χρονικά 13.

1964 Ὁ Μαρκαντωνίος Βιάρος (1542 - μετὰ τὸ 1604) καὶ ὁ χρόνος συγγραφῆς τῶν δραμάτων τοῦ Γεωργίου Χορτάτση, Κρητικά Χρονικά 17.

Pecoraro, V.,

1969 Le fonti dei cori della Ἐρωφίλη, Ἑλληνικά 22.

1986 *Studi di letteratura cretese*, II. Struttura e composizione dell' *Erofile*, Quaderni dell' Istituto di Filologia Greca dell' Università di Palermo, n. 15, Palermo.

Politis, L.,

1964 Γεωργίου Χορτάτση Κατζοῦρμπος κωμωδία, Iraklion.

1964 La poésie pastorale en Crète à la fin du XVIe siècle; rapports et différences avec la poésie pastorale italienne. Actes du IVe Congrès de l'Association Internationale de Littérature Comparée, Fribourg 1964 (The Hague-Paris 1966).

1966 Il teatro a Creta nei suoi rapporti con il teatro italiano del Rinascimento e in particolare con la commedia veneziana. Venezia e l'Oriente fra tardo Medioevo e Rinascimento, Florence.

Puchner, W.,

1983 Ἡ Ἐρωφίλη στὴ δημόδη παράδοση τῆς Κρήτης, Ἀριάδνη.

Sathas, K. N.,

1879 Κρητικὸν Θέατρον. Venice.

Seneca's, Tragedies,

1968⁵ *Seneca's Tragedies* II (transl. F. J. Miller), The Loeb Classical Library.

Vincent, A. L.,

1970 "Ένα χειρόγραφο τῆς Ἐρωφίλης στὴν Ἀγγλία, Κρητικά Χρονικά 22.

1971 A manuscript of Chortatsis' *Erophile* in Birmingham, *The University of Birmingham Historical Journal* 12.

Xanthoudidis, S.,

1939 Ἡ Ἐνετοκρατία ἐν Κρητῇ, Iraklion.

Мирјана ДЕТЕЛИЋ
Балканолошки институт САНУ
Београд

О МОГУЋНОСТИМА РЕКОНСТРУКЦИЈЕ МИТСКОГ ЛИКА СВЕТОГ САВЕ У СРПСКОЈ ДЕСЕТЕРАЧКОЈ ЕПИЦИ

Апстракт: Митске црте у лику св. Саве - кад је реч о фолклору, најбоље се чувају у перодним легендама и предањима. На основу митских преживљавања, из њих је лако реконструирати лик овог светитеља као културног хероја, вучјег пастира и прерушеног "пугу-јућег" божанства са одговарајућим особинама и прерогативима. Епика, због својих жанровских особености, нема могућности да редовним путем преузима и развија слике које налазимо у легендама и предањима. Ако се они у њој ипак нађу, обично је реч о усамљеним примерима и контаминацијама. С друге стране, лику св. Саве она даје типично епска обележја националног јунака и свеца заштитника, па се песме о њему и тематски и мотивски увек уклањају у контекст сукоба Срби - Турци (хришћанство - ислам, своје - туђе). Управо због тога, како показује пажљива анализа песама, митске црте у епском лику св. Саве мање треба тражити на плану теме и мотива (где нема значајних одступања од стандарда), а више на плану слике света која је у епци најбољи и најпоузданији чувар митских преживљавања.

Најбогатији и, свакако, најизвеснији извор података за реконструкцију митских црта у лику било ког светитеља - кад је реч о фолклору, без сумње представљају легенде и предања. Методи могу бити различити (зависно од испитивачевог приступа грађи) али су прогнозе увек повољне, пре свега захваљујући давно уоченој правилности с којом у народној религији особине и функције паганских божанстава метаморфизирају и преносе се на посиоце нове, хришћанске вере. То никако не значи да се између паганских богова и хришћанских светаца на овај начин успоста-

вља непосредна веза. Оно што нам фолклор нуди пре треба схватити као последицу дуготрајног процеса амалгамизације и креолизације, чији су почетни импулси морали доћи из потребе да се делотворност једног затвореног и опробаног система заштите не наруши неодговорним прекидањем његовог континуитета.

Попуњавајући празнину која је врло брзо настала између званичне цркве и народне вере, рани средњи век укључује у овај процес и светитеље локалног значаја, по правилу личности високог рода и високог друштвеног положаја,¹ те тако предмет фолклорне обраде - осим свештених - постају и њихове световне биографије. Уз обавезна функционална преклапања (мада не свуда и у свему) са већ етаблираним општехришћанским свецима, ови се ликови истовремено и разуђују и раслојавају до те мере да је, при утврђивању њихових митских црта, много теже направити добар избор међу многобројним и разноврсним аргументима "за", него декласирати било који аргумент "против".

У контексту српске традиције, свети Сава представља сам врх овог процеса. Из легенди и предања јасно се формира његов лик културног хероја и вучјег пастира са крајње нехришћанским особинама (завист, гнев, окрутност у кажњавању) праћеним божанским атрибутима (капа, дудук, штап, тиквица) и моћима (власт над водом, метаморфозе), чему се узрок и тумачење могу наћи само увидом у старије и дубље, паганске слојеве његове фолклорне историје.² Тек када се они, идентификовани и постављени на место које им припада, упореде са подацима из слоја хришћанског култа светаца ("блага" дела, смеран живот, исцелитељска и друга чуда) и допуне се њима, добија се потпуна представа о фолклорном лику светог Саве, који може али не мора имати додирне тачке са историјом и са хагиографском књижевношћу о њему.

За разлику од легенде и предања, епска поезија због својих жанровских особености показује изразиту несклоност потенцијално субверзивним сижеима. Са своје идеолошке одређености стабилно оријентисана ка чувању установљених вредности и интереса нације, државе и цркве, епика том императиву подређује све са чим се суочава на плану избора - од теме до унутрашње опције и става приповедача/певача. Култ светог Саве сувише је значајан да би из ње изостао, али ипак не толико да би битније утицао на врсту и обим њене сижејне пропустљивости. Са подједнаком строгошћу ово се примењује на оба поменута слоја - и пагански и хришћански - у фолклорном лику светог Саве: његова улога културног хероја из епских песама не може се ни наслутити, као што се ни исцелитељска и друга мирнодопска чуда готово и не помињу, иако је хришћански култ светаца изграђен управо на њима. Мада се не може рећи да је потпуно нео-

1 Гуревич, 1986, стр. 100.

2 Чајкановић, 1941; Милошевић-Ђорђевић, 1987.

сељива на карактеристичне детаље из његове биографије (у чему није тешко препознати утицај житија и цркве), епика у саставу Сави пре свега види националног јунака и српца-защитника, па га у највећем броју песама тако и представља. Систематизована за ову прилику, типологија епских сижеа о св. Сави изгледала би овако:

- одлазак у калуђере ("Како се св. Сава закалуђерио" - Петраповић II, 10; "Златна свирала" - СМ 77)
- дела за живота (чула у одбрану вере и чести Немањина - "Свети Сава" Вук II, 23, 24; "Свети Сава" САНУ II, 14; "Цар Сулејман и Сава патријар" Вук III, 11; "Сава и турски цар" Вук III, 13; "Свети Сава и чобанин" - Бос. вила 1897; "Св. Сава и кириџије" - Бос. вила 1904,2; "Свети Сава" - Бос. вила 1904,1)
- дела после смрти (чула у одбрану цркве, манастира и моштију - "Свети Сава и Хасан-паша" Вук III, 14; "Свети Сава и царев везир" САНУ III, 25; "Свети Сава и паша" САНУ III, 26)
- спаљивање моштију ("Свети Сава и Синан-паша Сиљни" - Илић, стр. 17-23).³

Мада на први поглед изгледа да се заправо немамо чиме бавити јер сви ови сижеи припадају светачком култу, сам је тај култ, у ствари, најбољи чувар и посилац митских прежитака и то такав да му ни епика нема шта замерити. Ниме су пре свега захваћени сама особа свечева и предмети који су били у додиру с њом. Ту је на првом месту познати мотив *прерушавања божанства* које путује по свету и искушава људе, пренет у епизи не само на св. Саву већ и на друге, преваходно главне хришћанске свете (Николу, Арханђела, Ђорђа), чак и на анђеле.⁴ У песмама које смо овде навели св. Сава се једном јавља као познати јунак ("Св. Сава и кириџије"), а други пут као стари чобанин са сребрном свиралом ("Свети Сава"). Ова сребрна свирала, чијом свирком светац камење преобраћа у јагњад, долази вероватно из истог извора из којег и дудук као атрибут св. Саве у предањима - а тиме уједно и ступамо у следећи мотивски круг *натприродне моћи предмета који припадају божанству или долазе у додир с њим*. Свирала као ова из песме "Свети Сава" једина је нама позната у забележеној и објављеној десетерачкој епизи. Има и две златне⁵ у које дувају заробљени јунаци, с намером да се певајући опоросте од света или да призову помоћ у невољи. Епски мотив певања у гори,⁶ често везан формулом о јачини гласа од којег се трава повија а лишће полече са грана,⁷ може понети и овај специфични вид хајдучког оглашавања и договарања, мада га ретко доводи до краја.⁸ Та је мотивска грана, међутим, потпуно друкчије усмерена од

3 Овде се у обзир узимају само забележене и објављене епске песме о св. Сави.

4 Занимљиво је да се у епизи св. Сава јавља не само као онај који искушава већ и као искушавани ("Свечи на слави" - Бос. вила 1904. XIX, 2, стр. 33).

5 Поменута "Златна свирала" (СМ 77) и ЕР 47. За прву се сматра да није аутентична и да је име св. Саве у њеном последњем стиху дописао сам Сима Милутиновић (Милошевић-Ђорђевић, 1984, с.в.).

6 Детељић, 1992, стр. 64-67, 71-73.

7 Раденковић, 1988, стр. 232-241.

Савине усамљене чудотворне свирале, те остаје отворено питање колико ова песма уопште припада епизи.⁹ У исту категорију спада и чудесни штап из песме "Свети Сава и чобанин" који ударцем ствара ватру, отвара воду и исцељује одузету руку. Мада је у предању чест и уобичајен, у епизи он - као атипичан - остаје усамљен, као да је грешком доспео ту.

Исти тај штап, штака или, како се још среће, шњака - као *pe-dum episcopi* постаје права епска тема. У песми "Московски дарови и турско уздарје" (Вук III, 15) пева се да би златна штака Неманића Саве, златна круна цара Константина и одежа светог Јована могли хришћанима вратити царство које су им преотели муслимани, те покушај да ови предмети опет дођу у посед хришћанске владарке и јесте предмет о коме песма пева. Шта је заправо "златна штака", односно колике су симболичке равни наслојене у овом предмету током његове дуге историје од осе света (у шаманским обредима нпр.) и муње у рукама бога грома, преко владарског скиптра и пастирског штапа, до обележја духовне власти црквених поглавара - остаје предмет неке друге, дуже расправе.¹⁰ Оно што у овом тренутку морамо нагласити јесте да епика нема жанровских могућности да на њему "ради" дубље од горе поменутог исказа, па га чак и тада прихвата једино ако постоји могућност уклапања у епски модел сукоба на релацији своје - туђе (хришћанство - ислам), односно Срби - Турци.

Управо се у овом проширеном односу своје (хришћанство-Срби) / туђе (ислам-Турци) до пуне мере развија епски лик св. Саве као заштитника вере и нације. Овај пут нема никакве препреке да се тема уобличи око описа његових чуда, па песме које се тиме баве - осим уводних и завршних сегмената - у целини и служе томе. Чуда која св. Сава чини у одбрану вере, манастира, цркве и сопствених моштију могу се систематизовати у две групе.

Чуда која светац чини за живота

("Цар Сулејман и Сава патријар" - Вук III, 11; "Сава и турски цар" - Вук III, 13)

- пада ватра из небеса, од ње црква сија (11)
- потече вода из камена (11;13)
- крсти се поклоне земљи (13)

8 Ситуација у којој Турци заробљеницима не одрешују руке али их пуштају да се певањем огласе и затраже помоћ много је чешћа (САНУ III, 22; Вук VI, 70; СМ 88,97 и друге).

9 То је питање отворено још Вук када је, у збирци најстаријих јуначких песама, осетио потребу за посебном подкласом "особито митологичких" да би њима и покрио и издвојио песме са чудесним и фантастичним сијжисима. Иако се већ врло дуго песме као што су "Браћа и сестра", "Бог ником дужан не остаје", "Љуба богатог Гавана" и сличне не означају никако друкчије него као баладе ("песме на међи"), ипак нико не оспорава њихово важно место у епском свету и ником није пало на памет да их "избаци" из њега. Свеједно, одређивање њихових епских карактеристика искикује велику меру опреза.

10 Детелић, 1994.

- из икона ударе сузе (13)
- сунце заигра на истоку (13)
- састану се две планине (13)
- киша (односно вода и камење) побије турску војску (13)
(сва се ова чуда десе као одговор па молитву Саве и његових калуђера у трепутку кад манастиру и цркви прети опасност од турског разарања)

Чуда која светац чини после смрти

("Свети Саво и Хасан-паша" - Вук III, 14; "Свети Саво и царев везир" - САНУ III, 25; "Свети Саво и паша" - САНУ III, 26)

- сунце се помрачи (25)
- земља се затресе (25)
- олуја удари из ведра неба (25)
- дуне студен ветар са истока (14)
- туча из облака побије цареву војску (25)
- луча падне из неба у цркву на ђивот (14)
- светац устане из ђивота (14;26)
- Сави из уста плане модар пламен и попали шаторе по војсци (14)
- Турцима се одузму руке и поге (14;26)
- паши испадну очи (14)
- турска војска онеми (26)
- сабља се растопи у рукама Турчина који замахне да посече свечеве мошти (14)
- турска војска се помами и побегне у гору (14)
(ова чуда чини светац на молбу калуђера и ђака, а у заштити манастира и цркве у којој почивају његове мошти; такође и у заштити самих моштију).¹¹

Као што се види, сва ова чуда припадају истом типу и нема много разлике између оног што светац чини пре и после смрти. Поента, дакле, мора бити на другом месту и, да бисмо је ухватили, морамо обратити пажњу на контекст у коме се чуда дешавају.

Обе песме у којима Сава делује као жив светац нуде исту ситуацију: у првој (Вук III, 11) цар Сулејман хоће да потурчи све хришћане како у земљи више не би било верских сукоба, у другој (Вук III, 13) памера му је да потурчи светогорске калуђере и њиховог поглавара учини везиром а манастир џамијом, како би хришћане држао у покорности. У оба случаја сукоб људских интереса (политичких и верских) пребације се на божански план, на испит моћи

¹¹ Свети Сава није једини еписки лик коме је дато да на овај начин чини чуда. Иста овлашћења имају, на пример, и Нико патријар (Вук III, 12) и св. Василије (Вук VI, 48), али су песме о св. Сави чешиће од других.

Бога и Алаха, од чијег исхода зависи која ће страна превагнути. Истовремено, то је и испит свегости *молитве* и њене проходности до онога коме је упућена, а самим тим и светости *молиоца*, његове изузетне улоге и компетентности у *посредништву између неба и земље*. Када Бог учини што се од њега тражи а Алах не, устројство небеског света се не мења, али се на земљи једна вера покаже као права и јака а друга као лажна и слаба, што је са становишта епике *увек и једино* победа свога над туђим, односно Срба над Турцима.

Однос Бог - посредник - човек, кога у другим формама усмене књижевности готово и нема, епика је развила у пуној мери управо као жанровско решење мучног проблема празног хода између црквене догме и народне религије.¹² Под страшним притиском који је процес християнизације вршио на слику света оформљену и прихваћену још у незнабожачка времена, и једноставна митска представа о троделном универзуму чији су чиниоци небо, земља и свет под земљом искривила се и у епици променила у необично устројство *горње небо - доње небо - земља*. Саме песме нуде обиље доказа¹³ да епика у највише висине горњег неба смешта Бога и никог другог, на доње небо или на "небеска врата" хришћанске светитеље, а на земљу човека и демонска бића (виле, дивови, змајеви, аждаје, итд.). Тиме су у ствари расклопљене и у форму тројства преведене две митске дихотомије: старословенска представа о дводелном небу и универзална митема о насељавању подземног света деградираним божанствима и њиховим демонским потомством.¹⁴ Дводелно небо код старих Словена такође је у горњим страгусима држало само врховног бога, а у доњим атмосферске појаве и остала божанства. Та "остала божанства", карактеристична за све паганске религијске системе, по правилу су код свих народа који су примили хришћанство метаморфирала у свеце, али само делимично и само у оним својим функцијама које су новој вери биле примерене. Тако су често функције једног истог паганског божанства прелазиле делимично на светитеље а делимично на демоне и опет се, неминовно, цепале на добро и лоше, које је у ствари горе и доле. Скроман положај еписких светаца на овој вертикали потиче вероватно отуд што њима по старини припада доње небо "осталих божанстава", а по црквеном учењу божанстава нема и небо је само једно.

С друге стране, формирањем овакве низлазне вертикале епика заправо поступа по магијском принципу "што је горе то и доле", будући да њен улазни смер организује репликом човек - посредник - Бог и тиме коначно затвара кружни ток који друкчије, вероватно, не би умела да реши. Тако еписки свет добија чак две врсте посредника између врха и дна своје вертикалне осе: свеце и анђеле у низлазном општењу неба са земљом, односно Бога са човеком, и свете људе

12 Као образац су вероватно послужила средњовековна житија и црквена књижевност уопште (в. Милошевић-Ђорђевић 1987).

13 Детелић, 1992, стр. 24-56.

14 Исто, Раденковић, 1988.

(калуђере, ђаке-самоуке и живе светитеље) у општењу земље са небом, тј. човека са Богом. Ако боље погледамо у којим се ситуацијама ови односи актуелизују, односно када и зашто такво посредништво постаје нужно, схватићемо да се то дешава увек и само када треба заступати или бранити интересе вере, цркве или нације. Напротив, када су у питању индивидуална огрепења о највиша етичка начела, ма како страшна она била ("Бог ником дужан не остаје", "Кумовање Грчића Манојла", "Проклети Дука Шетковић", "Наход Момир"), посредништво потпуно изостаје и чуда долазе директно од Бога, ређе као казна а чешће као жиг, опомена и демонстрација силе која има "вупене ноге, али гвоздене руке". Више од свега, управо ове песме у којима нема посредника потврђују нашу, само наизглед смелу, претпоставку о разлозима који су до потребе за посредништвом уопште довели.

Сва чуда, дакле, долазе од Бога, без обзира на који начин и преко кога, па и она која чини св. Сава. Гранична линија између живота и смрти не мења ништа ни у њиховој типологији ни у процедури која их прати, па ни у приликама које стварају потребу за њима. Мења се, и то битно, само положај (односно функција) светитељева у описаном процесу: за живота Сава је молилац, после смрти онај кога моле.¹⁵ Ако овај хронолошко-хоризонтални однос препројектујемо у вертикалу, добићемо слику промене светитељевог положаја у простору (са земље на доње небо) и промене његове функције у посредништву из узлазне у низлазну. Тако се у једно склапају чак три епска лика св. Саве: први (само условно јер хронологија нема у томе никаквог значаја), који у хоризонталном свету земаљског времена испуњава своју световну биографију (песме о одласку у калуђере и чудима за живота); други, који у небеском свету без времена заузима своје место у просторној хијерархији горе-доле ("Свечи благо деле" Вук II, 2); и трећи који ситуативно припада другом а функционално првом, те тако осваја читав простор који заклапају координате епског универзума (песме о чудесним интервенцијама и прерушавањима; песме о чудима после смрти). Ниједан други српски светитељ локалног постања - а епика зна за још три: Симеона, Уроша и Лазара - није у њој и свештеном и световном својом биографијом описао тако потпун и затворен круг.

Јасно је, на крају, да у троједном лику св. Саве епика чува онолико и онаквих митских црта колико је и каквих као жанр успела да пренесе и оправда у једној тако осетљивој области као што је она коју склапају црква, држава и вера. Кад је држава нестала а црква постала невидљива, њихово место заузела је нација,

15 Песма о спаљивању светитељевих моштију ("Свети Сава и Синан -паша Силни") не припада ниједном моделу, али би се могла сматрати контаминацијом два основна која смо овде помињали. Прилика је без сумње од националног, државног и верског значаја, али је посредништво низлазне а не узлазне оријентације (чуда чини Бог преко св. Аранђела).

појам шири и трпеливији од многих других. Заштита националних интереса могла је поднети и много већу регресију ка миту од оне коју је црква у доба своје пуне снаге била спремна да толерише. Да су све забележене, позније песме о св. Сави показале би вероватно велики број врло необичних особина. Ове које имамо дозвољавају нам да у светитељевом лику митске прежитке тражимо на два плана: на плану теме и мотива где мало тога одступа од стандарда, и на плану епске слике света где су њихови трагови дубљи и значајнији. Сасвим је извесно да на тај начин највише сазнајемо о самој епици, али ни друго није без сваке користи јер је оно од мита што је епика пропустила било свакако најснажније и најотпорније, чим је издржало тако строг и тако дуготрајан испит.

ПОДАЦИ О ИЗВОРИМА

Вук II- VI:

Вук Стеф. Караџић, *Српске народне пјесме*, "Просвета", Београд, III и IV, 1976; II, 1987; VI, Државно издање, Бијоград, 1897-1902.

САНУ II - IV:

Српске народне пјесме из необјављених рукописа Вука Стеф. Караџића, САНУ, Београд, 1973-1974.

СМ:

Пјеванија црногорска и херцеговачка (сабрана Чубром Чојковићем Црногорцем = Сима Милутиновић), Лајпциг, 1837.

ЕР:

Ерлангенски рукопис старих српскохрватских народних песама (издао др Герхард Геземан), Ср. Карловци, 1925.

Илић:

В. Илић - млађи, *Свети Сава у песништву*, Београд, 1935.

Петрановић II:

Богољуб Петрановић, *Српске народне пјесме из Босне и Херцеговине*, II, Београд, 1867.

Бос. вила:

Босанска вила, 1897, 14-15, стр. 221-222; 1904, XIX. 1, стр. 15; 2, стр. 33-34.

НАВОЂЕНА ДЕЛА

Гуревич, Арон Ј.,

1986 *Проблеми средњовековне народне културе*, Београд, 1986.

Детелић, Мирјана,

1992 *Митски простор и епика*, САНУ, Београд, 1992.

1994 *Свечи, вуци и остали*, Књижевност, 1994, 10-11, стр. 1098-1103.

Милошевић-Ђорђевић, Нада,

1987 *Народна предања о светом Сави и српска средњовековна писана реч, у Милешеву у историји српског народа*, САНУ, Београд, 1987, стр. 287-299.

Милошевић-Ђорђевић, Нада - Пешић, Радмила,

1984 *Народна књижевност*, Београд, 1984.

Раденковић, Љубишко,

1988 *Митски атрибути Старине Новака у епској поезији јужних Словена и Румуна, у Старина Новак и његово доба*, САНУ, Београд, 1988, стр. 211-248.

Чајкановић, Веселин,

1941 *О врховном божу старе српске религије*, СКА, Београд, 1941.

Вања СТАНИШИЋ
Филолошки факултет
Београд

ГЛАГОЛИЦА И ФОНЕТИЧЕСКИЕ АЛФАВИТЫ СРЕДНЕЙ ЕВРОПЫ

Абстракт: В данном тексте, славянские письма глаголица и кириллица, рассматриваются в рамках фонологических систем славянских языков. В славянских языках в основном существуют два типа фонологических систем. Первый тип, с т.н. несамостоятельным консонатизмом, представлен главным образом в восточнославянском, польском и болгарском языках. Второй тип, с диспалатализацией твердых согласных перед гласными переднего ряда представлен в остальных славянских языках. Все это точно отражено в их графических системах.

В последних две сотни лет написано много работ о славянской письменности, исчерпывающе и всесторонне разработаны вопросы касающиеся ее происхождения и взаимного структурного отношения двух славянских писем. Теперь общеизвестно, что причины существования у славян двух национальных писем – главным образом хронологические. Кириллица – современное национальное письмо православных славян создана в Болгарии в 10 веке на основе унциального греческого письма, употреблявшегося уже до этого для записи славянской речи, и с добавлением знаков для специфических славянских звуков из глаголицы – оригинального письма созданного славянским просветителем Свѣтым Кириллом в 9 веке.¹ Что же касается происхождения самой глаголицы, то работы последних десятилетий убедительно показали ее абсолютную графическую самостоятельность и оригинальность и строгий внутренний принцип ее устройства, которые можно приписать гениальному филологическому дару ее изумителя.²

1 И. Гошев, 1961. Т.А. Иванова, 1972; М. Пешикян, 1994, 112.

2 П. Илчев, 1985, 503-504.

Устройство глаголического письма довольно ясно показывает внутреннюю связь с греческим письмом, что само собой второстепенным делает интересный вопрос о происхождении ее знаков. В своем парадигматическом устройстве она отражает греческий принцип, лежащий тоже в основе и других восточнохристианских алфавитов, а в мнемотехническом принципе именования своих букв славянскими названиями напоминает готское письмо епископа Вульфилы, находящееся тоже под большим греческим влиянием. Тем самым, предположения о возможных источниках отдельных глаголических букв, в частности греческом, семитском, точнее арамейском (Ϝ, ϝ) и самаритянском (𐤆),³ или армянском (пир. велярная серия Ն, ՆԷ, Լ и Շ - первоначально /ц/,⁴ всегда останутся условными, поскольку письменные знаки глаголицы, а также и двух кавказских алфавитов - армянского и грузинского - представляют собой свободные творческие произведения их создателей. "Наши выводы по этому вопросу" - по словам Т.В. Гамкрелидзе⁵ - "отражают скорее субъективные впечатления исследователя, чем объективные процессы создания графических знаков древней системы письма".

Вопреки сказанному, не все вопросы, конечно, вычерпаны и в последних десятилетиях выявились некоторые новые моменты, особенно в связи с культурным и международным значением славянской письменности, которые являются предметом нашего описания.

Некоторые графические и структурные различия между глаголицей и кириллицей и вопрос их диалектной основы

Как известно, между глаголицей и кириллицей существуют значительные графические и структурные различия, которые были предметом различного толкования. На первом месте, это так называемый палатальный вопрос. В первобытной глаголице существовали две серии вокальных графем: 1) для гласных звуков среднего и заднего ряда (-ѣ, ѣ, -ѣѣ, ѣѣ, ѣѣ); 2) для гласных звуков главным образом переднего ряда (ѣ, ѣ, ѣ, ѣ, ѣ, ѣѣ, ѣѣ), сигнализирующих мягкость соседних согласных. Это показывает что вокальные графемы в своей прафункции соответствовали различным твердым и мягким согласным фонемам, т.е. что фонологическая оппозиция твердость-мягкость в глаголице была обозначена позиционно.⁶ Примечательно тоже оригинальное решение означать мягкость только перед заднеязычными вокалами /ц, q/, ибо только для них имеются особые графемные варианты ѣ, ѣѣ. Хотя существуют различные мнения о том каково было изначальное значение этих букв, в парижском Абцедариуме булгари-

3 R. Luty, 1971, 43-44; Т.А. Иванова, 1969, 55.

4 П. Илчев, 1985, 505.

5 Т.В. Гамкрелидзе, 1988, 24 (ВЯ).

6 O. Nedeljković, 1965, 33; А.С. Львов, 1971, 54.

куме из 11-12 вв. ѣ носит название "юс", а ѣс "ят", из чего делались предположения о том что первый был особым вокалом среднего ряда,⁷ а второй назальным ятом,⁸ последовательное употребление трех букв для гласных переднего ряда Ѧ, Э, ЭѦ во всех позициях в слове, показывает что в звуковой системе лежащей в основе глаголицы, йота еще не была самостоятельной фонемой. Именно в этом лежит главное структурное различие между глаголицей и кириллицей в которой с 11 века создалась развитая система йотированных знаков.⁹ Кроме того, идея означать мягкость только перед заднеязычными вокалами остается, по словам Й. Враны,¹⁰ существенным глаголическим наследием сохранившимся в кириллице "русского тина".

Исходя из упомянутых различий в обозначении мягкости, ряд исследователей усматривал в глаголице и кириллице различную диалектную основу. Наоборот от Й. Враны,¹¹ считавшем что при введении двух графем для /i/ ѣ-э (третий ѣс он считает только вариантом первого), Константин Философ был под влиянием греческого графического мышления различавшем двух /i/: η-ι, Ф.В. Мареш¹² предположил что у всех трех графем были различные звуковые свойства: /i/ (ѣс), /ji/ (ѣс: ѣс-э /jinü/ "alius"), /i/ (э: ѣс-э-э /žitije/), которыми в первобытной кириллице, по мнению И. Гълъбова¹³ отвечало только одно /i/ (и), представленное, тоже, своей левой частью в кириллических йотированных лигатурах ѡ, ѣ, ѡѡ, ѡѡѡ, ѡѡѡѡ.

Большую популярность приобрела, в одном периоде, оригинальная идея Н. Дурново,¹⁴ что различную диалектную основу между глаголицей и кириллицей подтверждают консонантные графемы. Основываясь прежде всего на данных самых древних глаголических азбукваров (Мюнгенского и Парижского), азбучных молитв и сочинения "О писменах" Черноризца Храбра, Дурново и его последователи (Н.С. Трубецкой, W.K. Mathews, H.G. Lunt, K. Hořálek, V. Tkadlík, F.V. Mareš и др.) предположили что глаголические знаки "герв" ѡѡ и "шта" ѡѡѡ в первобытной функции передавали центральномакедонские рефлексы праславянских сочетаний *dj, *tj > ě, ě. В дальнейшем развитии на восточноболгарской территории, они должны были утратить старое значение. Первый в глаголических письменных памятниках встречался только в греческих словах, а с самых ранних кириллических памятников окончательно упущен, а второй закрепился в славянской письмен-

7 O. Nedeljković, 1965, 38.

8 Б. Велчева, 1971/6.

9 В. Мошин 1972, 252.

10 J. Vrana, 1968, 176; 1976, 152.

11 *Ibid.*, 1964, 173.

12 F. V. Mareš, 1971, 175.

13 И. Гълъбов, 1968, 400.

14 Н. Дурново, *Мысли и предположения о происхождении славянской азбуки, Byzantinoslavica* 1/1929.

ности в новом значении болгарского ш /шт/. Эту идею дальше развил В.Ткадличек, предположив что редко встречаемый и рано утраченный "паукообразный х" (ǰ) в первобытной глаголице служил для передачи палатального корелата твердому /х/ (ǰ). На основании этого выдвинул гипотез о существовании в глаголице трех велярных серий передававших оппозицию твердость-мягкость: ǰ-ѡ, ѡ-ѡР, ѡ-ǰ.¹⁵ Усваивая такое мнение, Ф.В. Мареш¹⁶ сравнил глаголические ѡ-ǰ со звонким и глухим /х/ в современных западнославянских языках и украинском.

Как известно, на таких предположениях был построен гипотез о том что в отличие от кириллицы, в основе которой находились преславские восточноболгарские говоры, в основе глаголицы находился т.зв. "працерковнославянский" диалект ("uhrkirchen-slavisch" по терминологии Н. С. Трубецкого),¹⁷ отождествляемый главным образом с солунско-македонскими говорами. Предполагалось, также, что этот "глаголический" диалект мог включать и моравские элементы, отразившиеся не только в лексике старославянских памятников но и в глаголической графике. Из цитированного Чернорицем Храбром примечания противников Кирилловой азбуки, что славянски можно писать и с меньшим числом букв, сделан вывод что азбука из 38 букв включала и буквы соответствующие фонологической структуре моравских говоров, которые были ненужны в Болгарии.¹⁸

Не найдя никаких доказательств в самых памятников, идея о "македонских" звучаниях глаголических ѡР, ѡ сегодня окончательно отброшена. Основная ошибка сторонников этой теории была, по словам Й. Враны,¹⁹ что свои изучения не основывали на самых древних памятниках глаголической письменности, а на азбукварах и азбучных молитвах, которые более младшего происхождения и, к тому, полны ошибок и уже ярко выраженных региональных черт (это конечно, не уменьшает большое значение этих источников для славянской палеографии и культурной истории).²⁰ Вопреки тому, что в перечне букв Чернорица Храбра "герв" (т.е. второй л принявший в кириллице его числовую стоймость "30")²¹ находится в их славянской части, во всех старославянских глаголических памятниках этот знак синтагматически встречается только в функции греческого палатального спиранта (ѡРѡѡРѡѡ "γέρον", ѡРѡѡѡРѡѡѡ "Γερόντος" /ger-jos/) и по этому, как показали Р. Оти²² и И. Гълъбов,²³

15 V. Tkačiček, 1964, 185-188; 1971, 372-373.

16 F.V. Mareš, 1971, 181.

17 Н.С. Трубецкой, *Allkirchen-slavischen Grammatik*, Wien 1954; O. Nedeljković, 1965, 51.

18 *Сказания*, 184.

19 J. Vrana, 1976, 151.

20 Сравни R. Marti, 1991.

21 *Сказания*, 182.

22 R. Aul, 1963, 10.

23 И. Гълъбов, 1968, 382.

неудивительно что он в глаголической азбуке помещен сразу после гласной /i/. Что же касается буквы "пта", то уже сам Ф.В. Мареш²⁴ вынужден был признать ее отсутствие в самых древних глаголических памятниках и ее вторичный, лигатурный характер.

Хотя буква "пта" всеми современными исследователями рассматривается как лигатура, она все еще служит одним из доводов различной диалектной основы глаголицы и кириллицы. Мнения расходятся в объяснении ее происхождения. В отличие от наглядной кириллической буквы "пта" **ц**, в которой легко видеть лигатуру **ш + т**, в своей нижней части глаголическое "пта" **ѡ** похоже на "червь" и по этому некоторые исследователи в нем видели лигатуру **ш + ѡ**.²⁵ На этом основании И. Гьльбов²⁶ предположил что в основе глаголицы находятся периферийные югозападные болгарские диалекты "родопского" типа, а С. Иванчев²⁷ выдвинул далеко идущий гипотез о том, что эта глаголическая буква отражает ранеболгарский рефлекс праславянского сочетания *tj > ич, который потом в более младших кириллических памятниках превратился в современное болгарское *ит /щ/*. Глаголица, по его мнению, отражает вторую а кириллица третью фазу в болгарском диалектном развитии праславянских сочетаний *tj, *dj, охватившую все болгарские диалекты на восток от реки Искър. Первую, и в памятниках не засвидетельствованную фазу, представляют современные смежные сербско-болгарские говоры между Тимоком и Белоградчиком, с компактными аффрикатами *ч, џ*. Более того, на основании еще некоторых диалектных фонетических черт, как упрощение групп *щ, ич > џ, ч (пращи > пращи, крущица > крушица)* охвативших всю северо-восточную Сербию от Тимока до Белграда, автор предположил²⁸ существование болгарского этнодиалектного субстрата в области Тимока и Поморавья.

Однако, ни глаголическому "пта" не везло в материале самых памятников. В самых древних, как Киевские листки и Зографское евангелие, на месте праславянских *tj, *dj существуют только современные болгарские сочетания *ит, жд* (**шѡ, ѡѡ** - в первом ряду с моравскими рефлексами *ц, з*), а в Мариинском евангелии, Синайской псалтыри и Клоцовом сборнике **ѡ** употребляется в перемежку с **ѡѡ**. На основании этого Р. Оти, Й. Врана и В. Георгиев²⁹ пришли к выводу что в диалекте обоих славянских алфавитов отражаются только современные болгарские сочетания *ит, жд*. Добавим, что по мнению В. Георгиева³⁰ именно сочетания *ит, жд* самые древние болгарские рефлексы праславянских

24 Ф. В. Мареш, 1971, 174.

25 А. С. Львов, 53-54; И. Гьльбов, 1968, 383; Б. Велчева, 1971/6; П. Илчев, 507.

26 И. Гьльбов, 1968, 403-404.

27 С. Иванчев, 49-51.

28 *Ibid.*, 65.

29 Р. Оти, 1963, 11; Ј. Врана 1976, 162; В. Георгиев, 102-103.

30 В. Георгиев, 106-107.

*tj, *dj, по отношению к которым болгарские периферийные рефлексы *шч/ч*, *жц/ц*, точно как и центральномакедонские *č*, *ć* более младшего происхождения. Отстаивая мнение, что первоначальными болгарскими рефлексами праславянских *tj, *dj должны быть аффрикатские сочетания *шч*, *жц*, Б. Велчева³¹ все-таки привела единичные случаи с такой заменой, нпр. ϣϣϣϣϣϣϣϣϣϣ в оригинале Мариинского евангелия (ошибочно транслитерированного Ягичем как *вельбждѣ*) и два интересных отрывка канонов об Андрее Критском и о перенесении мощей Йоана Златоустого, сохранившихся в поздних переписях: 1) *прѣваго Хрстова сла хвали нишчии науѣм*, 2) *златоустаго пранескнижѣ мошчии пожѣ*, в которых тоже встречаются моравизм *Хръстьѣ* и лигатура *ѣ* на месте и значении глаголического *ѣ*. Это парупает категорическое утверждение Георгиева, что в глаголических рукописях "нету ни одного случая" сочетания *шѣ* вместо *шч*, а также показывает что вопрос "или *шч* или *шт*" в сущности был неправильно поставлен.³²

Что же касается македонских рефлексов *č*, *ć*, охватывающих тоже Враньско Поморавле, С. Иванчев,³³ подобно некоторым исследователям до него, допускает в них видеть иноязычное сербское влияние, которое "в виде клина" утвердилось на некогдашней *шт/шч*, *жд/жц* территории. Хотя большинство дифференциальных черт северномакедонского наречья (Скопска Черногория - Овче Поле - Крива Паланка) совпадает с сербским языком,³⁴ в центральномакедонских медиопалатальных звуках *č*, *ć* все-таки трудно видеть сербское влияние. Медиопалатальность, вообще, чужда сербскому языку и встречается только в пограничных диалектных зонах, испытывавших более сильное чужое влияние. Можем даже сказать, что именно аффрикатские рефлексы праславянских *tj, *dj являются одним из главных отличительных признаков сербского языка, о чем, нпр. свидетельствует замена медиопалаталов аффрикатами в северноалбанских говорах влившихся именно в виде клина в бывшую сербскую территорию между Скадром и Призреном.³⁵

По отношению к сербским аффрикатским рефлексам *h*, *ḥ* ближе всех других рефлексов стоят именно тимочские *ч*, *ц*, все равно можно ли, но и не обязательно, в диалектном упрощении групп *сц*, *шч* видеть определенный диалектный субстрат. Как известно, это упрощение связано с сохранением, или относительно поздней утратой фонемы /x/ в периферийных сербских говорах и в болгарском и македонском языках.³⁶ Известно тоже, что тимочская область входит в рамки особой сербско-болгарской

31 Б. Велчева, 1988/а. 30-31.

32 Б. Велчева, 1988/а. 34-36.

33 С. Иванчев, 58-60.

34 Б. Видоески, 14-16, 31.

35 *Становништво словенског поријекла у Алабанији*, Титоград 1991, 353-352.

36 П. Радич, 1986.

(точнее *штокавско-западноболгарской*) диалектной зоны, которая на южнославянском уровне противоположна двум другим: южной македонско-болгарской и западной словенско-чакавской.³⁷ Кроме того, новые исследования показывают, что, подобно фонетическим и грамматическим данным, македо-болгарские изолексы охватывают юговосточную часть сербского языка направлением от Скадра на Тимок.³⁸ Такое распределение сербско-болгарских диалектных отношений направлением югозапад-северовосток, вообще, характерно для большинства южнославянских диалектов, от словенско-хорватскокавказского диалектного пограничья между Истрией и Западной Славонией, до восточноболгарского диалектного ареала между Солуном и Шуменом. Неудивительно, поэтому, заключение И. Кочева³⁹ что, хотя глаголица создана на основе говора солунских славян, а кириллица в преславском кругу, диалектная основа обеих славянских азбук одна.

Глаголица между востоком и западом

Вопреки тому, что языковой материал памятников старославянской письменности свидетельствует о их диалектном единстве, известно что две славянские азбуки уже рано начали употребляться в различных диалектных и языковых средах. Этим, кажется, можно объяснить некоторые все еще существующие спорные графические вопросы между глаголицей и кириллицей. Один из них уже упомянутый палатальный вопрос, которому недавно вернулся О. Н. Трубачев⁴⁰ в контексте своей восстановленной теории о значительной роли Паннонии в этногенезе славян. Исходя из известного факта что родина кириллицы - Восточная Болгария - принадлежит тому периферийному славянскому ареалу отличительной фонологической чертой которого является слабо развитая мягкость согласных (т.е. "несамостоятельный консонантизм"),⁴¹ который довольно точно передается кириллическими йотированными лигатурами, автор предположил что из-за фактического отсутствия йотации "глаголица возникла в более центральных районах славянства, в которых наиболее последовательно осуществлено полное слияние согласного с йотом".⁴² Однако, отсутствие йотированных лигатур все еще не свидетельствует о том, что глаголица отражает эманципированный консонантизм. Главной чертой этого консонантизма, владеющего в Средней Европе и большей части Балкан, является палатальный ряд, но отношению к которому все остальные согласные являются твердыми, а это тоже не отражается

37 Л. В. Куркина, 87.

38 П. Радич, 1993, 120-129.

39 И. Кочев, 1987.

40 О. Н. Трубачев, 1992, 170-177.

41 Срв. Й. Н. Иванов, 1971; Д. Тилков, 1979; И. Кочев 1986; Е. Христова 1991.

42 О. Н. Трубачев, 1992, 170-177.

Именно это диакритическое обозначение мягкости явилось главным вкладом славянской глаголической письменности в среднеевропейском культурном круге. Как показали исследования Ф.В. Мареша,⁴⁹ такой диакритический принцип чешского латинического письма созданного Яном Гусом, легший в основу большинства среднеевропейских письменностей, восходит к глаголическому письму пражского Эмаузского монастыря. Но гуситский "гачек" уже не имеет ничего общего со "знаком мягкости" старославянских памятников, восходящим к греческому циркумфлексу. Кирилло-мефодиевское наследие давно уже было искоренено в Моравии и Чехии, и глаголица там вновь появилась в 1347 г. когда чешский король и известный славянофил⁵⁰ Карел IV в Эмаузском монастыре поселил хорватских глаголитов. Эта эмаузская глаголица, применяемая до середины 15 в. для записи чешских литургических текстов, показывала уже характерные черты хорватской "угловидной" релакции: "герв" (ПР) служил для обозначения протетического /j/ перед гласными *o, i, ě, ie* и этимологического /j/ перед согласными (ПРЖЬФЬПШ /Josafat/ ПРЖВ /jsí/), "шпа" (Ш) обозначал /č, šč/ (иногда и чешское /šč/), "иже" (Ж), "дзбю" (ДБ) и "от" (О) остались только в числовой функции, а "тонкий ер" (І) получил значение знака мягкости и мог в сокращенном виде ("апострофа") помечаться над палатальными согласными.⁵¹ Именно этот способ, в первобытной версии с надстрочной точкой, выбрал Ян Гус для записи чешских согласных не имеющих своих знаков в латиническом письме: š, ž, č, ř, ě, ě, ě, ě, ě — š, ž, č, ř, d', t', ň, стчеш t'./⁵²

Вопрос о происхождении Гусовой диакритической системы остается открытым. Никакой другой особенностью он не отделяется от западно-латинских письменностей, что, согласно Х.Миклашу, позволяет назвать его "умеренным пуристом", графическая система которого все-таки "могла быть переделана через призму национально-славянской церковной традиции".⁵³ Действительно, хотя не существуют непосредственные подтверждения, что Гус свою "Орфографию бохемику" (1412) основывал на глаголице, он вполне мог позаимствовать у нее и диакритическую модель и фонетическую идею "один звук - один знак". В диакритическом обозначении отдельных согласных чешская латиница существенно отличается от западноевропейских алфавитов, знающих только (или главным образом) акцентных диакритик и в этом, именно, по словам Г. Дечи "неестественная популярность" (unnatürlichen Popularität) такой системы письма распространившейся в Средней Европе - в естонском,

49 F. V. Mareš, 1971, 190-199; 1973; О. Н. Трубачев, 175-176.

50 Ф. Коут I, 91.

51 E. Hercigonja, 69-72.

52 F. V. Mareš, 1971, 190-199; 1973, 86-87.

53 H. Miklas, 23,30.

латышском, литовском, словацком, чешском, хорватском, словенском и отчасти румынском и польском.⁵⁴ Такая популярность диакритической системы, может быть, объясняется распространённостью эманципированного консонантизма в языках Средней Европы, в то время как неуспех попытки заменить русское письмо революционной диакритической абecedой Пешкожекого, точно как и неприменяемость такой системы к польскому языку,⁵⁵ согласуются с преобладающей системой палатальной корреляции в этих двух языках. Имея в виду, что раньше упомянутая особенность русской и болгарской кириллицы означать мягкость только перед заднеязычными вокалами является древним глаголическим наследием, можем вполне согласиться со словами Ф.В. Мареша, что "эта гениальная система Константиновой глаголицы живет в 20 столетии как у славян пишущих азбукой, так - чешским посредничеством - у славян пишущих латиницей, а также у некоторых неславянских народов и в виде международной лингвистической транскрипции".⁵⁶

На основании сказанного видно, что две основные фонологические системы славянских языков точно отражаются в их графических системах. Русский и болгарский языки пишутся традиционным кириллическим письмом с развитой системой йотированных лигатур, сигнализирующих наличие в их консонантизме лишь палатализованных согласных фонем. Наоборот, в западно- и южнославянских фонетических латинических письменностях чешского типа отчетливо выделяются палатальные согласные, стоящие в оппозиции ко всем остальным согласным фонемам. В этом смысле, особо стоят польское латиническое письмо, которое из-за фонологической системы польского языка не поддается фонетизации, и сербское кириллическое письмо, которое на протяжении всей своей истории показывает стремление выразить систему палатального ряда, существующую в сербском языке. Развитие сербской кириллицы уже связано с глаголицей, сохранившейся с 12 в. только в Хорватии.

Хотя кириллические памятники на сербских и хорватских территориях старше первых глаголических текстов на целых 120 лет,⁵⁷ древнейшие сербские кириллические памятники не производят впечатление другой системы кроме верной транслитерации глаголицы.⁵⁸ Об этом отчетливо свидетельствуют правописные особенности древнейшего сербского памятника - Мирославлева евангелия с конца 12 века:

1) употребление только одного, "тонкого ера", которое останется характерной чертой сербской редакции, вплоть до позднего периода сербского государства и которое тоже имеет параллель уже в глаголических памятниках - нпр. младших глаголических рукописях с конца 11 до начала 13 вв.⁵⁹

54 G. Décsy, 41.

55 G. Décsy, 42; F. V. Mareš, 1988, 46.

56 Ф. В. Мареш, 1971, 199.

57 П. Ивић—В. Јерковић, 1.

58 Н. Родић—Г. Јовановић, 8.

59 Б. Белчева 1988, 705.

2) глаголическое двойное значение "ята": /ja/ в начале слова или слога, /a/ после палатальных согласных (ѣко-волѣ);

3) полное отсутствие йотации - единственная кириллическая йотована лигатура ю имевшая соответствие в глаголице, здесь употребляется как вариант графемы оу (которая, иначе, в неначальной позиции постоянно упрощена в ѱ) - это подтверждает раньше высказанные мнения что глаголическое ѱ первоначально не выражало йотацию; добавим, что И. Гълъбов⁶⁰ в этом глаголическом знаке усматривал первоначальный монофтонг оставивший след в болгарском диалектном чередовании ю-и после согласных: любов-либе, ключ-клич, по юнак, юг, юни;

4) утрата всякой этимологической мотивировки "юсов", которые здесь существуют только вариантами обычных оу (ю), е: шпр. ꙗ при-костꙋ се рꙋцѣ ѿ /се/ и остави ж /ю/ огнь и вѣста и сꙋжаше ѿмю /ему/ (Мт 8/15); (...) ѿвѣ кꙋдѣ /куду/ ꙋво пѣвель тѣ (Мт 13/27);

5) сохранение "герва", который является отличительной чертой сербской кириллицы (ст.серб. ģ, совр.серб. ģ, ģ - который, по мнению М. Павловића⁶¹ своим обликом, возможно, восходит к хорватскому "угловидному" (шр), что, подобно большинству других черт, объясняется как продолжением глаголической традиции, так и влиянием народного языка, который в ряде случаев выбывается в тексте этого памятника.

Но эти особенности отсутствуют в правописании Глигория дияка (грѣшны глигорие дпакъ), самоупомяннутого автора алилуяров и, возможно, илюминатора самого памятника, который отражает новое культурное влияние агоского культурного центра, начавшееся проникать в Сербию в конце 12 века. Это влияние привело к созданию т.зв. рашского правописания, основные черты которого были усвоение йотированных лигатур и полная утрата "герва" неизвестного болгарской и русской кириллицам, и которое в 14 в. превратилось в общее сербско-болгарское правописание.⁶² Вопреки этому, рашское правописание до середины 13 в. сохраняло некоторые архаические черты, как писание постпалатального а (функциональное отражение некогдашнего "ята"), на основании которых Н. Родић и Г. Јовановић⁶³ дефинировали его как компромис между собственной традицией и "восточными системами".

Сербская редакция старославянского языка, как она выглядит в древнейших памятниках 12 в. из Рашки, Зеты и Хума, отражает смесь местной глаголической традиции македо-болгарской кириллической письменностью.⁶⁴ Вследствие выше упомянутой культурной и политической ориентации Сербии, с 13 в. она сохраняется в Хуме

60 И. Гълъбов 1968, 359.

61 М. Pavlović, 285

62 В. Мошин, 257.

63 Н. Родић - Г. Јовановић, 9.

64 Ј. Врана 1970, 455.

ско-герцеговинских мусульман и католиков, вплоть до их перехода на латиницу, как можно видеть, напр. в употреблении глаголического Р /п/ на католическом кириллическом надгробном памятнике из Сараева: **Пера матерфра Шимдрова конасаспа 8 ГосподиР8 Ра 1719.**⁷³

С древнейших времен в "боснийской" кириллице встречаются некоторые архаичные македонско-болгарские черты, свидетельствующие о ее юго-восточном происхождении. Прежде всего, это "большой юс" (Ѣ) который, подобно Мирославлению евангелию, в виде графической манеры встречается в упомянутой Хумачской плите и на ктиторской надписи баба Кулина из 1185. вблизи местности Високо в Средней Боснии (**сиж цркви**). В обоих памятниках встречается и "большой ер" (**ванъ коулинъ**), который тоже в составе архаичной формы буквы "еры" встречается и в надгробной надписи требиньского жупана Грда из 1173-1189. (**жоупанъ гръдъ трѣвѣнъски**) и в Повильской надписи из 1184. стоящей над дверьми беспедиктиского монастыря св. Ивана на острове Браче (**ѣзъ ма/истръ ѡме/нем/ радонѣ /съ/здахъ съѣ вр/а/та /во/га радѣ.**⁷⁴ Это-му можно причислить, по мнению Херты Куны, даже и морфо-синтаксические "македонизмы", которые встречаются в Сборнике Хвала крестянина, одном из младших памятников черквы боснийской написанном 1404 г. для западнобоснийского феодала Хрvoja Вукчиѡа Хрватиѡиѡа. В нескольких примерах во 2. л. ед.ч. встречается типично балканское удвоение местоименного дополнения: **отпоушаю ты се теѣѣ грѣси мнози; что хоцешы да ти створоу теѣѣ.**⁷⁵ Среди народных черт этого памятника, написанного западнобоснийским икавским диалектом (ѣ) **ы/и: выгають, гды, бесндовати**), встречается пересмысление "герва", как обозначения аффрикаты /h/, рефлекса праславянского *tj (отегобени, пел, лоуцьше), что произошло не без влияния рефлекса праславянского *dj > /j/ (графне, исхоѣше, осоуень, роено), в чем, как и в других особенностях, можно видеть чакавско-глаголическую основу.⁷⁶ Именно в "боснийской" кириллице "герв" получил такое значение и через реформу В. Караѡиѡа наконец закрепился в современной сербской кириллице. Своей максимальной простотой, не превосходящей 30-и знаков, эта "боснийская" кириллица всушности является действительным предшественником реформы В. Караѡиѡа, который хорошо был осведомлен в основных ее чертах.⁷⁷

Особые региональные графические и орфографические черты "боснийской" кириллицы были предметом различных споров которые в исходе показали что ее нельзя считать самостоятельным

73 Б. Богѡевич, 186.

74 Б. Богѡевич, 28, 34; Г. Томовиѡ, 34-35

75 *Zbornik Hvala krestjanina*, 19

76 *Zbornik Hvala krestjanina*, 15-17.

77 В. Станишиѡ 1987, 39-45.

письмом. В полемике с М. Могушем,⁷⁸ А. Младеновић на большом палеографическом материале показал что особенность "боснийской" кириллицы не находится в облике ее букв, "а в чем-то другом на которое должны ответить будущие исследования".⁷⁹ Это было вполне известно уже францисканскому клирику Матие Дивковићу, создателю внешнего различия боснийской францисканской кириллицы по отношению к той которая была у православных. Сделав преседат, печатанием своего сочинения "**Наѣкъ карстѣански**" (Венеция 1611) курсивным кириллическим шрифтом, все равно записал что оно написано языком "словинским, буквами сербскими" (**словѣ сарпским**). Как известно, вопреки категорическому запрету Ватикана, эту свою курсивную кириллицу боснийские францисканцы сохраняли, с свойственным им консервативным упорством,⁸⁰ до начала 19 века. В этом они похожи хорватским глаголитам которые с таким же упорством на протяжении веков сохраняли славянскую письменность, вопреки тому что уже с 10 в. она была неоднократно запрещена со стороны Ватикана.⁸¹

Глаголица в Хорватии сохранилась только в Северной Далмации (некогдашней византийской территории), но из сказанного видно, что она с древнейших времен была распространена среди паннонских и балканских славян, оставив след и в древней рунической письменности Венгров с которой они в 10в. пришли в Паннонию (среди заостренных знаков венгерского "секейского" рунического письма выделяются круглые глаголические э, ә).⁸² Но даже и с такой узкой территории, на которой она потом проживала, глаголица послужила примером хорватским писателям использовать дух славянской письменности в приспособливании латинического письма хорватскому языку, гораздо раньше принятия чешской латиницы в 19 веке.⁸³

Древний образ хорватского глаголита 11 в. о котором свидетельствует исторический рассказ: заросший в бороду и не знающий латинского языка⁸⁴ – это примерно такой же византизм на западе как каменная романическая пластика зетских и рапских церквей на востоке. Их сходство только типологическое и слишком относительное, но зато связь древнейшей сербской кириллицы и глаголицы несомнена. У них одна фонологическая основа палатального ряда которая в Средней Европе, как нам известно, впервые была графически осуществлена в славянской глаголице, оставившей, вопреки поражению кирилло-мефодиевской миссии в Средней Европе, нетленный след в средневропейских фонетических письменностях.

78 А. Младеновић 1965; М. Могуш 1966.

79 А. Младеновић 1966, 303

80 I. Andrić, 66

81 J. Hamm, 79; N. Klaić, 243-258.

82 P. Király 1971, 165-166; П. Кураћ 1971, 207-209.

83 М. Могуш - J. Vončina 1969; Z. Vince, 74,84.

84 N. Klaić, 260-266.

ГЛАГОЛИЦА И ФОНЕТСКИ АЛФАБЕТИ СРЕДЊЕ ЕВРОПЕ

Резиме

У тексту се словенска писма, глаголица и ћирилица, разматрају у оквиру фонолошких система словенских језика. У словенским језицима постоје два основна типа фонолошких система. Први тип с тзв. несамосталним консонантизмом представљен је пре свега у источнословенском, пољском и бугарском језику. Други тип с диспалатализацијом тврдих сугласника пред вокалима предњег реда представљен је у осталим словенским језицима. Све је то тачно одражено у њиховим графичким системима. Руски и бугарски језик пишу се традиционалним ћирилским писмом с развијеним системом јотованих лигатура, које сигнализирају постојање у њиховом консонантизму само умекшаних сугласничких фонема. Насупрот томе, у западно- и јужнославенским фонетским латиничким писменостима чешког типа јасно се издвајају меки сугласници, који стоје у опозицији према свим осталим сугласничким фонемама. У том смислу, посебно место заузимају пољско латиничко писмо, које због фонолошког система пољског језика није подложно фонетизацији, и српско ћирилско писмо, које током читаве своје историје показује тежњу да изрази систем палаталног реда, који постоји у српском језику. Управо тај систем, колико нам је познато, у Средњој Европи први пут је био графички остварен у словенској глаголици, која је, упркос поразу ћирило-методијевске мисије, оставила неизбрисив траг у средњоевропским фонетским писмима.

БИБЛИОГРАФИЈА

I. Andrić

- 1924 *Die Entwicklung des geistigen Lebens in Bosnien unter der Einwirkung der türkischen Herrschaft*, Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde der Philosophischen Fakultät der Karl Franzens Universität zu Graz.

R. Aauty

- 1963 *Glagolitic ѡ and ѡ̣: Facts, Conjectures and Probabilities*. Ivšičev zbornik (Zagreb), 5-14.
- 1971 *Old and new ideas on the sources of the glagolitic alphabet*. Константин-Кирил Философ. Доклади на симпозиума посветен на 1100-годишнината от смрта му (София), 41-44.

V. Bogićević

- 1975 *Писменост у Босни и Херцеговини Сарајево*.

B. Velcheva

- 1971a *Буквите за х и глаголицата*, Български език 2-3 (София 1971), 214-217.
- 1971b *Най-ранните абецедари како източник на езикови данни*, Константин-Кирил Философ. Доклади на симпозиума посветен на 1100-годишнината от смърта му (София 1971), 185-186.
- 1988a *Старобългарски шт. жд и буквата ѡ в глаголицата*, Старобългаристика 1/1988, 29-37.
- 1988b *Glagolica, Kyrillica, Orthographie und Sprache*, Symposium Methodianum. Beiträge der Internationalen Tagung in Regensburg zum Gedenken an den 1100. Todestag des hl. Method (1988), 703-708.
- 1990 *Хумачката плоча*, Зборник Матице српске за филологију и лингвистику XXXIII/1990, 61-63.

Б. Видески

1960/61 *Основни дијалектни групи во Македонија*, Македонски јазик 1-2, Скопје, 13-31.

Z. Vince

1990 *Putovima hrvatskog književnog jezika* (Zagreb).

J. Vrana

1964 *Glagoljski grafemi Ѡ-ѡ, ѡѡ-ѡѡ i njihova ćiriliska transkripcija*, Slavia 33 (Praga), 171-181.

1968 *Praški glagoljski odlomci kao svjedok neprekidne ćirilometodske tradicije u Češkoj do kraja 11. stoljeća*, Radovi Zavoda za slavensku filologiju 10 (Zadar), 175-178.

1970 *Истина о постанку и подријетлу Вуканова еванђеља*, Јужнословенски филолог XXVIII, 3-4 (Београд), 453-473.

1976 *Неколико критичких напомена о новијим проучавањима старославенске азбуке*, Јужнословенски филолог XXXII, 149-164.

T. В. Гамкрелдзе

1988 *Происхождение и типология алфавитной системы письма (письменные системы ранехристианской эпохи)*, Вопросы языкознания 5 /5-34/, Вопросы языкознания 6 /5-33/ (Москва).

В. Георгиев

1986 *Звуквата стойност на глаголическата буква Ѡ и происходът на старобълг. ш, жд*, Български език 2, 97-109.

И. Гошев

1961 *Старобългарските глаголически и кирилически надписи* (София).

И. Гълъбов

1963 *Въпроси на старобългарската фонетика и писмо*, Български език 4-5, 204-210.

1968 *Schrift- und Lautsysteme des Altbulgarischen*, Die Welt der Slaven 4, 376-404.

G. Décsy

1975 *Methodisches zur Entstehung der nationalsprachlichen Orthographien in Mitteleuropa*, Forschung und Lehre. Slavisches Seminar XVIII (Hamburg), 35-42.

Й. П. Иванов

1971 *Ќъм въпроса за палаталните согласни в българските дијалекти*, Български език 2-3, 235-240.

T. A. Иванова,

1969 *О названјих славянских букв и о их порядке в алфавите*, Вопросы языкознания 6, 48-55.

1972 *Об азбуке на стене Софийского собора в Киеве*, Вопросы языкознания 3, 118-122.

С. Иванчев,

1988 *Българският език - класически и екзотичен* (София).

П. Ивиќ - В. Јерковиќ,

1981 *Правопис српскохрватских повеља и писама 12-13. века* (Нови Сад).

П. Илчев,

1985 *Глаголица*, Кирило-методијевска енциклопедија (София).

В. Јерковић,

1975 *Палеографска и језичка испитивања о Чајничком јеванђељу* (Нови Сад).

P. Király,

1971a *Cyrilské litery v staromlad'arské runové abecede*, *Studia palcoslovenica* (Praha), 165-167.

1971b *К вопросу о глаголических письменах в системе древневенгерских рунических знаков*, Константин-Кирил Философ. Доклади на симпозиума посветен на 1100-годишнината от смърта му (София), 205-213.

N. Klaić,

1965 *Historijska podloga hrvatskoga glagoljaštva u 10. i 11. stoljeću*. *Slovo* 15-16 (Zagreb), 225-279.

Ф. Конт,

1989 *Словени I-II* (Београд).

И. Кочев,

1986 *Вокално-консонантното взаимодействие и основното диалектно членение на българския език*, *Български език* 3, 217-226.

1987 *Старобългарските диалектни явления и понятието солунски говор*, *Български език* 3, 167-178.

Л. В. Куркина,

1981 *Некоторые вопросы формирования южных славян в связи с паннонской теорией Е.Копитара*, *Вопросы языкознания* 3, 85-95.

A. C. Львов

1971 *Глаголица и некоторые проблемы прастарославянской фонетики*, *Слово* 21, 41-69.

F. V. Mareš

1971 *Hlaholice na Morave a v Čechách*, *Slovo* 21, 133-199.

1973 *Die kyrillio-methodianischen Wurzeln der tschechischen diakritischen Orthographie*, *Anzeiger der phil.-hist. Klasse der Österreichischen Akademie der Wissenschaften* 4, 81-99.

1988 *Вукова ћирилица у целосној слици развоја словенских графичких система*, Научни састанак слависта у Вукове дане 17/1, 43-48.

R. Marti,

1991 *Slavische Alphabete in nicht-slavischen Handschriften*, *Кирило-методијевски студии* 8 (София), 139-164.

H. Miklas,

1989 *Slavische Sprachreformatoren in West und Ost. Der Fall des Tschechen Jan Hus und des Bulgaren in serbischen Diensten Konstantin von Kosteneec*, *Die Welt der Slaven* XIII/1, 18-31.

A. Младеновић

1965 *Прилог познавању наше ћирилице*, *Књижевност и језик* 3, 55-66.

1966 *Поводом чланка "Писмо или варијанта"*, *Књижевност и језик* 3, 301-303.

М. Могуш,

1966 *Писмо или варијанта*, *Књижевност и језик* 3, 298-300.

М. Могуш — J. Vončina

1969 *Latinica u Hrvata*, *Radovi Zavoda za slavensku filologiju* 11, 63-81.

В. Мошиц,

1972 *Революције у историји старог српског правописа, Стара књижевност (Београд)*, 250-262.

О. Nedeljković

1965 *Još jednom o hronološkom primatu glagoljice*. Slovo 15-16, 19-58.

1971 *Neke inovacije u fonološkom sistemu prvobitne glagoljice*. Slovo 21, 79-93.

М. Pavlović,

1957 *Znak ѡ i njegove glasovne vrednosti*, Slovo 6-8, 278-291.

П. Пенкова,

1969 *Диакритичният "знак за мекост" в Зографското евангелие, Константин-Кирил Филозоф. Доклади на симпозиума посветен на 1100-годишнината от рождението му (София)*, 403-407.

М. Пешкан,

1994 *Стара штампа као развојни ступањ ћирилице, Пет векова српског штампарства (Београд)*, 61-66.

П. Раднџ,

1986 *О консонантској групи шч на морфемском споју у српскохрватском и македонском језику, Македонски јазик* 36-37.

1993 *О српско-македонским лексичким везама, Јужнословенски филолог* 49, 113-129.

Н. Роднџ — Г. Јовановић,

1986 *Мирослављево јеванђеље (Београд)*.

Сказание.,

Сказание о начале славянской письменности (Москва 1981).

В. Станишић,

1987 *Корени и домети Вукове реформе српске ћирилице, Повеља 1-2 (Краљево)*, 24-45.

1991 *Словенска писменост у примени за албански језик, Баштина I (Приштина)*, 112-119.

Д. Тилков,

1979 *Количествената характеристика на противоставањето на мекост-тврдост в българския език", Български език* 3, 201-203.

V. Tkadlčík

1964 *Dvojí ch v hláholici*, Slavia 33, 182-193.

1971 *Systém hláholské abecedy*. Studia paleoslovenica (Praha), 357-377.

Г. Томовић,

1974 *Морфологија ћириличких натписа на Балкану (Београд)*.

О. Н. Трубачев,

1992 *В поисках единства (Москва)*.

J. Hamn

1971 *Glagoljica u predrenesansno doba*. Studia paleoslovenica (Praha), 95-104.

Zbornik Hvala krstjanina

Zbornik hvala krstjanina (Sarajevo 1986).

E. Percigonja,

1977 *Prinosi studiju ortografije srednjovjekovnih hrvatskoglagoljskih tekstova*,
Radovi Zavoda za slavensku filologiju 15, 69-82.

E. Христова,

1991 *Палаталният ред във фонологичната система на блясовградският говор*,
Български език 1, 50-54.

J. Šidak,

1957 *Marginalija iz jednog rukopisa crkve bosanske u mletačkoj marciama*, Slovo 6-8,
134-135.

Marina ADAMOVIĆ
Institute for Balkan Studies
Belgrade

TOWARDS AN ARTISTIC DICHOTOMY - OLD AND MODERN

Abstract: The text offers a brief review of the Serbian cultural clime and the crucial West-European artistic achievements at the turn of the centuries. It accentuates specific social conditioning of artistic life both on the local level and in highly developed European countries, resulting in a particular parallelism of creative currents. It points out that these facts should be borne in mind when evaluating the Serbian art of the period.

Whichever of the attempted definitions of art we may choose, the fact remains that it is a peculiar form of human self-expressiveness, a complex structure which is more or less related with the other strata of an over-all cultural and social system. Its forms and contents are various, and its function(s) always susceptible to reinterpretation, both within individual historic epochs, and by contemporary or subsequent theoreticians. Respective shares of individual investment and social conditioning have also been a delicate object of research. There is no doubt that the Serbian art of the 19th century is particularly conditioned by the social framework. It was the period of national revival when the "discontinuous" nature of cultural development was reestablishing its course starting, in a way, from the beginning. That is where the phenomenon of Serbia's "trotting behind" European art and culture, undoubtedly due to the past events that determined the nation's destiny, comes in. Having lost its state independence towards the middle of the 15th century, Serbia started turning into a dark corner of the Ottoman Empire. Therefore, the monuments of art from that centuries-long period are more of interest for the history of culture, being some sort of testimony to the nation's fundamental need to survive. The autonomy accomplished in 1830, as a first step towards state independence, made Serbia an important cultural and political

center. As early as the thirties a few institutions were established which meant the beginning of a more articulated cultural development: in 1834 the first issue of "Novine serbske" was printed, and in 1838 the Lycée was founded.¹ Miloš Obrenović himself gave impetus to the revival of arts - building, the first collection of paintings, study of antiquities. The fifth decade witnessed several decisive dates: in 1841 the Society of Serbian Learning was founded, and the first plays were performed; the battle for vernacular tongue was won even in the realm of poetry - the poems of B. Radičević, and Djuro Daničić's *War for the Serbian Language and Orthography* were published in 1847; in 1844 National Museum was founded, and Sterija is to be given credit for the first public appeals for preservation and study of the antiquities.² By the end of the forties the first graduates sent abroad on government's scholarship, started returning from foreign universities.

The gradual change in the domain of culture, that derived from the same revolutionary turbulence resulting in the 1804 Insurrection, was marked by romantic referring to the past. At first, the need to define national identity was satisfied by gathering material, but in the sixties culture experienced fresh élan: in 1864 the Serbian Learned Society was founded; in 1868 Vuk's orthography was introduced, and the National Theatre opened: in 1867 Serbia took part in Pan-Slavic Ethnographic Exhibition in Moscow. The work of Josif Pančić gave impetus to the development of natural sciences, and Ilarion Ruvarac laid down critical method in science. In the seventies there was a variety of ideas - from western liberalism, through somewhat anarchic ideas of Russian democracy, to socialist and positivist outlook, with romantic enthusiasm still vivid.

Briefly, in Serbia which gained its full independence only at the 1878 Berlin Congress, strivings of the spirit went far beyond the lack of resources. Serbian Royal Academy was founded in 1886 in the city that was to get its plumbing system and power station only six years later.

While Western Europe experienced an almost unhampered development of its cultures and traditions, Slavic peoples in the 19th and the beginning of the 20th centuries lived with the same problem: quest for the ways to express national identity. It should be pointed out, since that is the fact that was long to determine the artistic life in general. Thus, for example, Vuk's work was based upon Herderian understanding of popular literature and vernacular language as being expressions of the nation's spirit, and the same influence determined cultural climate in other Slavic countries. General European orientation towards the idea of the national, that resulted from national movements and the ascent of middle classes, was additionally enhanced in Serbia by particular historical conditions, and it was in Vuk's programme that it found its best formulation: vernacular tongue; popular poetry as a base for artistic literature; scientific analysis of national economy and culture; introduction of the nation with its particularities into modern European world.³ The entire 19th century in Serbia, both in terms of culture and politics,

1 R. Samardžić, 1983, 468.

2 D. Medaković, 1981, 5.

3 D. Živković, 1970, 72.

was marked by the idea of national liberation and unification, no matter whether it was expressed in romantic referring to the splendour of the pre-Kosovo times, or in a pragmatic and positivist demand for a transformation of the society.

Serbian artists in Austria and Hungary had a century-long "advantage" over their colleagues in Serbia. Therefore, it was them who enabled a gradual adoption of western conceptions. It was as early as Karadjordje's times that Serbia made the first contacts with the painters from Vojvodina, and Miloš Obrenović asked (1823) Pavel Djurković to come down and portray the members of the ruling family. Oriental spirit of Balkan architecture and traditional patterns of painting, that lasted till the middle of the century, gradually made place for the artistic novelties that met the needs of a poorly developed middle class. Those needs were reduced to church painting and portraiture. The latter was to be a confirmation of the newly gained social position, either as a characterized, or an idealized, Biedermeyer image. It was only with Djura Jakšić that freer colouring, something of the Romantic drama, and the problem of light were introduced. Yet, due to the centuries-long efforts to preserve faith as the fundament of nation's being, religious painting remained the safest way to earn artistic living all through to the end of the century. The cult of national past, cultivated through myths and traditions, found its echo also in the thematic programme of Romanticism,⁴ but those historical compositions "seemed to be borrowed from the innocent mis-en-scène of our Romantic theatre."⁵ Vienna, the European capital where Serbian artists most often sought for education, remained provincial until the end of the 19th century. It was only with the Serbian Realists that Munich became more popular choice. Though, it is true, Piloty's colouristic theatralism reigned at its Academy from 1874, the year French Impressionists stepped on the scene. The last quarter of the 19th century witnessed the appearance of Djordje Krstić, and it was by no means accidental that he was payed great respect by younger artists. Not only that he introduced Realism into Serbian painting, but the second exhibition of paintings ever organized in Belgrade (1880) is also related with him, as well as an entire programme of cultural and visual education (1881) - from the request to teach after the models from nature, to the suggestion that the Department for history of arts, and art galleries should be opened. His icons for the Cathedral church in Niš provoked a long-termed polemic (1886), and it almost was a turning point in shaping of our art criticism and aesthetics. Essentially, it was a struggle for a new understanding of tradition and art, the struggle for new painting. Generation of artists who had represented Serbia with their monumental pictures and historical subject-matter at the Millenium Exhibition in Budapest (1896) and the Universal Exhibition in Paris (1900), was the one that introduced the problem of light, though within realistic conception of form. That luministic breakthrough was a step closer to Impressionism.

4 M. Jovanović, 1976.

5 D. Medaković 1981, 277.

The last quarter of the 19th century brought about a turning point in European art. "The embellished world" of academic artistic patterns, pretentiously protected by referring to the accomplishments of "eternal art", was an obstacle to one's free confrontation with the world and one's own Self. Academism asked no questions, it gave ready-made answers. Impressionism officially appeared in 1874, with no troubled thoughts. Its hedonistic iconography, revealing urban man's joy for meeting with nature again, still makes a part of the optimism of a prosperous middle class.

Though remaining within the data of nature, this artistic movement laid claim to individual experience (impression) of the world, thus opening the way for various poetics - Cézanne, Van Gogh, Gauguin, Seurat - which were not only to mark the end of a rounded-off artistic epoch, but also were a sign of the century to come.

The end of the 19th century comprised an almost metaphysical complexity of the *fin de siècle*. Rapid development of science, industrial breakthrough, birth of a technological civilization, offered contradictory prospects. On the one hand, self-confidence of man as a creator of such power, and on the other, confrontation with inability to control his own product. The scale of values gradually turned upside down. Instead of the unique, industry imposed a series. Accordingly, value of the individual was substituted for mass, where an individual was all but a unit in a line.

Polyvalence of such a situation is perhaps best expressed in a movement that spread throughout Europe, distinguished by a cosmopolitan trademark of Modernity. Though based upon same morphological and conceptual premisses, it assumed different forms and names in different countries: *Art Nouveau*, *Jugendstil*, *Sezessionstil*, *Modern Style*... It comprised both Morris's appeal for revival of crafts retreating in front of uniform industrial products, and the will to use new materials and technology; aspirations towards the new, towards the style, rejection of historicism, and anarchic resorting to the artistic past; symbolic quest beyond the appearances, and a Biedermeier-like lull within a decorative domestic interieure; individualistic preoccupation with one's own inmost depths, and an aspiration towards national or supranational style, towards *Gesamtkunstwerk*... In spite of all its intentions, the formal lexics of this movement was rather limited, it actually kept traditional plastic language. It was not the picture conceived as a conveyor of literary symbols that could produce any change, but it was the (re)discovery of self-expressiveness of the basic pictorial means - colour, line, form. Maurice Denis's words (1890) testified to that: "Before it becomes a war horse, a nude woman, or some anecdote, picture is essentially a flat surface covered with colours arranged according to some order."⁶ Finally, the entire course of art by the end of the 19th and in the beginning of the 20th centuries led towards the change of the very notion of art that used to be understood in terms of *mimesis*. Cézanne thinks that art is a harmony parallel to nature, Gauguin wants to move away from the illusion of an object and, comparing colouristic

6 W. Haftmann, 1965, 41-42.

harmonies with the musical ones, takes art for an abstraction; Seurat aspires towards art as harmony, Van Gogh tries not to paint things as they are, but the soul he feels within them... But the assertion of right to independent existence did not mean *l'art-pour-l'art* self-sufficiency. On the contrary, having achieved its ontological independence, art became means of knowledge of the reality and of what was behind it, an aesthetical answer to ethical and philosophical questions of human existence.

Change of dynasties in Serbia in 1903 opened the way to democracy and parliamentarism. The first Yugoslav Artistic Exhibition (1904) was not only the first accomplishment of the idea of Yugoslav cooperation, but also, the first "among modernly organized and monumentally conceived exhibitions in Balkan countries."⁷ Dominant line in the then exhibited works of Serbian artists was best defined by Bogdan Popović: "(...) it is our habit to borrow from our history the subject-matter to be artistically treated. Heroic popular poems, our old and recent history, fiddle-man and fiddle, keep being subjects of our artists' works: our art is 'patriotic'.⁸ It was the same orientation (and the same works) that had represented Serbia at the 1900 Universal Exhibition: "patriotic art" based upon historical subject-matter, and expressed in the language of academic realism and *plein-airism*, i.e. of the conception that L. Trifunović defined as light in service of the object.⁹

Certain level of organization was introduced into artistic life. Foundation of artistic associations testifies to that. An association of South-Slavic nature was founded, organized upon federal principles: "Lada". As it assembled traditionally oriented, and socially recognized artists, a "secession" occurred. It was the Serbian Artistic Association (1907), lacking particular artistic programme. But, it was the setting up of the so-called Yugoslav Colony¹⁰ that was of major importance for the emancipation of our painting. It included younger artists who gathered around Nadežda Petrović. In 1905 they all went to Sićevo in order that "in the free air, water, natural green, stone, types, an artist could be close to nature alone".¹¹ Besides an aspiration towards contemporary plastic conceptions, it was also the idea of "integral Yugoslavism" that united them, as well as the effort to "introduce the cult of beauty into the education of common people."¹² Their cooperation resulted in an exhibition in 1907, to which Matoš dedicated these words: "These are souls thirsty for 'the new', for those new thoughts and feelings without which no progress could be imagined. Only new people have new sensations."¹³ From our actual perspective, it is clear that, despite a variety of plastic solutions, it was for the first time that young artists stepped forward expressing a conscious need to go beyond dominant taste, and to relate our art with Europe.

7 L. Trifunović, 1973, 450.

8 B. Popović, 1904, 539.

9 L. Trifunović, 1973, 34.

10 K. Ambrozić, 1958.

11 D. Tošić, 1974, 382-383

12 *Ibid.*, 383.

13 A. G. Matoš, 1973, 28.

In the meantime, European art experienced logical consequences of post-Impressionism. Van Gogh, Gauguin, Cézanne and Seurat were payed due respect by large retrospective exhibitions (Van Gogh's in 1901 - Galery of Bernheim Jeune's, Gauguin's in 1903, and Cézanne's in 1907 - Salon d'Automne). The "Fauves" appeared in 1905. Accord of one's own "feeling for life with the way to express that feeling"¹⁴ was a fresh confirmation of one's right to watch the world from his inner point of view. They were inspired by Gauguin's enthousiasm for primitive cultures as the origin of mankind's childhood, and Van Gogh's troubled experience of the world's soul transposed through intense colour. Between Rouault's dark world of Christian martyrs, and Duffy's fluttering view of the sea, there were Matisse's spaces of pure colour and balance, of the art as the "*calmant cérébral*."¹⁵ Munk's screaming feeling of solitude and anxiety, Ensor's masks, were an introduction into the Expressionistic, "blood"-made picture. *Der Brücke* (1905) represented awareness of a disturbing abyss separating purity of the "pre-essence" from the darkness hidden behind the lights of a metropolis. Their response was intense colour, black line, distorted form.

In the first decade of the century, faith in stability of the perceptible world was additionally shaken by some scientific discoveries: splitting of the atom, and the hypothesis of space-time continuum undermined the established concepts. Matter was replaced by energy, and the static Renaissance point of view disappeared in the dynamic unity of space and time. Knowledge of the atom being split, Kandinsky experienced it "as though the end of the world had set in. In one moment the mighty pillars of science lay in ruins before me. All things became transparent, without power or certainty."¹⁶ In 1910 he wrote a book *On Spiritual in Art* (published in 1912), formulating the concept of inner necessity as the basic aesthetical, ethical and axiological law. His first abstract watercolours were done the same year. To keep a distance from *mimesis* did no more mean to betray truth. On the contrary, it was a way to penetrate it more profoundly.

While the art of painting was increasingly becoming conscious of the specific qualities of its language, and practically was on the threshold of changing the established plastic pattern, sculpture mostly remained within the 19th-century limits. Anthropocentric morphological model kept relying upon Classical heritage. Either idealized, or naturalistic, human body has served for centuries as a conveyor of various ideas - religious, profane, didactic, patriotic. In the 19th century, various approaches to the volume and its situation in space were generally kept within lifeless academic model. Middle class did enable some sort of democratization of sculpture insofar as the possession or commissioning of sculptures, from portraits to monuments, was held to be a visible proof of their social status. But the demands sculpture was to meet necessarily stopped it from renouncing mimetic method. It even happened that the "development of industry easily satisfied all those tastes,

14 H. Matisse. in: V. Hes, 1978, 37.

15 W. Haftmann, 1965, 76.

16 Ibid., 139.

and cheap metal or plaster casts for home use spread around in an unprecedented amount."¹⁷ Almost exclusively dependent upon the taste and requests of its commissioners, sculpture of the period was reduced to tendentious motif. It was with the appearance of August Rodin that the sense of sculptural values was reestablished. His own goal was to recover "stylistic integrity (of sculpture) that was lost after Michaelangelo's death in 1564."¹⁸ Primitive or ancient sculpture served as a catalyst - it helped shape the idea of immanent qualities of pure form. In Serbia, there was practically no tradition of sculpture as it was alien to the conceptions of the Orthodox Church. Thus, a true life of this plastic art begins only in the 20th century.

This brief review of the points of "modernity" in the domain of plastic arts in Western Europe at the turn of the centuries, and a little wider introduction into the Serbian situation have not been presented here in order to sought for the things already found. Its intention was to remind of a sort of dualism which must be borne in mind when studying the period. One of its aspects pertains to parallel existence of two streams of creativity, usually defined as vanguard and conservative, and present within every individual artistic milieu. Another is local, and originates from the process of the "Europeanization" of the Serbian society. It is revealed in its effort to get its step with the world it truly belonged to. The first phenomenon is a consequence of all-pervading changes brought about with the Industrial Revolution. Industrial production induced a separation between work and its human purpose, between art and cognition. In a world that counted figures until only figures counted (L. Mumford), social role of the artist was becoming increasingly blurred. Art found itself at the margins of society, unable to intervene into the shaping of social environment. It is best reflected in the birth of a new myth - the myth of "*peintre maudit*", as well as in the fact that almost every vanguard movement envisaged its artistic image as an essentially utopian project of the over-all social space. Such dichotomy of the European scene must be taken into account in the interpretation of the Serbian art of the period and the evaluation of the level to which it succeeded to regain its integrity. Namely, official representation of a nation and its state at the international level (universal exhibitions aimed to promote progress of art and technique being the best possible example) virtually always implied an institutionalized manifestation of State power which, in turn, relies upon non-subversive cultural stereotypes. These are identified as widely accepted, inviolable values. None of the countries, of which we speak today in terms of originating avant-gard conceptions, made an exception. At the 1911 Universal Exposition in Rome, e.g., France built a pavilion, "according to the plans of architect Eustache, with the façade overloaded with ornaments which are mere reproduction of those from the 18th-century wing of the Louvre."¹⁹ In its interior - Impressionism was dominant. Perhaps it was "modern" for the Serbian contemporaries, but it certainly was "old" compared with simultane-

17 Text of Footnote

18 H. Read, 1966. 12.

19 "Obzor" no. 154 & 167. Zagreb.

ous achievements of Mondrian, Kandinsky, Larionov... Such dualism was an element of the Serbian intellectual climate, too, where theory and practice, ethics and aesthetics, often were inextricably interwoven. Dimitrije Mitrović was not the only one who explicitly pleaded for artistic individualism: "The artist... may present things as they appear to him in any moment, and he may present them in whatever manner he chooses."²⁰ But, he himself was not able to draw a demarcation line between his political engagement and the interpretation of art. The philosophy of individualism could not fight against the "general will" of a patriarchal society and its inherent collectivism. Perhaps it was in Nadežda Petrović's work and life that these two opposites found their best reconciliation. It is true, though, that such a conclusion can be drawn only in retrospective. Her contribution was the contribution to the future. She was both a tireless educator of her people, a passionate lover of freedom, nature and man, and a curious creative spirit watching the world with her eyes wide open: "True art has thrown away the silky social ties and, being the most subtle product of artist's soul, mind and heart, it has begun to develop freely, beyond conventions..."²¹ Her painting was a result of a spontaneously developed creative consciousness which coincided with the spirit of the period, and her belonging to her people and art was of existential nature. That is why she was able to develop a far-sighted understanding of freedom: "Reformers always look over the people and mountains, they look into the centuries ahead, having as their foundations the centuries left behind..."²²

ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ ЈЕДНЕ УМЕТНИЧКЕ ДИХОТОМИЈЕ - СТАРО И МОДЕРНО

Резиме

Текст даје преглед културно-историјске климе у Србији од времена успостављања аутономије до рађања модернизма, као и скицу аванградних кретања у западноевропској уметности на прелому векова. Тражећи узроке феномена "каскања" српске уметности за европским дoметима, указује на постојање паралелних уметничких живота - официјелно прихваћених и друштвено потпомогнутих образаца стварања и оних непризнатих, у којима се крије клица будућих догађаја. При том, указује на чињеницу да је тај паралелизам својствен свим, па и културно најразвијенијим срединама, те да се то мора имати у виду приликом вредновања српског модернизма.

20 D. Mitrović, 1911, 10-11.

21 N. Petrović, 1912, 238.

22 N. Petrović, 1912, 237-238.

LITERATURE

Ambrozić, Katarina,

1958 *Prva jugoslovenska umetnička kolonija*, Zbornik Narodnog muzeja I, Beograd.

Haftmann, Werner,

1965 *Painting in the Twentieth Century*, London.

Jovanović, Miodrag,

1976 *Srpsko slikarstvo u doba romantizma*, Novi Sad.

Matisse, Henri,

1978 in: V. Hes, *Dokumenti za razumevanje modernog slikarstva*, Beograd.

Matoš, Antun Gustav,

1973 *Izložba Jugoslavenske umjetničke kolonije u Beogradu*, in: *Sabrana djela XI*, Zagreb.

Medaković, Dejan,

1981 *Srpsko slikarstvo u XIX veku*, Beograd.

Mitrinović, Dimitrije,

1911 *Iz lirike Germanije*, "Jug" n°. 2.

Molesworth, H.D., Cannon Brooks, P.,

1967 *Историја европске скулптуре*, Beograd.

Petrović, Nadežda,

1912 *Sa četvrtje jugoslovenske izložbe u Beogradu*, "Bosanska vila", u: L. Trifunović, *Srpska likovna kritika*, Beograd 1967.

Read, Herbert,

1966 *Moderna skulptura*, Beograd.

Popović, Bogdan,

1904 *Prva jugoslovenska umetnička izložba*, SKG XIII/2, Beograd.

Samardžić, Radovan,

1983 *Nauka i školstvo*, in: *Istorija srpskog naroda VI-2*, Beograd.

Tošić, Dragutin,

1974 *Jedan neobjavljen rukopis Nadežde Petrović*, Zbornik za likovne umetnosti Matice srpske, Novi Sad.

1970 *Evropski okviri srpske književnosti*, Beograd.

Мирјана ТАТИЋ-ЂУРИЋ
Београд

МИСТИЧНИ ЛОГОС И ЊЕГОВА СЛИКА

Људски ум се никада није успео толико високо да би могао да досегне највише биће. Мрак и ништа обавијају врховнога Бога јудаизма, а светлост неиздрживе светлости брани приступ Једном, Богу хришћанског света. Непознат остаје нама, као и највишем уму, који му је близак, и од којег све потиче и све што постоји зависи.

Овом божанском уму (Νοῦς), који спада у највишу реалност, може се само интуитивно прићи, јер је у својој бескрајној једноставности људском разуму и уму неухватљив, све док се не изрази у мношгву.

По Плотину, божански ум се контемплативно обраћа Једном, али кад безоблични живот, који настаје од Једног чини тај контемплативни повратак, онда се Једно враћа у многострукој форми у мислима, али не више као Једно.¹

У писму Титу, великом свештенику, као одговор на питање: "Шта значи кућа коју је сазидала мудрост и храна и пиће које она нуди?", Дионисије Ареопажита објашњава: "Онај који је могао изнутра видеги лепоту ових алегорија сагледаће их у свој њиховој мистици, сходној Богу, препуној велике светлости, приказујући под многобројним облицима оног који нема ни облика ни фигуре (1105 с). Ове алегорије као штит чувају мистерију да се не укаже профаним очима, већ само истинским пријатељима светлости који знају да свете симболе ослободе дечијих сликарија. Јер су они једини у стању да дођу до једноставне, чудесне и трансцендентне истине тих симбола."

1 У Коментарима Григорија из Нисе, Бог се Мојсију јавно прво као Светлост, затим као облак и на крају у свом најсавршенијем облику у тами, P.G. 44, 1000 С. О овом божанском уму упор. Plotinus, Enn. VI, 9 (9), 3, и А.Н. Armstrong, *Eternity, Life and Movement in Plotinus' Account of Nous*, Paris 1971, 67-70.

У Дамаскиновим *Dubitationes et Solutiones*,² "Једно" се зове Трансценденс, а његова веза је апсолутно апофатична у односу на све што долази после њега, било као иманендија-трансцендендија или као идентитет-оностраност.

Ако се обратимо античким изворима мишљења, видеће се да Платонов нестични, непокретни свет који живи у вечности, прапи физички свет хераклитовског кретања, који својом катафатичношћу прекида апофатичну реалност оностраног. Како Прокло тумачи Парменида,³ мишљење и биће је "Једно" где у стању љубави, мистичне контемплације и опијености, ова два света коезистирају постижући спој.

Али, тај неприступачни, непознати скривени Бог (*Ἀκατάλυτος θεός*) шаље своју Реч-Логос да измири противречност оностраног и овог света.⁴ Реч је дата као симбол звука и светлости у Старом завету, као богиња мудрости која се рађа из Зевсове главе у англици,⁵ као Син Божији у хришћанству и као мистична Софија (*Pistis Sophia*) у гноси, која напушта небески поредак ПЛЕРОМЕ и, стропопавши се на земљу, ствара читав материјални свет.⁶

Приступајући мистици Божије речи, оне изговорене и отелотворене, неминовно се крећемо на терену јудео-хришћанске традиције, античке и хришћанске гносе, хришћанске апологетике и мистагогије и јереси, а на крају и теологије иконе.⁷

- 2 Ioannis Damaskinos, *Dubitationes et Solutiones*, éd. Kielle, I, 15: *Oeuvres complètes de Pseudo-Denys l'Aréopagite*, éd. M. Gandillac, Paris 1943, 3523, col. 1105 C.
- 3 Procli in Parmenidem, VI, 1074, 7-14; "Νοῦς", у нама је "ἀγαλλία ὄντος Θεοῦ, τῆς αὐτῆς σοφίας". Procli, *Diadochi in Platonis Cratylum Commentaria*, ed. Pasquali, Lipsiae 1908, 77, 55, 6, 6-10. Упор. и P. Heinisch, *Die griechische Philosophie im Buche der Weisheit*, Munster 1908, 18.
- 4 Analtion Hall, *Der Logos, Geschichte seiner Entwicklung in der griechische Philosophie und in der christliche Literatur*, II, Leipzig 1899, 49; Eduard Norden, *Agnostos Theos*, Leipzig 1913, 56. Овај несазнатљиви Бог презознаје се по милости, својој речи, инкарнираном Логосу, Божијем Слову. Упор. Filo Alex., *De Fuga*, 168, и P. Heinisch, *Der Einfluss Philos auf die älteste christliche Exegese*, Münster in West, 1908, 36ff. Божијег сина нико није могао насликати. То је покушао Авгаров изасланик Ананија, али божанска светлост која је из њега избјигла није дозволила сликару да га прикаже у бојама. Упор. повест Псеудо-Константина Порфирогенета у минејима под 16. август. Најузвишенији међу људима, човек узвишеног имена (Нуролите, Refutatio V, 6, 5), савршена слика очсва (Poinandres, *Corpus Hermeticum* I, 12), у Јовановом Апокрифу звани Адам (S. Griverson, *Apocryphon Johannis*, Copenhagen 1963), овај Богочовек звани и син човечији (Fr. Houck Borsch, *The Son of Men in Myth and History*, London 1967, 55) савршена је слика свог божанског оца. Његов лик се оцртава у текстовима Наг Хамади библиотеке, која је делом писана на коптском дијалекту с гностицизмом садржајем у коме се осећа и хришћански утицај (S. Schulz, *Die Bedeutung neuer Gnosisfunde für die Neutestamentische Wissenschaft, Theologische Rundschau*, Tübingen, N.F, 26, 1960, 327).
- 5 Према Плутарху, *Questiones conviviales* I, 617 В из *Plutarchi Chersonensis Moralla*, Lipsiae 1892, 15, богиња Атина, кћи Зевсова, рођена из његове главе, постала је главна заступница људи на земљи.
- 6 H. Leisegang, *La gnose*, Paris 1951, 268: У материји она пати и тежи ка своме повратку. Појављује се прво у насенским псалмима (*Ibid.*, 98), који су инспирисани старозаветним псалмима и одама Соломоновим.
- 7 Упор. J. Abelson, *The Immanence of God in Rabbinical Literature*, London 1912, 203; R. Harris, *Athena Sophia and the Logos*, Bulletin of the John Rylands Library, 1922, 57f; такође, Margarie Taelclert, *La Notion de la Sagesse dans les trois premiers siècles de notre ère*, Archiv für Geschichte der Philosophie, 39, 1930, 1-27. О гностицизму: *The Gnostic Religion, The Message of Alien God in the Beginning of Christianity* by Hans Jonas, 1963, 122. У химни "Перле за умрлог" који добија небеску одшцу се каже: "Идем у сусрет својој слици и она ми долази у сусрет." Најјасније излагање о Логосу пратимо кроз мистагогију Кирила Александријског и Псеудо-Дионисија. Упор. F.E. Brightmann, *Historia Mystagogica*, Journal of Theological Studies, IX, London 1908, 248-396. Мистерија Христове инкарнације као уследног Божијег Слова била је главни аргумент да се Богочовек прикаже као икона. Упор. Б.М. Живов, *Мистагогија Максима Исповедника и развитици Византиској теорији образа*, Художественный язык средневековия, Москва 1982, 108 ff.

Мистика Логоса као Премудрости и Силе Божије с почетка четвртог јеванђеља, која слови: "У почетку бјеше Ријеч, и ријеч бјеше у Бога и Бог бјеше ријеч,"⁸ сажима читаву јеврејску традицију неоткривеног Бога који се јавио људима својом поруком оставши невидљив.

Идеја "Премудрости", која је сачувана у рабинској традицији,⁹ помаже разумевању значења Логоса и у Новом завету. Прихваћена је у Синагоги у виду мидраша (егзегезе) и хомилија (говора). Но, иако је приступ јеврејској хомилици отежан јер је реч о усменој традицији, ипак она остаје, поред канонских списа, фундаментални извор за познавање семиотике мудросних извора Божије речи. За проблем који нас овде интересује важно је, такође, и класично поимање Логоса,¹⁰ а потом, ту значајну улогу имају и апокрифи, псеудоепиграфи, гностички текстови хеленистичког јудаизма¹¹ и стоички Логос,¹² да би се тек на крају доспело до патристичке интерпретације Бога Слова, која сажима читаву ову традицију.

Невидљиви старозаветни Бог свуда је присутан међу људима преко своје Речи-Логоса, која је израз његове Премудрости (ХОК-МА - Софија), која води директно Божијој иманенцији, схваћеној у библијском смислу - као активно присуство Бога у свету и људским срцима. Тако се у псалму каже: "Куд бих отишао од лица твојега и духа твојега, куд бих утекао."¹³ "Јер овако говори 'Високи' и 'Узвишени'," каже Исаија, "који живи у вечности и коме је име Свети."¹⁴ "На висини и светињи станујем ожишљујући дух смерних и срца скрушених."

"Шекина" и "Руах ха Кодеш" исказују своје благонаклоно очинско присуство и Божије провиђење. У свим тим речитим текстовима лако је препознати Месију, Бога Слова из Новог завета и

8 Јован 1, 1. Упор. Отац Јустин Поповић, *Тумачене светог јеванђеља по Јовану*, Београд 1989, 5 f.

9 H. Jaeger, *The Patristic Conception of Wisdom in the Light of Biblical and Rabbinical Research*, Studia Patristica IV, Berlin 1961, 90-106.

10 H. Leisegang, Pauly Wissowa, *Real Encyclopädie d. Klass. Altertumswissenschaft*, s.v. Sophia, col. 1019-1039.

11 H.J. Schoeps, *Urgemeinde Judenchristentum-Gnosis*, Tübingen 1956, 9 f; J. Daniélou, *Théologie de Judeochristianisme*, Paris 1958, 12 f.

12 Hans Jürgen Horn, *KAT OIKONOMIAN TOY KYPIOY, Stoische Voraussetzungen der Vorstellung vom Heilsplan Gottes*, Vivarium, Festschrift Klauser, Münster in Westfalen 1984, 188-193. О стоицизму св. отаца у : M. Spaneut, *Le stoicisme des pères de l'église de Clément de Rome à Clément d'Alexandrie*, Patristica Sorbonensia I, 304-310 (без год.). Занимљив је фрагмент из *Chrysaire* који доноси Плутарх: "Ὁὐδεν γὰρ ἔστιν ἄλλως τὸν κατὰ μέτρος γενέσθαι οὐδὲ τοὐλαχίστον, ἢ κατὰ τὴν κοινὴν φύσιν καὶ κατὰ ἑκάστη τὸν ἐκείνης Λόγον", *Stoic. Repugn.* 34, 1049 f. SVF 2, no. 937.

13 Пс. 139, 7.

14 Ис., 57, 15 и 61, 1. О значењу Божијег имена Високи и Узвишени вид.: E. Dhormé, *Le nom de Dieu d'Israël*, Revue de l' Histoire des Religions, no. 397, Paris 1952, 7. У трећој строфи б. главе Ехода Бог се показује Авраму, Исаку и Јакову називајући себе Шадаи. У семантици те речи виде се корени арамејско-вавилонског "Шадау" - планински, бог Узвишених места (Књига краљева 1, 23, 28). Месопотамски Семити га зову Бел-Шади (Господар брда), а његова друштвеница Ашерат је Госпођа равнице. Преводи на грчки и латински имају еквивалент с универзалним призвуком, као: ΠΑΝΤΟΚΡΑΤΩΡ и ΟΜΝΙΠΟΤΕΝΣ.

Исуса Назарећанина. Софија, Божија премудрост, јавља се међу људима Израела у Тројству. Као Премудрост свеприсутна (Шекина), као Дух Божији (РУАХ) и као Слово Божије (МЕМРА). Њихова лексичка семантика остаје идентична и у Таргуму, а такође и у хришћанској догматици.¹⁵

Важан извор за разумевање Слова Божијег је, свакако, Петокњиже мудросних текстова, које обухвата: Приче, Исуса Сираха, Мудрост, Јова, Баруха, Књигу проповедника и неке псалме.

Аутор Књиге мудрости назива мудрост "Кућа Силе Божије", "Исток дивоте Пантократора", "одеја", "огледало" дела Господњих, "одраз" његове добротe. Она је део његове суштине, његово Величанство, она је свемоћ његове Светости и љубави. Седи на његовом престолу као повереница Божијег знања и изабраница Божијих дела. У Књизи мудрости (9, 1) каже се: "Боже отаца наших и господe милосрђа, ти који си речју својом створио свемир (9, 17)", "ко би дознао твоју вољу да ниси дао мудрости (8, 1), да с висине ниси послао Духа свога светога."

У VII глави Књиге мудрости се саопштава: "Једна је и може све." "Својим срцем разабрао си да је бесмртност у сродству с Мудрошћу. Она је од сунца сјајнија и нада звезде узвишенија, а упоређена са светлошћу, она све надмашује" (8, 17).

Она је присутна и у Генези јер ју је Господ имао на почетку својих путева, а милина јој је била са синовима човечијим. Помогла је Веселеилу да сазиди Таберакл, место боровишта Божије премудрости. Арамејски Таргум из Јерусалима у својој верзији Генезе говори да је Бог створио свет помоћу Премудрости (Бе Хокмах). Тај текст у Вулгати св. Јероним је овако превео: "In filio creavit", спајајући идеју Софије и Логоса, мисао која је једноставно исказана у Соломоновим причама: "Господ је мудрошћу засновао земљу, утврдио небеса разумом."¹⁶

"Ко је управио дух Господњи", пита Исаија, "ко га је научио путу суда." Према рабинском учењу о "Хокми", Премудрост, преко пророка најављена, бива и остварена у истинском континууму историјских догађаја. Тако закон речи Божије бива

15 Targum Yerushalimi, Берешит I, 1, који потиче с почетка наше ере, замењује реч "у Почетку" (БРШЈТ) речју МУДРОСТ (ХКМХ). О појму РУАХ вид: Daniel Lys, *Rûach, le souffle dans l'ancien Testament*, Paris 1962, 3, а о појму МЕМРА: V. Napp, *Der Begriff Wort in der aramäischen Bibelübersetzungen*, München 1938, 110; о појму Тројице: Anton Anwander, *Zur Trinitätslehre der nachorigenischen alexandrischen Theologie bis Arius*, Theologische Quartalschrift, 102, 1921, 190-219. Код Basile de Césarée, *Traité de Saui Esprit*, Sources Chrétiennes no. 11, Paris 1945, 20: дух је интелигибилна светлост, као дах из Божијих уста излази на један несказан начин и тиме се разликује од Сина, савршене слике рођене од Оца.

16 Targum Yerushalimi I, 1; Questions Hebr. in Genesim I, 1; Elisabeth Revel-Neher, *L'arche d'Alliance dans l'art juif et chrétien du second au dixième siècles, le signe de rencontre*, Paris 1984, 22. Мудраци Израела су дискутовали поводом постављана Sefer Thore, писане Мојсијевом руком у Bab. Baha Batra 14a.

дрво живота за онога ко се хвата за њега. И каснија хасидска поука, као резултат ћутања, повлачења у себе и мисаоне контемплације, назива се "оградом мудрости".¹⁷

Рабинско учење о мудрости, њеној стваралачкој моћи и сили која утврђује, одржава и спасава људе, није било упућено малобројној елити, већ читавом народу, као утеха срцу пружена преко моћног медија - речи Божије. Богатство поруке које доноси Тора пружило је много ослонца и у тумачењу Слова Божијег у Новом завету. И то не толико теоријски, колико снагом својих метафора, које уобличавају већ готове слике Христовог лика, Бога Слова и Премудрости (сл. 1), као Анђела Великог савета,¹⁸ Старца дана,¹⁹ Недреманог ока,²⁰ Христа Лозе,²¹ па чак и св. Тројице.²²

- 17 Dupont-Sommer, *Le commentaire d'Habacuc découvert près de la Mer Morte. traduction et notes*. Revue de l'Histoire des religions, CXXXVII. 2 juin 1950, no. 390, 129-171. У 16. поглављу се говори о Божијем изабранику, Господу Правде, који ће бити Судија на последњем суду. То је коментар Авакума на Исаију, нађен у пџини Ан Фасха поред Мртвог мора, а пренет у манастир Св. Марка у Јерусалиму. О дрвету живота: Н. de Lubac, *L'arbre cosmique, Mélanges E. Pödehard*, Lyon 1950, 191-198. Ову симболику дрвета живота прихватили су антистично у хришћанству, супротстављајући Христову цркву Синагоги. Hélène Toubert, *Une fresque de San Pedro de Sопre (Catalogue) et le thème iconographique de l'arbor bonna - Ecclesia, arbor mala - Synagoga*, Cahiers Archéologiques, XIX, Paris 1969, 167-189. Што се хасидизма тиче, он је био нека врста реакције на талмудску стегу. Ту се истиче да се побожност састоји у тежњи ка откровењу божанског сјаја. А. Chouraqui, *La pensée Juive*, Paris 1975, 112.
- 18 Малахија, III. 1; Марко, I. 2; Лука, VII. 27; "Ево ја ћу послати анђела свога који ће направити пут преда мном и изненада ће доћи у цркву своју Господ, којег ви тражите, и Анђео заветни, којег ви желите (Исаија, 63, 9). Аврамије, спискок ефески у V веку, у своме говору на Благовести саопштава: "Σήμερον ὁ τῆς μεγάλης βουλῆς Ἄγγελος ἐπὶ γῆς παρεῖβετε. Ἄγγελος γὰρ διὰ τοῦτο ὁ τοῦ Θεοῦ λόγος ὑπὸ τοῦ προφῆτου ὠνομασται καθ' ὃ τῆ αὐτοῦ λαοροῦσῖα ἀνιγγεῖλετο ἡμῖν τῆν τελειοθεῖσαν βουλήν" Текст је сачуван у рукопису париске Националне библиотеке, cod. 1174; упор. Martin Jugie, *Homélies mariales byzantines, texte grec édité et traduit en latin*, Patrologia Orientalis, éd. Graffin et Nau, Paris 1922. t. XVI, 20, стих 39-49, и J. Barbel, *Christos Angelos, Anschaulich von Christus als Bote und Engel in der gelehrten und Volkstümlichen Literatur des christlichen Altertums*, Bonn 1941, 27 f.
- 19 Дан. 7, 13; Апок., 1, 14; упор. Г. Бабић, *Симболично значење живописа у протезиси Св. Апостола у Пехи*, Зборник Заштите споменика културе XV. Београд 1964, 173, и Јанко Радовановић, *Иконографија фресака протезиса цркве Св. Апостола у Пехи*, у: *Иконографска истраживања српског сликарства XIII-XIV века*, 1988, 1-9, са старијом литературом. О овом проблему писали су такође: А. Grabar, *La représentation de l'inélégible dans l'art byzantin*, Actes, VIe congrès des ét. byz., t. II, Paris 1951, 132, Γεωργίου Μητροπ. Θεσσαλιώτιδος, Ὁ λαλαῖος τῶν ημερῶν, Ἐν Ἀθῆναις, 1940, 31. Примери слике Старца срећу се у живопису (Нерези, Нередица, Св. Апостоли пејски итд.), на минијатурама (Paris gr. 74 и српски Минхенски псалтир) и иконама, од којих је најстарија Синајска, која приказује Старца дана са сигнатуром "Емануил".
- 20 Помиње се у Генези, симболично наглашавајући Христово месијанство, и у Физиологу, где се Христос пореди са лавом, који спава отворених очију. То је симболична алузија на Христову смрт и његово васкрсење. Јер, његов смртни сан траје само три дана, а затим се буди у живот вечни. То најбоље илуструје служба на Велику суботу. "Као лав, Спаситељу, заспао си, као мртав лавић, ти ћеш васкрснути, после изабављења мука из твога тела." О томе опширније: Г. Томић, *Прилози на тему "Недреmano око"*, I конгрес историчара уметности Југославије, Зборник радова, Охрид 1976, 73-80. Вид. и текст Мале Катабасије, Ср. Карловици 1897, 84, 86.
- 21 С. Leonardi, *Antepelos, il simbolo della vita nel arte pagana e paleocristiana*, Roma 1947, 21 f; J. Daniélou, *Typologie et Allegorie chez Clément d'Alexandrie*, Studia Patristica IV, Berlin 1961, 55; Idem, *Un "testimonium" sur la Vierge*. Barnabé XII, 1, études d'exégèse judéo-chrétienne (Les Testimonia), Paris 1966, chap. VI. Упор. и Д. Медковић, *Барокне теме српске уметности, представа Христа живописне лозе у српској уметности*, Зборник за ликовне уметности 15, Нови Сад 1979, 345.
- 22 Имена Божија у тројству вид. у: M.H. Segal, *El Elochim and Yhwh in the Bible*, The Jewish Quarterly 46/2, 1955-56, 89-115; G. Kretschmar, *Studien zur frühchristlichen Trinitätstheologie*, Tübingen 1956, 20 f; Dietlef Nielsen, *Die Dreieinige Gott in religionsgeschichtliche Bedeutung*, Berlin 1922, 9; Anton Anwander, *Zur Trinitätslehre der nachorigenischen-alexandrischen Theologie bis Arus*, Theologisches Quartalschrift 102, 1920, 190-219.

Апостол Павле је суштину рабинске поруке пренео на Христа,²³ нарочито што се тиче Премудрости, али их не идентификује. У Посланици Коринћанима²⁴ он саопштава. "Јевреји знаке ишту, Грци Премудрости траже, а ми проповедамо распетог Христа и Јеврејима и Грцима, божију силу и божију Премудрост." А нешто даље апостол Павле пише:²⁵ "Премудрост божију у тајности скривену, коју одреди Бог прије света за славу нашу, нама ју је открио духом својим.²⁶ Јер не знате ли, да сте ви црква божија и дух божији живи у вама."

И пут спасења, као пут унутрашње промисли Божије који спрово-ди Логос и његова црква, повезан је с *Дерек Тебунот*.²⁷ Слично тумачи и Ориген у *De Principiis*,²⁸ нарочито у својим коментарима на почетак Јовановог јеванђеља, поводом речи Божије од које све потиче и која одувек беше живог и видело људима.

Ново тумачење Логоса као пута спасења у Христу преко новозаветних текстова и патристичке херменеутике има двојак правац. Један се држи старозаветних текстова и оних који припадају јудео-хришћанству и хомилитици с тежиштем на Христовој инкарнацији и економији спасења. Други, више теолошки и теоријски, чини систематизовано знање о мудрости и о њеној хипостази, која се идентификује с Христом.

Први приступ подразумева интуитивно блажено познање Бога испуњено озареношћу и светлошћу мистичног искуства. У питању је онај мистични "укус Мудрости која је бесмртна", те стога и Филон Александријски каже: "Окусили смо мудрост", што пак у рабинској традицији (Raba Batra, 15 b) значи окусити светлост која долази. Слично се саопштава у писму Псеудо-Варнаве о радости Мудрости која је разумевање наука и гноса.²⁹

23 E. Earle Ellis, *Paul's Use of the Old Testament*, Edinburgh 1957, 7.

24 Кор., 22, 24.

25 *Ibid.*, 30.

26 L. Cerfaux, *Le Christ dans la Théologie de St. Paul*, Lectio Divina, 6, 1, 1951, 1951, 189-208. Преко Филона, ова идеја о Софији, тајновито присутној у Едему, које је дарована људима као Божији Логос, дотиче се св. апостола Павла. I, 65, М. 56: ἐκ τῆς Ἐδῆμ τῆς τοῦ Θεοῦ Σοφίας ἡ δε κστιν ὁ Θεοῦ Λόγος.

27 A. Feuillet, *Le Christ Sagesse de Dieu d'après les épîtres pauliniennes*, Paris 1966, 277; J. Dupont, *Gnosis. La connaissance religieuse dans les épîtres de St. Paul*, Louvain, Paris 1949, 424 n. 1. према Ефес. 1, 23, реч је о Христовој цркви која је пуна онога који испуњава све у свемиру: τὸ πληροῦμα τοῦ τα πάντα ἐν λαοῖν πληρουμένου. Тај унутрашњи пут (Дерек Тебунот) иде преко јерусалимске цркве (Werner Bieder, *Ekklesia und Polis im Neuen Testament und in der Alten Kirche*, Zürich 1941, 122-133).

28 Кад је Ориген 229. године сачинио своје догматско дело *De Principiis*, оно је одмах подстакло низ херменеутичких проблема. Јер, његов је аутор, који је искрено веровао у Христа и жарко желео да га подражава у Патњама, ипак имао и врло значајну компоненту александријског хеленистичког образовања. Предуго би било, каже Ориген, набрајати доказе да је један исти Бог Закона и Јеванђеља. *De Principiis* не постоји данас више у изворнику. Од IX века приметно му се сваки траг. На грчком језику сачуван је са о фрагментарно. По наговору Дидима Слепог, аквилејски монах Руфин превео је Оригена на латински 398. године. Василије Велики и Григорије Назијански саставили су избор из Оригенових дела, око 358, те су један део овог значајног текста спасли од заборавља. "Бог је Дух, и они који му се клањају чине то у духу и истини" (Јован. 4, 24). Вид. и: Heinrich Kripp, *Kirchliche und ausserkirchliche Motive des hermeneutischen Traktat des Origenes "De Principiis"*, 4, 1/3, VIVARIUM, op. cit., 194-212.

29 E.R. Goodenough, by Light Light, *The Mystic Gospel of Hellenistic Judaism*, New Haven 1935, 3; W. Bacher, *Die Proemien der alten jüdischen Homilie*, Leipzig 1913, 20-90; J. Dupont, *Gnosis, La Connaissance religieuse dans les épîtres de St. Paul*, Louvain, Paris 1949, 38; *Didascalia et Constitutiones apostolorum*, Paderborn 1905, t. II, 172.

"Син Божији", каже Климент Александријски,³⁰ "постао је човек да би као човек поучио људе да постану богови." Хришћанска гноса, она ортодоксна, заснива се пре свега на апокалиптици јудео-хришћанства. Међутим, Тертулијан³¹ је оштро кригиковао Хермасојуг Пастира и сматрао да не греба трагати онде где је јако изражена керигма. Тако, по њему, онај ко је нашао Христа нема више шта да гражи. Даље у том правцу читамо у Наг Хамади списима, у Јеванђељу по Томи:³² "Онај који тражи мене, никад не престаје, кад нађе, биће потресен, када се потресе, биће усхићен и владаће над свима."

Полазна тачка гносе Бога је откривење преко речи Божије. Чувени антиохијски апологета II века Теофил у своје једино сачуваном делу *Autolycum*³³ дао је занимљиву расправу о божанском бићу, бесмислу веровања у богове, о противречностима грчких песника и филозофа у односу на јединствену поруку Старога завета. Код њега први пут срећемо појам τριάς за божанску Тројицу. У својим коментарима типолошки повезује два Завета, указујући на Логос као на Божијег помоћника у стваралаштву. Зове га "Мудрост и моћ Божија", наравно, највише под утицајем мудросних књига. То исто чине и Климент Римски, Иринеј и Јустин.³⁴ Климент и Јустин изједначавају духа с Логосом, а Иринеј с Премудрошћу Божијом. Чак и Целс³⁵ у своје "Слову праведном", као учени паганин назива Логос Сином Божијим. У свему томе има, наравно, стоичког призвука.

Јустин у Христу сагледава Логос као извор мудрости на коме се напајају свети оци, као примање Христове речи еухаристијом у смислу дара његовог духа. Јер, читав схватљиви и чулни свет је прожет сјајем и силом његове премудрости.

30 Gaston Zanaïri, *L'histoire de l'église byzantine*, Paris 1954, 24: "Логос се појавио у личности Христа, као што је Библија предвидела; снхавши на земљу, осветлио је човечанство више од злата и драгог камења јер он открива истину људима, уздижући их у висине спасења."

31 "Филозофи траже а вера је налажење Сина" (Klem. Alex. Strom., 20, 9). Према Матеју: "Тражите и наћи ћете" (Мт., 7, 7). Тертулијан тврди (Prescrip. 8, 1) да овакво уверење имају и неки гностици, као нпр., Маркион и Валентинус. О томе опширније: J. Daniélou, *Recherches et tradition chez les pères*, Studia Patristica XII, Berlin 1975, 5; Studia Patristica III, 214.

32 Грчки текст се налази у Oxyrhynchus (654-G) и код Климента Александријског (Strom., V, 14).

33 *In Autolycus* I, 24; II, 22, 6: "Λόγος δυνάμις ὄν καὶ σοφία αὐτοῦ." Рођен је од Бога у вечности (Приче 8, 22-31). Упор. Nicole Zeegers Van der Vorn, *Les Citations du Nouveau Testament dans les livres à Autolycus de Theophile d'Antioche*, Studia Patristica XII, Berlin 1975, 377.

34 R.M. Grant, *The Bible of Theophilus*, Journal of Biblical Literature 66, 1947, 179-181, где се види да је Дух-Софија, као и Логос, рођен у вечности (Приче 8, 22-31). Дух-Премудрост Божија, то је константа код Иринеја. Demonstrationes 10. Adv. Haer II, 47, 2: "Hic Pater hic Deus qui fecit ea per semetipsum, hoc est per Verbum et Sapientia suam" (III, 38, 2; ed. Sagnard, 408); "Verbo suo confirmans et Sapientia conpringens omnia (IV, 34, 1): "id est enim semper Verbi et Sapientia, Filius et Spiritus."

35 Насупрот Иринеју, Јустин идентификује Сина и Слово с Премудрошћу, према: Приче 8, 21-25, и Dial. avec Tryphon, Paris 1909, 61, 3; 62, 4; 127, 1; 129, 3; "Ὁ Λόγος τῆς Σοφίας αὐτοῦ ὄν οὗτος ὁ Θεὸς ἀπὸ τοῦ Πατρὸς τῶν ὄλων γενηθεὶς καὶ Λόγος καὶ Σοφία καὶ δυνάμις καὶ Δόξα τὸν γεννησατοῦ ὑπαρχῶν". W. Ullmann, *Die Bedeutung der Gotteskenntnis für Gesamtkonzeption von Celsus "Logos Alethes"*, Studia Patristica XIV, 3, Berlin 1976, 180-188. Celsus већ у првим фрагментима (I, 66; 24, 25; 67, 15; ed. Koetschau, Leipzig 1899), указује на везу Логос-Номос, подлачећи да је Бог - Логос свега бивствујућег (II, 15, 23-25), он ништа не чини против ума, против себе самог.

Стога и хришћанска еухаристија симболично наставља јеврејски "бераках"³⁶ с благословом хлеба и вина. И Тајна вечера, стављена у мистични контекст спасења, евоцира у тропару Козме Мајумског Логос-Премудрост отелотворену у плоти. Ελεος и εὐχαρις су заједнички именитељ јеврејске и хришћанске литургије. Чест је термин Γνωσις према првој Климентовој литургији и посланици Барбнабе,³⁷ где се помиње Εὐχαριστεῖν πρὸς γνωσις коју су примили. У *Диадахе*³⁸ следи даље објашњење. "Благосиљамо те, оче, због свете лозе Давидове и твога слуге кога си нам открио преко Исуса. Благосиљамо те, оче, за живот и гносу коју си нам открио преко твога слуге."

Међутим, учење о двоструком Логосу,³⁹ које је стоичког порекла, унео је Јустин не слутећи да ће оно касније постати основа јеретичких размишљања. Но корени су још дубље у антици. Јер, Платон још у Софисту тврди да су Мисао и Реч идентичне (Διάνοια и Λόγος). Ови појмови, прешавши у хришћанство, дуалистички су обележили једнога Бога са "Διάνοια" (принципом неприступачног ума и Логосом (као његовом спољном манифестацијом). Али, већ Плутарх не говори више о јединству мисли и речи, већ помиње да Логоса (Λόγος ενδιαιτητος, Λόγος προφορικός). Једног, скривеног у духу, другог, израженог у Логосу (Слову).

Као пандан симболици овог стоичког дуализма, под утицајем вавилонске астрологије јавља се антитеза небеских тела Сунца и Месеца (једног светлосног изворишта, а другог, његовог пријемника).⁴⁰

У разним гностичким системима овај паралелизам се наглашава супротношћу светлости и таме, мудрости и силе, мудрости и слова, и тако постаје тема разних јеретичких размишљања већ и стога што се овај дуализам никако не уклапа у Божије тројство.

36 C.W. Dugmore, D.D., *The Influence of the Synagogue upon the divine office*, Westminster 1964, 11-25. Христос је не само суботом већ и у недељне дане одлазио у синагогу, а у томе су га и ученици следили. Упор. W.O. Oesterley, *The Jewish background of Christian Liturgie*, Oxford 1925, 7.

37 René Bornert, *Les commentaires byzantins de la divine liturgie du VIIe au XVIe siècle*, Paris 1966, 47; J. Daniélou, *Primitive Christian Symbols*, London 1964, 25-41. Канон песника VIII века Козме Мајумског показује да му је инспирација била текст из Прича Соломонових: "Премудрост сизда себи дома", глава 9; Е. Ловягин, *Богослужбене канони на греческом, славјанском и руском језицима*, С.Пб. 1875, 221. Александријска школа приступа анагогичним путем мистерији црквених обреда, док се антиохијска држи аналогије с Христовим животом, дакле, историјског концепта. Као и хетеродоксна гноса, и хришћанска гноса тежи познавању Бога. Ελεος - милост је заједничка компонента у хришћанској и јеврејској литургији. Упор. *Epistle of Barabas, its Quotations and its Sources*, Harvard 1961, XII, 1; такође: *Didascalia et Constitutiones Apostolorum*, ed. F.X. Funk, Paderborn 1905, I, 50.

38 J.P. Audet, *La Diadaché et instructions des apôtres*, Paris 1958, 9, 1-3.

39 L.J. Grondijs, *Le double Logos du monastère de Sucevitsa*, Byzantion XIX, Bruxelles 1949, 291-313.

40 Упор. *Stoicorum veterum fragmenta*, éd. H. von Arnim, Leipzig 1903, 5; M. Polenz, *Stoa und Stoiker, Selbzeugnisse und Berichte*, Zurich 1950, 11 f; M. Spanneut, *Le stoicisme des pères de l'église*, Patristica Sorbonensia, Paris 1957, 3. О симболици сунца и месеца: Franz Tinnefeld, *Seleno an der Seite des Helios, zur Geschichte eines Symbols in der höfischen und Theologischen Literatur von Byzanz, From Late Antiquity to Early Byzantium*, Proceedings of the 16th Byzantinological Symposium in the Eirene Conference, Praha 1985, 231-235.

У крилу хришћанске патристике Јустин⁴¹ излаже да је Бог пре но што је створио свет родио мислену моћ која је касније утеловљена у људском обличју. Из тога, касније, Јустин изводи егзегезу о двоструком Логосу дајући симболичку слику ватре и пламена која ће, попут Филонове алегорије⁴² о извору и реци, постати стална фигура у патристичкој метафорици, прећи у поезију, литургику и припремити пут иконографији Христове слике. У Валентиновој гноси реч је о сунцу и зраку који из њега извири,⁴³ а код Тертулијана је то однос Сина према Оцу.⁴⁴ Мистерију Бога Оца који рађа сина Јустин је објаснио овако: "Догодило се као и код нас. Изговарајући реч, ми рађамо једну мисао која је недељива и остаје изнутра, а сама реч излази кроз уста."

Ова релација између два Логоса подразумева предност идеје над изразом, извора над реком, ватре над пламеном који је манифестује, Бога који је изнад највишег ума и његовог Логоса, дакле модел и његову слику. Овај платонovski систем теорије одраза идеја подразумева божански, космички и антрополошки терен, где обличје, удаљујући се од прототипа, губи привојитан сјај и изражава само део суптастна божанског бића

Запо Ориген, па и Јустин, а нарочито Тертулијан⁴⁵ изражавају оправдану сумњу да се двоструки Логос може сматрати прасликом Бога Оца, његовог јединородног Сина и Духа светог у јединственој тројичној хипостази.

Може се, доиста, рећи да је платонизам својом теоријом слике одговарао приказивању иконе инкарнираног Бога, али је томе веома сметала јеврејска традиција у којој се забрањивало свако представљање Бога.

Тако је античко образовање присутно у александриској школи индиректно покренуло христолошке јереси⁴⁶ у IV веку и

41 L.H. Grondijs, *op. cit.*, 300.

42 Philon, *De migratione Abrahami*, c. 71.

43 Simon Pétremont, *Le Dieu séparé, les origines du gnosticisme*, Paris, 499-527.

44 У своме спису "De Carne Christi", 20, Тертулијан назива Валентина платоничарем. Свакако, Валентин се инспирисао не само Платоном већ и Филоном, чије му је схватање ближе од оног код Парменида и Филеба о неоткривеном Богу, *De Legum alogiae*, II, 1, 44; Јустин, *Dialog. cum Tryphone*, c. 61.

45 Тумачећи Јована I, 24, Ориген критикује оне који не придају вечност Логосу, и додаје да човек тешко може да схвати како је та Реч која се изговара - у ствари, Син Божији. "И да се упитимо шта мислимо кад Сина зовемо Логосом, јер син није име за Логос већ је Логос назив за сина, као што су и Светлост, Васкрс, Пут, Истина и Пастир." Према Псалму 35, 1: "У твојој светлу видећемо светлост, у твојој речи, у твојој Мудрости која је син твој, у њему ћемо видети оца" - *λεγει αρχων - De Principiis*, (Orig. I, 1), ed. M. Mandac, 155. L.H. Grondijs, *op. cit.*, 300. Упор. Christoph von Schonhorn, *L'icône du Christ, fondement théologique élaboré entre le 1er et le Conciles de Nicée*, 325-787, Fribourg, 1976, 172, и J. Meyendorf, *Le Christ dans la théologie byzantine*, Paris 1969, који излаже проблем Христове слике почевши од времена Халкедонског концила до Николе Кабасиле и Григорија Паламе.

46 G. Zavanin, *op. cit.*, 24, наводи како је Titus Flavius Clementis (150-212) основао александријски Дидаскалион где се учила не само теологија већ и античка и источњачка филозофија. Учили су се и упознавали астролошки, магијски и култни списи с поштовањем Кибеле, Дионисија, Митре, гносе и мистике, грчке, персијске, индијске и етиопске. Ориген још тада помиње кривовернике који су се усудили да говоре о два Христа (H. Croutel - M. Simonetti, *Origène*, II, 188). Највероватније је мислио на гностике. Наиме, док је духовни Христ напустио тело пре мука и смрти, па није ни преминуо, телесни је издржао патње и смрт. Уснење пак Оригеново о души и инкарнацији поредили су касније с историјском јереси (*Traité des "Principes"*, II, Sources chrétiennes 253, Paris 1978, 188).

борбу за Христову слику која је трајала чет столећа. Борба се обновила у обрачуну између класично образованих водећих филозофа Псала и Итала и цркве, где је онег класицизам устукнуо пред хришћанском мишљу.⁴⁷

Христолошке распре први је покренуо између 318-320. Арије, свештеник из Бокалоније у Александрији, који је био под непосредним утицајем Павла из Самосате. Он је учио да Логос није вечан, већ да га је Отац створио у времену. У списима св. Атанасија⁴⁸ *Contra Gentes* и *De Incarnatione et Contra Arianos* мена се метод библијске и платоновске апо-рије. Међутим, у својим говорима св. Атанасије истуна као прави библијски теолог, прихватајућу Библију као јединствен документ божанског откровења у борби против Арија.⁴⁹

Он сматра да инкарнација није једина сврха искупења, већ томе доприноси и читав Христов живот. Наравно, св. Атанасије покушава да инкарнацију приближи и платоновском виђењу, а Христову божанску силу и мудрост често цитира према Посланици Апостола Павла упућеној Колосанима. Сматра да је Син Божији рођен од Оца и истоветан с њим (ὁμοούσιος), а не само њему сличан (ὁμοιούσιος).

Упечатљива је иконографија једне слике која сећа на време ових христолошких распри, позната под називома "Визија Петра Александријског",⁵⁰ где се Христ Емануил јавља Петру Александријском проричући му будуће догађаје с Аријем и забрањујући му да причести тога јеретика, јер је раздерао ризу Господњу која је на небу исткана.

Одлуке васељенских сабора, а посебно Ефеског, Халкедонског, оба Цариградска и Другог никејског, избориле су право на икону мистичног Логоса⁵¹ и његову тројичну хипостазу у ликовним

47 Г. Бабин, *Христолошке распре у XII веку и појава нових сцена у апсидалном декору XII века*, Зборник за ликовне уметности 2, Нови Сад 1966, 19-31, даје широку платформу христолошких борби између класично образоване интелектуалне елите Цариграда, с Јоаном Италом и Нилом на челу, и Цркве. Током синода победила је 1156-1157. теолошка струја с тринитарном догмом и вером ортодоксне да Христос Логос као божански Агнец сам себе приноси једном Богу с недељивим, увек присутним трима хипостазама.

48 R. Veitard, *L'Image de Dieu d'après St. Athanase*, Paris 1952, 5. Бранчи против Арија парадоксални појам слике и консултанцијалности с Оцсм. Атанасије је допринео излагању идсе откровења непознатог Бога преко Сина који је одсија Оца, а самим тим се указала и могућност приказа слике Бога (Athanas., *Or. Contra Arianos*, P.G., 3, col. 328).

49 Are van Haarlem, *Incarnate et Verfassung des Athanasius*, Wageningen 1961, 209 f.

50 О овој иконографској теми основну студију је дао G. Millet, *La Vision de Pierre d'Alexandrie*, Mélanges Charles Diehl II, Paris 1930, 99-115; Ив. Акрабона Жандова, *Видење на св. Петру Александријски у Баларни*, Известја на Балгарски Археол. Институт XV, Софи 1946, 24-36. Ова тема је присутна још у доба Македонске династије, а распрострањена нарочито у доба Палеолога, са акцентом на симболици сухаристје. Упор. А. Grabar, *Un rite de liturgie Constantinopolitaine et ses peintures. L'an de la fin de l'Antiquité et du Moyen Age*, I, Paris 1968, 479-488; такође: Стефан Грозданов, *Визијата на Петар Александријски во живописот на Бозоргодца Периклента (Св. Климент) во Охрид*, Годишен зборник Фил. Фак. Унив. Скопје књ. 8(34), 1982, 115-121.

51 Egon Sendler, *L'Icone, image de l'Invisible, éléments de théologie, esthétique et technique*, Paris 1981, 22-49; Victor V. Byckov, *Die Philosophisch-ästhetischen Aspekte des byzantinischen Bilderstreites*, Byzantinische Bildertreit in Greifswald DDR, 9-1, 2, 1978, ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ 8-9, ΑΘΗΝΑΙ, 1978-79, 341-353; H. Guillard, *L'hérésie dans l'empire byzantin des origines au XIIe siècle*; Idem, *Le synodicon et la doctrine des images*, *Ibid.*, 169-182; Travaux et Mémoires, II, 299-324; Idem, *Aux Origines de l'Iconoclasme: Le témoignage de Grégoire II*, Travaux et Mémoires, Paris 1968, 243-307; Texts Byzantines ad iconomachiam pertinentes in usum academicum edidit Hermann Hennephof, Leiden 1969, 52-91; B. Bernhart Ladner, *The Concept of the Image in the Greek Fathers and The Byzantine Iconoclastic Controversy*, DOP 7, 1953, 3-34; Chr. Walter, *Le souvenir du IIe Concile de Nicée dans l'iconographie byzantine*, E. Boespflug - N. Losky, *Nicée II, 787-1987, Douze siècles d'images religieuses*, Paris 1987, 167-183.

приказима какви су Нерукотворени Христов Мандилион из Едесе, ахиропита из Камулиане⁵² и старозаветна Тројица.

Слику Логоса кога је само чуо Мојсије у несагоривој купини⁵³ (сл. 2), приказивали су византијски уметници у префигури Богородице и Емануила у жбуну на Синају. Мистична реч Божија персонифицирана је у слици Анђела Великог савета⁵⁴ (сл. 3), у Даниловој визији Старца дана⁵⁵ (сл. 4), и визијама Матеја, Исаије, Језекиља.⁵⁶ Јавио се мистично будан у симболичкој слици Недреманог ока (сл. 5), под утицајем текстова Генезе и Физиолога и невидљиво присутан у Хетимасији, Уготовљеном престолу у последње дане.⁵⁷

То исто мистично присуство Божијег Слова сагледавамо заокружено мандорлом у утроби Богородице којој је

52 E. von Dobschütz, *Christusbilder, Untersuchungen zur christlichen Legende*, Leipzig 1899, 102, 158*, 29**; А. Катанский, *Сказания о Нерукотворенном образъ Спасителя въ восточные и западные Христианское Чтении*, 1874, декабрь, 471-516; Carlo Bertelli, *Storia e vicende dell'immagine edessena*, *Paragone* 19, Firenze 1968, 3-37; P. van der Ven, *La pittura e l'agiografia del concilio di Nicee de 787*, Byzantinon, 35-36-37, fasc. I, Bruxelles 1957, 338. Ахиропита из Камулиане ношена је на зидинама Цариграда за време аварске опсаде 626. године (L. Brehier, *Icones non factes de main d'homme*, Revue archéologique, Paris 1932, 77).

53 Кад је Мојсије замолио Бога да му каже своје име како би знао да га саопшти своме народу, Бог је рекао: "Ја сам онај што јест" (Exod., 3, 13), и даље : *Ibid.*, (6, 3): "Ја сам се јавио Авраму Исаку и Јакову именом Ел Шади" (Бог свемогући или грчки Пантократор, односно латински Omnipotens). Упор. E. Dorme, *Le nom de Dieu d'Israel*, Revue de l'Histoire des Religions, no. 397, Paris 1952, 10. Приказује се у хришћанској иконографији као Богородица Неопалима купина и као лик Христа-Логоса у жбуну на Синају. Л. Воронцов, *Икона Богородици "Купина Неопалима"*, Журнал Мин. Нар. Просвещ. т. 352, 1904, 62-88. У рукописима Јакова Неонаха, који се чувају у Ватикану и Паризу, у жбуну се појављује само лик Христа Логоса. Упор. G. Sterniolo, *Miniature di Omilia di Giacomo Monaco cod. Vat. 1162 e del Evangelario greco Urbinate cod. Vat. urb. 2*, Codices e Vaticanis selecti, ser. minor, Roma 1910, pl. XI; H. Omont, *Miniatures des homélies sur la Vierge du moine Jacques, Ms. gr. 1208 de Paris*, Bulletin de la Soc. Fr. de reprod. de Ms. à peintures, II, Paris 1927, tab. X, 1.

54 Вид. белешку 18.

55 Вид. белешку 19.

56 Три главна извора за *Maestas Domini*: Језекиљ, I, 1-28; Јован, Апокалипса, IV, 1-11, и Исаија VI, 2-9; J. Snyders, *The Meaning of the "Maestas Domini" in Hosias David*, Byzantinon XXXVII, 1967, Bruxelles 1968, 143-152; A. Vaillant, *Un Apocryphe pseudo Bogomile, la Vision d'Isaie*, Revue des études Slaves 42, Paris 1963, 109-121; R. Macler, *Les Apocalypses apocryphes de Daniel*, Revue de l'Histoire des Religions 33, 1896, 311; лик Христа из ове визије Данила, VII, 7-22, приказан је на једној од најстаријих синајских икона, али је сигнирана као Емануил (а представљен је Христов лик Старца дана); Weitzmann, *The Monastery of St. Catherine at Mount Sinai, The Icons*, Vol. I, *From the Sixth to the Tenth Century*, Princeton, N.J. 1976, no. 168. Најранији монументални приказ Теофаније у Св. Давиду Солунском, звани Латом, понавља се и на илустрацији Пролога Минијатура; G. Galavaris, *The Illustrations of the Prefaces in Byzantine Gospels*, Byzantina Vindobonensia XI, Wien 1979, 73; Idem, *An Icon with the "Epinikios" hymn in the Benaki Museum*, Δελτίου της Χρ. Αρχ. Ετ. Δ. τ. Γ 1981, 85-94. У ту групу икона с Теофанијом спада и Погановска икона, сада у Софји (G. Babić, *Sur l'icône de Paganovo et la Vasilissa Hélène, L'Art de Thessalonique et des pays balkaniques et les courants spirituels au XIVe siècle*, Belgrade, 1987, 57-65). Само се на њој јавља и пророк Авакум, сем Језекиља, с текстом I, 14: "О хоћеш ли оставити људе као рибу морске"; исти, I, 12: "Нећемо умрети, јер ти си га, господе, одредио за суд". О Авакумовом веома експлицитном коментару о Христу Судји у последње дане видети: Dupont-Sommer, *Le Commentaire d'Habacuc découvert près de la Mer Morte*, Revue de l'Histoire des Religions, t. 2 avril 1950, no. 390, 129-171. У параграфу 16, говори се о последњем суду, кад ће судити Господ правде народима и грешнима Израела Ови коментари Авакума на књигу Исаије, исписани на ротулусима, чувају се у манастиру Св. Марка у Јерусалиму.

57 Упор. белешку 20, и Физиолог, "Слово ходшним и летешним створењима", са српскословенског превода Ђорђе Трифуновић, Пожаревац 1973, 18-19.

најављена блага вест,⁵⁸ у сунчаном диску који лебди над престолом Премудрости у апсиди Богородичине цркве у Пећкој патријаршији, где се Маги Бога пореди са Соломоновим престолом.⁵⁹

Легенда о чуду у Влахернама цариградским, тзв. "Обичном чуду", које се догађало свакога петка на литургији, садржи мистерију појаве Логоса на девичанским грудима Богородице Влахернитисе, који нестаје у остале дане недеље.⁶⁰ Ово мистично искуство, а нарочито победа над јересима у току христолошких распри за време Комнена, подстакли су сликаре и коваче новца да слику мистичног Логоса у слави трјано поставе на груди Богомајке као знамење,⁶¹ тај симболични знак божанске победе над грехом и смрћу упућен људима. У прекрасном споменику фреско-сликарства те епохе, у цркви Св. Пантелејмона у Нерезима, небески програм све четири куполе које окружују централни лик Пантократора⁶² посвећен је Христу Логосу у лику Емануила, Старца дана, Анђела Великог савета и Првосвештеника (сл. 6).

- 58 Сцена Благовести је сва прожета мистиком најаве Логоса. Најавио га је весник Бога, Гаврило, а на Богородицу је као сунчани зрак са вечног изворишта Свети Дух просуо своју животворну силу. Расправљајући о православној всри, византијски песник и теолог Јован Дамаскин је овако протумачио мистерију божанске инкарције: "Чим је Дјева пристала, Дух је сишао на њу, очистивши је и давши јој моћ прихватања божанског Логоса, као и моћ рађања. И тада, Премудрост осени силом божанске хипостазе Сина божијег, јединосушног с Оцем, као божански плод, а тело је оживотворено једном душом која је разумна и умна." Међутим, један други песник из V века, Аврамије Ефески, ставља у уста арханђела Гаврила једну необичну недоумицу; јер, пре но што је Арханђео упутио речи блага вести, он је већ угледао Логоса у прозачном пречистом телу Богородице, и запрепастио се што га је претскао онај који га је упутио као весника. Овај архаични текстуални извор срћемо и на икони чудних Устущиха Благовести из Третјаковске галерије у Москви. Абрам из Ефеса види у силаску Логоса на девицу неисказану филантропију творчеву. Упор.: В.И. Антонова, Н.Е. Мисва, *Каталог древней русской живописи, опыт историко-художественной классификации, I. Начало XVII века*, Москва 1963, фиг. 19-21. Икона се датира око 1119-1130 год.
- 59 Elen Schwartz, *The Whirling Disc, a possible Connection between Medieval Balkan frescoes*, Зограф 8, Београд 1977, 24-29; М.Татић-Бурић, *Богородица у делу архиепископа Данила II*, научни скуп "Архиепископ Данило II и његово доба", Београд 1987, 47. Jean V. Papadopoulos, *Les palais et les églises des Blachernes*, Thessalonique 1928, 31-37; V. Grumel, *Le miracle habituel de Notre Dame de Blachernes à Constantinople, échos d'Orient*, no. 162, avg.-juin 1931, 138; о иконографији лика Влахернитисе: М.Татић-Бурић, *Врата Слова ка лику и значењу Влахернитисе*, Зборник за ликовне уметности, Нови Сад 1972, 63-88.
- 60 Н.П. Кондаков, *Иконографја Богоматери*, II, С.Пб. 1915, 56-92.
- 61 Упор. М. Татић-Бурић, *Икона Богородице Знамена*, Зборник за ликовне уметности 13, Нови Сад 1977, 3-26.
- 62 Апсолутна Божија власт у времену и простору показује свој континуитет у иконографији приказивања Логоса, Ис., 66, 1: "Небо је Престо твој а земља подножје ногама твојим." На старој синајској икони (Weitzman, *op. cit.*, no. 168), тако је насликан Христ седиш власи као Старац дана, а с натписом Емануил (Дан., VII, 7). Окружују га Херувими (Јез., X, 12) и четири Зодијака (Јез., I, 1). У лику Емануила Бог се појављује међу људима у том најскромнијем људском симболу, као жртва (P.G. 165 D и 168 A). По Кирилу Јерусалимском и Максиму Исповеднику, Логос је и онај који се приноси као жртва (Агнес) и онај који је приноси (Цар царева и Велики архијереј), R. Bornert, *Les commentaires byzantins de la Divine Liturgie, du VII au XVIe siècle*, Paris 1966, 73-75; вид. и Г. Бабић, *Христолошке распри у XII в., op. cit.*, 11-31, која говори о појави нових сцена "Службе архијереја пред Хетимасијом и Агнесом". Тиме се идеја Христа Логоса спаја у каледиоскопу функција у читавој вечности. Упор. и Thalia Gouma Peterson, *Christ als Ministrant und Priester in Paleologan Program von 1303*, Dumbarton Oaks Papers, 32, 1978, 197-216; Παλαιότου Χριστού, Ὁ Βασιλεὺς καὶ τὸ Ἱερεὺς ἐν τῷ βυζαντινῷ, Κληρονομία 3, 1971, 1-25; В. Пуцко, *Апокрифическая сказания о Христе Перее въ искусстве средновековия*; вид. и капитално дело о Пантократору: Carmelo Capizzi, ΠΑΝΤΟΚΡΑΤΩΡ (Saggio d'esegesi letterario-iconegrafico), Roma 1964, 156-173.

У то исто време, као резултат борбе с јересима, јавља се нова тематика, Служба архијереја пред Хетимасијом и Агнецом (сл. 7), који изражавају највише мистику Логоса у његовој свеприсутности у вечности и садашњости: кроз праегзистентност, мистичну жртву и Страшно судиште.⁶³

LE LOGOS MYSTIQUE ET SON IMAGE

R e s u m é

Dieu s'est apparu à Moïse, sur le Sinai, par la lumière, le nuage et la ténèbre absolue, en disant: "Je suis celui qui est," donc en se manifestant par la Parole. La raison divine, insaisissable dans sa simplicité infinie, a une approche apophatique du reste des choses. Selon Plotin, le retour du contemplatif de l'Un se manifeste sous des formes multiples.

Dans l'interprétation de Denys l'Aréopagite, celui qui de l'intérieur pouvait voir la beauté de tous ces symboles multiples et dans leur mysticité, pleine de lumière majestueuse, appropriée à Dieu, il le décrit comme n'ayant ni forme ni figure. Tel un bouclier, ces allégories gardent le mystère des yeux profanes. Tels de véritables parents de la clarté, les initiés sont les seuls en mesure d'atteindre la vérité, simple, prodigieuse et transcendante de ces symboles. Le Dieu inconnu apparaît comme le Verbe et la Sagesse, qui sont en Antiquité personnifiés par Athéna, déesse de la Sagesse née de la tête de Zeus, tout comme Rouah, l'esprit de la Sagesse, dans la gnose judaïque, qui sort de la bouche de Dieu. Le Fils de Dieu dans le christianisme est sa Parole et sa Sagesse, alors que dans la gnose s'est Pistis Sophia qui créa tout le monde matériel en quittant la "pleroma".

Le Livre de Sagesse de l'Ancien Testament est la base des composantes mystiques de la "Sophia" divine qui est: "le foyer de la force de Dieu, source de beauté du Pantocrator et magnificence et reflet des œuvres de Dieu". Ainsi d'après le Livre de la Sagesse: "Dieu de la charité, toi qui a créé l'univers avec la parole, qui, aurait pu connaître ta volonté si tu n'avais donné la sagesse, si tu n'avais des cieux envoyé ton Saint-Esprit."

Mystiquement présente dans la Génèse, aux côtés du seigneur dans ses voyages, elle aida Beçalel à construire le Tabernacle, foyer de la sagesse du Dieu. Le parallélisme entre les conceptions judaïques et chrétiennes se voit dans le texte de la Génèse, où dans le Tarum araméen il est dit que Dieu forma le monde avec la Sagesse (Hokmah) alors que ce même mot est traduit dans La Vulgate par: "In Filio creavit".

L'enseignement rabbinique sur la Sagesse de Dieu dans sa sémiotique multiple, n'était pas destiné aux élus, peu nombreux, mais bien au peuple comme consolation. Dans la riche tradition de cet héritage écrit et oral, il n'est pas difficile de voir les contours de l'image du Christ en tant qu'image mystique de Dieu Parole et Sagesse, Ange du Grand ministère, Vieillard du jour, à l'œil lucide et même en tant que Sainte-Trinité.

63 "Господ на невен оуготова престола свои и царство егво всѣмъ шладаеть." Велики Споминъ всѣхъ стихиръ и пѣненъ духовнахъ в. недѣли праздники господскія и погородничия свяже и нарочитѣмъ святѣмъ, въ Новомъ Садѣ, 1913, 15. О уготовљеном престолю вид. студију: P. Durand, *Etude sur l'Elinasia*, Chartres 1867, и Th. von Bogary, *Zur Geschichte der Hetoimasie*, Akten des XI Inter. Byz. Kongress, München 1960, 58-61; A. Allöldi, *Die Geschichte des Thronabemacels*, La Nouvelle Cl'o, Bruxelles 1950, 537-566; G. Babić, *Les discussions christologiques et le décor des églises byzantines au XIIe siècle*, Frühmittelalterliche Studien 2, Berlin 1968, 368-386.

2. Ватикан, Библиотека. Palat. gr. 381, мини-
ятура, XII век

1. Милано, Амброзијана, Беседе Јована Златоустог, *Suppl. gr. 172, fol. 263*

3. Охрид, црква Богородице Перивленте, XIII век, Лиџео Великог савета

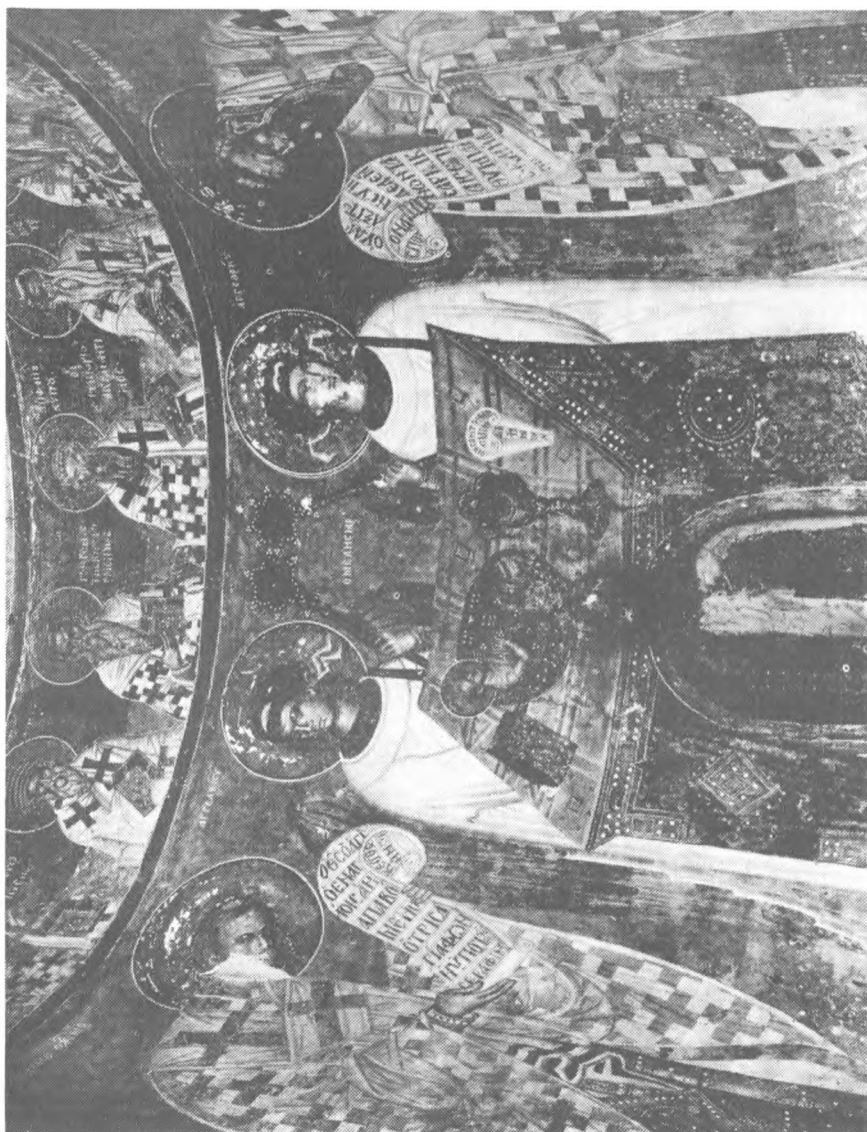
4. Минхен, Српски псалтир, XIV век, fol. 97 v. Илустрација Ис. 76, 2-3, Ветхи Демни с Емануилом

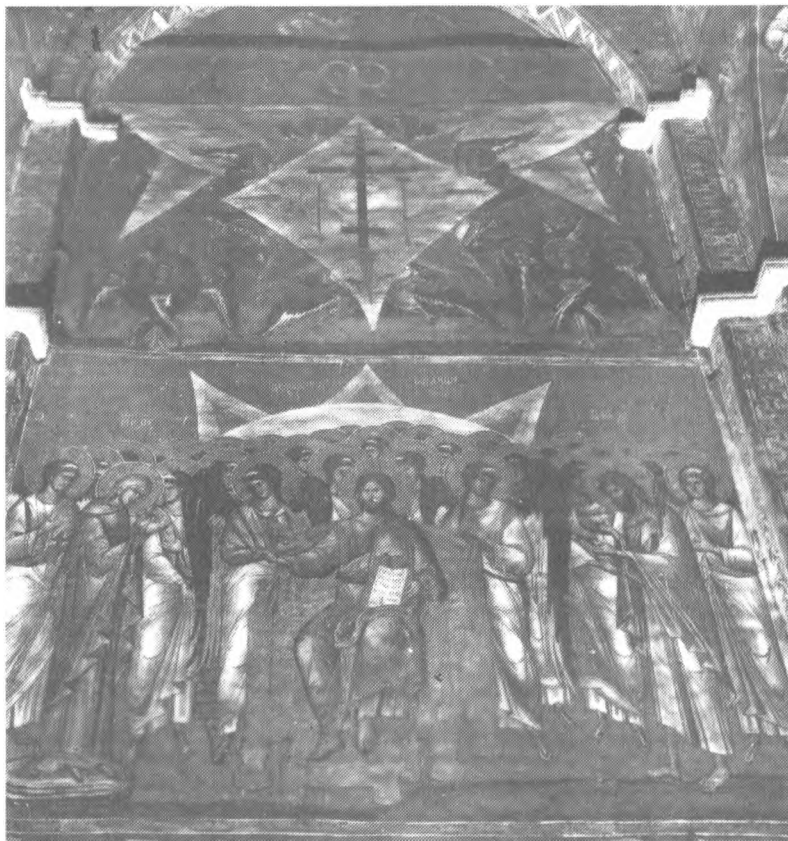
5. Беренде, фреска, XIII век, Недремано око

6. Лесново, фреска, XIV век, Христос свештеник

7. Андрејаш, фреска, XIV век, Служба ангелу

8. Дечани, фреска, XIV век, Страшни суд, детаљ

П Р И Л О З И И Г Р А Ђ А

UDC 329.21-05(=861)(093.6)

Veselin ĐURETIĆ
Institute for Balkan Studies
Beograd

IN MEMORY OF GENERAL DRAŽA MIHAILOVIĆ THE SPEECH ON THE COMMEMORATIVE GATHERING IN CHI- CAGO MARKING THE ONE HUNDRED YEAR ANNIVERSARY OF THE BIRTH OF DRAŽA MIHAILOVIĆ

The 100th anniversary of the birth of Draža Mihailović is an opportunity to view the General's life and deeds in the perspective of martyrdom and history of his people: to systematize our recent past in terms of long-term historical process, and to draw lessons and teachings for the future.

Today, more than ever in the past, we are in a position to do so since we are witnessing a great socio-political disentanglement: much of our supernatural enthusiasm collides with the cruel reality of civil war - both the one we accepted through our advocats of romantic social ideas in the form of dim Yugoslavism, and that which was imposed on us as the "ideology" of mother Russia. Put on trial in drama, in anger and pain, are our freedom loving and civilized beliefs which we accepted as a creative bridge between East and West, as St. Sava would say, "West in the East and East in the West". The great disentanglement shows that our diffusiveness made us become the victims of intercivilizational disagreement and conflict who are disappearing from the horizon of the world. The light of our people's rich spirit has been lost in the framework of other worlds.

Appearing "from the dead", we did not thoughtfully embark on a journey guided by our historical landmarks: instead we took the road offered to us by the experiences appropriate to luckier and more protected nations and countries. That is why we experience today our tragic reality with the sadness

of the misunderstood and deeply hurt, sometimes even with irrational anger. If by some chance the hermit from Cetinje were to again come down among Serbs he would sing a new "song of horror" : "The world would a hell appear to be and all its people hellish ghosts." I believe that the unhappy Njegoš, faced with the current anti-Serbian propagandistic unscrupulousness of merciless surroundings - that from the East and that from the West, would thunder in the spite of a hurt righteous man :

"To stamp out tyranny,
to bring it to recognize justice,
that is the most sacred duty of humanity".

The cry of Bishop Rade would merge into a thunder of freedom which is shaking the land of the Serbs: from bereft old Serbia and mindless Macedonia in the south to heroic and proud Serbian Krajina in the north and west; from the Serbian Duchy and Veljko's Krajina in the east to brittle Montenegro, proud Herzeg-Bosnia, the domestic Serbian coast and "the bride of the Adriatic" in the west. This would be followed by the howl of a sad righteous man:

"If there were any brother in the world
who would feel pity
it would be as if he helped us out."

At the great crossroads of epochs we see more clearly and judge more rationally both our freedom loving inspiration of the 19th century and our stumbling over bypaths of the 20th century. Especially we see the occupational and the Croatian-Albanian-Muslim quisling terror experienced by the national movement under the lead of General Draža Mihailović, in his steady defense of his own and western civilization, and his appeal to the Slavic and Orthodox Russia.

In the sunset of Serbian ideals that we feel from the bottom of our being, we have become aware that we were misled into a blind alley by naively subordinating our national interests to supranational aims, by those conceptions of ours which show that we made conclusions neither from our 1914-1919 golgotha, nor from our 1918-1941 Yugoslavistic life. Our credulity made us experience empty pace of history which turned us into the losers of our own identity. We ourselves have enabled the others to affirm themselves and expand on our account.

General Mihailović himself shared this social and state framework. Following the road to freedom and the unification of the Serbs, he, too, followed the ideals of a new federative and democratic Yugoslavism which was founded on the authentic national qualities of its three respective ethnic groups. He did not give up his ideals in the time of the dramatic war's disentanglement when the deception was widely spread about the Greater Serbian policy being continued through his movement. It was through manipulations that the old myth was revived in order to hide the essence of the wartime relations - the existential stumbling of all Serbian military and political organizations. Only as an afterthought it became clear that our Yugoslav wartime enthusiasm had been used as a psychological and political base of Stalin's

game with Western democracies, enabling international affirmation of Titoistic, anti-Serbian and anti-Yugoslav Yugoslavism.

The latter was operating in the vacuum which was left after the Serbian wartime cataclysm, in the empty space which meant degradation of intellectual and spiritual level of people's representatives: after the forcible removal or expulsion of real or "potential" opponents to revolutionary regime, after the removal of promising economic and democratic class. It was operating through the establishment of a "new class" with upstart mentality, whose weak Serbdom was subject to sterile internationalism.

In that post-war vacuum the fabrications about Mihailović's wartime position were put forward and that was done in the way which confused even his wartime allies. They were prevented from realizing their own mistakes, fatal for him, and their own superfluous tactics which put the General in the cracks between Churchill's alchemical policy and Stalin's ultimate goal-revolutionary strategy. Roosevelt's administration was fooled, even though it had until 1943 clearly seen the real state of Yugoslav relations, and within them, an obviously patriotic and pro-Allies position of the Serbs. Because of its Anglo-Saxon solidarity, by the end of the war, the U.S. administration accepted a course which strengthened the Churchill-Stalinian experimental policy of "compromise". Only today, in the epilogue of that process, in the bloody epilogue, has that fatal policy brought its full consequences. Is it not then only natural that Serbs rightfully expect the demystification and confession of those mistakes: first of all from Britain and the United States. In the gesture of awarding Truman's "Legion of Merit" to the heirs of General Draža Mihailović they see a sublime moral act of the Great Nation. On the other hand, from Britain they expect a lot more, they ask her to admit to herself and to the world that Churchill's administration was the main culprit in the evil fate of this man, causing a cataclysm that befell his army which was left to the mercy of the anti-Serb Titoistic Croatian policy. They expect her to admit that it was Churchill's mistakes which prevented the Second World War from ending on the Yugoslav territories as wars are supposed to end: by differentiating between the causes and the consequences, the murders and their victims, and with the incrimination of all crimes. Present-day behaviour of some of Britain's ruling circles is highly provocative and awakes associations of its old immoral policy. It is painful since our people know that post-war London significantly contributed to Mihailović posthumously becoming a match for the blood-covered Pavelić: to his becoming a symbol of the national symmetry which by evening the Serbian and Croatian positions prepared the grounds for the present bloody epilogue. The Honorable John Major should know this.

Our former Allies, especially those in the east of Europe, who are today represented in an anti-traditional way by some Kremlin diplomatic circles, they are responsible for the fact that after World War II, Yugoslavia adopted a political system which inevitably led to the destruction of the Yugoslav community due to its policy of neutralization of the Serbs. They be-

have as if they do not see that in front of their own eyes Tito's creation, in the building of which they had a significant role, is falling apart. Through their political superfluity and indifference they are again provoking the people who were a victim of their wartime and post-war mistakes. Such is the attempt, for example, to return this people into the boundaries of Croatia, where during World War II they were subject to genocide, or to subordinate them to Islamic fundamentalist rule in Bosnia-Herzegovina. Serbs today are especially confused by certain misunderstanding on the part of your honored President, Bill Clinton, who clearly sees "centuries-old conditions of horrifying Bosnian problem", but nevertheless does not take into consideration the modern conditions which elucidate this problem in a more concrete way and even initiate the ways towards its permanent solution. He would understand this complex dimension if he took into account the European compromise with the Ottoman Empire by the end of the 19th century which stopped nation- and state-building in the Balkans. He would understand the problem better if he knew that the road of Christian Orthodox peoples was fettered and rendered by proselyte policy of the Holy Seat: its evil fruits are today's anti-Serb fanatical combatants in Bosnia & Herzegovina and Croatia.

Speaking as a historian, I am deeply convinced that Mr. Clinton would initiate the complex solution if he would see the Serbo-Croatian relationship in its entirety. He would find out that the current problem could be solved within this frame alone. Your President would face one very unusual fact: Serbo-Croatian question has never been really brought up - partly because of Serbian altruistic supranational (Yugoslav) enthusiasm, partly because of Titoistic anti-Serbian constructions. He would find out that tendentious improvisations of these constructions remained hidden from the public because of the Communist Party's oppression which was partly conducted by Serbian marionettes of Tito's policy.

Even now, the main hindrance on the road towards the truth is that levelling of Serbo-Croatian wartime positions, the relapses of those lies which come from Tito's post-war ideological mystification of reality. In the haze of these lies one could hardly discern the levelling which has been equating Croatian chauvinistic separatism with Serbian liberalism.

It is sad that instead of praise for their solidarity with the Allies during 1941-1945, instead of piety for their uncountable victims, the Serbs are receiving sharp reproach today. Prevented from leading normal lives in their new centers of freedom: in the Serbian Republic and the Serbian Republic of Krajina, they are the only ones who do not have the right of self-determination and national unity. Following the illusionary and unfounded reasoning of their predecessors, the governments of our former Allies are allowing new anti-Serbian measures. The most characteristic among them is the attempt to discredit the new Serbian liberation movement through Mihailović's, already discredited, Chetniks.

The great historical disentanglement cannot be stopped. In front of our eyes our old ideals are colliding with the reality of hopelessness and

hope, they are also colliding on the battlefield of freedom and in the options of the outside world. The conclusions from our long walks through torments have been drawn. There is no more influential supranational ideologies which would in the name of some imaginary goal thwart the self-defensive and patriotic essence of the movement of the people in the territories of Bosnia & Herzegovina and Croatia. Under the flags of freedom, the former nationalists and internationalists are coming together. Most of the latter have finally realized that their struggle has been misused for anti-Serbian and anti-Yugoslav goals.

Today, faced with the ruins of our country, we recognize our successes and our mistakes, as well as those who came to us under the red flag of internationalism soiled with the Titoistic-Croatian policy of the destruction of Serbdom and Yugoslavism.

Never again should we allow ourselves to be used one against the other. Do not allow various world traders to confuse use, do not allow yourselves to be lost in regionalistic borders of Serbdom.

America, show a gesture of late recognition toward a man who was a victim of unconditional devotion to democratic world.

May Draža Mihailović and his martyrs rest in peace!

Миодраг МИЛИН
Институт за друштвене науке
Темнишвар

ИЗ ИСТОРИЈЕ РУМУНСКО-СРПСКОГ ПОЛИТИЧКОГ ДИЈАЛОГА: МИСИЈЕ ТЕОДОРА ВАКАРЕСКУА (1872) И АЛЕКСАНДРА СТУРЗЕ (1874) У ЦРНУ ГОРУ

У контексту наше проблематике један значајан проблем издваја се из рутинске свакидашњице: реч је о румунским дипломатским мисијама у Црну Гору, с почетка седамдесетих година прошлог века.

У румунско-српским контактима коришћен је претежно рутински, канцеларијски језик. Што се пак тиче односа са Црном Гором, очувана документа указују на приличну лежерност, чак међусобну интимност политичких чинилаца.

Сачувано је писмо кнеза Николе (Никите) Петровића, са најсрдљивијим честиткама поводом венчања кнеза - владара Карола и принцезе Елисабете, где се он помиње као "добар брат" (*le bon frere*) румунском владару.¹ И Карол узвраћа сличном терминолошком присношћу и одазива се као одани брат (*le dévoué cousin*) цетињског властодрица.²

Сходно језичкој терминологији, црногорски кнез не заборавља да истакне жељу да види ојачане "везе које сједињују две земље" уз отворено исказану намеру да у свим приликама допринесе њиховом очвршћењу.³

После свега, срдачност с којом је румунски дипломата Т. К. Вакареску примљен на Цетињу не представља изненађење, с обзиром на већ постојећи међусобни повољни амбијент.

1 *Arhivele Statului Bucuresti, Casa Regala*. бр. 13/1870, 1-2. Писмо, Цетиње, 7 јануара 1870.

2 *Исто*, бр. 98/1869

3 *Исто*, бр. 62/1870, 1-2. Писмо, Цетиње, 19./31. октобра 1870.

Мисија Т.К.Вакарескуа у Црној Гори; о политичкој визији кнеза Николе (1872)

(Обавештен о личном писму свог владара за кнеза Николу, београдски посланик Румуније Теодор К. Вакареску извршио је детаљне припреме ради испуњења предстојећег дипломатског задатка.

Припреме румунског посланика нису прошле незапажено. Бењамин Калај, аустро-угарски конзул у Београду забележио је да је Вакареску кренуо на пут, заједно са супругом 17./29. јуна 1872. године.⁴ При расстанку, дао је до знања да ће на разнородном путовању боравити у Бечу, Венецији, Далмацији и Црној Гори. Спретни Калај је, међутим, после неколико дана одгонегнуо прави разлог путешества, обавестивши свог бечког министра да се румунски дипломата упутио равно у Црну Гору, са личним писмом принца Карола.

Вакареску одлази из Београда возом у Трст, одакле наставља морем до Котора.⁵ Преко Ловћена, сипали су у Цетињско поље и у град стигли 24. јуна /6. јула, око подне.

Само два сата по доласку присуствује званичном пријему код кнеза. Уручивши писмо за кнеза Николу, румунски дипломата је изразио задовољство што је посредник "срдачног и братског пријатељства" свог владара и цетињског кнеза. У име принца Карола и Румуније изразио је жељу да се још више учврсте пријатељске везе између румунског и црногорског народа, да би њихове земље, удаљене географски али блиских заједничких интереса, оствариле жељену судбину.

Кнез Никола је био дирнут новим доказом пријатељства принца Карола примивши са изразитом симпатијом писмо и портрет румунског владара. Затим је гласник Румуније упознат са најистакнутијим личностима јавног живота, са члановима владајуће породице, са војводама и сенаторима.

Боравак у Црној Гори грајао је читавих осам дана. Вакареску се одазвао настојањима љубазних домаћина који су жарко желели да гост присуствује националном празнику - дану св. Петра. Уочи празника, 28. јуна/10. јула, одржана је свечаност у част Карола, принца Румуније. У име кнеза, председник Сената, са пратњом, је узвратио посету изасланику. Увече, на двору, одржан је свечани пријем коме су присуствовали сви званичници, са кнезом и митрополитом на челу. У здравици је кнез Никола изразио задовољство због срдачности румунско-црногорских односа, уз жељу да они буду још интимнији и учесталији. Након свечаности,

4 *Дневник Бењамина Калаја 1868-1875*. Обрада и коментар Андрија Раденић, Београд-Нови Сад, 1976, 480.

5 *Arh. Statului Bucuresti, Casa Regala*, бр. 7/1872, 1-27. Дипломатски извештај о посети Т.К.Вакарескуа Црној Гори, 20. јула/1. августа 1872.

приређен је ватромет: на небу су се указали и монограми румунског владара и црногорског кнеза.

При поласку (1./13. јула) кнез је изасланику уручио писмо за румунског владара. Растанак је протекао веома срдечно. Перјаници су их испратили све до Котора.

Најдрагоценији полагци, ипак, односе се на тадашње прилике у Црној Гори. Вакареску описује владара Црне Горе као човека узвишеног духа, пуног реализма, неисцрпне воље и упорности. Кнез Никола године 1872. суптинеки се разликовао од младог владара који је - очаран зрачењем гордог кнеза Михаила, као предодређеног да обнови велику славу Србије - године 1867. испољио спремност да му постане верни штитоноша у ослободилачкој борби. Иако још млад, он је већ довољно mudar и одлучан да што боље искористи последице политичко-дипломатске игре европских сила на балканској позорници, будно мотри на тренутне и будуће интересе свог народа. У односима са балканским партнерима смело износи сопственој визију, кадру да обезбеди постојаност и трајност малој Црној гори. Никола је свестан кобних последица послушног присталице велике силе, зато је тражио да пронађе начин битисања у сопственом, југоисточно европском амбијенту.

Дубоко убеђен да будућност балканских народа може обезбедити једино трајни мир, кнез је пред изаслаником изложио своје погледе о приликама на европском истоку. Односи међу хришћанским кнежевинама требало би да буду виши од обичних, пријатељски. Он је размишљао о једној лиги држава региона: Румунија, Грчка, Србија и Црна Гора. Лига би почивала на основама заједничког програма и циља, уз заједничка средства и - што је од нарочитог значаја - не да насиљем на истоку поремети постојеће стање. Напротив, она би требала да пружи заједничку заштиту против свих покушаја са стране да се источно питање решава супротно интересима четири државе. Источно питање је спар балканских земаља - укључив и Турску. "Прави домаћини у кућу" дојала нису имали приступа у европском форуму већ су били принуђени да се мире са субјективним пресудама европских сила.

Визија црногорског државника изненађује својом далекосежношћу и актуелношћу: у Европи којом влада егизам сила, он је тежио алтернативи хуманог и рационалног - да источно питање реше заинтересовани народи, без насиља и потреса, кроз споразумевање и међусобне уступке заинтересованих. Далеко од својих савременика, који беху опседнути идејом уништења Турске, сматра да је то бесмислица; верује да је и Турска потребан члан заједнице, неопходан у проналаску решења овог сложеног питања. Објективно је оценио несрећне последице супарништва европских сила чији је једини резултат продужавање неизвесности на Балкану, која само омета народе да следе нормалан, спокојан ток

прогреса и цивилизације, угрожавајући - с друге стране - безбедност и мировна стремљења у осталим деловима Европе. Политички удružене четири кнежевине представљале би незанемариву силу, од око 10 милиона људи; обухвативши најдинамичнији потенцијал истока, лига би могла у очима европске дипломатије постати прворазредни политички чинилац, способан да преговара и са Турском. Исто као што је Италија, у интересу сопствене консолидације, била принуђена да жртвује области Ницу и Савоју, а Аустрија је принуђена била да се одрекне Венеције и Ломбардије, црногорски кнез се надао да је и Турску могуће приволити на територијалне уступке у корист балканских кнежевина. Уместо изнурене Турске, која жели да сачува немогуће, установили би се нови односи између Порте и балканских држава, засновани на праву суверенитета и једнакости.

Водећа улога у овом подухвату стварања лиге аутономних и независних балканских држава намењена је Румунији.⁶ Румуни су најбогатија балканска нација, са угледном династијом. То су чиниоци које је - сматра кнез Никола - објективно сврставају на чело југоисточно европских држава. Посебан географски положај у односу на остале, као и потпуна национална хомогеност, не изазива подозрење ни Словена а ни Грка.

Стога је разумљива жеља кнеза да лично упозна принца Карола, према коме је гајио, како сам каже "инстинктивну симпатију", истакавши спремност да се сретну, приликом његове предвиђене посете Русији, или на предстојећој Бечкој изложби.

Извештајно повољни утисци које је оставила румунска дипломатска мисија произилазе и из одговора кнеза принцу Каролу.⁷ Румунска дипломатска иницијатива је оцењена као доказ пријатељства који заслужује највишу пажњу. Ласкаве су речи написане и о румунском агенту, који је, сматра се, с високом оданости обавио задатак освајивши наклоност домаћина. Црногорски владар жели умножавање прилика у којима би, упркос раздајини, дошло до обједињавања међусобних интереса; јасно је алудирање на детаљне разговоре, на мисао о савезништву балканских народа.

Мисли кнеза Николе највише су на одјек и у штампаници; пишћући о румунској посети, недељник "Црногорац" сматра да је то знак пријатељског зближавања Црне Горе и Румуније.⁸ Повољно је било и писање српске штампе. Нашали бечких новина, које истичу ратне циљеве Румуније и Црне Горе, оцењени су у црногорском листу као успели комплимент, а за домаће јавно мњење највећу би радост донело обистиняње поменутих бојази.

Црногорски предлог побудио је интересовање румунског владара, који га помиње у својим мемоарима.⁹ Истакавши "савршен" дочек приређен румунском изасланику, Карол бележи да је љубазни

6 Исто, 25; N. Ciachir, *România în sud-estul Europei (1848-1886)*, Bucuresti, 1968, 114. Исто, *Războiul pentru independența României în contextul european*, Bucuresti, 1977, 105-106.

7 Арх. Ст. Bucuresti, *Casa Regala*, br. 8/1872, 1-2. Писмо, примљено у Синаји, 9/21. августа 1872.

8 "Црногорац", II, 33, Цетиње, 26. августа/7. септембра 1872.

9 *Notes sur la vie du roi Charles de Roumanie par un témoin oculaire*, II, Bucarest, 1896, 134.

домаћин изложио госту детаљан нацрт балканске конфедерације, с надом да ће се румунски владар прихватити иницијативе, ставивши јој се на чело.

Та мисао Букурешту не изгледа довољно убедљиво, Карол није за њу довољно припремљен. После годину дана, боравећу у Бечу, кнез Никола је намеравао да посети Букурешт. Али принц Карол га није позвао, под изговором одсуства принцезе Елисабете (која је, случајно, такође била на Бечкој изложби) и своје презаузетости.¹⁰

Мисија Александра Стурзе у Црној Гори (1874.)

Као и његов претходник две године раније, Струза је своју мисију на црногорском двору остварио током лета 1874. године, дочекан у својству угледног госта, на националном празнику - дан св. Петра.¹¹

Иако исцрпљен мукотрпним путовањем, изасланик је убрзо по доласку позван на двор. Уручивши званично писмо, указао је на смисао изасланства; преневши поздрав румунског принца кнезу Николи, истакао је и уверење у "братско пријатељство" букурештанског владара. Изразивши задовољство што је у могућности да послужи племенитом послу, на јачању веза драгоценог пријатељства, румунски дипломата је истакао поштовање свог народа према легендарном херојству слободољубивих Црногораца. Симпатија Румуније је плод и успомена на славну прошлост оба народа - и наде у будућност, која би могла да оживи прошлу славу.

У свом одговору црногорски кнез је изнео своје нове погледе о значају међусобних односа; поздрављајући изасланика "брата" Карола, рекао је да пријатељске односе треба да повезују заједнички интереси обеју кнежевина. Изненађује ипак што је кнез изоставио дотад веома омиљену мисао о дефанзивној конфедерацији балканских народа, као средству за остварење тежњи ка слободи и цивилизацији.

Кнез се осетно изменио и у самом поређењу три момента (1867, 1872, 1874) његових непосредних контаката са изасланицима Румуније. Године 1867. био је ватрени присталица обнављања Краљевине Србије, под скиптром Михаила Обреновића, у чију корист је био спреман да се одрекне династијских прерогатива. Године 1872. био је много умеренији, залагао се за решење националног и државног питања у Југоисточној Европи уз учешће свих заинтересованих политичких чинилаца. Балканска конфедерација је, у кнежевој визији, представљала више симболичан фактор, ка-

¹⁰ Исто, 154.

¹¹ Арх. St. Bucuresti, *Навед. фонд*, бр. 14/1874, 1-50. Дипломатски извештај о посети Александра Стурзе Црној Гори. 1./13. августа 1874.

дар да пред Европом истакне заједничке тежње хришћанског света југоистока. Након само две године, као да је то други владар, који усваја раскош пријема у европским метрополама; омиљена тема су му разговори о крунисаним главама и личностима из елитног друштва. Својом наочитом појавом, Никола је у монотони пејзаж дворских салона уносио нешто ново, изазивајући дивљење, као оличење храбрих и виталних горшатака.

Повољно примљен у Бечу, цењен од стране Бизмарка, вољен у Петербургу, опробани ратник, веома популаран међу Југословенима, засновивши контроверзног Милана Обреновића - Никола се постепено ослободио бремена традиције и окусио сву сласт власти.

Након званичног дела пријема, гост је уручио кнезу лично писмо свог владара.

Мора се истаћи да су поводом ове мисије кружиле свакојаке гласине; Аустрија, а нарочито Турска, су је сматрале као ванредан подухват, који је подразумевао планове о балканском савезу. Постојало је и мишљење да је изасланик принца Карола имао задатак да црногорског кнеза доведе у Италију, где би се срели владари Румуније и Србије ради договора. Доушпници Б. Калаја су веома марљиво обавештавали о наводним преговорима за противогомански савез, које би румунски посланик поднео Црној Гори у име принца Карола. О томе су навођени и "конкретни" подаци: Румунија би давала 20.000 флорина месечно, за све време борби, с тим да Црна Гора мобилише 8.000 војника. Никола се с тим не би задовољио, па је наводно тражио око десет пута већу своту.¹²

Анализа исцрпног извештаја о мисији указује да су ове претпоставке само закасниле одједи о балканским плановима кнеза Николе од пре две године. Пошто нисмо могли сазнати садржај личног писма принца Карола кнезу Николи (то је писмо уручено приватно!), вероватно да оно пружа одговор - или бар посебне тачке гледишта - на претходне црногорске понуде за савезништво. Томе у прилог говори и тадашње реаговање кнеза; изменљиви став у фази "кокетирања" са великим силама које су у стању да му пруже оно што Румунија, а утолико пре Србија, нису могле, Никола је запао у "злу" недоумицу читајући личну поруку Карола. Иако је желео да посети Румунију и да се састане са оданим пријатељем, положај му је постао критичан - објаснио је Никола - пошто више није могао да чини шта жели. Био је очигло збуњен, па је одложио за следећи дан образложење за свој нови став.

Дакле, шта се то догодило? У случају путовања за Букурешт, Кнез се обавезно мора зауставити у Београду. Међутим, томе је морала претходити посета кнеза Милана Црној Гори, што је - како је и сам признао - веома тешко изводљиво.

12 Дневник Б. Калаја, .. 599-600.

Разлог за одлагање посете био је исувише неуверљив, па и засланик Стурза датим објашњењем није био сасвим задовољан. У интересу црногорског престижа у словенском свету да Обреновићи не буду једини којима је у Румунији указивана изузетна почаст.

Тада је, коначно, кнез разоткрио и супротицу: дао је до знања да и финансијска страна подухвата представља проблем, будући да све спољно-политичке иницијативе Црне Горе подстиче, и на одговарајући начин финансира у сагледу са својим интересима, велика заштитничка словенска сила.

Пред крај посете додељено је високо црногорско осликовање, орден "Данило I", истакнутим представницима румунског политичког живота: председнику Министарског савета Ласкару Катарджији, министру иностраних дела Василеу Боерескуу, министру војном ген. И. Ем. Флорескуу, као и изасланику Александру Стурзи. Следила је свечаност на којој су учествовале угледне личности кнежевине. Кнез Никола је наздравио Каролу, а у одговору је наглашено братско пријатељство два владара, пример заједништва двеју нација, јемство остварења њихових оправданих тежњи.

Посета је окончана 3./15. јула. До последњег тренутка гост је био окружен гошћином, а утисци о јуначком народу и о живописној земљи Црногораца су остали најповољнији.

Иако ретки, румунско-црногорски контакти су од посебног значења; уносе атмосферу спонтаности и топле непосредности у климу општег, стабилног, али ипак конвенционалног, румунско-српског политичког дијалога.

ASPECTS FROM THE HISTORY OF THE SOUTH-EAST EUROPEAN RELATIONS THE T.C.VACARESCU AND A.STURDZA MISSIONS INTO MONTENEGRO

S u m m a r y

The fact is that the Romanian - Serbian political dialogue was sometimes facilitated by existence of a political intermediary - lacking ambition, but generous in its sacrifice for the common aim - the small principality of Montenegro

At the head of this small Southern Slavic state was a bold diplomat and strategist, Prince Nicholas Petrović. The visits of Romanian emissaries to Montenegro (I.A. Cantacuzino 1867, T.C.Vacarescu 1872, and A.Sturdza 1874), favoured the collection of data concerning the concrete historical existence of this people of mountaineers of Serbian origin, as well as the political views of Prince Nicholas. We have noted the ideas of the Montenegrin leader concerning the necessity of a Balkan alliance, in which the leading role was to be held by Prince Charles of Romania.

КРИТИКЕ, ПРИКАЗИ, ИЗВЕШТАЈИ

Р. Радић, *Време Јована V Палеолога*, Посебна издања 19, Византолошки институт САНУ, Београд 1993, стр. 511.

Постоје књиге које од изласка у јавност плене пажњу научника и временом постају незаобилазан приручник за епоху којом се баве. Резултат прегнућа Р. Радића да расветли владу Јована V по високом научном квалитету завређује значајно место у библиотеци озбиљног византолога. Описујући живот једног од владара династије Палеолога, чија се делатност протезала кроз већи део XIV века, он је успео да научно прецизно, али и надахнуто, представи једно време са свим његовим карактеристикама, појавама, невеликим успесима и честим поразима. Столеће у коме је живео Јован V Палеолог било је, пре свега, испуњено унутрашњим сукобима у Византијском царству. Било је то и доба турске најезде и унијатских пројеката, који су се по правилу завршавали неуспехом. Реконструкција такве вишеслојне историје је веома мукотрпан и тежак посао у коме се истраживач често налази распет између хтења да његов суд буде егзактан и немогућности да у одређеној ситуацији то и оствари. На истраживачком путу многи могу завршити у домишљању. Несигурност изазива и стање у коме се налазе оновремени извори. Са историјским делима ученог Нићифора Григоре и бриљантног цара и писца Јована Кантакузина настаје готово непремостив јаз у наративној традицији позне Византије. Меморари Јована VI се завршавају са 1354, док Григорина *Историја* фрагментарно говори и о догађајима до 1359. године. Овај хијатус настао у другој по-

ловини XIV века попуњавају списи чувених историчара XV века Георгија Сфранцеса, Лаоника Халкокондила и Дукe. Међутим, због временске удаљености њихова казивања су у извесним тренуцима штура и непоуздана. На располагању је и не баш обиман дипломатички и нумизматички материјал. И поред проблема, препрека и разнородности извора неједнаког квалитета Р. Радић суверено влада чињеницама осветљавајући на најбољи начин епоху којом се бави.

На почетку аутор је дао сажет и прецизан преглед узрока првог династичког сукоба у царском дому, између Андроника II и Андроника III, који је почео девет година пре доласка на свет цара коме је књига посвећена. Наредне странице описују рођење Јована V 1332. и његово детињство. Следе догађаји везани за период грађанског рата после смрти Андроника III, између регентства на челу са царицом-мајком Аном Савојском и Јована Кантакузина. Исход вишегодишње борбе довео је младог Јована V, који за очева живота није био проглашен за цара савладара, у подређен положај у односу на победника Јована VI који је 1347. тријумфално ушао у престоницу. Уследиле су године живота у сенци моћног василевса, а касније и таста. Након седам година потиснути Палеолог је успео да ситуацију преокрене у своју корист и завлада самостално 1354. године.

Од тог времена па све до смрти фебруара 1391, Јован V Палеолог је вла-

дао самостално. Бавећи се овим тридесетседмогодишњим периодом царевог живота Р. Радић је с пуним правом закључио да се он може поделити у два раздобља. Прво је везано за време од 1354. до 1371, у коме василевс није био владар без иницијативе и предузимљивости желећи да спасе Царство од неверника. Јован V је два пута напуштао престоницу путујући прво у Угарску (1366), а затим и у Италију (1369) тражећи помоћ од западних хришћана у борби против Османлија. Сви напори били су узалудни. Крајњи исход прозападне политике било је понижавајуће клечање пред папом Урбаном V, и у очима Византинаца срамни прелазак ромејског цара у римокатоличку веру. Обесхрабрен неуспехом он је постао инертна и обамрла личност, која је тражила утеху у претераном конзумирању хране и пића. Од 1371. до 1391. његова спољна политика је готово замрла, а поред сталне турске опасности над његову државу се поново надвила претња унутрашњих сукоба и династичких борби. Од краја шездесетих прикривене амбиције за влашћу прворођеног сина Андроника IV су се током седамдесетих претвориле у отворени сукоб. Тако је Јован V био свргнут са престола 1376-1379, а затим и у време од априла до септембра 1390. године. Први пуч извео је већ поменути Андроник IV, а други, унук Јован VII. Оба пута се поново враћао на трон захваљујући утицајним Турцима, западњацима и верном сину Манојлу II. У његово време ромејски цареви су били само марионете у рукама моћних и великих сила које су мимо њих одлучивале о судбини Византије. По речима Р. Радића некадашња велика империја је у време Јована V Палеолога била лилипутанска и немоћна држава.

Овај велики истраживачки подухват завршава се описом последњих година живота цара који је најдуже седео на византијском престолу. Према речима аутора Јован V оставио је потомцима царство од чије је величине и сјаја остало само име. Била је то потпуно онемоћала и другоразредна сила у источном Средоземљу сведена на енклаву сасвим утопљену у простране области које су биле под влашћу Османлија.

Дело пред нама се није ограничило само на просопографске белешке о једном византијском цару. Оно представља целокупну слику његовог времена у којој се налазе и прецизне анализе узрока и последица економског опадања и кризе у Царству. Нису заобиђени ни културни, црквени, као ни свакодневни живот. Значајно место припало је и изучавању специфичног феномена у духовној и религијској сфери позне Византије - исихазма, који је имао последице и на политички живот. Ову појаву аутор описује као својеврстан конзервативизам и езотеричност, као и затварање у сопствену херметичку духовну целину.

Рецимо на крају да се међу редовима ове обимне монографије налазе и драгоцени подаци везани за историје земаља које су биле под непосредним утицајем Цариграда, као и оних који су на њега утицали. То се пре свега односи на повести Русије, Османске царице, Венеције и Ђенове. Ту су и многобројне анегдоте, легенде и занимљивости сачуване из XIV века које делу дају драг лепе књижевности, али не иду на штету доброг научног метода и егзактности. Богат језик и префињен стил књигу чине атрактивном не само за људе од заната већ и за ширу читалачку публику.

Сања Мешановић

Nathalie Clayer, *Mystiques, État et Société. Les Halvetis dans l'aire balkanique de la fin du XVe siècle à nos jours*, Leiden-New York-Köln, E. J. Brill, 1994.

Халветије представљају један од најзначајнијих, широко распрострањених и дубоко укорених дервишких редова на тлу Балкана. И поред тога, све до појаве монографије Натали Клеје, халветије нису изазивале одговарајућу пажњу светских, а ни наших исламиста и историчара. Ово је прва студија у којој је у потпуности обрађена историја халветија на Балкану, од времена када се овај дервишки ред појавио на тлу Европе, током друге половине XV века, па све до наших дана. Књига у ствари представља унеколико измењену и допуњену докторску тезу, одбрањену 1993. године на Е.Н.Е.С.С. у Паризу. Заснована је на обимној, добро проученој литератури и издатим изворима (готово да изазива дивљење ауторова обавештеност о литератури на свим балканским језицима), али и на рукописима и документима који су до сада били потпуно непознати или само површно коришћени. Таква је, на пример, менакиб-нама (збирка биографија улеме и шејхова) Мунирија Белградија, гласовитог београдског муфтије и мудериса с краја XVI и почетка XVII века.

Натали Клеје је своју књигу поделила у четири обимна поглавља. Рад је започет уводном студијом о халветијама и њиховој улози широм муслиманског света, расправом о њиховом учењу, хијерархији, обредима, и у вези с тим, сагледавањем међусобних сличности и разлика многобројних огранака (џерахије, синаније, сунбулије, џемалије, карабашије, хајатије, рамазаније, шемсије-сивасије, гулшеније, ушакије и др.).

Следећа три поглавља распоређена су према хронолошком редоследу. Прву целину чине XVI и XVII век, доба највећег ширења Османског царства на тлу Европе и зенита његовог успона и славе. Н. Клеје је веома добро уочила основне карактеристике халветија у том периоду. Због своје изразито сунитске оријентације и борбе за "чистоту вере", а против хетеродоксије

и разних скретања, халветије су уживале велику популарност не само код обичног света, него, што је за њих било још важније, и јаку подршку самог врха османске власти, паша, везира, принчева, па чак и неких султана. Како аутор каже, халветије су услед своје "политичко-верске ортодоксије" на неки начин представљале "државни" ред. Зато и није чудно што су њихове текије и завие широм Балкана оснивали највиши државни достојанственици (међу њима и Мехмед-паша Соколовић). Истиче се њихова улога, нарочито два најпознатија шејха тог периода, Софијали Бали-ефендије и Муслихудиња Нурединзадеа, у борби против следбеника јеретичког шејха Бедредина, против кизилбаша на Истоку, а нарочито против Хамзевија - где је Нурединзаде одиграо кључну улогу у оптужници против Хамзе Балија. Н. Клеје нарочито наглашава њихову проповедничку улогу у серхаду, такође у складу са државним потребама, на оним местима где је требало учврстити ислам међу "неверницима" и преобраћеницима. Ову врсту активног деловања на граници анализирао је преко биографије шејха Муслихудиња из Сремске Митровице (1496/7-1574/5).

С друге стране, посебно је разматрала деловање халветија у борби против хришћана. Оно се огледало у неколико облика. Дервиши су, као проповедници џихада, учествовали у популаризацији рата и у мобилизацији, а често су учествовали и у бојевима где су, жртвујући се, стицали ореол мученика и бораца за веру. Многи од халветијских шејхова били су "орду" шејхови, званични војни шејхови у ратним походима.

Усађивање халветија у тло Балкана, као и ширење мреже њихових текија и завие, анализирано је преко биографија познатих шејхова тога доба (поред већ поменутих, ту су и Али-деде Сигетвари, Ибрахим Бистриги, Мехмед ефендија из Трикале, Муслихудиња из

Ужица и др.). На тај начин, Н. Клеје је дошла до важних закључака о социјалној структури припадника халветија, образовању, функцијама, уклапању у друштвени миље, али и о њиховом утицају и политичкој моћи.

Као другу хронолошку целину, Н. Клајер је издвојила период од почетка XVIII века до краја османске превласти на Балкану. Користећи исти модел као и у претходном поглављу, аутор је халветије сада посматрао у сасвим другачијим историјским околностима: Царство се осипало, територије се губиле, централна власт слабила... Халветије су се снашле и у новим условима. И даље су били проповедници "чистоте вере" (буна ужичког шејха Мехмеда 1747-50), и даље их је држава користила против јеретика и приликом умиревања побуна (против бекташија - јаничара, 1826), и даље су ојачавали муслиманску популацију у Румелији. Међутим, они су се тада, бар једним мањим делом, укључили и у активну исламизацију (која је на Косову, у делу Македоније и у Епиру водила у албанизацију) и колонизацију (нарочито муслиманских Албанаца на Косово и у Македонију). Услед недостатка извора, Н. Клеје је ово последње питање, ипак, оставила отвореним.

Последњу целину у књизи чини поглавље о халветијама у пост-османском периоду на Балкану. У условима рађања младих балканских држава, по-

сле великих миграција муслиманског становништва, које се повлачило заједно са војском, у време укидања вакуфа и тиме губљења финансијског ослонца, халветије су као изразито "државни" дервишки ред изгубиле готово сваку потпору. Једна од последица је и то да су се из градова, у којима су готово искључиво делали у ранијем периоду, повлаче на село, у гушће муслиманско окружење. Иако је Кемал Ататурк укинуо дервишке редове у Турској 1925. године, они су се ипак повезивали са Турском, коју су осећали као последње уточиште. После Другог светског рата халветије су опстале само у Југославији и Албанији. Н. Клеје је анализирала њихову распрострањеност и видове деловања у новим, неповољним условима, који су се разликовали од региона до региона.

Књига садржи велики број драгоцених скица распрострањености многих огранака халветија на Балкану у различитим временским раздобљима, и ништа мање важне генеалогije њихових шејхова.

Уложивши огроман труд, Натали Клеје је написала веома вредну књигу, која је умногоме обогатила наша сазнања о дервишком реду халветија. Ова књига улази у ред незаобилазне литературе у проучавању историје и деловања не само халветија него и многих других дервишких редова на Балкану.

Александар Фотић

Радош Љушић, *Књига о Начертанију, Национални и државни програм Кнежевине Србије*, Београд 1993, 181

Сваки документ који представља програм, план или нацрт националне и државне политике једнога народа заслужује велику пажњу и анализу историчара. Колико је до сада познато, таквих докумената је, нажалост, било веома мало у историји Срба па је одговорност историчара при њиховом објављивању, анализи и, најзад, тумачењу утолико већа. Најпознатији и један од најзначајних докумената те врсте у Срба је, си-

гурно, *Начертаније* Илије Гарашанина. Прихватајући се посла да стручно, критички и свеобухватно анализира, приреди и објави овај документ који је написан 1844, постао познат српској јавности 1888, а објављен тек 1906. године, Радош Љушић је већ на почетку своје *Књиге о Начертанију* подвукао његов изузетан значај за српски народ: "Оно што је *Мирослављево јеванђеље* у култури, то је Гарашаниново *Начерта-*

Ужица и др.). На тај начин, Н. Клеје је дошла до важних закључака о социјалној структури припадника халветија, образовању, функцијама, уклапању у друштвени миље, али и о њиховом утицају и политичкој моћи.

Као другу хронолошку целину, Н. Клајер је издвојила период од почетка XVIII века до краја османске превласти на Балкану. Користећи исти модел као и у претходном поглављу, аутор је халветије сада посматрао у сасвим другачијим историјским околностима: Царство се осипало, територије се губиле, централна власт слабила... Халветије су се снашле и у новим условима. И даље су били проповедници "чистоте вере" (буна ужичког шејха Мехмеда 1747-50), и даље их је држава користила против јеретика и приликом умиревања побуна (против бекташија - јаничара, 1826), и даље су ојачавали муслиманску популацију у Румелији. Међутим, они су се тада, бар једним мањим делом, укључили и у активну исламизацију (која је на Косову, у делу Македоније и у Епиру водила у албанизацију) и колонизацију (нарочито муслиманских Албанаца на Косово и у Македонију). Услед недостатка извора, Н. Клеје је ово последње питање, ипак, оставила отвореним.

Последњу целину у књизи чини поглавље о халветијама у пост-османском периоду на Балкану. У условима рађања младих балканских држава, по-

сле великих миграција муслиманског становништва, које се повлачило заједно са војском, у време укидања вакуфа и тиме губљења финансијског ослоња, халветије су као изразито "државни" дервишки ред изгубиле готово сваку потпору. Једна од последица је и то да су се из градова, у којима су готово искључиво делали у ранијем периоду, повлаче на село, у гушће муслиманско окружење. Иако је Кемал Ататурк укинуо дервишке редове у Турској 1925. године, они су се ипак повезивали са Турском, коју су осећали као последње уточиште. После Другог светског рата халветије су опстале само у Југославији и Албанији. Н. Клеје је анализирала њихову распрострањеност и видове деловања у новим, неповољним условима, који су се разликовали од региона до региона.

Књига садржи велики број драгоцених скица распрострањености многих огранака халветија на Балкану у различитим временским раздобљима, и ништа мање важне генеалогije њихових шејхова.

Уложивши огроман труд, Натали Клеје је написала веома вредну књигу, која је умногоме обогатила наша сазнања о дервишком реду халветија. Ова књига улази у ред незаобилазне литературе у проучавању историје и деловања не само халветија него и многих других дервишких редова на Балкану.

Александар Фотић

Радош Љушић, *Књига о Начертанију, Национални и државни програм Кнежевине Србије*, Београд 1993, 181

Сваки документ који представља програм, план или нацрт националне и државне политике једнога народа заслужује велику пажњу и анализу историчара. Колико је до сада познато, таквих докумената је, нажалост, било веома мало у историји Срба па је одговорност историчара при њиховом објављивању, анализи и, најзад, тумачењу утолико већа. Најпознатији и један од најзначајних докумената те врсте у Срба је, си-

гурно, *Начертаније* Илије Гарашанина. Прихватајући се посла да стручно, критички и свеобухватно анализира, приреди и објави овај документ који је написан 1844, постао познат српској јавности 1888, а објављен тек 1906. године, Радош Љушић је већ на почетку своје *Књиге о Начертанију* подвукао његов изузетан значај за српски народ: "Оно што је *Мирослављево јеванђеље* у култури, то је Гарашаниново *Начерта-*

није у политици Срба." Међутим, одмах после овога, Љушић примећује да је тако значајан документ био неправедно запостављен или недовољно објективно тумачен: *"Јеванђеље, старије 623 године од Начертаница, сачували су својом родољубиви хиландарски монаси и Обреновићи. Начертанице нису умели да спасу Карађорђевићи и српска поколења XX столећа"* (Предговор, стр. 6).

Три су разлога која су навела Р. Љушића да напише, приреди и објави овакву књигу. Први је био искључиво научне природе. С обзиром да до сада није приређено критичко издање *Начертаница* Љушић је проценио да је за то "крајње време и прека потреба, а повољан тренутак". "Садашње стање српског народа" био је други разлог. Овај, национално-политички разлог аутор је образложио тиме што "ово време и овакав положај Срба подсећа на доба настанка *Начертаница*: усамљена Србија, супарничка Црна Гора, Срби на југу у неизвесности, а на западу још у ратном пожару. Српска политика, дакле, вапије за својим 'Начертанијем', за осмишљеним разумним и стаменим националним и државним програмом. Српска, дакле, не југословенска, и без идеолошких побуда" (5). Очигледно је да је на Љушића снажно утицала дугогодишња актуелност Гарашанинових речи забележених пре око сто педесет година: "Нема вам код нас никакве положене системе по којој се ми у државним дјелима управљамо, но само тучемо овамо онамо, као путо о лотру. ни сами ништа не знајући куд и камо тежимо, и ово су узроци који много наши дјела отешчавају и још већма отешчавати оћеду, ако ми што скорије не увидимо на каквој се точки налазимо" (71). Трећи разлог је у вези са другим. С обзиром да је много оних који се позивају на *Начертанице*, а нису га прочитали или га нису разумели било је "неопходно учинити *Начертанице* приступачним у изворном облику, пропраћено уводном студијом и објашњењима" (5).

Наведени разлози су одредили концепцију књиге. Она је подељена на два

дела. Први део је студија о настанку, судбини и садржини *Начертаница* (11-113). У другом делу (117-176) објављено је седам докумената: *Начертанице* и још шест докумената чија је садржина у непосредној вези са *Начертанијем*.

На почетку првог дела књиге је поглавље "О рукопису" (11-17). Настојећи да нађе оригинал Гарашаниновог рукописа *Начертаница* - што му, нажалост, није успело - Љушић је уложио велики труд трагајући по обимној литератури и доступној архивској грађи и упоређујући све оне преписе до којих је могао доћи. Над тако сабраним радовима аутор се упустио у анализу оцена рада Илије Гарашанина на *Начертаницу* и садржине тог документа. Основна неслагања историчара око Гарашаниновог *Начертаница* била су у оценама да ли је то био југословенски, српски или великосрпски пројекат. Закључак би, по Р. Љушићу, могао бити да је дневна политика доста утицала на ставове историчара па су у периоду између два светска рата сматрали да је то био југословенски програм. После 1945. године тумачењу *Начертаница* нанели су штету они који су, с једне стране, настојали да правоверно марксистички тумаче све појаве у историји и они који су, с друге стране, у том документу видели голему великосрпску опасност. У овом поглављу приказано је и неслагање историчара у тумачењу *Начертаница* као аутентичног српског, односно Гарашаниновог, документа или као више или мање потпуног преписа пољско-чешких докумената ("Историци као судије", 18-43).

У четири следећа поглавља Љушић је дао историјске оквире у којима је *Начертанице* настало. Основе су постављене подизањем Првог српског устанка и одлукама Карађорђа и српског устаничког руководства да устаничка војска пређе границе Београдског пашалука. Недуго после пропасти Првог, Милош Обреновић је подигао Други српски устанак и мудро политиком, оставши на власти све до 1839. године, развијао је идеју о јакој и самосталној српској држави ("Државна идеја

до *Начертанија*", 44-54). У следећем поглављу је, у најкраћим цртама, дато стање у Кнежевини у време писања *Начертанија* ("Србија у време настанка Начертанија", 55-57). Следи, такође у кратким цртама, изложена успешна каријера младог Илије Гарашанина који је, без великог школовања, са места царинског службеника брзо доспео до пуковничког чина и министарског портфеља ("Једна каријера у успону", 58-63). Поређењем докумената који су имали карактеристике националног програма, а написани су пре *Начертанија*, аутор ове књиге је утврдио да је подлогу *Савета* Адама Чарториског чинило запажање Девида Уркарта, а да је *Начертаније* грађено по *Плану Франтишека Заха*. Међутим, Р. Љушић се није задржао на овоме већ је дошао до сасвим нове тврдње: "да је Гарашанин тражио од Заха да састави *План*, и то не само од њега, већ и од других лица. Министар је, очигледно, желео да има више мишљења о националном раду Србије, да их супротстави и из свих извуче основе за будућу државну политику" (64-71).

Илију Гарашанина је, очигледно, опседало решавање спољне и националне политике Србије, те унутрашњој политици и решавању уставног питања није поклањао посебну пажњу. Међутим, интересантно је то да је "Гарашанин туркофилством прикривао национална стремљења" (93). Ипак, Р. Љушић сматра да се "туркофилска политика уставобранитеља у погледу уставног питања" не може оправдати јер "Гарашанинови покушаји били су неуспешни" ("Уставно питање", 76-83).

Имајући у виду честе промене на српском престолу Гарашанин је, за разлику од Ф. Заха, сматрао да питање наследства престола као саставни чинилац уставног питања не треба везивати за једну династију јер су, по њему, династичке борбе и промене могле спутавати национално уједињење. Тиме је показао своју далековидост јер "је стављао уједињење српског народа испред ривалства династија". Рачунао је да би уједињење било лакше уз династију,

али су му "више одговарали слаби и не-наследни владоци од моћних и наследних" ("Наследство престола", 83-87).

У процесу осамостаљивања Кнежевине Србије значајно место је заузимало и питање исељавања Турака из Србије. То је било предвиђено одредбама хатишерифа, а тражење управе над градовима је био први покушај да се добије нешто што није било предвиђено хатишерифима. Добијање градова је био највећи успех српске дипломатије за друге владе кнеза Михаила Обреновића и последњи Гарашанинов успех ("Унутрашња независност", 87-93).

У поглављу "Држава будућности" (93-113), Љушић се осврнуо на Гарашанинове планове и идеје у погледу будуће српске државе. Први део овог поглавља носи наслов "Идеје Начертанија о држави" (93-102). У њему је аутор закључио да *Начертаније*, с обзиром на услове у којима је настало, није великосрпски план, већ је Гарашанин "правно нацртао будућу српску државу" који је био "разуђен план српске националне политике" већ у првој, планираној, фази српски а у другој, јужнословенски програм. Гарашанин је био "спреман на велики скок од српске ка јужнословенској држави, управо због тога што би у њу ушли" и Хрвати и Бугари. У својој основи Гарашанинов план је био конзервативан јер се ослањао на прошлост, односно на историјско право засновано на тековинама цара Душана, а не на револуционарним тековинама Карађорђа и Милоша.

Разматрајући остварење ове идеје Гарашаниновог *Начертанија* Р. Љушић је упоредно ове идеје са идејама нацрта другог познатог српског државника: незваничног српског агента у Паризу Јована Мариновића и српског каплућкаје у Цариграду Константина Николајевића. Мариновићев је био веома кратак и односно се на реформе којима би се поправио положај хришћана у Турској. Николајевић је свој мемоар "сам за себе концептирао, тек да убијем самоћу". Знатно је опширнији и мада, вероватно, писан независно од *Начертанија*, има сличности и

може се са њим поредити. То је Љушић и урадио закључивши да је основна сличност у полагању на историјско право и планирању стварања државе у две фазе: прва, стварање српске државе од делова Турског Царства и друга, стварање јужнословенске државе додавањем претходно створеној држави делова Аустријске Царевине насељеним Словенима, а пре свих, Србима ("Српске сједињене државе", 102-111).

Међутим, право остварење идеја *Начертанија* може се посматрати тек од доласка на власт кнеза Михаила и Гарашаниновог повратка на чело српске политике. Настојања да се створи балкански савез са циљем ослобођења од Турака је оличење његових идеја изнетих у *Начертанију* ("Балкански савез", 111-113).

У другом делу књиге је шест докумената или делова докумената које је аутор ове књиге ставио на располагање читаоцу да би му омогућио да их сам упоређује и проверава закључке. То је први пут да се ови документи појављују у овом облику и заједно. Тако ову студију о *Начертанију* прати мала збирка објављених докумената на којима се темељи студија што до сада није била

честа појава у нашој историографији. Ти документи су: Извод из извештаја о Србији г. Д. Уркарта, од 21. децембра 1833 (117-120); Састав који је предао Гарашанин кнезу Александру 1845. године (121-129); Захов састав ("План") (130-150); Гарашаниново Начертаније (151-165); Неколико речи о руско-аустријским интригама у почетку 1845. године (166-168); План о српским сједињеним државама (169-172) и Нацрт српско-грчке конвенције из 1861. године (173-176).

Књига је обogaћена неколиким фотографијама, факсимилима докумената и регистром личних имена.

Као један од најбољих савремених познавалаца српске историје прве половине XIX века Радош Љушић је успео у својој намери да *Књигом о Начертанију* пружи целивиту анализу овог значајног документа и услова у којима је настао. Сигурно је да ће ова књига бити сврстана међу оне које се не могу заобити при изучавању историје стварања српске државе. Колико ће утицати на ставове "искусних политичких делатника" показаће време које је пред нама.

Љубодраг П. Ристић

Eliza Campus, *Ideea Federala in Perioada Interbelica*, Editura Academiei Romane, Bucuresti 1993, str. 149

Аутор ове књиге, водећи румунски историчар, др Елиза Кампус, одавно је позната не само румунској и балканској, већ и најширој међународној јавности по својим студијама и монографијама које третирају политичке односе, у првом реду балканских земаља, али и шире, у контексту европске политичке историје.

Идеја федерације у међуратном периоду није непозната нашим историчарима. О уједињењу држава Европе било је више пројеката од свршетка верских ратова па до XX века. Међутим, аутор ове монографије осврће се на многобројне теорије, пројекте и планове са предлозима удруживања држава и уједињењем привредног про-

стора. Аутор је у свом раду приказао: француски план о Дунавској конфедерацији, Малу Антанту, пројекте за Уједињену пан-Европу Коундехове-Калегри, план Бријана за Уједињену федералну Европу, план за аустро-немачку царинску унију, план Тардије за Дунавску конфедерацију, пројекат Балканске уније - Балкански пакт и Споразум балканског пакта.

У *уводном* делу (стр. 9-13) аутор поставља питање да ли је одговор идеје федерације у проблемима који постоје, у заједничком мирном живљењу међу државама европског континента и одговара на то питање да садашња историја не може да пружи један добро заснован одговор.

може се са њим поредити. То је Љушић и урадио закључивши да је основна сличност у полагању на историјско право и планирању стварања државе у две фазе: прва, стварање српске државе од делова Турског Царства и друга, стварање јужнословенске државе додавањем претходно створеној држави делова Аустријске Царевине насељеним Словенима, а пре свих, Србима ("Српске сједињене државе", 102-111).

Међутим, право остварење идеја *Начертанија* може се посматрати тек од доласка на власт кнеза Михаила и Гарашаниновог повратка на чело српске политике. Настојања да се створи балкански савез са циљем ослобођења од Турака је оличење његових идеја изнетих у *Начертанију* ("Балкански савез", 111-113).

У другом делу књиге је шест докумената или делова докумената које је аутор ове књиге ставио на располагање читаоцу да би му омогућио да их сам упоређује и проверава закључке. То је први пут да се ови документи појављују у овом облику и заједно. Тако ову студију о *Начертанију* прати мала збирка објављених докумената на којима се темељи студија што до сада није била

честа појава у нашој историографији. Ти документи су: Извод из извештаја о Србији г. Д. Уркарта, од 21. децембра 1833 (117-120); Састав који је предао Гарашанин кнезу Александру 1845. године (121-129); Захов састав ("План") (130-150); Гарашаниново Начертаније (151-165); Неколико речи о руско-аустријским интригама у почетку 1845. године (166-168); План о српским сједињеним државама (169-172) и Нацрт српско-грчке конвенције из 1861. године (173-176).

Књига је обogaћена неколиким фотографијама, факсимилима докумената и регистром личних имена.

Као један од најбољих савремених познавалаца српске историје прве половине XIX века Радош Љушић је успео у својој намери да *Књигом о Начертанију* пружи целивиту анализу овог значајног документа и услова у којима је настао. Сигурно је да ће ова књига бити сврстана међу оне које се не могу заобити при изучавању историје стварања српске државе. Колико ће утицати на ставове "искусних политичких делатника" показаће време које је пред нама.

Љубодраг П. Ристић

Eliza Campus, *Ideea Federala in Perioada Interbelica*, Editura Academiei Romane, Bucuresti 1993, str. 149

Аутор ове књиге, водећи румунски историчар, др Елиза Кампус, одавно је позната не само румунској и балканској, већ и најширој међународној јавности по својим студијама и монографијама које третирају политичке односе, у првом реду балканских земаља, али и шире, у контексту европске политичке историје.

Идеја федерације у међуратном периоду није непозната нашим историчарима. О уједињењу држава Европе било је више пројеката од свршетка верских ратова па до XX века. Међутим, аутор ове монографије осврће се на многобројне теорије, пројекте и планове са предлозима удруживања држава и уједињењем привредног про-

стора. Аутор је у свом раду приказао: француски план о Дунавској конфедерацији, Малу Антанту, пројекте за Уједињену пан-Европу Коундехове-Калегри, план Бријана за Уједињену федералну Европу, план за аустро-немачку царинску унију, план Тардије за Дунавску конфедерацију, пројекат Балканске уније - Балкански пакт и Споразум балканског пакта.

У *уводном* делу (стр. 9-13) аутор поставља питање да ли је одговор идеје федерације у проблемима који постоје, у заједничком мирном живљењу међу државама европског континента и одговара на то питање да садашња историја не може да пружи један добро заснован одговор.

У првом поглављу, *Идеја федерације, карактеристично обележје историје XX столећа* (стр. 15-22), дате су дефиниције појма федерације и конфедерације, историјат федерације од најстаријих познатих предлога као и постојећи модели федерација и конфедерација.

У другом поглављу, *Идеја федерације на почетку XX века и за време Првог светског рата* (стр. 23-26), аутор истиче Аурела Поповића, родом из Лугожа, који је 1906. године, књигом издатом у Лајпцигу, скренуо пажњу на идеју федерације приписујући је престолонаследнику Францу Фердинанду који се заносио мишљу да преобрази Аустро-Угарску. Такође, указује и на предлог плана федерације од стране аустроугарског цара Карла почетком 1918, када је империја почела да се распада. Када се видело да је идеја аустроугарског цара пропала, у октобру 1918, кад је већ било потпуно јасно да су Централне силе изгубиле рат, износи се ова идеја под фирмом удруживања једне велике државе и једне мале: аустро-немачки аншлус.

У трећем поглављу, *Француски план Дунавске конфедерације 1918-1920* (стр. 27- 37), аутор указује на покушај Француске да дегерманизира Балкан, посебно у области индустрије и трговине, чиме је Француска желела да успостави своју надмоћ на Балкану. Међутим, Румунија, Чехословачка и Југославија заузеле су став супротан француском плану.

Четврто поглавље *Једно трајно остварење федерације: Мала Антанта, 1920-1938*, (стр. 38-50), аутор посвећује овом регионалном савезу трију држава које су се удружиле како би сачувале свој суверенитет и интегритет - status quo, задобијен посредством мировних уговора - од сталних насртаја ревизионистичких држава. Најпре даје генезу Мале Антанте у периоду од 1918. до 1920. године, затим организовање држава 1921, па онда кристализацију принципа федерације 1933. и нову концепцију о економској кооперацији, чему је допринело историјско искуство у правним, политичким и организациј-

ским концепцијама које је до тада постојало. Мала Антанта је тако дала видан допринос новом моделу заједничког живљења међу државама у суштини федералне концепције, а томе треба додати и њен допринос у одбрани Друштва народа, у одржању и одбрани политичког, правног и територијалног уређења, безбедности у Европи, борби против ревизионизма и реваншизма тоталитарних држава - фашистичке Италије и нацистичке Немачке.

Пето поглавље, *План Бријана о уједињењу Европе - 1929-1930*, (стр. 51-81). Политичка ситуација чинила се творцу овога плана, француском министру иностраних послова Аристиду Бријану, повољном па је стога изложио свој план о уједињењу федералне Европе 5. септембра 1919. у Женеви делегатима 27 држава, чланица Друштва народа. Велике силе су се одупирале овом плану за који су се мале државе залагале. Главни фактор који је ометео стварање федералне, уједињене Европе био је ревизионизам. Аутор, такође, указује и на садашњи значај овога плана који је актуелизован на научном скупу "План Бријана и уједињена федерална Европа", одржаном у Женеви 19-21. септембра 1991. године.

Шесто поглавље *Идеје и федерални планови подређени великим силама: Аустро-Немачка царинска унија и план Тардије - 1930-1932* (стр. 83-99), обрађује политичко-економску климу у централној Европи у периоду 1930-1931, план о аустројско-немачкој царинској унији од 25. марта 1931, супротстављање Мале Антанте аустројско-немачкој царинској унији, одбијање Међународног суда правде у Хагу плана аустројско-немачке царинске уније од 28. августа 1931. После неуспеха Тардијевог плана Мала Антанта преузима неке тезе његове тежећи да оствари једну федералну организацију на бази економске кооперације (мај-јун 1932. године).

У седмом поглављу *Конструктивни федерални планови: Савез Балкана и Балкански споразум 1930-1934* (стр. 100-

115), аутор обрађује пројекат из октобра 1930. године, о Балканском савезу, као и развитак идеје федерације током одржавања балканских конференција (1930-1934). Затим обрађује склапање Балканског споразума 9. фебруара 1934. године, пакт Балканског споразума, карактер норми у међународном понашању путем статута Балканског споразума, као и Балкански споразум у борби за очување мира и безбедности у периоду 1934-1939. Указује на терористички атентат у Марсеју 1934, затим на нацистичку окупацију рајнске демилитаризоване зоне 7. марта 1936. од стране Трћег Рајха. Аутор указује на покушаје Балканског споразума, у моменту најжешће кризе 1938, да привуче Бугарску федералној концепцији и у овом циљу је закључен 31. јула са Бугарском споразум на пољу привреде, политике и културе, а нарочито ради остварења једне зоне мира, у моменту када се централна Европа налазила у знаку нацистичког насиља. Аутор констатује да је остало једно историјско искуство иницирано од малих и средњих држава које су се афирмисале ствара-

јући у пракси идеју федерације, као демократског оквира са активним факторима у изградњи међудржавних односа заснованих на реципрочном уважавању и једнакости у правима.

У осмом поглављу *Виталност идеје федерације* (стр. 116-118) аутор указује да су Мала Антанта и Балкански споразум остварили континенталну зону путем удруживања на бази реалне демократије суверених држава, на бази потпуне једнакости у правима одбијајући ма какву форму преминације. Посебно место дато је пројекту Аристиде Бријана с примедбом да у свом језгру има видљивих елемената интереса велике силе, али да је садржао многе идеје демократског карактера.

Књига је писана на веома богатој архивској грађи и литератури. Два резимеа, прилично исцрпна, на енглеском (119-129) и француском језику (130-139) могу да представе ову књигу оном кориснику који није вичан румунском језику. На крају, књига је снабдевена индексом (стр. 141-147) који умногоме олакшава употребу.

Милан Ванку

Милош Минић, *Ослободилачки или грађански рат у Југославији 1941-1945.*
Агенција "Мир" и ИП "Цветник", Нови Сад 1993, стр. 611

О наведеној теми написани су томови књига разног профила, почевши од фељтона и чланака до истраживачких студија. Међутим, проблем је и даље отворен што показује и најновија књига Милоша Минића.

У Предговору ове књиге аутор обавештава читаоца да је писао о четницима још далеке 1956. године и то на предлог Мирослава Крлеже, а за потребе Лексикографског завода у Загребу. Тај текст објављен је 1962. године у Енциклопедији Југославије (том 2, стр. 572-587) под називом *Четници у другом светском рату*.

Године 1981. поново је на захтев Редакције Лексикографског завода из Загреба, Минић написао текст о четницима, али како текст није у

целини објављен, аутор је дошао на идеју даштампасвојприлогочетницима као посебну књигу под насловом *Четници и њихова улога у време НОР-а 1941-1945.* (Издавачки центар "Комунист", Београд, 1982, стр. 127).

Та књига, како пише аутор у предговору, представља покушај да се читаоцу на једном месту пружи сажета слика - синтеза знања о настанку, развоју, карактеру, улози и војном и политичком значају четника Драже Михаиловића у крајње сложеним условима у којима се, у склопу Другог светског рата, водио НОР народа и народности Југославије, из кога се развила народна социјалистичка револуција и настала СФРЈ.

115), аутор обрађује пројекат из октобра 1930. године, о Балканском савезу, као и развитак идеје федерације током одржавања балканских конференција (1930-1934). Затим обрађује склапање Балканског споразума 9. фебруара 1934. године, пакт Балканског споразума, карактер норми у међународном понашању путем статута Балканског споразума, као и Балкански споразум у борби за очување мира и безбедности у периоду 1934-1939. Указује на терористички атентат у Марсеју 1934, затим на нацистичку окупацију рајнске демилитаризоване зоне 7. марта 1936. од стране Трћег Рајха. Аутор указује на покушаје Балканског споразума, у моменту најжешће кризе 1938, да привуче Бугарску федералној концепцији и у овом циљу је закључен 31. јула са Бугарском споразум на пољу привреде, политике и културе, а нарочито ради остварења једне зоне мира, у моменту када се централна Европа налазила у знаку нацистичког насиља. Аутор констатује да је остало једно историјско искуство иницирано од малих и средњих држава које су се афирмисале ствара-

јући у пракси идеју федерације, као демократског оквира са активним факторима у изградњи међудржавних односа заснованих на реципрочном уважавању и једнакости у правима.

У осмом поглављу *Виталност идеје федерације* (стр. 116-118) аутор указује да су Мала Антанта и Балкански споразум остварили континенталну зону путем удруживања на бази реалне демократије суверених држава, на бази потпуне једнакости у правима одбијајући ма какву форму преминације. Посебно место дато је пројекту Аристиде Бријана с примедбом да у свом језгру има видљивих елемената интереса велике силе, али да је садржао многе идеје демократског карактера.

Књига је писана на веома богатој архивској грађи и литератури. Два резимеа, прилично исцрпна, на енглеском (119-129) и француском језику (130-139) могу да представе ову књигу оном кориснику који није вичан румунском језику. На крају, књига је снабдевена индексом (стр. 141-147) који умногоме олакшава употребу.

Милан Ванку

Милош Минић, *Ослободилачки или грађански рат у Југославији 1941-1945.*
Агенција "Мир" и ИП "Цветник", Нови Сад 1993, стр. 611

О наведеној теми написани су томови књига разног профила, почевши од фељтона и чланака до истраживачких студија. Међутим, проблем је и даље отворен што показује и најновија књига Милоша Минића.

У Предговору ове књиге аутор обавештава читаоца да је писао о четницима још далеке 1956. године и то на предлог Мирослава Крлеже, а за потребе Лексикографског завода у Загребу. Тај текст објављен је 1962. године у Енциклопедији Југославије (том 2, стр. 572-587) под називом *Четници у другом светском рату*.

Године 1981. поново је на захтев Редакције Лексикографског завода из Загреба, Минић написао текст о четницима, али како текст није у

целини објављен, аутор је дошао на идеју даштампасвојприлогочетницима као посебну књигу под насловом *Четници и њихова улога у време НОР-а 1941-1945.* (Издавачки центар "Комунист", Београд, 1982, стр. 127).

Та књига, како пише аутор у предговору, представља покушај да се читаоцу на једном месту пружи сажета слика - синтеза знања о настанку, развоју, карактеру, улози и војном и политичком значају четника Драже Михаиловића у крајње сложеним условима у којима се, у склопу Другог светског рата, водио НОР народа и народности Југославије, из кога се развила народна социјалистичка револуција и настала СФРЈ.

Након одређеног колебања, посаветовавши се са својим пријатељима, аутор се, напоскон, одлучио да припреми и ову књигу о четничком покрету "потпунију од оне из 1982. године" (стр. 6).

У чему се та потпуност састоји:

- у уважавању препорука и сугестија рецензената;
- у новијим сазнањима аутора на основу накнадних разговора;
- у консултовању нове литературе о четничком покрету.

Аутор каже: "Отпочео сам да радим на овој књизи већ 1990, решен да њен карактер не променим. Тежио сам да књига остана сажета синтеза сазнања о четничком покрету 1941-1945, за чију тачност и истинитост читалац може тражити и наћи потврду у научној и другој литератури домаћих и страних аутора, као и у архивама у нашој земљи и другим земљама, нарочито оним које су биле главне силе учеснице у другом светском рату, а посебно у архивама оригиналних четничких докумената, међу којима у првом реду оних који су припадали Главном штабу Драже Михаиловића, а сада се налазе у Архиву Војноисторијског института" (стр. 7).

Аутор наглашава да се док је припремао ову књигу од лета 1990. године, југословенска криза све више заоштравала и подвлачи: "Превагу у свим републикама стекли су националистички програми и политике. Југославија је срљала у катастрофу и доживела је 1991. и 1992. године распад." /стр. 7/.

Минић оцењује да су у рат увучени читави народи (што није спорно) и да у том рату истакнуту улогу играју оне организације и војне формације које настављају крваву традицију и усташа и четника и муслиманске фашистичке милиције из времена рата и окупације Југославије 1941-1945. године (стр. 8). Преведено на обичан народни језик то значи да према Минићу српски народ у Српској републици БиХ и Српској крајини воде људи, односно руководства која се изједначавају са четницима из времена II светског рата.

Најновија Минићева књига компонована је тако да има Увод и четири,

односно пет поглавља, ако се рачунају и прилози.

I Ослободилачки или грађански рат (стр. 15-56).

II Четници у време НОП-а 1941-1945 (стр. 59-233)

III Моји сусрети са Дражом Михаиловићем (235 - 263)

IV После педесет година - Из моје бележнице (стр. 265-388)

V Прилози (389-507)

Вратимо се I поглављу - *Ослободилачки или грађански рат*.

Под овим насловом Минић је покушао да нас још једном увери у то да се у Југославији 1941-1945. године водио прави ослободилачки рат и да је то чинила једино НОВЈ под руководством КПЈ и друга Тита. Све друго је по Минићу било издајничко, деструктивно и унапред предодређено за смртиште историје. Истина, у Минићевој књизи (стр. 19) има и реченица која гласи: "Осим НОП-а једино се четнички покрет Драже Михаиловића био декларисао, у пропаганди коју је водио, као антифашистички и изјашњавао се на речима за борбу против окупатора (али "кад дође време") и као такав био прихваћен од стране Југословенске избегличке владе и помаган од Велике Британије и САД."

Пошто је релативно лако разрешио проблем да се рат Срба у партизанским јединицама против Недићевих и Љотићевих формација, рат Хрвата у партизанским јединицама против Павелићевих усташа и домобрана или рат Словенаца у партизанским јединицама против Рупникових јединица ни по каквим мерилима не може сврстати у категорију грађанских ратова, Минићу је једино још остало да се мало потруди и да на сличан начин разреши и проблем четника. Да би то и постигао он је прво категорисао земље које су водиле освајачке ратове (Немачка, Јапан, Италија) и земље које су водиле ослободилачке ратове (В. Британија, СССР, САД). Затим је поставио питање - какав је карактер рата који је водио Дража Михаиловић, за које циљеве је ратовао четнички покрет, ко су му били непри-

јатељи, а ко савезници? Иста питања је поставио и за НОП. У одговору на ова питања Минић увелико рачуна да је одговорно и на питање - да ли је у Југославији вођен ослободилачки или грађански рат, или можда неки трећи.

А какви су то одговори?

Прво се констатује да је Милан Недић успоставио везу и сарадњу са Дражом Михаиловићем и да је ту везу одржавао за све време рата. Из тога се извлачи закључак да је Дража Михаиловић "ратујући против партизана, заједно с Недићем, Немцима и Италијанима", бранио окупаторску власт, а рачунао на победу савезника и на поновну успоставу поретка у Југославији какав је био пре рата. Аутор иде тако далеко да констатује: "Михаиловић и његови четници помагали су фашистичким силама на тлу Југославије на свој начин, али у суштини према резултатима њихова деловања исто или слично као и Недић, Павелић и многи други сарадници окупатора" (стр. 24). Минић једино допушта да четници нису били савезници окупатора у октобру 1941. док су били у односу сарадње са партизанима, али и тада, по Минићу лажно. Он цитира: "Никад и нигде више четници нису изводили операције и акције против снага било којег окупатора" (стр. 26). Укратко, све се своди на закључак - рат који су четници водили 1941-1945. био је само саставни део рата који су фашистички окупатори у Југославији водили против народног отпора окупацији у облику НОП-а". Тврди се да није било ниједног четничког команданта који није сарађивао са окупатором. По Минићу четнички покрет не само да није био ослободилачки, него ни антифашистички и то никада.

Минић се чуди формулацији и настоји да побије сасвим добар закључак у књизи - *Четнички покрет и југословенски отпор*, коју је написао Матео Милаци, по коме су у Југославији постојала три рата која су се истовремено догађала: отпор окупацији, грађански рат између Срба, с једне стране, и Хрвата и Муслимана с друге стране, и

грађански рат у оквиру антиосовинског тора који је ставио у однос супротности Србе четнике против Срба партизана.

Минић приписује четницима да су они борбу за власт комбиновали са сарадњом са окупатором и другим његовим сарадницима и да су као такви били ратни злочинци. Оптужује их да су они први повели борбу против партизана, одбацује тезу да се КПЈ борила за успостављање комунизма у Југославији, већ само за ослободилачку борбу.

Критику коју је Коминтерна упутила Титу да се не сме борба водити за револуционарне, већ само ослободилачке циљеве, Минић одбацује, јер је, по њему, Тито одговорно да у КИ нису довољно информисани, јер, наводно, у Југославији нема "скретања у лево".

Минић и не помиње закључке Војнополитичког саветовања ВШ и ПК КПЈ за БиХ у Иванчићима, 7. и 8. јануара 1942. године, у којима јасно стоји да је у вези са победама Црвене армије пред Москвом, настао прелом у светској ситуацији, да се у Југославији став буржоазије мења - "Наметнули су нам класну борбу, ми ту борбу прихватимо". Минић не помиње ни бројна писма ЦК КПЈ и ВШ упућена појединим руководицима у Србију, Словенију, Црну Гору и другде у којима се јасно тражи да се поведе оштрија борба против четничства.

У писму ВШ - Оперативном штабу за Херцеговину с почетка фебруара 1942. године, каже се, између осталог: "Чули сте да смо формирали Прву пролетерску НОУ бригаду. Створиће се више тих бригада у разним покрајинама. Ово питање се ставља и пред вас. Већ сада треба да од најсвеснијих радничких елемената и сиромашних сељака створите јуришне чете и батаљоне који ће последице моћи да ступе у пролетерску бригаду способну да изврши све задатке који се пред њу поставе и то не само у садашњој борби, него и у оној другој фази борбе". У истом писму је речено: "Четничке формације више не постоје нити смију постојати на територији ВШ. Где год се појаве те банде, треба убијати њихове

вође и главне покретаче, а заведене масе разоружати или их примити под команду као добровољачку војску." У писму - наредби је нарочито занимљив пасаж у коме се подвлачи: "По сваку цијену морате ликвидирати све четничке банде на вашем подручју... за то чишћење одредите сигурне јединице... Право је чудо да сте дозволили да вам отму Тодоровића. То је био добар лов. Немојте да вам се други пут нешто овако догоди."

У наређењу ВШ - Штабу Невесињског НОП одреда, од 14. фебруара, стајало је, поред осталог: "њихово ликвидирање (мисли се на четнике) исто је толико важно као и ликвидирање окупатора, с којим они отворено сарађују".

Посебну вредност за тему о којој је реч, има извештај Оперативног штаба за Херцеговину од 5. марта 1942. године у коме се наводи: "Ми ништа нисмо учинили опречно наређењу ВШ, него смо у већини случајева већ били почели извршавати, а великим дијелом и извршили оно што је наређено у поменутој наредби." Тако се нпр. наводи да је Оперативни штаб одржао војнополитичко саветовање, формирао нове батаљоне, водио многобројне акције и стрељао око 250 петоколонаша и њихових вођа. Оперативни штаб је још извештавао "Ми смо још раније водили курс на то да у Херцеговини може постојати само партизанска војска, процијенили смо да имамо снаге да то спроведемо и спровели смо углавном" (36. том 3) 77.

Тек са писмом ЦККПЈ од 15. априла 1942. тражено је да Оперативни штаб за Херцеговину прекине са прескакањем у етапу борбе за власт пролетеријата, али се већ тада знало да је у Херцеговини "пета колона" немилосрдно очишћена, а Васо Мискин је јављао 28. априла да је већ "убијено око 500 истакнутих четника".

Шта све ово показује? Ништа друго него да је у Херцеговини вођен прави братоубилачки рат и да су у првој половини 1942. године били комунисти у премоћи, а у другој половини исте године, четници. А све се то пре-

ламало преко леђа српског народа, пре свега сељачког.

На стр. 38 своје књиге Минић пише: "У Србији партизански покрет није упадао у неке 'левичарске грешке', ни у почетку, ни у току читаве НОБ, нити ће се некакви докази за нешто слично у историјским истраживањима открити." За ово, уз све остало, партизански покрет по Минићу треба да захвали присуству ЦККПЈ, ВШ и другу Титу.

Пошто је дефинисао да је ратни циљ четника био: стварање војне и политичке организације са циљем да, кад окупатори капитулирају, узме власт у своје руке и у земљи успостави државно и друштвено уређење какво је било у Југославији до 1941. године, а партизана, односно НОП-а да се заједничком борбом народа Југославије ослободи земља и поново успостави Југославија, али на другачијим националним и социјалним основама, Минић посебно инсистира на мотивацији покретања народа у оружану борбу - односно отварању перспективе најширим народним масама о томе каква ће бити нова Југославија - чиме су милиони људи били наводно подстакнути и покренути у рат у коме су поднели огромне људске и материјалне жртве - 1.700.000 жртава рата, од чега је у оружаној борби погинуло 305.000, а рањено 425.000. При томе се не узимају у обзир борци - четници који су такође пали у оружаној борби.

Методологија историјске науке не може да буде задовољена овим глобалним бројевима ако претходно не зна шта их чини. Другим речима, шта се све подразумева под жртвама рата и од кога су оне настале и када. Колико су људи нпр., побили Немци, Италијани, Мађари, Бугари, колико усташе, четници, колико и кога су убили партизани, итд. Затим, колико је у рату страдало Срба и од кога, колико Хрвата, муслимана итд. Глобалне цифре морају бити подложне састављању и растављању у саставне делове.

Што се тиче питања власти као једног од спорних питања између парти-

зана и четника, мислим да оно најбоље говори да је морало доћи до потпуног разлаза ова два покрета, јер су они, по много чему, били међусобно супротстављени.

Друго поглавље Минићеве књиге - *Четници у време НОП-а 1941 - 1945. године*, концепирано је и изведено тако да се у њему говори о настанку и развоју четништва, односима између четника и партизана, борби четника против НОП-а, ратним злочинима четника, односима између четника и окупатора, савезницима, четничком конгресу у селу Ба, четничком покрету и српском националном питању, четничком покрету у Србији (али не и у осталим српским земљама), и на крају, о слому четничке организације Драже Михаиловића. Све што је у овом поглављу дато једнако је ономе што је Минић већ писао у два наврата Мирославу Крлежи. Ставови аутора о питању четника остали су на оним основама, судовима и закључцима на којима су били и 1946. године у време суђења Дражи Михаиловићу. Зато нема потребе да их шире образлажем.

Треће поглавље - *Моји сусрети са Дражом Михаиловићем* (235-264), занимљиво је, у првом реду, по томе, јер га даје аутор који је имао у периоду 1941-1946. године пет сусрета са Дражом Михаиловићем, али је права штета што немамо ни једно сећање са четничке стране које би говорило о истој проблематици из другог угла.

Четврто поглавље - *После десет година или из моје бележнице* (265-388), односи се на Југославију која је, по Минићу, "дуго времена стајала високо на ранг-листи земаља чланица Уједињених нација, а која се сада распада у рат-

ним сукобима грађанског и међунационалног рата". Нема сумње да ће запажања Минића, изнета на страницама: 267, 276, 277, 279, 281, 311, 341, 350, 351, 361, 370, наићи на различита, па и међусобно супротстављена реаговања. У овом поглављу аутор је пошао од Андрићеве констатације о ограничености човекова предвиђања "које је у општој противности с толиким његовим даровима, вештинама и знањима", што нам изгледа доста примерено за материју о којој се пише.

На крају, тешко би било затворити књигу - *Ослободилачки или грађански рат у Југославији 1941-1945*, а да се њеном аутору на поставе следећа питања:

1. Да ли се може говорити мериторно о четништву, а да се претходно не говори о положају српског народа под окупацијом, посебно положају у Независној Држави Хрватској, Македонији и на Косову и Метохији, где је био изложен страшном геноциду?

2. Да ли је четништво јединствен покрет или је оно било и остало хетерогено, са снажно наглашеним аутономистичким тенденцијама у Босни и Херцеговини и српским областима у Хрватској?

3. У етничком смислу, на чијим територијама се водио рат и који народ је поднео главни терет?

4. Колики се одијум комуниста поводом тзв. великосрпске хегемоније, сручио на четништво (претежно српску сељачку масу) и колико је људи, у вези с тим, платило главом, а да појма нису имали шта је суштина четништва, а шта партизанства?

Укратко: Минићева књига је још један доказ да актери и савременици догађаја не могу о тим догађајима дати праву научну оцену. То, свакако, треба да раде нове генерације историчара.

Здравко Антонић

The Woman and the Lyre: Woman Writers in Classical Greece and Rome Jane McIntosh Snyder. - Carbondale: Southern Illinois University Press, 1989. - 199 p.; 20 cm - (ad Feminam: Woman and literature)

"Ah, me! I wish I could have talked to Sapho" (Ох, желела бих да могу да говорим са Сапфо), узвикује Е. Лоуел (Amy Lowell) у својој песми Сестре (The Sisters). У овом узвику америчке песникиње осећа се истовремено и усамљеност и нека ирационална повезаност са прошлошћу и са будућношћу каква се, можда, најпре може наслутити код жена песникиња.

Књижевна историја бележи жене писце у свим временима и на различитим меридијанима: у Јапану, Индији, Грчкој, Енглеској, Немачкој, Шпанији, да не набрајамо, међутим овим феноменом књижевна критика у прошлости није се посебно бавила. Двадесети век поставио је питање: постоји ли женска књижевност и шта је то женска књижевност? Да ли је књижевност жена писаца феномен за себе и које су одлике тог феномена. Како је место женске књижевности у естетској или аксиолошкој равни? Да ли је ова књижевност различита по својој суштини или је та различитост само случајност; да ли је одређена социјалним положајем жена, нивоом њихове интелигенције, образовања, или неког посебног женског сензибилитета? Да ли је женска књижевност књижевност у сенци као што су и жене најчешће биле у сенци? Питања је очигледно напретек, а одговори ... одговори долазе из критичарског пера садашњих и будућних књижевних познавалаца и истраживача.

Ad Hominem — Ad Feminam, мушка аргументација наспрот женској спекулацији кључне су теме које последњих деценија поставља феминистичка критика, и не само она, настојећи да открије занемарену женску традицију, skrivenu историју књижевног дијалога између мушкарца и жене. Овом темом бави се и америчка књижевна критичарка Џејн Мекинтош Снајдер у својој књизи *Жена и лира* када истраује једну временски далеку али током векова ствараоцима и читаоцима врло блиску

књижевност, књижевност која је класична и која је класика. У идилчном миљеу старе Хеладe и античког Рима женска лира је често и носталгично завијала; њени звуци, ако се пажљиво слушају, могу испунити све оне искрице и ћутања женске прошлости, пише поменута ауторка. Те искрице и та ћутања откривају кроз своју поезију Сапфо са Лезбоса, античке песникиње Миртида, Корина, Праксила и Телесила, хеленистичке поетесе Анита, Носида, Моеро и Ерина, римске списатељице Корнелија, Лелија, Хортенсија, Агрипина Млађа, Сулпиција итд. А њихови гласови звуче кроз векове, одјекују кроз стихове потоњих књижевница описујући и варирајући исконско женско, љубав, осећања, пријатељство, фолклорне мотиве, духовне и ритуалне теме, свакодневни живот, дечји свет. Лирика и елегија, ређе епиграм, књижевне форме су античких песникиња мада им ни епске форме нису стране. Могу се, међутим, наслутити и њихове заједничке стилске одлике: за разлику од алузије, скривеног значења, доскочице, дорађених стилских фигура што се могу сматрати одликама поезије мушкараца, песникиње више воле непосредност разговора, тајанственост, сликовитост, риму. За поезију песникиња ретко ће се употребити изрази велика, моћна, снажна, истинита... констатује књижевна критика. Међутим, да ли је из чињенице да је девет старогрчких муза које инспиришу уметнике женског рода, а Сапфо је називана десетом музотом, могуће извести став да је женској природи инхерентна уметничка креативност, па самим тим и књижевна, и да је она савршено сагласна античкој мисли. Џејн Снајдер на постављено питање одговара позитивно сматрајући да су античке песникиње и књижевнице уопште имале свој, додуше мали, али хармоничан свет у пријатељском окружењу у коме су живеле, стварале и биле вредноване. Но, током векова овај антички женски

уметнички свет постајао је све мање познат, обавијен велом тишине.

Жене писци присутне су у књижевној прошлости колико и мушкарци писци: ствар је интерпретације како ће се концепирати књижевна историја, какви ће бити критеријум за одабир и рангирање књижевних стваралаца и колико ће у томе имати удела општи друштвени став, најчешће са патријархалним тоновима. Истини за вољу, античке књижевнице и нису тако лоше прошле; њихова дела, нажалост, само фрагментарно очувана, превођена су и присутна у књижевним антологијама. Њихове наследнице, међутим, објављивале су под псеудонимима како би смањиле предрасуде о инфериорном уметничком умећу жена писаца, у новије време и жена критичара. Овим двоstrukим проблемом бави се у својој књизи и Џејн Снајдер покушавајући истовремено да докаже и да покаже

величину и вредност женског писма, како феномен женског књижевног стваралаштва назива структуралиста Ролан Барт (Roland Barthes). Као жена критичар, професор класичне књижевности на Универзитету Охајо (Ohio) Снајдерова, са нескривеним феминистичким опредељењем настоји да открије савременом свету, више америчком него европском, један мање познат аспект античке културе. Бриљантном анализом, какву може развити само ерудита (књига је снабдевана одговарајућим научним апаратом, исцрпним напоменама, библиографијом, индексом) и истински познавалац и поштовалац правих вредности, ауторка књиге *Жена и лира* полифоно концепира своје дело настојећи да на светлост дана извуче столећима запретане звуке античких песникиња, да их оживи и послушкује њихове одјеке кроз столећа до данас.

Татјана Филиповић-Радулашки

ПРОМОЦИЈА

Здравко Антонић, *Записи Пере Ђукановића - устанак на Дрини*, Српска академија наука и уметности, Балканолошки институт, Посебна издања 53, Београд 1991, стр. 350

Уводна реч Николе Тасића, директора Балканолошког института, дописног члана САНУ

Перо Ђукановић, аутор ових записа, рођен је крајем прошлог века и типичан је представник нашег патријархалног друштва, у оном најпозитивнијем смислу те речи: човек који је чврст, који је стајао и заступао свој народ, за другу, који је својим ауторитетом, својим знањем, својом спретношћу помагао целом свом братству. Његов пут је, како ће се видети из књиге, а и према оном што ми знамо, био пут сталних ратовања, сукоба, победа, пораза, боравака по казаматима Аустро-Угарске; један пут који је био чест у оно време пре I светског рата међу Србима ван

Србије, односно у Аустро-Угарској. Његов пут је кренуо из Кравице, места које је, нажалост, због своје несреће актуелно и сада. Често имамо прилике да слушамо, да читамо о њему; село које и сада проживљава тешке дане. Дакле, кренуо је из те Кравице и његов пут је водио од Сребренице преко Сарајева, отишао даље преко аустроугарских казамата, преко Арада, а затим широм простране Русије. Он је једноставно човек који је путовао цео свој живот. Путовао, али се увек враћао у Кравицу и ту започињао све изнова. Његов живот је заправо један сизифовски по-

уметнички свет постајао је све мање познат, обавијен велом тишине.

Жене писци присутне су у књижевној прошлости колико и мушкарци писци: ствар је интерпретације како ће се конципирати књижевна историја, какви ће бити критеријум за одабир и рангирање књижевних стваралаца и колико ће у томе имати удела општи друштвени став, најчешће са патријархалним тоновима. Истини за вољу, античке књижевнице и нису тако лоше прошле; њихова дела, нажалост, само фрагментарно очувана, превођена су и присутна у књижевним антологијама. Њихове наследнице, међутим, објављивале су под псеудонимима како би смањиле предрасуде о инфериорном уметничком умећу жена писаца, у новије време и жена критичара. Овим двоstrukим проблемом бави се у својој књизи и Џејн Снајдер покушавајући истовремено да докаже и да покаже

величину и вредност женског писма, како феномен женског књижевног стваралаштва назива структуралиста Ролан Барт (Roland Barthes). Као жена критичар, професор класичне књижевности на Универзитету Охајо (Ohio) Снајдерова, са нескривеним феминистичким опредељењем настоји да открије савременом свету, више америчком него европском, један мање познат аспект античке културе. Бриљантном анализом, какву може развити само ерудита (књига је снабдевана одговарајућим научним апаратом, исцрпним напоменама, библиографијом, индексом) и истински познавалац и поштовалац правих вредности, ауторка књиге *Жена и лира* полифоно конципира своје дело настојећи да на светлост дана извуче столећима запретане звуке античких песникиња, да их оживи и послушају њихове одјеке кроз столећа до данас.

Татјана Филиповић-Радулашки

ПРОМОЦИЈА

Здравко Антонић, *Записи Пере Ђукановића - устанак на Дрини*, Српска академија наука и уметности, Балканолошки институт, Посебна издања 53, Београд 1991, стр. 350

Уводна реч Николе Тасића, директора Балканолошког института, дописног члана САНУ

Перо Ђукановић, аутор ових записа, рођен је крајем прошлог века и типичан је представник нашег патријархалног друштва, у оном најпозитивнијем смислу те речи: човек који је чврст, који је стајао и заступао свој народ, за другу, који је својим ауторитетом, својим знањем, својом спретношћу помагао целом свом братству. Његов пут је, како ће се видети из књиге, а и према оном што ми знамо, био пут сталних ратовања, сукоба, победа, пораза, боравака по казаматима Аустро-Угарске; један пут који је био чест у оно време пре I светског рата међу Србима ван

Србије, односно у Аустро-Угарској. Његов пут је кренуо из Кравице, места које је, нажалост, због своје несреће актуелно и сада. Често имамо прилике да слушамо, да читамо о њему; село које и сада проживљава тешке дане. Дакле, кренуо је из те Кравице и његов пут је водио од Сребренице преко Сарајева, отишао даље преко аустроугарских казамата, преко Арада, а затим широм простране Русије. Он је једноставно човек који је путовао цео свој живот. Путовао, али се увек враћао у Кравицу и ту започињао све изнова. Његов живот је заправо један сизифовски по-

сао. Подизао је оно што је разрушено у рату, обнављао, прикупљао је породицу, погубљену, разасуту по разним крајевима и поново почињао живот. Тако се он, у почетку као војник Аустро-Угарске, у првој бици предао Русима, односно пребегав је код Руса, борио се на словенској страни, био је и у Добруци, учесник је Солунског фронта.

Балканолошки институт Српске академије наука и уметности у Београду има задовољство да данас представи једну, по нашем мишљењу необичну књигу. Необичну и по аутору који стоји иза ње, необичну и по језику којим је писана, необичну и због угла из кога аутор гледа дешавања 1941. године у долини Дрине.

Када је пре нешто око годину дана наш научни саветник др Здравко Антонић донео три ђачке свеске записа написаних једним изванредно педантним рукописом, где су слова попут бисера текла по тој ђачкој свесци, у којој су редови личили на чокоте винограда, на шљивике, ја сам се с обзиром на то да историја није моја ужа специјалност запитао - какав човек, каква личност стоји иза тог рукописа.

И наравно, врло брзо сам се уверио да пред собом имамо једну заиста чудновату личност, једног човека необичног, али у исто време типичног за неко раније балканско време. То је Перо Ђукановић, који је своје записе врло марљиво бележио, средио и чувао. Можда ће некада некемо затражати. И очигледно, било је тако и ми ту књигу, захваљујући др Антонићу, имамо овде.

Ђукановић је личност која објашњава своје време. Његов приступ у књизи је поглед припадника једне велике задруге, онаких какве су у XIX веку постојале у Црној Гори. Оне су из Црне Горе прешле у долину Дрине, село Кравицу и ту почеле свој нови живот. Такве су задруге Милошевића, Ђукановића и др. Могло би о њему да се прича много: када би се вратио из рата као победник, он није скупљао лаворике, како је то било и после I и после II светског рата, није стварао кари-

јеру министра или генерала, него се враћао поново у Кравицу и ту почињао изнова да зида своју кућу и изнова да диже своју породицу.

Како се каже у књизи, он је мењао војничке капе, носио је аустроугарску, носио је руску, носио је српску на Солунском фронту итд., и у II светском рату исто тако носио је четничку и партизанску, али он није мењао свој карактер, свој однос. Он је увек био пре свега Србин и он припада оним народним трибунима који ће у ствари увек доносити добробит своје народу. Он је, заправо, аутентичан представник једног народа који је стално био изложен сукобима, ратовима, и није никада заборавао одакле је кренуо и увек би се враћао тамо одакле је почео. Навикао да верује својим идеалима, он је у току живота често страдавао. Тако је и овај наш знаменити јунак, ако могу тако да га назовем, а он то јесте, у почетку 1941. године подигао устанак у долини Дрине, и о томе ће вам наши историчари причати, али он као народни трибун и као човек који није имао велике школе, који је био зидар и земљорадник, и зато градио и зидао, он је једноставно сматрао себе човеком који треба да стоји испред породице, испред фамилије, задруге, испред свог рода и да се на тај начин бори за његово добро. Тако је било и касније у II светском рату. Извесно време је био са четницима, али не као четник, и био је у партизанима, али не као партизан, него као човек из народа са великом личном храброшћу и ауторитетом. Сви су се отимали о њега. Касније, његови идеали су били поново на проби. Због своје честитости, извесно време, након појаве Информбирца, провео је и у затвору, а оба су му сина упућена на Голи оток. И заиста, тужан крај приче, како то обично и бива - човек који је дигао устанак на Дрини, остао је без споменице, без високих одличја, признања, но њему заправо она нису ни требала. Он није радио ни за одличја, ни за признања, ни за аплаузе, он је једноставно радио за свој народ.

Реч академика Милорада Екмечића

Ми ћемо данас говорити о књизи *Записи Пера Ђукановића - Устанак на Дрини*, о књизи коју је уредио др Здравко Антонић, написао јој предговор, кратку биографију, придодео књизи преписку П. Ђукановића с Р. Чолаковићем око издања ових његових мемоарских бележака, саставио индекс и направио критичку оцену његових казивања. Књига укупно има 348 страница, где је највећи део посећен успоменама П. Ђукановића од марта 1941. до фебруара 1950. године.

Основна значајка ове књиге јесте што су то успомене човека који се никада није спремао нити мислио да је позван да напише своје успомене, а и о коме су други такође мислили да он нема шта да поручи будућим генерацијама. Вредност овога текста оцениће историчари, који ће проверити да ли је његово магнетско памћење заиста било довољно (са оним оскудним белешкама које је користио из доба рата као изворе), да би написао ове своје успомене; и друго, да ли оно што он каже заиста представља историјску истину.

Мени се лично чини да се ради о историјском извору првога реда. Једини рабош у који је П. Ђукановић записивао оно што је доживео у току рата било је његово памћење. Једини критериј за проверу било је његово осећање морала, истинитости и правде. Одавно познајем овај рукопис. Међу првима сам га читао кад је био завршен и када га је др З. Антонић донео у Сарајево иза године 1971. Верујем да у првом случају казивања истине и у другом да провери своје казивање добрим критеријумом очврслог морала овоме тексту дају изузетно велику вредност. Ако бисмо тражили неки просек и просечног Србина који је учествовао у југословенској револуцији од 1941. до 1945. - а просек би се морао тражити између задњег стражара негде у бригади или у неком селу до маршала Тита или генерала Драже Михаиловића - онда би вероватно то био П. Ђукановић. Био је

пореклом сељак, зидар по образовању, без неких виших школа у којима би добро научио како се лаже у књигама. У аустријској војсци је заслужио чин каплара. Како је давао некакве светлосне сигнале српској војсци на српском фронту 1914, ухапсе га, осуде на смрт негде у Галицији, али он заједно са својим једним пријатељем, побегне из затвора на руску страну. Као добровољац оде према фронту генерала Самсонова, бива рањен, лечи се у Одеси и Оренбургу. Као српски добровољац учествује у Добруци, а затим преко Лондона долази на Солунски фронт, где је заслужио највиша савезничка и српска одликовања. Постао је наредник српске војске.

Између два светска рата био је посланик Земљорадничке странке Драгољуба Јовановића. У марту 1941. усташе су га ухапсиле и одвеле у затвор у Дрињачи. Пропињући се на прозор са решеткама (била је то дуванска станица), видео је да камиони одвозе људе и да их не враћају. Успео је да обори стражара и побегне у помрчину, врати се кући и са своја два сина и комшијама оде у шуму, где онда подигне народни устанак. Међу оружјем које су скупили - а ту треба урачунати и виле и грабље - вели, нашао се био и један буздован са Косова. Ратовао је и водио устанак у Подрињу, проглашен четничким војводом (војводом лудмерским, како он то каже у писму Д. Михаиловићу). Учествовао је у борбама, али поједнако цењен и од партизана и од четника, својатана поједнако са обе стране, тако да се онда нашао и као већник на заседању ЗАВНОБиХ-а, затим и као већник на заседању АВНОЈ-а у Јајцу. Завршио је рат са великим почастима, без признања. Нису му дали Споменицу, јер није био члан КПЈ, жали се он у писму Р. Чолаковићу. Али је онда са своја два сина, са којима је прокубурно целио ПII светски рат, отишао у затвор. Робовао је по Тузли и Сарајеву и у фебруару 1950. вратио се кући. (Синови су робовали на

Голом отоку.) Кад су га поново позвали да врши некакову политичку улогу у источној Босни, рекао је: "Моје је вријеме прошло. Било је доста."

Ја лично мислим да се он одлучио да пише ове своје успомене под утиском бележака које је правио његов страначки шеф између два светска рата и у току Другог светског рата - Драгољуб Јовановић. Датуми се не слажу. Ђукановић је завршио овај свој рукопис 1971. године чврстом руком невештог рукописа, са малим знањем граматике, једним егзотичним сељачким језиком, којим сам и ја говорио док нисам пошао у школу. А Д. Јовановић је своје белешке о догађајима и људима објавио, ако се не вaram (то нисам у Библиотеци САНУ могао тачно да установим), 1973. године. Но, још увек ми се негде врзма по глави податак са почетка 1970-их да је он био у контакту са Д. Јовановићем и да је у својим мемоарима и писао мала поглавља, управо слично онако како је радио Д. Јовановић у својим "Медаљонима".

Ја не верујем да постоје животне успомене у којима човек није нешто свесно прећутао, правио се да никада у животу није лагао или бар помало неверио истину. Перо Ђукановић не оставља утисак да је то радио. Ако би се нешто могло с те тачке гледишта приметити, то би било једно благо присуство духа аутоцензуре које је својствено свим савременицима догађаја о којима је он писао. Он у једном писму Дражи Михаиловићу, које је др Антонић навео у његовој биографији, истиче како је постао лудмерски четнички војвода, како је водио велике битке; у једној бици погинуло је пуно усташа, толико да их је он 70 бацио у Дрину. У овим својим каснијим мемоарским белешкама, он се не размеће таквим јунаштвом, не помиње велике битке, даје им одговарајуће место, али више цени ону страну чојства него што истиче себе као хероја који је заслужио велика одликовања.

Као историјски извор, мемоари имају иначе малу вредност. Слободан Јовановић је у своје време говорио да су

пре 1914. године људи, кад би се одлучили да пишу мемоаре, то радили као што се одлучи човек да пише опоруку, са неком светом дужношћу да тачно каже колико је оставио дуката у кеси и да их распореди правично. Мора да се преварио. И пре 1914. у мемоарима је било крупних омашки, свесно учињених. Људевит Вукотиновић, Фаркаш бивши, који је био један од вођа хрватске револуције 1848, блиски сарадник бана Јелачића, написао је своје мемоаре и објавио их у загребачком "Виенцу" 1881. Све је лепо описао и све добро казао, учено и књижевно. Међутим, једну ствар је случајно заборавио да помене, да је у друштву са историчарем Иваном Кукуљевићем од бана Јелачића био послат у Беч да се у руском посланству посаветује на који начин Хрвати треба да воде своју револуцију. Ту је добио упутство, или инструкцију од руског цара да Хрвати не смеју да руше Хабзбуршко царство, иако је порука била да би Хрвати највише волели да иду са Италијанима у револуцију и да разарају Царство онако како су то Италијани радили. У једном руском часопису је 1908. поменуто да је Јелачић слао руском цару једно посланство, и док ја нисам открио осам страница текста на француском језику исповести Вукотиновића и Кукуљевића шта су пренели и шта им је одговорено, једноставно се веровало да је Вукотиновић заиста писао своје успомене онако као што каже и да ништа није заборавио да помене.

Вредности овог рукописа нису у његовом егзотичном језику, нису чак ни у тој забавној чињеници да он не зна довољно правопис и граматiku, да је то један изворни народни говор онога времена. Вредност рукописа има и ту страну јер је то податак за историју нашега модерног језика. Вредност рукописа је у томе што је дошао у време када се наша историографија југословенске револуције налази на прекретници. Данас се очигледно осећа нека забуна. Историја НОБ-а била је мезимче југословенске државе. Стално је вукла за собом једну неказану оптужбу

да је политички мотивисана, да је постала један идеолошки додаток званичној политици. Лично мислим да на овој раскрсници наша историографија ништа битно неће изгубити од оних тековина које је направила раније. Треба да будемо срећни да барем за један период модерне историје имамо тако срећне фондове, срећну грађу, да имамо толико трезвених људи који су на томе радили, да знамо сада, углавном, све расположиве изворе.

Осећа се нека потреба рехабилитације не само одређених личности него и одређених покрета. Као да је дошло коначно време да се рехабилитује четнички покрет Д. Михаиловића и осуди партизански покрет југословенских комуниста. Ја лично мислим да од тога неће бити ништа, да је историјска наука, без обзира на све изазове који су је пратили, извршила своју часну дужност, да не спомињемо људе који су за своје књиге страдали. Књига Јоце Марјановића о почетку устанка 1941. јесте једно дело које ће сваки истраживачки напор морати високо да цени. Нико не може рехабилитовати покрет Михаиловића, не само зато што је сарађивао са окупатором него и зато што је у избору савезника Енглеза ипак зависио од њих у толикој мери да је прихватио и наређење да не треба већ 1941. трошити енергије, него их чувати за каснија времена. Исто тако и на страни партизанског покрета рехабилитације и великих осуда неће бити. Коначно ће се слободно говорити о личностима, о вођама те револуције. Оно што се раније говорило тајно, себи у браду, међу пријатељима, сада ће се јавно писати и већ се пише. Но рекох, основне тековине те историјске науке ће остати. Ипак мислим да ће историографија југословенске револуције доживети исту судбину као историографија француске револуције, неће се уопште помишљати да би требало из неког политичког или идеолошког разлога писати. За историју француске револуције постоје посебна издања, чак посебан часопис, посебан институт, посебна катедра на Сорбони, и верујем да

ће се и историја наше револуције тако ценити. Убудуће ће се акценат стављати на неколико нових елемената који до сада нису довољно истражени. Ти нови елементи су:

1) *Географија револуције.* Давно је примећено да је, свуда где је устанак избио 1941. постојала одређена подлога за устанак 1914. Инструкција српског генералштаба 1914. о стварању добровољачких одреда у Босни, припремању збегова, окупљању војних добровољачких јединица по шумама одиграла је одређену улогу и у револуцији године 1941. Тамо где је зелени кадар ослобађао одређене територије постала су средишта где се партизански покрет развијао. Ту ће географија, не револуције него револуција, узимајући све оно што се десило у предисторији до данас, наметати паралеле између онога што се десило 1941. и онога из 1914, а затим са оним из 1991. године. Не смем да будем пророк па да кажем кад ће се то завршити.

2) *Истраживање југословенског сељаштва.* Револуција је названа социјалистичком, са једном мисијом да ослободи радничку класу. Све су железнице савршено или близу савршенства радиле у току окупације. Ипак је сељаштво носило револуцију.

3) *Континуитет насиља од 1914. до модернога времена, не само као мотив него као и узрок побуне.* У оквиру тога ће се тражити предисторија одређених личности, али и целих покрета и организација. Каже се обично да је усташки покрет А. Павелића био војно организован, пред његов долазак 1941. из Италије. Међутим, подаци говоре да би та предисторија била знатно дубља. Аустрија је од 80-их година прошлог века рачунала на могућност једне српске револуције у Босни и Херцеговини, и као противсредство јој предвиђала стварање добровољачких одреда (Schutzcorps) од католика и муслимана. Након анексионе кризе 1908. такве добровољачке одреде већ и стварају. Тада се први пут употребљава израз "хрватске народне усташе". Већ тада је реч *усташи* била употребљена. Тада се ствара и једна је-

диница која се зове "Црна легија", легенда хрватског фашизма из године 1941. Срби су хтели да направе једну легију смрти по угледу на Гарибалдија 1860-61, а онда је таква легија створена на католичкој страни и названа је црном.

Четнички покрет постоји од године 1904. до данас. И партизански покрет и КПЈ имају своју предисторију. Убеђен сам да та предисторија није само у идејама Светозара Марковића, као што се обично узима. Недавно је један млади историчар, Коста Николић, написао студију о бољшевицизацији југословенске комунистичке партије, где је речено да комунистички терор у Југославији након уједињења (после Првог светског рата), јако подсећа на традицију у организацији "Уједињење или смрт". Тај се терор не би могао оцењивати као револуционарни.

4. *Улога истакнутих појединаца у револуцији.* Таквих људи је пуно: поп Мاستиловић у Херцеговини, Сретен Вукосављевић у Србији, Владимир Назор у Хрватској. Сви су они имали одређена југословенска убеђења и због тога су приступили томе покрету. Другим речима, имамо ли право да те ванпартијске и неполитичке људе, као што је и сам Перо Ђукановић, сматрамо да су били од сламе, празни мехови у које су комунисти насули свој садржај? Јесу ли то били људи без својих убеђења? Ја мислим да нису! Пред нама, управо поводом објављивања извора и нових података, стоји питање: Како је вођство југословенског комунизма еволуирало од својих револуционарних идеја ка југословенским идејама? Ми знамо да је маршал Тито почео устанак са убеђењем да је

то једна социјална револуција. Стаљин га је стално исправљао да не сме стварати пролетерске бригаде и да мора водити ослободилачки рат против окупације са свим грађанским снагама. Ми знамо иначе да је Тито стално мислио да је задатак југословенских комуниста организовање праве комунистичке револуције, и због тога је све до Резолуције ИБ 1948, КПЈ држао као илегалну организацију. То је апсурд! Странка која држи власт била је још неколико година конспиративна! То је рађено из убеђења да ће управо таква странка гвоздене дисциплине и апостолског послања, извршити још једну револуцију, која никада није извршена. Како се могло десити да то вођство еволуира ка југословенским идејама? Да ли се радило само о томе да га је Стаљин присиљавао и да су други фактори из иностранства што корумпирањем, што убеђивањем, што подстицањем успели да га окрену на југословенску страну? Ја мислим не! Руководство, које је говорило и мислило о некој другој револуцији сем оне која је постојала на делу, било је усамљено и малобројно, а већина света, укључујући и већину на заседањима као што је био АВНОЈ, друкчије је мислила. Међу њима је и Перо Ђукановић, па је вредност његових успомена тим већа.

Треба да захвалимо др Здравку Антонићу што је добро обавио свој задатак, добро направио критичку оцену рукописа и припремио га за штампу; да захвалимо академицима Милки Ивић и Павлу Ивићу за савете лектору овога рукописа, и, гле среће, унуку и имењаку Петру Ђукановићу, који је тај текст лекторисао.

Реч академика Владе Стругара

Једног трена, при читању *Записа Пере Ђукановића*, севну ми мисао: на главном тргу у Београду, или, ту близу, код Саборне цркве, или, испред манастира на Цетињу, или, на некој опевајној пољани сред планине Романије, дакле, с једног места, светог, за обраћање

целом Српству, требало би првом промовити о књизи коју је приредио историчар Здравко Антонић, научни саветник Балканолошког института Српске академије наука и уметности.

И тад, тамо, надвишени сликом Ђукановићевог записаног борења за

слободу рода и часно живљење, да призовемо родољубље као божански завет човеков, и захтевамо да братољубље истискује сваку домаћу грижњу, и прогласимо слог у Српству за највећу одлуку народне заједнице, суштину самоодбране, сведржећи закон Отаџбине: слог називемо баш срећом насупрот несрећама кад ове прете или већ рушевно подвиру.

Међутим, за овдашње, рекао бих, камерно представљање ове књиге, благословићу једну дивоту њом донесену и препоручити једну истину, мислим, битно својство и главну поруку Ђукановићеве приче као прилога за свеколику повест о историјском ходу Српства у потоње доба.

Да честитамо, разуме се, Здравку Антонићу што се својски потрудио ради објављивања, у веродостојности неприкосновено сачуваних *Записа Пере Ђукановића*, Србина из источне Босне, домаћина, ратника, устаничког војног старешине, народног предводника у завичају, непрестаног борца, и напошетку, од државне власти пострадаоца. И да истакнемо, дабогме, заслуге Савета Балканолошког института на прихвату овог дела и следствене обавезе до изласка књиге у штампу.

Но посебно, појединачно, пак, да захвалимо Николи Тасићу, директору Института и одговорном уреднику издања на старању; такође, благодаримо и гласовитим писцима Радовану Самарџићу и Милораду Екмечићу на повољним оценама о спису и препоруци да се штампа, истовремено да захвалимо и великанима језикословља, Милки Ивић и Павлу Ивићу, на савету да се језик и говор Пере Ђукановића не преиначују где одступају од неких правила граматике и синтаксе.

Свакако, да похвалимо и професора језика Петра Ђукановића као лектора штива, који је, верујем, с гордошћу но и с болом читао и с највећом строгошћу стручно мерно сваку реч у спису свога ђеде.

Одиста, да се радујемо, чим оволико учених људи находе, износе и предају Српству једну непатворено извор-

ну, морално тврду, еписки светлосну, у свему, живописом саздану књигу.

Знању је милина али болно души читање *Записа Пере Ђукановића*. Он прича језиком, следом речи и облицима изражаја, како је својствено говору у његовом завичају, источнијој Босни. Што је у том говору од старинства то је махом певног звона, а што у исказу од пишчева дара то је често сликовита китица, све заједно пун образац очигледом стеченог сведочења о људима и радњама у једној српској крајини коју непријатељи хоће да уморе и опустоше. Неколико пута је ужас тога злочинства, несамерљивом свирепешћу а јарким описом растрвене жртве, измучно дах читаочев, да свест обневиди, у разуму се смуги разбор.

А не једном, већ безмало па непрестано за читања ове књиге, излећу из памћења, па гађају и забадају се у стицано сазнање многе туђе речи, којих је, иначе, данас препуно у говорима и написима на српском језику. И небројено пута, при том, помислио сам колико би било потребно да уче српски језик, користе благо речника из Ђукановићевих *Записа*, они многобројни наши извештачи, беседници и политички борци у чијим чланцима не прочитасмо нити у говорима чусмо домаћу реч, уместо, на прилику, туђице: кредибилитет, флексибилност, кооперативност, контрапродуктивност, иницијатива, алтернатива, активна, ескалација, и још големо их сумрачно облачних што бистроумнику кваре весеље.

Од ове, и споља видљиве дивоте језика и говора у *Записима Пере Ђукановића*, запутимо се кроз сву овде садржину, да бисмо спознали и следили окосницу његове књиге. Али овог маха немогуће је друкчије, сем, наместо поступне кретње преко, тако рећи, безброја појединости, наднети се изреком, баш питањем циљајући одговор, једноставно, реченицом: куда је, у првој половини XX века, грађанина водило родољубље у Српству, у Отаџбини на стрмени Европе и у котлу Балкана.

И очас рећи: како је поступао Перо Ђукановић, та служба роду вр-

гла је судеоника у најтежа догађања, потресна и крвожедна, претежно одсудна за Српство - опстати или пропасти као народ словенски православне вероисповести.

У Првом светском рату Ђукановић је добровољац у српској војсци, ратник за ослобођење и уједињење целог Српства. Потом, у југословенској држави, највећма условљеној ратном победом Србије, ослободилац благослови и велича остварену уједињеност Српства. Истовремено, пак, родољуб се сри због неслоге између политичких странака, једних које би да се јединствено установи владавина читавом земљом, и, насупротив, других, нехајних за целокупност а најупорније кретаних да издвојено управљају, свака самостално руководи односном покрајином, но тако окриљеном да је од целине штићена и од ње богаћена, али с њом, у југословенству, да не сраста.

И кад се понајвише услед тога несклада, и раздвоја, баш увелико због непривржености већине Хрвата Југославији, брзо скрхала ова држава под освајачким ударом немачке војске у Другом светском рату, родољуба у Српству поново спада нужда, слична оној за Отаџбину какву је поднео, и вршио, у претходном рату, но црња изгледом и грознија тражењем жртве.

Тад Пера Ђукановић хитро сазива и соколи добровољце, браћу из удружења ратника на Солунском фронту, да припреме родбину и племенике за оружани отпор Независној Држави Хрватској, тој немачко-италијанској творевини, коју две фашистичке владе, господари, неће спречавати да Србе, убијајући их и разгонећи, лишава живота, њихова земљишта и сваког другог блага у Хрватској, Босни и Херцеговини.

Чим је такво злочинство почето, прве жртве смрт однела у источној Босни - из народа бекством склањаног испред усташа, Хрвата и Муслимана, што кидишу кроз српска насеља да би овуд клали и растеривали затечену чељад - избија одједном оружани устанак; Срби четама и дружинама крећу да бране огњишта

и протерују посаде крвника размештене у варошицама. Тај узмах је, збиља, самоникао потхват и залет, као што је увек спонтан трзај из нераскинуге моћи смртоносно гађаног бића.

Пера Ђукановић је у средишту одбрамбеног устаништва; оличава родољубиво бораство завичаја, истиче се смелошћу покретача оружаног отпора, и умећем у примењивању ранијег ратничког искуства, и улогом војног старешине; уопште, одлично се издваја сопственим великим угледом међу Србима у источној Босни.

И кад се у овом пределу убрзо појаве четници и партизани од засебних вођстава званих југословенским, различито, на два коначно неспојива циља, стратешки усмерени као устаници на окупаторе и усташку власт - настоје и једни и други, одрешито супарнички, да придобију Перу Ђукановића, коме се он придружи да стога има корист.

Утолико, пак, оружани устанак на окупаторе у Југославији - одупревши се плаховито оштром и замашном одвраћању немачке војске, италијанске и колаборациониста - уводи сву земљу у својеврстан рат, но с дубоко увученом супротностју између четника и партизана, која прераста у оружано непријатељство, свуд крволочно раскидање слоге за могућ ослободилачки отпор.

Убој за родољубље у Српству, крвопролиће међу браћом није погнало Пера Ђукановића да измакне оном устанички лично понесеном морању у завичају, ни да се препусти наметнутој искључивости, нагону потребе супротног чиниоца. У братску неслогу није запао, чувајући се од крвности а снажећи одлуком да је дужан скок и прескок, и приступ и одбој, обавезан, дакле, да чини све што се људски може да би Срби у источној Босни издржали ратовање с усташком државом; тад, оружана борба бежаше им једини начин да опстану у животу на властитој земљи. Ова намереност, судње потребна, подразумева сусрете, условну узајамност и борачко садејство са сваким непријатељем усташке државе; управо, ни

са ким дружење по цену раскида с циљем спасавања завичаја, а домаћинска обзирност при мерењу хтења и закорачаја к суседном противнику фашистичких окупатора Југославије.

Доиста, зависило је од окупаторових војних подухвата и, наспрам, од маневарске одбране ослободилачких снага и више најзамашнијих сукоба баш у источној Босни, дакако, предзначавано је и променама на фронтима Русије па Европе на југу и западу, свакако, непосредно било условљено опсегом присуства и размером у моћима свих изразито обликованих учесника ратовања у крајини поред средњег тока Дрине, дакле, стајало је до свега тога како ће се углавити, којим начином и видом остваривати самозаштита српска.

Перо Ђукановић је с њему оданим људима одстојавао на изворишту: дружио се с четницима; није изгонио партизана; посредовао је да се међубратском распром не ружи родољубље, не растројава одбрамбена снага Српства; одлазио је преко Дрине, те молио управу у Србији да прихвати и обезбеди избеглице из источне Босне, а овамо борцима донесе макар мало муниције добијене уз помоћ неког чиновника. (За једног оваквог помагача, он вели да је био "укривени противник Нијемаца, а отворени непријатељ према... усташама;" стр. 140.)

И случило се тако средином рата, не претворством, нити покајнички, већ узносито у родољубљу, као исход истрајавања у борби против фашистичке окупације, Перо Ђукановић да сједини своје људство с партизанском војском; и на овој страни буде потом зван и учлањиван у већања о Босни и Херцеговини, о целој Југославији, свуда уважаван као особен представник народног ослободилаштва.

С коначном победом партизана као превасходно моралним значењем за сопствено учешће у подизању ратом страдале Отаџбине, Перо Ђукановић је прво на видном положају у источној Босни где се опуномоћенику највећма задаје да јавно прича о братству и је-

динству Срба, Хрвата и Муслимана. А како се због пренатегнуте искључивости властодржаца смањивала првенственост родољубља а свагде издизала претежност једнопартијности, Перо Ђукановић се склања, оставља беседништво па упошљава старањем о унапређењу народног живота

У смирају није дуже поживео; жилаву оданост Русији морао је да подмири паћењем у тамници; власт је и њега зграбила те бачила куд и многе људе који су искрено рекли: на неочекиван а тежак прекор из Москве, Југославији треба разборит увид у сопствен учинак, а не никако да се одмеће од матице Словенства, светске велесиле. (Перо Ђукановић је записао да је, у затвору, рекао иследнику: "Што се тиче руског народа, ја га волим ко самога себе, па сад ме водите на вјешала" (стр. 309).

Напослетку, већ у старости, али решен да не сахне као истрошена људина нит се на свашта љути као самољубива глава, Перо Ђукановић творачки пребира кроз прошлост и записује куд је био и шта је радио кад је Српство изгубило за живот, своју слободу и државу:

"Обишо сам" - вели Перо Ђукановић - "15 држава, мора и океана, и ладни Сибир... Прешо сам ноћу, у највећој тајности, најопасније мјесто у оба свјетска рата канал Ламанш... Носио сам на себи шест рана са Ришког фронта и Добруце, у руској и српској војсци. И цијела породица, ради мене, била је прогоњена и мучена кроз оба свјетска рата... Моја најкраћа биографија опет би била дуља од најгладније године... У оба свјетска рата издрго сам под оружјем у борби за живот моје породице и народа. Мучен, паћен, прогањан, затваран, и мијешан у добре и лоше људе" (стр. 297).

Исказ књижевно предиван а душевно честит, топао и омамљив; заправо, глас мислицима, прозивка историчару и филозофу, да подиргну испиту и непристрасно разложе судом све досадашње изреке и одредбе, партијске и државне, о родољубљу у Срп-

ству кроз догађања за Другог светског рата.

Ако се за тег у мерилу ставе вредност живота, значи, само биће, дух и стојност, корак и хват - што се стручно зове биолошка маса - онда не очекујмо да би се у родољубљу четничком и партизанском нашло више својности за Српство, по старању за људство ради чувања живе силе, од износа у сналажењу и бораштву Пере Ђукановића.

Партизани су ратовали да истрају окупаторе и на таквом војничком задобитку да се устали федеративна република југословенска под једнопартијском влашћу идеолошки сажетих победника.

Четници су држали своју војну снагу, у залеђу окупатора, да би овог освајача посве надвладали када буде другде, на великим фронтovima, већ погнат па се тако створе услови за потпуну обнову пређашње краљевине. Четници нису успели; тучени су и увелико погубљени од партизанске војске на путевима окупаторовог повлачења при завршетку четворогодишњег ратовања у Југославији.

Вероватно, не само идеолошка стројност партизана и стратегијска неприлагођеност четника, него и још прилично других састојака оствареног и узалудног у једном и другом покрету, исказаће се, по том споменутој мерењу, као напрасит одузетак или посредно ускраћење родољубљу у Српству.

Најзад, кад једном уђе у читанку сасвим истинољубиво приказана прошлост, ако буде речено да тамне плоче застиру доста родољубљем неиспуњеног од партизана и четника, тад на слици Ђукановићеве службе Српству неће бити црне мрље, иако је нужда гонила, у злом времену, да се понешто уради повредљиво за понос, стидно за гордог човека.

Уосталом, није кривица ако је грехота кад је човек који пут морао

да се привије па сагнут пролази кроз ружан теснац покре, и трпи јад ради спаса; јер, избављен, винуће се у слободу.

А свеомој слободи блеском одсијава из *Записа Пере Ђукановића*, као венцем свијено предзначење Српству да га усуд ни убудуће неће штетети полома, неку страшну силу наврнуће кад ли на српска огњишта да би овод затирала благостање.

Перо Ђукановић није пророковао, видовњачки растирао маглине испред долазећег доба; он је, пак, причајући о минутом догађању упустио да говором тијано мили укривено помишљање о несрећи поново, можда, по његовој неисказаној слутњи, баш разбојству какво данас, ево, на Српство се сваљује са околних страна, блиских, далеких и најдаљих.

Тиме се у читаоца, над сву радњу и исходе сазнате из Ђукановићевих *Записа*, одваја појам да је, при народном одвраћању на извањско убитачно непријатељство, неслога у Српству клета злоћа, увек јадост и одузимање силе праведном отпору.

Перо Ђукановић својим борењем оставља представу грађанину да је превазилажење неслоге животни закон и људски чин; и нека милина међу браћом блажи срдњу због разлика у њиховим схватањима и предвиђањима.

Он би данас, вероватно, исто као некад говорио: браћо, сједињујмо снаге у родољубљу; у расправи не брзајмо ни тужбом ни клетвом, а понајмање споменом издаје, јер та реч, издајници, разорно дели Српство, свакад на радост супарника и често у корист непријатеља Српства.

Ову жижу у саветности од *Записа Пере Ђукановића* окриљује јунакова истина о силини живота, о светости породице, о сведару братимства, о родољубљу у Српству, о врховном величанству човекове отаџбине.

Реч др Здравка Антонића, научног саветника

Поштована господо, драги пријатељи књиге,

Као што сте већ чули - *Записима Пере Ђукановића - Устанак на Дрини*, казано је скоро све битно у надахнутим излагањима академика Николе Тасића, Милорада Екмечића и Влада Стругара, а у доброј мери и у рецензији недавно преминулог академика Радована Самарџића, чији сам део сачувао на страницама књиге, и који ме је, заједно са професором Милорадом Екмечићем, увелико подстакао да се прихватим задатка припремања рукописа за штампу, а затим тражења начина како да се он, у ово тешко време, објави. Зато нема потребе да ја и овом приликом говорим о књизи. Књигу, свакако треба читати и из ње извлачити закључке. Али, има потребе да се свима њима топло захвалим, као и академицима Милки и Павлу Ивићу и проф. Митру Пешикану, који су својим запажањима, предлозима и сугестијама, увелико допринели да ја, као приређивач, и лектор рукописа проф. др Петер Ђукановић, иначе унук чика Пере Ђукановића, сачувамо изворна материјална и језичка својства рукописа, а тим и повећану његову вредност не само за историјску, већ и етнологију и језичку науку.

Захваљујем се такође и Министарствима за науку и културу Републике Србије, као и другим донаторима - Робним кућама Београд, предузећу Ковех, "Поречје", "Србијавину", "Јасенову", "Фрипаку", "Горштаку", који су својим скромним, али удруженим средствима, допринели да се ова књига објави.

Посебно се захваљујем академику Николи Тасићу и мом брату мр Душку Антонићу, који су благовремено схватили значај објављивања ове врсте литературе за разноврсне научне и шире друштвене сврхе и несебично ми помогли да издржим у намери. Од разних књига које сам писао или на којима сам радио, ова ми је посебно драга и због тога, јер показује да сам испунио аманет према човеку чији сам рукопис преузео и лично чувао преко двадесет година. Сада је тај оригинални рукопис на сигурном месту - у Архиву Академије наука и уметности у Београду.

И на крају, мислим да овом књигом Балканолошки институт САНУ, чији сам и ја члан, почиње поново да уводи у живот остваривање оних послова и националних задатака на чему је својевремено много радио и академик Јован Цвијић, када је тражио да се прикупи што више изворног материјала из живота и делања српског народа и за то писао и посебна упутства.

ХРОНИКА БАЛКАНОЛОШКОГ ИНСТИТУТА ЗА 1993. ГОДИНУ

27. јануар

Др Срђан Ђурић, научни сарадник Балканолошког института САНУ, одржао је на Универзитету у Торонту предавање под насловом *Late Antique and Early Christian Tombs in the Balkans*.

29. јануар

У Народној библиотеци Србије одржана је промоција књиге др Динка Давидова *Фрушкогорски манастири*. На промоцији су говорили академик Радован Самарцић, академик Дејан Медаковић, директор Библиотеке г. Миломир Петровић и други.

4. фебруар

У Ваљеву је одржана промоција књига др Веселина Ђуретића *Савезници и југословенска ратна драма и Разарање српства у XX веку*.

5. фебруар

Др Веселин Ђуретић, научни саветник Балканолошког института САНУ, добио је награду "Слободан Јовановић" за књигу *Савезници и југословенска ратна драма*.

10. фебруар

Др Драгољуб Драгојловић учествовао је на промоцији књиге *Истина о богомилима*, аутора В. Глушца, која је одржана на Коларчевом народном универзитету.

12. фебруар

У Истраживачкој станици Петница др Александар Палавестра одржао је предавање под насловом *Трговачки путеви праисторијског Балкана*.

7-18. фебруар

Др Миодраг Стојановић боравио је у Атини као гост поводом објављивања *Антологије новогрчког народног песништва*. Одржана је промоција књиге, а њеном аутору, др Стојановићу, додељена је награда за најуспешнији превод грчких књижевних дела на стране језике за период 1991-1992. год.

9. фебруар - 3. март

Студијски боравак мр Душана Батаковића у Паризу.

22-23. март

У организацији Балканолошког института САНУ у Сомбору је одржан научни скуп *Културе гвозденог доба југословенског Подунавља*, посвећен археологу Чедомиру Трајковићу. На овом скупу учествовали су и проф. др Никола Тасић са рефератом *Значај Дорослова за проучавање гвозденог доба Подунавља* и др Александар Палавестра са рефератом *Налази ћилибара на подручју Војводине*.

24. март

Др Динко Давидов одржао је предавање на Коларчевом народном универзитету под насловом *Грчко-Цинцари у српској уметности XVIII века*. Предавање је организовало Друштво српско-грчког пријатељства.

31. март

Поводом изласка из штампе књиге М. Јанковића и Н. Јокановића, др Љубинко Раденковић је у библиотеци "Петар Кочић" одржао предавање *Српске свадбе*.

3. април

Др Здравко Антонић, научни саветник, прешао је из Института за новију историју у Балканолошки институт САНУ. Др Антонић ће у оквиру потпројекта "Историја балканских народа" радити на теми *Васа Чубриловић као историчар и балканолог*.

16. април

У ОШ "Милош Црњански" др Љубинко Раденковић је одржао предавање *Пролећни народни обичаји*.

20. април

Предавање *Семиотика и семиотичко истраживање фолклорног текста* одржао је др Љубинко Раденковић на Катедри за етнологију Филозофског факултета.

21. април

Др Веселин Ђуретић, научни саветник Балканолошког института САНУ, боравио је у Америци и Канади где је представио своје нове књиге *Савезници и југословенска ратна драма* и *Разарање српства у XX веку*.

22. април

У оквиру циклуса предавања "Света Гора Атонска" у Библиотеци града Београда др Александар Фотић је одржао предавање *Света Гора у доба Селима II*.

23. април

Изашла је из штампе књига др Душана Батаковића *Kosovo - la spirale de la haine* у издању *L'Age d'Homme*.

11. мај

У Културно-просветној заједници Београда, на скупу "Српско-грчко песничко подне", др Миодраг Стојановић је говорио о преводима и препевима српских песника на грчки језик.

20. мај

Др Александар Фотић је у оквиру трибине Историјског института одржао предавање *Конфискација и продаја црквених имања у време Селима II - проблем црквених вакуфа*.

24-26. мај

У Александровцу је одржан годишњи скуп Српског археолошког друштва на коме су учествовали проф. др Никола Тасић и др Александар Палавистра: проф. др Никола Тасић са темом *Археологија Жупе александровачке и околине*, а др Александар Палавистра с радом *Бодњик - неолитска градина*.

6-10. јун

Проф. др Никола Тасић учествовао је на Симпозијуму "Международні трипольської конференції" у Тальянки (Украјина), са рефератом *Видносна хронологија контактів пізнього Триполля и енеолитичних культур Югославији в басейні Дунаја*.

7-8. јун

На научној конференцији "Прошлост и задаци србистике у Мађарској" у Сегедину др Динко Давидов је одржао предавање *Истраживања српских црквених споменика у Мађарској*.

7-11. јун

Мр Душан Батаковић је учествовао у раду Конференције о људским правима на Косову "Повратак албанског питања", која је одржана у Бечу. Поднео је два реферата о међународним оквирима албанског питања.

10. јун

Др Миодраг Стојановић је у Културно-просветној заједници Србије говорио на тему "Рига од Фере - слободарски песник".

11-13. јун

Др Милан Протић, др Ђорђе Костић и Љубодраг Ристић учествовали су у раду симпозијума "Етничко и конфесионално у централној и источној Европи" у Клуџу, са рефератима: *Три степена српске националне свести у деветнаестом веку* (др М. Ст. Протић), *Völker und Konfessionen Südosteuropas in den deutschen Reisebeschreibungen des 16-17 Jh.* (др Ђ. Костић), и *Authority and Religion in the Principality of Serbia* (Љ. Ристић).

10-24. јул

Др Динко Давидов је био на студијском путовању у Грчкој. Радио је у Солуну и Верији, као и у манастиру Хиландару.

25. јул

Др Веселин Ђуретић је у Камбери (Аустралија) одржао предавање *Нова југословенска драма и старе историјске и политичке претпоставке*, а у Перту - *Актуелна југословенска драма и међународне манипулације*.

26. јул

На научном скупу "Карађорђе у књижевности" др Миодраг Стојановић је поднео саопштење *Карађорђе у грчкој књижевности*.

30. август - 9. септембар

Др Љубинко Раденковић је учествовао у раду Конгреса слависта који је одржан у Братислави.

2-5. септембар

У Baile Herculane одржан је међународни симпозијум "Donau - Verkehrsweg europäischer Zivilisation" на коме су учествовали проф. др Никола Тасић и др Ђорђе С. Костић. Проф. Тасић је поднео уводно предавање у археолошкој секцији скупа *The Danube Route in the 3rd and 2nd mill. B.C.*, а др Костић је у оквиру секције "Историја култура" поднео реферат *Das enzyklopädische Bild der Donaustädte*.

28. септембар

Др Динко Давидов је боравио у Мађарској где је радио у будимпештанском Државном архиву и Сентандреји.

8-10. октобар

На скупу "Ваљево - постанак и успон градског средишта", одржаном у Ваљеву, др Ђорђе С. Костић је поднео реферат *Ваљево у немачким путописима и енциклопедијама XVIII-XIX века*.

9-10. октобар

На скупу "Симболика облика у магији" др Љубинко Раденковић је учествовао са рефератом *Магијско и естетско у народној уметности балканских Словена*.

20. октобар

Зборник радова *Срби у европској цивилизацији*, на српском и енглеском језику, изашао је из штампе. Књига је заједничко издање Института и издавачке куће NOVA.

20. октобар

Скупштина Југославије усвојила је идејно решење др Александра Палавестре за грб Савезне Републике Југославије.

23. октобар

На Сајму књига, на штанду издавачке куће NOVA, одржана је промоција зборника *Срби у европској цивилизацији*. О књизи су говорили проф. др Никола Тасић, дописни члан САНУ, др Динко Давидов, научни саветник, и др Драгослав Антонијевић, дописни члан САНУ.

2-6. новембар

У бугарском граду Монтани одржан је научни скуп "Трачке културе у северо-западној Бугарској" на коме је учествовао проф. др Никола Тасић.

3. новембар

Др Миодраг Стојановић је говорио на промоцији књиге *Граматика цинцарског језика* у Библиотеци града Београда.

9. новембар

У Земуну је одржана промоција књиге *Срби у европској цивилизацији* на којој су говорили академик Предраг Палаветра, проф. др Никола Тасић и др Драгослав Антонијевић, дописни чланови САНУ, и научни саветник др Динко Давидов.

12-13. новембар

На основу раније утврђеног програма сарадње, у румунском граду Решици боравили су проф. др Никола Тасић и академик Богдан Брукнер. Учесници су на овом састанку утврдили будуће заједничке акције и наставак сарадње.

15-17. новембар

Др Драгољуб Драгојловић је учествовао на научном скупу "Верска толеранција и улога религије на Балкану" са рефератом *Узроци верских сукоба на Балканском полуострву у средњем веку*.

19. новембар

На научном скупу "Фолклор у Војводини" др Љубинко Раденковић је учествовао са рефератом *Симболика бројева у традицијској култури*.

23. новембар

Издавач књига С. Јовановића, *Записи о људима и проблемима 1941-1945* и К. Ст. Павловића, *Разговори са С. Јовановићем*, АИК "Досије", организовао је промо-

цију у Дому омладине. Као писац предговора за ове монографије на промоцији је учествовао др Милан Ст. Протић.

7. децембар

Монографија *Друштвене промене у положају Рома* представљена је у Салону клуба САНУ. На овој промоцији говорио је др Драгослав Антонијевић, дописни члан САНУ.

7. децембар

Из штампе је изашла књига др Александра Палавестре *Праисторијски ћилибар на централном и западном Балкану*, као 52. књига у серији Посебна издања Балканолошког института САНУ.

8. децембар

Реферат *Теоријска разматрања о народној традицији*, др Драгослав Антонијевић, дописни члан САНУ, прочитао је на научном скупу "Народна традиција у Србији данас" који је организовао Етнографски институт САНУ.

15. децембар

У организацији Музиколошког института САНУ одржан је научни скуп "Српска музичка сцена" на коме је др Драгослав Антонијевић, дописни члан САНУ, учествовао са рефератом *Комади с певањем на Солунском фронту*.

16. децембар

Др Бојан Јовановић је примљен у Институт на неодређено време за рад на потпројекту "Народна култура на Балкану".

22. децембар

Љубодраг Ристић, истраживач-сарадник Балканолошког института, одбра-нио је на Одељењу за историју Филозофског факултета у Београду магистарску тезу "Енглеска и Србија од Париског мира до Канличке конференције (1856-1862)".